

เอกสารลำดับที่ ๑๒

จารีกวัดพระยืน^๑

นาตยา ภูศรี

๑.ความสำคัญของเอกสาร

ในบรรดาจารีกสมัยสุโขทัย ศิลาจารีกวัดพระยีนนับว่ามีความสำคัญมากหลักหนึ่ง เนื่องจากเป็นจารีกหลักแรกที่มีเรื่องราวเกี่ยวกับอาณาจักรล้านนา โดยเฉพาะด้านการพระศาสนา ศิลาจารีกวัดพระยีนเป็นหลักฐานยืนยันถึงการเผยแพร่ศาสนาพุทธลัทธิรามัญวงศ์จากสุโขทัยไปยังล้านนา ทั้งยังกล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูปยีนที่วัดพระยีน เมืองหริภุญชัย ไว้ด้วย นอกจากความสำคัญทางด้านศาสนาแล้ว จารีกวัดพระยีนยังกล่าวถึงลำดับกษัตริย์ของราชวงศ์มังรายตอนต้น ตั้งแต่รัชกาลพญามังรายหลวงจนถึงรัชกาลพญาเกือนา แม้ว่าลำดับกษัตริย์ที่ปรากฏในศิลปาจารีกวัดพระยีนจะแตกต่างจากเอกสารของทางล้านนาก็ตาม

จารีกหลักนี้ค้นพบที่วัดพระยีน อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓/ ลักษณะของจารีกเป็นแผ่นหินดินดานรูปใบเสมา ขนาดกว้าง ๕๕ เซนติเมตร สูง ๙๐ เซนติเมตร และหนา ๑๐.๕ เซนติเมตร จารีกด้วยอักษรไทยสุโขทัยเป็นภาษาบาลีและภาษาไทย ด้านที่ ๑ มีตัวอักษร ๔๐ บรรทัด ส่วนด้านที่ ๒ มี ๔๑ บรรทัด จารีกขึ้นเมื่อ พ. ศ. ๑๙๑๓

หม่อมเจ้าทรงวุฒิกภาพ ดิศกุล เป็นผู้ค้นพบศิลปาจารีกหลักนี้ที่วัดพระยีน จากนั้นทรงส่งสำเนาจารีกมาถวายสมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพ เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ ต่อมากรมศิลปากรได้มอบหมายให้นายจำลองคำวรรณ และนายประสาร บุญประคอง เดินทางไปที่จังหวัดลำพูนเพื่อทำสำเนาจารีกเมื่อวันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๐^๒

^๑ ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร ที่กรุณาอ่านต้นฉบับและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์แก่ผู้เขียน

^๒ กรมศิลปากร, *จารีกสมัยสุโขทัย* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๔๖๖), ๙๒-๙๓.

จารึกวัดพระยืนตีพิมพ์เผยแพร่เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ โดย ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ แปลเป็นภาษาฝรั่งเศสลงในวารสารของสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (BEFEO) ต่อมานายฉ่ำ ทองคำวรรณได้อ่านและอธิบายจารึกหลักนี้ในนิตยสาร ศิลปากร ปีที่ ๑ เล่ม ๑ (พฤษภาคม ๒๕๐๐) โดยเรียกจารึกหลักนี้ว่า “ศิลาจารึกวัดพระยืน” ต่อมาได้รับการตีพิมพ์เผยแพร่อีกครั้งในหนังสือ ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓ ใน พ.ศ. ๒๕๐๘ จากนั้นกรมศิลปากรได้รวบรวมจารึกหลักนี้ไว้ในหนังสือจารึกสมัยสุโขทัย ซึ่งจัดพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๒๖ และใน พ.ศ. ๒๕๓๓ กรมศิลปากรได้จัดพิมพ์จารึกหลักนี้รวมอยู่ในหนังสือ วิเคราะห์ศิลาจารึกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญชัย ผลงานสำคัญอีกเล่มหนึ่งเกี่ยวกับจารึกวัดพระยืนคือ การจัดทำคำอ่านและคำอธิบายจารึกหลักนี้โดยละเอียด ซึ่งจัดทำโดยศ.ดร.ประเสริฐ ณ นคร ร่วมกับ นายอเล็กซานเดอร์ บี กริสวอลด์ (A.B. Griswold) สำหรับการตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งล่าสุดอยู่ในหนังสือ ประชุมจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย ซึ่งกรมศิลปากรจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๗

การศึกษาเรื่องจารึกวัดพระยืนที่สำคัญอยู่ในงานเขียนของ A.B. Griswold เรื่อง Wat Pra Y?n Reconsidered ซึ่งได้วิเคราะห์และตีความจารึกวัดพระยืนเทียบกับเอกสารต่างๆที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบสันนิษฐานของเจดีย์และพระพุทธรูปยืนที่วัดพระยืนด้วย

จุดประสงค์ของการสร้างจารึกวัดพระยืน คือ เพื่อเป็นการเชิดชูเกียรติพระสุมนเถระ ที่ได้รับอาราธนาจากพญากือนาให้ไปเผยแผ่ศาสนาพุทธลัทธิรามัญวงศ์ที่เชียงใหม่ จารึกวัดพระยืนจึงเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญ เพราะแสดงให้เห็นการติดต่อสัมพันธ์ทางด้านศาสนาจากสุโขทัยไปยังล้านนา และการสถาปนาลัทธิรามัญวงศ์ในเมืองเชียงใหม่ นอกจากนี้จารึกวัดพระยืนยังเป็นหลักฐานชั้นต้นร่วมสมัยที่ใช้ตรวจสอบหลักฐานในสมัยต่อมาได้อีกด้วย

๒.สารัตถวิพากษ์

จารึกวัดพระยืนจารขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๙๑๒ ในคราวที่พระสุมนเถระ พระภิกษุชาวสุโขทัยเดินทางไปเผยแพรศาสนาพุทธสายรามัญวงศ์ยังเมือง เชียงใหม่ เนื้อหาของจารึกแสดงให้เห็นนัยยะสำคัญทางประวัติศาสตร์หลาย ประการดังนี้

๑. พญามังรายหลวง เป็นพระนามที่ปรากฏในตอนต้นของจารึกวัดพระยืน ซึ่งเป็นหลักฐานที่ชัดเจนที่สุดว่าพระนามที่ถูกตั้งของกษัตริย์พระองค์นี้คือพญามังราย (คำว่าหลวง ผู้เขียนสันนิษฐานว่า เป็นคำที่ใช้ยกย่องพญามังรายว่าเป็นกษัตริย์ผู้ยิ่งใหญ่) มิใช่พญาเม็งรายดังที่ปรากฏในพงศาวดารโยนกของพระยาประชากิจกรจักร ส่วนสาเหตุ ว่าทำไมพระยาประชากิจกรจักรจึงได้เปลี่ยนชื่อของกษัตริย์พระองค์นี้จาก พญามังรายเป็นพญาเม็งรายนั้น มีเสนอข้อสันนิษฐานไว้คือ ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร เห็นว่ามาจากเหตุผลทางการเมืองเนื่องจากคำว่า “มัง” เป็นคำพม่า หากใช้ชื่อ พญามังรายอาจทำให้เกิดความรู้สึกว่ากษัตริย์พระองค์นี้มีเชื้อสายเป็นชาวพม่าและ อังกฤษในสมัยล่าเมืองขึ้นจะอ้างสิทธิ์เหนือเชียงใหม่ แต่เมื่อวิเคราะห์จากตัวหลักฐานคือ พงศาวดารโยนกเองแล้วจะเห็นว่า พระยาประชากิจกรจักรกล่าวถึงเชื้อสายของกษัตริย์ พระองค์นี้ว่า

เชื้อวงศ์ขุนเจืองได้ครองราชสมบัติสืบ ๆ กันมา อีก ๔ ชั่ว ราชวงศ์ถึง ลาวเมือง ลาวเมืองมีโอรสชื่อลาวเม็ง จึงพระราชบิดาสู่ขอนางอวมิงจอม เมืองธิดาทำว้จู้แก่นชายผู้ครองเมืองเชียงจู้ มาเปนปียายาเจ้าลาวเม็ง ทำว้จู้แก่นชายจึงเบิกบายตั้งนามราชธิดาว่านางเทพคำขยาย อยู่มานาง ทรงครรภ์นิมิตฝันว่าเห็นดาวประกายหยาดแต่อากาศอากาศลงมาทาง ทักษิณทิศ นางได้รับดวงดาวนั้นกลืนกิน ไหร่ทำนายว่าราชกุมารนั้น จะ ทรงศักดิ์านุภาพปราบประเทศทักษิณทิศราบเท่าถึงแดนสมุท ครั้น พระครรภ์นางถ้วนไตรมาสก็ประสูตราชบุตร ในวันอาทิตย์เดือนอ้าย แรมเก้าค่ำปีกุกญ เอกศก จุลศักราช๖๐๑ เวลาบ่ายรุ่งพระจันทร์เสวยฤกษ์ ๘ ปฤศยฤกษ์ พระยาลาวเม็งแลทำว้จู้แก่นชาย ให้ประชุมพระญาติวงษ กระทำพิธีสู่ขวัญพระราชกุมาร แล้วขนานนามราชกุมารว่าเจ้าเมงราย ให้ ต้องตามนามทำว้จู้แก่นชายผู้บิดาแลทำว้จู้ผู้เปนตา แลนางเทพคำขยายมารดา

ทั้ง ๓ ประมวลเข้าจึงเป็นเมงราย คือลูกท้าวเมง หลานท้าวรุ่ง เกิดแต่นางเทพคำขยา^๓

ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร เห็นว่า พระยาประชากิจกรจักรเป็นผู้เคร่งครัด เมื่อเห็นว่าพระนามของพระราชบิดา ลาวเม็ง และยังมีข้อความว่าชื่อของพญามังรายเกิดจากการผสมชื่อของพ่อแม่และตาเข้าด้วยกัน ดังนั้นพระนามของพญามังรายที่ปรากฏอยู่ในพงศาวดารเมืองเชียงใหม่จึงกลายเป็น เม็งราย (เม็ง+ร+าย) แต่หลักฐานชั้นต้นอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นชินกาลมาลีปกรณ์ พงศาวดารเมืองเชียงใหม่ จารึกวัดสุวรรณหมาวิหาร พะเยาและจารึกวัดพระยืน ต่างกล่าวถึงพระนามของกษัตริย์องค์นี้ว่า พญามังราย ดังนั้นจารึกวัดพระยืนจึงเป็นหลักฐานชั้นต้นที่เก่าที่สุด ซึ่งยืนยันว่าพระนามที่ถูกต้อง คือ พญามังราย

๒. เจ้าท้าวสองแสนนา เป็นพระนามกษัตริย์ในราชวงศ์มังรายที่ปรากฏอยู่ในตอนต้นของจารึกวัดพระยืน เอกสารของล้านนา เช่นชินกาลมาลีปกรณ์ และพงศาวดารเมืองเชียงใหม่ ออกพระนามว่า พญากือนา ซึ่งแปลว่า พญาร้อยล้านนา นอกจากนี้พระนามของพระองค์ที่ปรากฏอยู่ในจารึกวัดสุวรรณหมาวิหาร พะเยา ซึ่งจารขึ้นเมื่อปีพ.ศ. ๑๙๕๔ หลังจารึกวัดพระยืนเพียง ๔๑ ปี ยังออกพระนามของพระองค์ว่า ท้าวทิลนา พระนามที่เปลี่ยนแปลงไปนี้แสดงว่าพระรัตนปัญญาเถระ และผู้แต่งพงศาวดารเมืองเชียงใหม่ ต้องการจะยอพระเกียรติยศของพญากือนา ทำให้เจ้าท้าวสองแสนนา กลายเป็นเจ้าร้อยล้านนาไป ในขณะที่หลักฐานร่วมสมัยคือ จารึกวัดพระยืน เรียกพระองค์ว่าเจ้าท้าวสองแสนนา

๓. ลำดับกษัตริย์ราชวงศ์มังราย ข้อความตอนต้นของจารึกหลักนี้ระบุว่ามีความสำคัญมากเพราะเป็นหลักฐานร่วมสมัยที่กล่าวถึงพระนามของกษัตริย์ราชวงศ์มังรายจำนวน ๔ พระองค์ ผู้จารจารึกได้กล่าวถึงลำดับความสัมพันธ์ของกษัตริย์ทั้ง ๔ พระองค์ที่ปรากฏพระนามในจารึกหลักนี้ด้วย คือ เจ้าท้าวสองแสนนา (พญากือนาในพงศาวดารเมืองเชียงใหม่) เป็นพระโอรสของพญาผายูและเป็นหลานของพญาคำฟู เป็นเหลนของพญามังราย พระนามของกษัตริย์ทั้งสี่พระองค์

^๓ ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕ พงศาวดารโยนก (มปท, ๒๔๖๐. พิมพ์แจกในงานศพ จางวางโทพระยารณไชยชาญยุทธ (ศุข โชติกะเสถียร) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ปีเมษายนพศก พ.ศ.๒๔๖๐), ๑๐๘.

นี้ เมื่อเปรียบเทียบกับหลักฐานของเชียงใหม่ ไม่ว่าจะเป็น ชินกาลมาลีปกรณ์ หรือตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ จะพบว่าพระนามกษัตริย์บางพระองค์หายไป อย่างไรก็ตาม หลักฐานที่ร่วมสมัยใกล้เคียงกับจารึกวัดพระยืน คือ จารึกวัดสุวรรณหาววิหาร จังหวัดพะเยา ซึ่งจารขึ้นใน พ.ศ.๑๙๕๔ ได้กล่าวถึงลำดับกษัตริย์ตั้งแต่รัชกาลพญามังรายจนถึงพญากือนา จำนวน ๖ พระองค์ ใกล้เคียงกับชินกาลมาลีปกรณ์ ซึ่งรายพระนามกษัตริย์ที่หายไปสองพระองค์ในจารึกวัดพระยืนคือ ขุนคราม และพญาแสนภู

เกี่ยวกับเรื่องจำนวนกษัตริย์ที่แตกต่างกันนี้ ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร เสนอว่า ลำดับกษัตริย์ที่แตกต่างกันนี้เกิดจากผู้แต่งจารึกวัดพระยืน ลำดับญาติของพระยาเกือนา เฉพาะญาติสายตรงเท่านั้น กษัตริย์ที่มีได้เกี่ยวข้องกับเครือญาติสายตรงจึงมิได้กล่าวถึง แต่เมื่อพิจารณาจากหลักฐานของจารึกวัดสุวรรณหาววิหารและชินกาลมาลีปกรณ์แล้วก็จะพบว่าตั้งแต่รัชกาลของพญามังรายจนถึงพญากือนานั้นเป็นการสืบราชสมบัติจากพ่อไปสู่ลูกแทบทั้งสิ้น จึงไม่อาจปฏิเสธได้ว่าเป็นการลำดับญาติสายตรง นอกจากนี้ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร เสนอไว้อย่างน่าสนใจว่าจารึกวัดพระยืนเป็นจารึกของชาวสุโขทัย ทำให้ผู้สร้างจารึกบันทึกเรื่องราวพระนามกษัตริย์ที่ปกครองเมืองเชียงใหม่เท่านั้น ส่วนกษัตริย์ที่ครองเมืองเชียงรายได้เคยอยู่ในการรับรู้ของผู้สร้างจารึก จึงทำให้รายพระนามของกษัตริย์ราชวงศ์มังรายที่ปรากฏในจารึกวัดพระยืนมีน้อยกว่าที่ปรากฏในหลักฐานของทางล้านนา

๔. การสถาปนาลัทธิรามัญวงศ์ในเชียงใหม่ จุดมุ่งหมายของพญากือนาในการอัญเชิญพระสุมนเถระจากสุโขทัยไปยังเชียงใหม่ ซึ่งเท่ากับเป็นการรับศาสนาพุทธจากเมืองสุโขทัย น่าจะมาจากคติความเชื่อเรื่องปัญจอันตราย^๔ ซึ่ง

^๔ ปัญจอันตราย คือ คำทำนายว่าศาสนาพุทธจะมีอายุเพียง ๕,๐๐๐ ปี และเสื่อมไปตามลำดับ โดยแบ่งช่วงเวลาของการเสื่อมออกเป็น ๕ ช่วง ดังนี้

๑. ปฏิเวธอันตราย ตรงกับช่วงเวลารอบ ๑,๐๐๐ ปี หลังพระพุทธเจ้าปรินิพพาน (พ.ศ.๑-๑๐๐๐) กุลบุตรขาดคุณสมบัติของคนที่สามารถจะเป็นพระอรหันต์ได้
๒. ปฏิปัตติอันตราย ตรงกับช่วงเวลารอบ ๑,๐๐๐ ปีที่สอง (พ.ศ.๑๐๐๑-๒๐๐๐) พระสงฆ์จะเริ่มละทิ้งพระวินัยและย่อหย่อนในวัตรปฏิบัติและการรักษาศีลจนในที่สุดพระวินัยสูญ

เป็นคติความเชื่อที่แพร่หลายในพม่า มอญ ลาว และไทยตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๒ เป็นต้นมา ตัวอย่างที่ชัดเจน คือ ศิลปินจารึกหลักที่ ๓ ของพญาลิไท (จารึกนครชุม) ซึ่งกล่าวถึงพุทธพยากรณ์เรื่องศาสนาพุทธจะมีอายุเพียง ๕,๐๐๐ ปี พุทธพยากรณ์ที่ว่าด้วยปัญจอันตรายานี้ปรากฏอยู่ในคัมภีร์มโนรชปุราณี ของอินเดีย และคัมภีร์สารัตถสังคหะ ของลังกา ความเชื่อเรื่องปัญจอันตรายานี้ที่แพร่หลายในช่วงเวลาดังกล่าวซึ่งตรงกับช่วงปลายของรอบพันปีที่สอง ทำให้พญากือนาต้องการสืบพระศาสนาให้คงอยู่ต่อไป เมื่อขึ้นสหัสวรรษใหม่อิทธิพลของปัญจอันตรายานทำให้เกิดความพยายามที่จะบรรเทาผลอันเกิดจากปฏิปัตติอันตรายาน เช่น การสังคายนาพระไตรปิฎกในรัชกาลของพญาติโลกราช หรือการเคลื่อนไหวของพระสงฆ์ล้านนากลุ่มหนึ่งที่เดินทางไปสืบพระศาสนายังลังกาโดยตรง เพื่อนำแบบอย่างอันถูกต้องของพุทธศาสนามารื้อฟื้นขึ้นใหม่ คือ กรณีของพระธรรมคัมภีร์และพระสงฆ์สายวัดป่าแดงของเชียงใหม่ ซึ่งต่อมาก็เป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์ลังกาเก่าหรือสายรามัญวงศ์เดิมแห่งวัดสวนดอกกับพระสงฆ์ลังกาใหม่ คือ กลุ่มพระสงฆ์สายวัดป่าแดงในรัชกาลของพญาสามฝั่งแกน

การที่พญากือนาโปรดให้อาราธนาพระสุมนเถระจากสุโขทัยมายังเชียงใหม่ นั้น แสดงว่าพระองค์ต้องการที่จะสถาปนาคณะอรหันตญานานขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ ดังที่ปรากฏหลักฐานในชินกาลมาลีปกรณ์ว่า

-
๓. ปริยัตติอันตรายาน ตรงกับช่วงเวลารอบ ๑,๐๐๐ ปีที่สาม (พ.ศ.๒๐๐๑-๓๐๐๐) คนเริ่มสูญความรู้และสูญพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆจนหมด
 ๔. ลิงคอันตรายาน ตรงกับช่วงเวลารอบ ๑,๐๐๐ ปีที่สี่ (พ.ศ.๓๐๐๑-๔๐๐๐) การสูญสภาพความเป็นสงฆ์เพราะสงฆ์ไม่รู้แม้กระทั่งวิธีครองจีวรและถือบาตร
 ๕. ธาตุอันตรายาน ตรงกับช่วงเวลารอบ ๑,๐๐๐ ปีที่ห้า (พ.ศ.๔๐๐๑-๕๐๐๐) พระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าในที่ต่างๆมีผู้ลักการะบูชาน้อยลงจนท้ายที่สุดไม่มีใครบูชาเลย

รายละเอียดของปัญจอันตรายานโปรดดูใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, “มิลล์ญูปี ๒๐๐๐ กับประวัติศาสตร์,” ใน **ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์** วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: ด้านสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๒), ๑๒-๓๒.

ฝ่ายพระเจ้ากือนามหาราช ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีพระประสงค์จะให้พระภิกษุอรหันตสมาอยู่เชิงใหม่ ทรงพระดำริมาช้านานแล้ว^๕

ความตอนนี้นำให้สันนิษฐานได้ว่าศาสนาพุทธที่มีอยู่เดิมในเชิงใหม่ซึ่งเป็นศาสนาพุทธที่เข้ามาตั้งแต่สมัยทวารวดีหรืออยุธยาจะเป็นสายคามวาสีก็เป็นได้ พญากือนาต้องการให้พระสงฆ์ในเมืองเชิงใหม่เป็นพระสงฆ์ที่มีคุณสมบัติครบถ้วน ด้วยการมีวัตรปฏิบัติแบบพระสงฆ์ของลังกา ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันว่ามี ความเคร่งครัดเนื่องจากปฏิบัติตามพระธรรมวินัยอย่างเข้มงวด แม้ว่าพระสมณเถระจะมีได้ไปศึกษาพระธรรมที่ลังกาโดยตรง แต่เป็นการศึกษาผ่านสำนักสงฆ์ของพระอุทุมพรแห่งเมืองพันทิตาม พระสงฆ์ลัทธิรามัญวงศ์จากเมืองพันทิตามกลุ่มที่ไปศึกษาพระธรรมวินัยมาจากลังกาและได้ส่งพระสงฆ์ออกไปเผยแผ่พระธรรมยังดินแดนต่างๆ เช่น สุโขทัย อโยธยา น่าน เชียงใหม่ หลวงพระบาง หลักฐานจากตำนานมูลศาสนาแสดงว่าศาสนาพุทธลัทธิรามัญวงศ์รุ่งเรืองมากในเวลานั้น ส่วนในเมืองเชิงใหม่นั้นลัทธิรามัญวงศ์ที่มาจากสุโขทัยโดยพระสมณเถระก็เจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ พระสมณเถระจึงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการสถาปนาศาสนาพุทธลัทธิรามัญวงศ์ขึ้นที่เชิงใหม่

๕. บทบาทของพระสมณเถระ จารึกวัดพระยืนได้กล่าวถึงพระจริยวัตรอันงดงามของพระสมณเถระ และความพยายามของพญากือนาในการอาราธนาพระสมณเถระมาเชิงใหม่ถึงสองครั้ง เรื่องการอาราธนาพระสมณเถระมายังเชิงใหม่นี้ปรากฏอยู่ในหลักฐานของทางเชิงใหม่ด้วย คือ ชินกาลมาลีปกรณ์ และตำนานมูลศาสนา ระหว่างการเดินทางจากสุโขทัยมายังเชิงใหม่พระสมณเถระได้จำพรรษาที่วัดพระยืน เมืองทวารวดี และได้สร้างพระพุทธรูปยืนประดิษฐานไว้ที่วัดนี้ ก่อนที่ท่านจะเดินทางมายังเชิงใหม่ในเวลาต่อมา และพญากือนาพระราชทานเขตพระราชอุทยานของพระองค์เป็นพระอารามอยู่นอกเมืองทาง

^๕ พระรัตนปัญญาเถระ, **ชินกาลมาลีปกรณ์** แปลโดย แสง มนวิฑูร, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ : พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ณ ฌาปนสถานของคฤสภาวัดสระเกศราชวรมหาวิหาร วันที่ ๒๐ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๗), ๑๐๕.

ทิศตะวันตก (สันนิษฐานว่าพระสุมนเถระคงได้แบบอย่างไปจากเมืองสุโขทัยที่เขตอรัญญิกของเมืองอยู่นอกเมืองทางทิศตะวันตก) เรียกว่า วัดบุปผาราม หรือ วัดสวนดอก และพญากือนาทรงแต่งตั้งให้พระสุมนเถระเป็นเจ้าอาวาสวัดสวนดอกเป็นรูปแรก

พระสุมนเถระได้วางรากฐานของพระสงฆ์สายวัดสวนดอกไว้อย่างมั่นคง ศาสนาพุทธลัทธิรามัญวงศ์จึงประดิษฐานที่ล้านนาอย่างมั่นคงตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา จนกระทั่งในรัชกาลของพระเจ้าสามฝั่งแกน มีพระสงฆ์กลุ่มหนึ่งที่ตั้งใจไปศึกษาพระธรรมวินัยที่ลังกาโดยตรง หลังจากกลับมาเชียงใหม่ก็เกิดความขัดแย้งระหว่างพระสงฆ์วัดสวนดอกสายรามัญวงศ์ที่เป็นกลุ่มลังกาเก่ากับพระสงฆ์วัดป่าแดงหรือกลุ่มลังกาใหม่ ซึ่งมีผู้นำคือ พระธรรมคัมภีร์ (ตำนานมูลศาสนาฉบับวัดป่าแดงว่าเป็น พระญาณคัมภีร์) พระสงฆ์สายวัดป่าแดงนั้นต้องการที่จะปฏิรูปศาสนาพุทธในเชียงใหม่เสียใหม่โดยยึดถือวัตรปฏิบัติตามแบบพระสงฆ์ลังกาอย่างเคร่งครัด เนื่องจากเห็นว่าพระสงฆ์สายวัดสวนดอกนั้น มีวัตรปฏิบัติที่ไม่เคร่งครัด อีกทั้งพระเถระเจ้าสำนัก คือ พระสุมนเถระ ยังเป็นศิษย์ของพระอุทุมพรเถระแห่งเมืองพันท ซึ่งได้กระทำการบวชให้กับบุคคลผู้หนึ่งแทนพระภิกษุรูปหนึ่งที่มีมรณภาพในระหว่างเดินทางกลับจากลังกา แต่เนื่องจากพระสงฆ์ในขณะนั้นมีไม่ครบองค์คณะสงฆ์ คือ เหลือเพียง ๔ รูป จึงได้ใช้พระพุทธรูปแทนพระสงฆ์อีก ๑ รูปเพื่อให้ครบองค์สงฆ์ ๕ รูป สำหรับบวชพระใหม่ เรื่องนี้จึงกลายเป็นข้ออ้างของพระสงฆ์สายวัดป่าแดงว่า พระสงฆ์สายวัดสวนดอกนั้นไม่มีคุณสมบัติของความเป็นพระภิกษุ เนื่องจากได้กระทำการบวชที่ไม่ถูกต้องมาตั้งแต่แรก

๖. คติเมืองคู่ จารึกวัดพระยืน ปรากฏชื่อเมืองกุมกามเชียงใหม่ (บรรทัดที่ ๓๑) แสดงว่าในสมัยพญากือนาเมืองกุมกามยังมีความสำคัญอยู่ การกล่าวถึงชื่อกุมกามคู่กับเชียงใหม่เช่นนี้ เป็นลักษณะแนวคิดแบบชาวสุโขทัยผู้สร้างจารึกที่มักจะเรียกเมืองหลวงคู่กับเมืองเอกเสมอ เช่น “สุโขทัยศรีสัชชนาลัย” ข้อความในจารึกที่กล่าวถึง ภายกุมกามเชียงใหม่ แสดงว่าใน พ.ศ. ๑๙๑๒ เวียงกุมกามยังคงสถานะเป็นเมืองแฝดหรือเมืองคู่ของเชียงใหม่

เวียงกุมกามเป็นเมืองโบราณในเขตอำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่ ห่างจากเมืองเชียงใหม่ประมาณ ๕ กิโลเมตร ข้อมูลจากตำนานต่างๆ ของเชียงใหม่

ภาพถ่ายเก่าเจดีย์วัดสวนดอก ถ่ายเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๐ ยังเห็นเจดีย์ทรงยอดดอกบัวตูมหรือเจดีย์ทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ทางขวาของภาพ ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงถึงความสัมพันธ์ทางด้านศาสนาระหว่างสุโขทัยกับล้านนา ครั้งที่พระสุนทรเถระเดินทางมาพร้อมกับการเผยแพร่ศาสนาพุทธธรรมวงศ์ที่เมืองเชียงใหม่
ที่มา : <http://www.khonmuang.com/cpg/displayimage.php?album=46&pos=64>

แสดงว่าเมืองนี้สถาปนาขึ้นโดยพญามังราย ภายหลังจากที่ยึดเมืองหริภุญชัยได้แล้ว แต่ศักราชที่สถาปนาขึ้นนั้นเอกสารประเภทตำนานฉบับต่างๆกล่าวไว้แตกต่างกันไป แต่หลักฐานจากการขุดค้นทางโบราณคดีตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๗-๒๕๔๘ พบว่าโบราณสถานจำนวนกว่า ๓๐ แห่งทั้งที่อยู่ภายในและนอกเมือง ล้วนมีอายุสมัยในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๑ เป็นส่วนใหญ่ ยกเว้นวัดกานโถมเพียงแห่งเดียวที่มีร่องรอยของชุมชนดั้งเดิมก่อนสร้างเวียงกุมกาม เป็นวัฒนธรรมหริภุญชัยที่กำหนดอายุในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๘^๖

หลังจากพญามังรายทรงสร้างเมืองเชียงใหม่แล้วเวียงกุมกามก็ยังคงเป็นเมืองสำคัญและมีร่องรอยของการอยู่อาศัยต่อเนื่องเรื่อยมา โบราณสถานจำนวนมากมีร่องรอยของการก่อสร้าง ๒ สมัย ซึ่งแสดงว่าเมืองนี้มีการอยู่อาศัยที่ต่อเนื่องยาวนานตั้งแต่พญามังรายทรงสร้างเมืองนี้ในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๐ จนกระทั่งเมืองถูกทิ้งร้างไปเนื่องจากอุทกภัยครั้งใหญ่ที่ทำให้แม่น้ำปิงเปลี่ยนเส้นทางจากที่เคยอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของเมืองกลายเป็นด้านทิศตะวันตกของเมือง การขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดีทำให้เห็นร่องรอยของน้ำท่วมครั้งใหญ่นี้ โบราณสถานจำนวนมากจมอยู่ใต้ชั้นตะกอนดินทรายลึกจากผิวดินปัจจุบันโดยเฉลี่ยประมาณ ๑.๕๐-๒.๐๐ เมตร เป็นที่น่าสงสัยกันว่าเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ได้รับการบันทึกไว้ในพงศาวดารโยนกเพียงฉบับเดียวเท่านั้นที่ระบุว่าเกิดขึ้นในปีพ.ศ. ๒๒๐๐

“ศักราชได้ ๑๐๑๙ ปีรگانพศกบังเกิดน้ำเหนือหลากท่วมเมือง
ทุกแห่งแลพระแสนเมืองได้กลับจากกรุงอังวะมาถึงบ้านเมืองใน
ศกนั้น”^๗

อย่างไรก็ตาม การขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดีที่เวียงกุมกามในช่วง พ.ศ. ๒๕๔๐-๒๕๔๙ ทำให้พบข้อมูลที่น่าสนใจว่าหลังเหตุการณ์น้ำท่วมใหญ่ผ่านไป แล้วชาวเวียงกุมกามได้เข้ามาบูรณะซ่อมแซมวัดบางแห่งที่ยังพอจะซ่อมแซมได้นั้นจึงแสดงว่าหลังน้ำท่วมใหญ่เวียงกุมกามยังมิได้ถูกทิ้งร้างไปอย่างสิ้นเชิง

^๖ สำนักงานศิลปากรที่ ๘ เชียงใหม่, *โบราณคดีสามทศวรรษที่เวียงกุมกาม* (กรุงเทพฯ: ธารวิจิตรพิมพ์, ๒๕๔๘), ๗-๑๖.

^๗ *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕ พงศาวดารโยนก* ๑๙๐.

๗. ความสำคัญของวัดพระยืน จารึกวัดพระยืนกล่าวถึงการสร้างพระพุทธรูปยืนประดิษฐานไว้ที่พระอารามที่พระสุมนเถระจำพรรษา พระพุทธรูปยืนที่กล่าวถึงในจารึก คือพระพุทธรูปยืนประดิษฐานในซุ้มเจดีย์ประธานของวัดพระยืนด้านละ ๑ องค์ นำเสียดายที่เจดีย์วัดพระยีนันนั้นได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ทำให้ไม่เห็นรูปแบบดั้งเดิมของเจดีย์ประธาน เจดีย์ที่ปรากฏในปัจจุบันเป็นเจดีย์แบบศิลปะพุกาม ส่วนพระพุทธรูปยืนในซุ้มประดับเจดีย์ประธานนั้นก็ผ่านการบูรณะปฏิสังขรณ์ในคราวเดียวกับเจดีย์ประธาน ทำให้ไม่สามารถศึกษารูปแบบทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะเพื่อเปรียบเทียบกับข้อมูลจากจารึกได้

มีข้อมูลจากพระภิกษุที่ร่วมเห็นเหตุการณ์ในคราวบูรณะเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๓ ว่าพระพุทธรูปยืนที่เห็นในปัจจุบันนั้นได้รับการบูรณะขึ้นใหม่โดยมิได้รักษารูปแบบเดิมแต่อย่างใด สำหรับเจดีย์องค์เดิมนั้นเป็นรูปทรงมณฑป ข้างในกลวงเป็นประตูโขงโค้งติดต่อกันถึงกันหันออกไปทั้งสี่ทิศ ภายในเจดีย์มณฑปนั้นกว้างประมาณ ๒ วาเป็นรูปสี่เหลี่ยม พระเจดีย์ที่เห็นในปัจจุบันนั้นสร้างครอบทับเจดีย์องค์เดิมด้วยการถมช่องกลวงภายในเจดีย์ด้วยดินและอิฐหัก

^๘ A.B.Griswold, **Wat Pra Yun Reconsidered** (Bangkok: Prachandra Printing Press, 1975), 78-80.

พระพุทธรูปยืนประดับ

ซุ้มเจดีย์วัดพระยืน

(ประพนธ์ กรณีกิจ : ถ่ายภาพ)

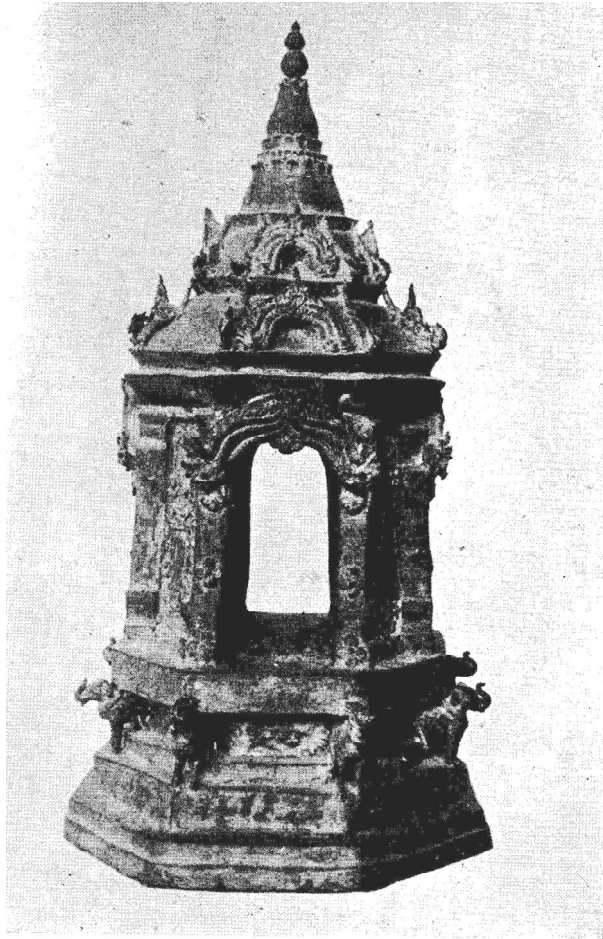
อย่างไรก็ตาม ข้อมูลจากการสัมภาษณ์พระมงคลญาณมุนี เจ้าอาวาสวัดพระยืน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ กล่าวถึงเจดีย์วัดพระยืนว่า เมื่อท่านยังเป็นเด็กนั้นยอดเจดีย์ได้หักพังไปหมดแล้ว และท่านเห็นพระพุทธรูปยืนทางด้านทิศตะวันออกนั้นมีพุทธลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปที่เจดีย์กู๋กุด ส่วนพระพุทธรูปยืนอีกสามองค์นั้นเหลือแต่พระซงค์และพระบาท^๙ จากข้อมูลดังกล่าวนี้จึงสันนิษฐานว่ารูปแบบของพระพุทธรูปยืนทั้งสองคือนั้นคงเป็นพระพุทธรูปในศิลปะหริภุญชัยคล้ายกับที่เจดีย์กู๋กุด

นอกจากหลักฐานประวัติศาสตร์บอกเล่าข้างต้นแล้ว ยังมีบันทึกการเดินทางของนักการทูตชาวอังกฤษ ชื่อ เซอร์ เออร์เนสต์ ซาโตว ซึ่งได้เดินทางจากกรุงเทพไปยังเชียงใหม่ระหว่าง ค.ศ. ๑๘๘๕-๑๘๘๖ ในการเดินทางครั้งนี้ ซาโตวได้แวะที่วัดพระยืนเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ๑๘๘๖ และเขาได้บันทึกถึงเรื่องเจดีย์ที่วัดพระยืนว่าเหลืออยู่เพียงครึ่งองค์ องค์เจดีย์ตั้งอยู่บนฐานสูงหลายชั้นเหนือพื้นดิน เจดีย์ก่อด้วยอิฐ มีซุ้มโค้งประตูทางด้านทิศตะวันออกที่เป็นส่วนที่มีอายุเก่าแก่ที่สุด อย่างไรก็ตามเขาตั้งข้อสังเกตว่า เจดีย์วัดพระยืนมิใช่รูปแบบของเจดีย์ที่เก่าแก่ที่สุดของสถาปัตยกรรมไทย^{๑๐} นอกจากนี้เขายังเขียนภาพเจดีย์วัดพระยืนตามที่เขาสังเกตเห็นและสันนิษฐานส่วนยอดของเจดีย์ไว้ด้วย

หากพิจารณาจากภาพของซาโตว จะเห็นว่าลักษณะของเจดีย์วัดพระยืนที่ซาโตวเขียนภาพร่างไว้นั้นตรงกับข้อมูลที่ A.B.Griswold ได้สัมภาษณ์พระภิกษุสูงวัยที่เคยเห็นเจดีย์วัดพระยืนก่อนที่จะมีการบูรณะใน พ.ศ. ๒๔๔๓ ลักษณะของเจดีย์ที่เป็นซุ้มโค้งเปิดโล่งถึงกันทั้งสิ้นสี่ด้าน ทำให้สันนิษฐานว่ารูปแบบของเจดีย์วัดพระยืนน่าจะคล้ายกับเจดีย์จำลองศิลปะเชียงแสนองค์หนึ่ง ที่อยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

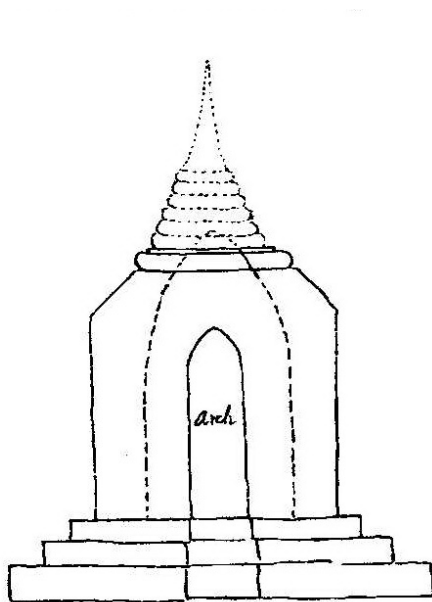
^๙ Ibid., 75-76.

^{๑๐} Ernest Satow, A Diplomat in Siam, 2nd ed. (Bangkok : Orchird Press, 2000), 139-140.

ภาพร่างเจดีย์วัดพระยืน
ของชาโตว์

ที่มา : Ernest Satow, **A Diplomat
in Siam** 2nd ed. (Bangkok: Orchid
Press, 2000), 139.

เจดีย์จำลองศิลปะเชียงแสนใน
พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติพระนคร

ที่มา : A.B.Griswold, **Wat Pra
Yun Reconsidered** (Bangkok:
Prachandra Printing Press,
1975), Fig.32.

ชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวถึงเรื่องพระพุทธรูปในที่วัดพระยืนว่า

“พระสมณเถระได้ปฏิบัติบำรุง (บูชา) โดยความเคารพ
พระเจ้าโกนาโปรดให้สร้างพระพุทธรูป ๔ องค์ ประดิษฐานไว้ใน
พุทธมหาวิหาร ซึ่งตั้งอยู่ด้านทิศตะวันออกหริภุญชัย เมื่อจุล
ศักราช ๓/๓๑”^{๑๑}

ความในชินกาลมาลีปกรณ์จึงขัดแย้งกับจารึกวัดพระยืนที่กล่าวว่า พระสมณเถระ
สร้างพระพุทธรูปยืนจำนวน ๓ องค์ คือ องค์ที่อยู่ทางด้านทิศใต้ ทิศเหนือและ
ทิศตะวันตก ส่วนพระพุทธรูปยืนทางด้านทิศตะวันออกนั้นมีอยู่แต่เดิม

นิราศหริภุญชัย^{๑๒} ซึ่งแต่งขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๒ มีเรื่องราวของวัด
พระยืน ความว่า

บทที่ ๑๕๑	ถึงพระพุทธรูปอื่น	ยืนยัง
	กวมก่อเป็นขงทั้ง	สี่ด้าน
	ทำบุญเบิกบุญบัง	พบแม่ นะแม่
	ขุโนสพระเจ้าจ้าน	ค้อยแก้กรรมเรียม
บทที่ ๑๕๒	กกุสนธ์แข่งสร้าง	หนึ่งโกนา
	องค์หนึ่งพระกัสสปา	เจืองเจ้า
	โคตมจึงเจียนคลา	วางศาส นาเอ
	เชิญเสวยรสเข้า	ม่อนน้อมทูลถวาย
บทที่ ๑๕๓	สี่องค์นี้พันพวง	สงสาร
	นิโรธรสนิพพาน	โมดมล้าง
	ยังพระอาไธยนาน	ลงโลก นี่หนอ
	จักบอกบทข้อยค่าง	แต่หื้ออนานนิพพาน

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, ๑๐๘.

^{๑๒} ประเสริฐ ณ นคร, นิราศหริภุญชัย (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๔๓), ๑๕๒-๑๕๔.

วัดพระยืนในโคลงนิราศหริภุญชัย แสดงให้เห็นการรับรู้ของกวีที่เชื่อว่า พระพุทธรูปยืนทั้งสองคั่นแทนพระพุทธเจ้าทั้งสองคั่นในภัทรกัปป์ ได้แก่ พระกกุสนธิ พระโกนาคม พระกัสสปะ และพระโคตมะ(ซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน) นอกจากนี้ โคลงนิราศหริภุญชัยยังแสดงให้เห็นว่าในพุทธศตวรรษที่ ๒๒ พระพุทธรูปยืนทั้งสองคั่นนั้นยังอยู่ในสภาพสมบูรณ์ แต่ศาสนาสถานนั้นคงถูกทิ้งร้างไปแล้ว เนื่องจากล้านนาถูกพม่ายึดครองเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๑ หลังจากนั้นก็เกิดเหตุความวุ่นวายอยู่ตลอดเวลา ในสถานการณ์ที่ยากลำบากเช่นนี้จึงเป็นเรื่องยากที่จะมีภิกษุสงฆ์รูปใดอยู่จำพรรษา^{๑๓}

เจดีย์วัดพระยืนในปัจจุบัน (ประพนธ์ กรณีกิจ : ถ่ายภาพ)

^{๑๓} A.B.Griswold, **Wat Pra Yun Reconsidered**, 48.

ข้อความในจารึกวัดพระยืนทำให้ทราบว่า วัดพระยืนเป็นวัดที่สร้างขึ้นก่อนแล้ว (วัดพระยืนตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองลำพูนทางด้านทิศตะวันออกประมาณ ๑ กิโลเมตร) และน่าจะเป็นวัดสำคัญวัดหนึ่งจึงทำให้พระสมณเถระเลือกที่จะจำพรรษาที่วัดนี้ อีกทั้งเมืองลำพูน (หรือหริภุญชัย) ยังเป็นเมืองสำคัญทางด้านศาสนาประกอบกับพระสมณเถระนั้นเป็นพระสงฆ์สายอรัญวาสีด้วยเหตุนี้เองท่านจึงเลือกที่จะจำพรรษาที่วัดพระยืนซึ่งตั้งอยู่นอกเมืองลำพูน ตำนานมูลศาสนากล่าวถึงเหตุการณ์ตอนที่พญากือนาทรงตรัสถามพระสมณเถระเกี่ยวกับสถานที่ซึ่งพระสมณเถระปรารถนาจะจำพรรษา พระสมณเถระตอบว่า

“ดูกรมหาราช นักปราชญ์ทั้งหลายมีพระลัทธิปัญญแห่งมหาเถรเจ้าเป็นต้น เข้าไปสู่นิคมที่ใดเพื่อกฤณาชาวคามนิคมมาแต่ก่อน ย่อมแตก^{๑๔} แต่อินทขิลคมนไกลกว่าได้ ๕๐๐ ชั่วชาตนะ ครั้นนั้นทำวก็อนาตนผลาต จึงให้นักปราชญ์ไปดูแต่ประตูกำหริภุญไชย หนตะวันออก เขามายบอกว่าได้ ๕๐๐ ชั่วชาตนะ มีหมู่ป่าไม้ทิ้งและไม้เหียงขับช้อนทัด^{๑๕} ที่พระพุทธเจ้ายืนแต่ก่อนนั้นแล”^{๑๖}

ระยะทาง ๕๐๐ คันธนูจากกำแพงเมือง ที่พระสมณเถระตอบพญากือนาไปนั้นอยู่ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคในพระสุตันตปิฎก ซึ่งกำหนดว่าพระสงฆ์สายอรัญญวาสีจะต้องใช้ชีวิตอยู่ในป่า โดยกำหนดให้อยู่ห่างจากกำแพงเมืองเป็นระยะทางไม่น้อยกว่า ๕๐๐ คันธนู หรือหากชุมชนใดไม่มีกำแพงเมืองให้คำนวณจากระยะที่ขั้วงักอนหินเล็ก ๆ ก้อนหนึ่งออกไปจากบ้านที่อยู่ใกล้ที่สุด^{๑๗} และเนื่องจากตามตำนานแล้วบริเวณจากจุดที่วัดระยะจากกำแพงเมืองมาถึงบริเวณที่สร้างวัดพระยืนนั้นเป็นจุดที่พระพุทธเจ้าเคยประทับมาก่อนที่จะเสด็จเข้าเมือง

^{๑๔} แหก หมายถึง วัดระยะทาง

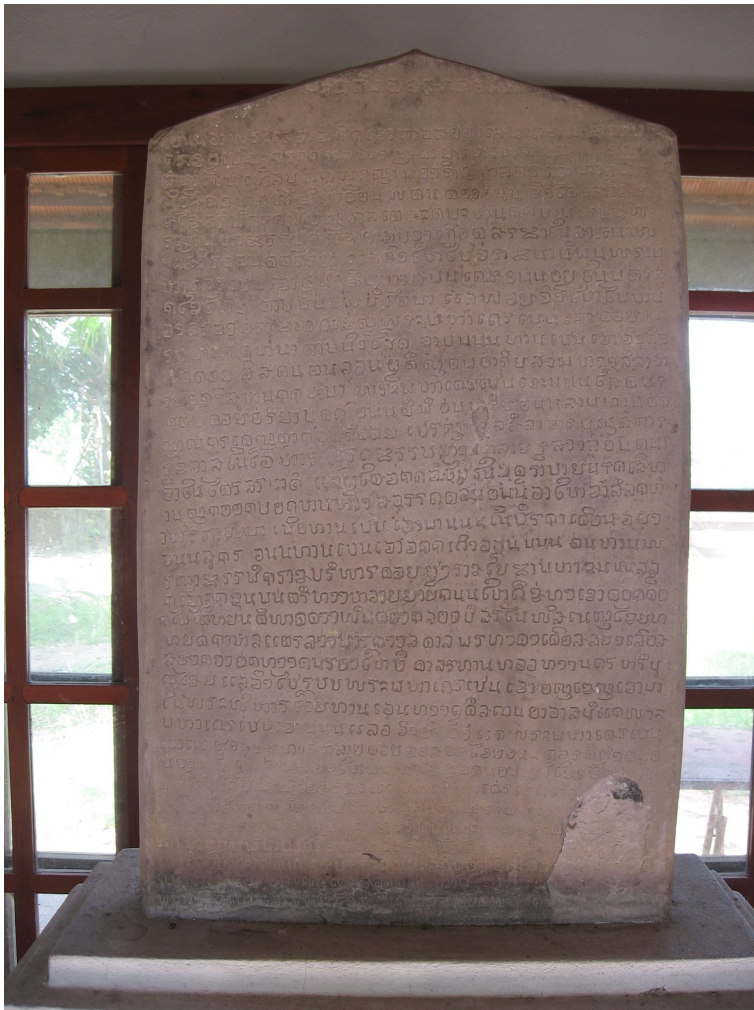
^{๑๕} ทัด หมายถึง ตรง

^{๑๖} กรมศิลปากร, **ตำนานมูลศาสนา** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, ๒๕๑๙), พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๓ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๘, หน้า ๒๐๓.

^{๑๗} A.B.Griswold, Wat Pra Yun Reconsidered, 4.

หริภุญชัย ดังนั้นจึงเป็นที่มาของชื่อวัดพระยืน มิใช่พระพุทธรูปยืนเป็นที่มาของชื่อวัดตามที่เข้าใจกันโดยทั่วไป

วัดพระยืนอาจจะถูกทิ้งร้างไปแล้วเมื่อพระสุมนเถระมาถึง ด้วยเหตุนี้เอง เมื่อพระสุมนเถระเข้ามาจำพรรษาจึงได้มีการปรับที่เพื่อสร้างพระพุทธรูปยืน ข้อมูลจากการขุดค้นขุดแต่งทางโบราณคดีที่วัดพระยืน ยืนยันได้ว่าพื้นที่บริเวณวัดพระยืน เคยเป็นวัดในสมัยหริภุญชัยมาก่อน กำหนดอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ หลังจากนั้นจึงเป็นการใช้พื้นที่ในสมัยสุโขทัยและสมัยฟื้นฟูบ้านเมืองจากพม่าตามลำดับ^{๑๔}

ศิลาจารึกวัด
พระยืน (ประพนธ์
กรณีกิจ : ถ่ายภาพ)

^{๑๔} สำนักงานศิลปากรที่ ๘ เชียงใหม่, รายงานการขุดแต่ง-บูรณะและปรับสภาพภูมิทัศน์โบราณสถานวัดพระยืน ต.เวียงยอง อ.เมือง จ.ลำพูน, (ม.ป.ท., ๒๕๔๙), ๓๙-๔๑.

๓.สารวิพากษ์
จารีกวดพระยีน
ด้านที่ ๑

๑. นโมตสสภควโต
นโม ตสส ภควโต
๒. อนนวาพระเสลาจาริกเจ้าท้าวสองแสนนาอนนธรรมิ
อันว่าพระคิลาจาริกเจ้าท้าวสองแสนนา^{๑๙} อันธรรมิ-
๓. กราชผู้เป็นลูกกรกแก่พระญาผายุเป็นหลานแก่พระญา
กราช ผู้เป็นลูกกรกแก่พระญาผายุ เป็นหลานแก่พระญา
๔. คำฟู เปนเหลนแก่พระญามังรายหลวงเจ้าท้าวนี้
คำฟู เป็นเหลนแก่พระญามังรายหลวง เจ้าท้าวนี้-
๕. มือสุดชนมาพิธิปีเดือนพ่ตน^{๒๐} ดงงอนน จึงได้เสวยรา
มือสุดชนมาพิธิปีเดือนพ่ตนดั่งอัน จึงได้เสวยรา-
๖. ชไชสรี่มีสกกมีบุญฤสเดชะตปะหนกกหนาเปนพ
ชชัยศรี มีศักดิ์มีบุญฤทธิเดชะตปะหนกหนา เป็นพ-
๗. ระญามหาธรรมิกราชอาจบงงเกิดสรธาในศาสนาพ
ระญามหาธรรมิกราช อาจ^{๒๑} บังเกิดสรธาในศาสนาพ-

^{๑๙} เจ้าท้าวสองแสนนาองค์นี้ต่อมาคือ พญากือนา ซึ่งมีความหมายว่า พญาร้อยล้านนา ชื่อพญากือนาที่ปรากฏในพงศาวดารสมัยต่อมา เช่น พงศาวดารเมืองเชียงใหม่ และชินกาลมาลีปกรณ์ แสดงว่าผู้แต่งพงศาวดารต้องการเชิดชูพระเกียรติยศของเจ้าท้าวสองแสนนา จึงได้เปลี่ยนพระนามของท่านจากเดิมที่เป็นเจ้าท้าวสองแสนนา เป็นพญาร้อยล้านนาในเวลาต่อมา

^{๒๐} ชนมาพิธิ แปลว่า อายุ, อายุชัย ดังนั้นสุดชนมาพิธิปีเดือนพ่ตน จึงหมายถึง เมื่อสิ้นสุตรรัชกาลของพระบิดา (พญาผายุ)

^{๒๑} อาจ หมายถึง แรกกล้า

๘. ระสรีรตตตโรย เลจึงให้ไปอาราธนานิมนพระม
ระสรีรัตนตรัย และจึงให้ไปอาราธนานิมนต์พระม-
๙. หาเถรเปนเจ้าผู้หนึ่งชื่อมหาสุมนเถร อันอยู่ในนครสุ
หาเถรเป็นเจ้าผู้หนึ่งชื่อมหาสุมนเถร อันอยู่ในนครสุ-
๑๐. กโขไทย คาบ^{๒๒}นั้นบมิได้มาแล พอย^{๒๓}จึงให้ไปบ่าบ
โขทัย คาบ^{๒๒}นั้นบมิได้มาแล พอย^{๒๓}จึงให้ไปบ่าบ-
๑๑. วงสรวง^{๒๔} อาราธนาอเชฎฐพระมหาเถรเปนเจ้าด้วยเคา
วงสรวงอาราธนาอเชฎฐพระมหาเถรเป็นเจ้าด้วยเคา-
๑๒. รพหนักหนาคาบหนึ่งโสด คาบ^{๒๕}นั้นท่านเป็นเจ้าจึงลิล
รพหนักหนาคาบหนึ่งโสด^{๒๕} คาบ^{๒๕}นั้นท่านเป็นเจ้าจึงลิล-
๑๓. ามาด้วยลิสคนตณลวณผู้ดียอมอาริยสงฆทรงศีลาจา
ามาด้วยศิษย์คนตณลวณผู้ดียอมอาริยสงฆทรงศีลาจา-
๑๔. รยอุกริสหนักหนา พระมหาเถรเปนเจ้านนโสดปร
รย อุกฤษฏ์หนักหนา พระมหาเถรเป็นเจ้านั้นโสดประ
๑๕. กอบด้วยอิริยาบถอนนดีมีอันทรียอนนสานทานอด
กอบด้วยอิริยาบถอันดีมีอันทรียอันสานดี^{๒๖} ทานอด^{๒๗}
๑๖. ญาณกรเตญฺตา กอปรด้วยเปรญาแลศีลาจารบุญสัการ
ญาณกรัตตัญญตา^{๒๘} กอปรด้วยปัญญาและศีลาจารบุญ
สมการ

^{๒๒} ครั้ง

^{๒๓} พอย หมายถึง เลย, พลอย

^{๒๔} ในที่นี้ แปลว่า ร้องขอ อ้อนวอน

^{๒๕} โสด ในที่นี้หมายถึง ที่เดียว, ประหนึ่ง, อีกส่วนหนึ่ง, อีกประการหนึ่ง

^{๒๖} สานต์ หมายถึง สงบ

^{๒๗} ในที่นี้แปลว่า มีความเพียรเป็นเลิศ

๑๓. รุณลาสในโหวหารอรรถธรรมทงหลายรุสงงสอนคน
รุณลาดในโหวหารอรรถธรรมทงหลาย รุสังสอนคน-
๑๔. ขาในไตรสรนาค์ แลผู้ใดจกกจไปในจตุรabayนรกใส่
ข้าในไตรสรณคม และผู้ใดจักจกไปในจตุรabayนรก^{๒๙}ไซริ
ท-
๑๕. านญกอกบกกหนทางสวรรณคด้วยอนนวาให้จำลีลกทำ
านยกอกบกกหนทางสวรรณคด้วยอันว่าให้จำลีลกระทำ-
๒๐. าพิรภาพนาเมือทานเปนเจามานนในปรีกาเดือนจยง
าเพียรภาวนา เมือท่านเป็นเจ้ามานั้นในปรีกาเดือนเจียง^{๓๐}
๒๑. วนนสุกร วนนทานเปนเจาจกกถึงวนนนวนนตนทานพ
วันศุกร์ วันท่านเป็นเจ้าจักถึง วันนั้นตนท่านพ-
๒๒. ระญาธรรมิกราชปริพารด้วยฝูงราชโยธามหาชนพลลู
ระญาธรรมิกราช ปริพารด้วยฝูงราชโยธามหาชนพลลู-
๒๓. กเจ้าลูกขุนมนตรีทงหลายยายกนให้ถีซทงเขาตอกดอ
กเจ้าลูกขุนมนตรีทงหลาย ยาย^{๓๑} กันให้ถือช่อทง^{๓๒} ข้าวตอ
กดอ-

^{๒๘} ประกอบด้วยศัพท์บาลี คือ ญาณิก (ความเป็นผู้มีญาณ) กับ รัตตัญญตา (ความเป็นผู้รู้ราตรีนาน) ความโดยรวมคือ เป็นผู้มีญาณจากการวิปัสสนาในยามราตรี

^{๒๙} จตุรabayนรก หมายถึง นรกชั้นล่างสุด ๔ ชั้น ตามที่ปรากฏในคัมภีร์ไตรภูมิ

^{๓๐} เดือนเจียง หมายถึง เดือนอ้ายของไทยฝ่ายเหนือ แต่ตรงกับเดือน ๑๑ ของไทยฝ่ายใต้ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงอธิบายเรื่องนี้ว่า เดือนตามแบบไทยฝ่ายเหนือใช้แบบเดียวกับของจีน ซึ่งเร็วกว่าเดือนจันทรคติของไทยฝ่ายใต้อยู่ ๒ เดือน เช่น เดือน ๘ เหนือ ตรงกับเดือน ๖ ตามจันทรคติของไทยฝ่ายใต้

^{๓๑} ยาย หมายถึง เรียงราย

^{๓๒} ช่อทง หมายถึง กระทง

๒๔. กโม่ไตพยนตีพาดดงพินคองกลองปี่สรโนพิสนญไชยท
กโม่ได้เทียน ตีพาทย์ดังพิน ช้อง กลอง ปี่สรโน พิสเนญไชย^{๓๓}
ทะ-
๒๕. ทยดกาหลแตสงงมารกงสดาลมรทงดงเดือสสงเลือส
เทียต^{๓๔} กาหล^{๓๕} แตรสังข์มาน กังสดาล มรทงค^{๓๖} ดง
เดือด^{๓๗} เลียงเล็ค
๒๖. สยงกองอ่กทงคนรองโหือิตาสรทาททวทงนนครหริปุ
เลียงก้องอีกทั้งคนร้องโหือ้อ ดาสะท้านทัวท้งนนครหริภู-
๒๗. ญไชยแลจึงไปรบพระมหาเถรเปนเจ้าอญเชญเขามา
ญชัยแล จึงไปรับพระมหาเถรเป็นเจ้าอญเชญเข้ามา
๒๘. ในพระพิหารโอยทานเวนทงกูตีสถานอาวาสนี้แก่พระ
ในพระพิหาร โอยทาน เวนท้งกูตีสถานอาวาสนี้แก่พระ
๒๙. มหาเถรเปนเจานนนแลว จึงบำเรอแก่พระมหาเถรเปน
มหาเถรเป็นเจ้านั้นแล้ว จึงบำเรอแก่พระมหาเถรเป็น
๓๐. เจ้าแลฝูงสงฆทงหลายดวยจตุสปรโjoyอนนควรดีฝูงคนอ
เจ้าและฝูงสงฆ์ทั้งหลายด้วยจตุปัจจัยอันควรดี ฝูงคนอ-
๓๑. นอญพายกุมกามชยงใหม่พุนก่ดีฝูงคนอนนมในเมืองหริ
นอญภาย^{๓๘} กุมกามเชียงใหม่พุนก่ดี ฝูงคนอันนมในเมืองหริ-

^{๓๓} พิสเนญชัย สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึง ปี่เสนา หรือ เขม ซึ่งเขมรเรียกว่า แสนง ได้แก่เขาวัวเขาควายเป็นใช้เป่า ส่วนคำว่าชัยเป็นคำประกอบ

^{๓๔} ทะเทียต คือ กลองขนาดเล็ก ด้านหนึ่งตีด้วยมือ อีกด้านตีด้วยไม้ บางครั้งก็เรียกสรเทียต ตรงกับคำภาษาบาลีว่า “ทินุทิม” ที่แปลว่า กลองสองหน้า

^{๓๕} กาหล คือ แตรวง

^{๓๖} มรทงค คือ ตะโพน ตรงกับภาษาสันสกฤตว่า มฤทงค ภาษาบาลีว่า มุทิงค

^{๓๗} ดงเดือด อาจหมายถึงเครื่องดนตรีชนิดหนึ่ง หรือหมายถึงเสียงดังสะท้อนก้อง

^{๓๘} ภาย หมายถึง ฝ่าย

๓๒. บุญไซนี้ก็ดีเขามีใจสราแก้วพระมหาเถรเปนเจ้าบางคนเข
บุญไซนี้ก็ดี เขามีใจสราแก้วพระมหาเถรเป็นเจ้า บางคน
เข้-
๓๓. บวสจำศีลกระทำวโรนดีแห่งสำนักพระมหาเถรเปนเจ้าแ
บวชจำศีลกระทำวโร^{๓๙}อันดีแห่งสำนักพระมหาเถรเป็นเจ้า
แ-
๓๔. ตนนนจึงบังเกิดเปนบุญธรรมหนักหนา พระมห (าเถรเปน)
ตนั้นจึงบังเกิดเป็นบุญธรรมหนักหนา พระมห(าเถรเป็น)
๓๕. เจมาอยู่บ่มิณานที่ใดทานจึงรำพึงไปมาพิจารณา(ณา).....
เจ้ามาอยู่บ่มิณานเท่าใด ทานจึงรำพึงไปมาพิจารณา(ณา)อาว-
๓๖. าสนี้กับพระพุทธรูปยืนอนนสถิตอยู่ด้านปลา.....
าสนี้กับพระพุทธรูปยืนอันสถิตอยู่ด้านปลา.....
๓๗. กนิอนนอาจารย์เถาแก่แต่ชววกอนหากกทำปร.....
กนี้ อันอาจารย์เฒ่าแก่แต่ชววกอนหากกระทำประดิษฐานไว้
๓๘. มหาเถรเปนเจ้าจึงตริได้ดวยกำลังปัญญา จัก.....
มหาเถรเป็นเจ้าจึงตริได้ด้วยกำลังปัญญา จัก.....
๓๙. ธิชนคบสบบบุญวิสทงหลาย.....
ธิชน คนสัพบุรุษทั้งหลาย.....
๔๐.พระเปน.....ถึงหา.....
.....พระเป็น.....ถึงห้า.....

^{๓๙} วโร แปลว่า กล้าหาญ

ด้านที่ ๒

๑. ชลของรองตีนพายไต่ให้
ชลของรองตีนภายใต้ให้
๒. ไปกล่าวพิจารณาการอนนจกกกทำ
ไปกล่าวพิจารณาการอันจักกระทำ
๓. พระนนแห่งทานพรญามหาธรรมิกราชผู้เปนเจ้าเม
พระนั้น แห่งท่านพระญามหาธรรมิกราชผู้เป็นเจ้าเม-
๔. อง ทานพรญาคนนไต่ญินวาพระมหาเถรเปนเจ้าจกกกทำพระดง
อง ท่านพระญาครั้นไต่ยินว่าพระมหาเถรเป็นเจ้าจักกระทำ
พระดง
๕. อนนเยยบงเกิดสธาญินดีหนกกหนาจึงให้ฝูงมนตรีมาอยู่จำนำ
อัน เยีย^{๔๐} บังเกิดศรัทธาญินดีหนักหนา จึงให้ฝูงมนตรีมาอยู่
จำนำ^{๔๑}
๖. แต่งกทำการดวยพระมหาเถรเปนเจ้าโสถถตตนนพระมหาเถ
แต่งกระทำการด้วยพระมหาเถรเป็นเจ้าโสถ ถัดนั้นพระมหา
เถ-
๗. รเปนเจ้าจึงให้บอกแก่ฝูงอุบาสกอุบาสิกาหมาชนคนทงหลายท
รเป็นเจ้าจึงให้บอกแก่ฝูงอุบาสกอุบาสิกาหมาชนคนทงหลาย
ท-
๘. านสบบบุริสแลฝูงนนทานนกกปราชทงหลายให้หาหินแลงแ
านสัปปุรุษและฝูงนั้น ท่านนักปราชญ์ทงหลายให้หาหิน
แลงแ-

^{๔๐} เยีย หมายถึง ทำ

^{๔๑} จำนำ หมายถึง ประจำ

๙. ปลงลียดแล้วท่านให้พิศดูฤกษ์พารกาลฉายานาที่ตริยาง
ปลงลียด^{๔๒} แล้วท่านให้พิศดูฤกษ์พารกาลฉายานาที่ตริยางค์
๑๐. นบพางลกกคนาอนนเปนมหามงคล แลวพระมหาเถรเปนเจ
นปางค์ลัดนาอันเปนมหามงคล แล้วพระมหาเถรเป็นเจ้า-
๑๑. าจิงให้แรกทศูกบอนบพนลงงพระอัยนเปนเจาในปรีกาเดือ
**าจิงให้แรกทศูก^{๔๓} บอนบัลลังก์พระยีนเป็นเจ้านี้ ในปีระกา
 เดือ-**
๑๒. นญีอกสามคำวนนไทวนนกาบเสดวนนเมงวนนสุกรพารเมือ
นยี่ ออกสามคำ วันไทยวันกาบเส็ด วันเม็งวันสุกรพารเมือ
๑๓. จกกโกลรุงมุงดูสกกราชไต่เจดรอยสามสิบเอ็ด ๗/๓๑ ไต่ริกสเจ
**จักโกลรุง มุงดูศักราชไต่เจ็ดร้อยสามสิบเอ็ด ๗/๓๑ ไต่ฤกษ์
 เจ็-**
๑๔. ดอนนชีบุรนรรพสุ ถดตณนทานเปนเจापอยให้แรกทศูกบช
**ดอันชีบุรนรรพสุ^{๔๔} ถัดนั้นท่านเป็นเจ้าพอยให้แรกทศูก
 ประช-**
๑๕. นรากพระพุทธรูปอัยนทงสามคนอนนมีหนดานไต่ดานเหนือ
**นราก^{๔๕} พระพุทธรูปยีนทั้งสามคน อันมีหนด้านไต่ด้าน
 เหนือ-**

^{๔๒} แปลงลียด หมายถึง ทำให้เรียบ

^{๔๓} ทศูก (ภาษาเขมร) หมายถึง ดี หรือ กระแทก ในที่นี้หมายถึงการปรับที่เพื่อสร้างพระพุทธรูปยีน

^{๔๔} บุรนรรพสุ หรือ บุณรพสุ คือ ชื่อดาวฤกษ์ที่๗ ได้แก่ดาวลัมภา หรือดาวเรือชัย

^{๔๕} ประชนราก หมายถึง เชื่อมฐานราก

๑๖. มือนทวณนตกนณกัปรกาเดือนสามแรมสี่ค้ำวนนไทวนนกด
มือนทตะวันตกนั้น ก็ปีระกา เดือนสาม แรมสี่ค้ำ วันไทย
วันกั-
๑๗. ดเราวนณเมงพารสุกร ดูฉายาเมือตวันขึ้นสิบห้าผาตินได้จิตริก
ดเร้า วันเม็งพารศุกร ดูฉายาเมือตวันขึ้นสิบห้าผาติน ได้
จิตรฤก-
๑๘. สสกกราชไคเจดรอยสามสิบเอ็ดโสด ๗/๓๑ กทำพระยยืนเปน
ษ^{๔๖} ตักราชได้เจ็ดร้อยสามสิบเอ็ดโสด ๗/๓๑ กระทำพระยยืน
เป็น-
๑๙. จานีในปรกามาแล้วในปีจพไคสองเขาทานเปนเจ้าให้หลงใน
จำนีในปรกามาแล้ว ในปีจพพอได้สองเข้า ท่านเป็นเจ้าให้หลง
ใน
๒๐. สองปีนณสามคาบในกาลเมือฉลงนณทานพญาธรรมิกราชเ
สองปีนั้นสามคาบ ในกาลเมือฉลงนั้น ท่านพญาธรรมิก
ราช-
๒๑. เลหากรงแต่งกรยาทานอสสbrisการทงหลายมาถวายให้เปน
เลหาก^{๔๗} รัง^{๔๘} แต่งกรยาทานอสสbrisการ^{๔๙} ทังหลายมา
ถวายให้เป็น
๒๒. มหาทานทุกดานแล ด้วยเดชะบุญพระมหาเถรแลทานพญาธ
มหาทานทุกด้านแล ด้วยเดชะบุญพระมหาเถรและท่าน
พญาธ-

^{๔๖} จิตรฤกษ์ คือ ชื่อดาวฤกษ์ที่ ๑๔ คือดาวหมู

^{๔๗} หาก หมายถึง ด้วยตนเอง

^{๔๘} รัง หมายถึง ทำ, สร้าง

^{๔๙} อัสสbrisการ หมายถึง เครื่องอัฐบริหาร

๒๓. ธรรมิกราชอนนต์หินกหนา หากงวนอนตรายปไตสกกอนนวนนอ
ธรรมิกราชอันดีหนักหนา หากังวลอันตรายปไตส์กอัน วันอัน-
๒๔. นนทานไสญอดพระเปนเจาณนพระหากกทำปราติหารสองชาล
นทานไสญอดพระเป็นเจ้านั้น พระหากกระทำปาฏิหาริย์สอง
ชาล
๒๕. รงสีมีหกณนดูไสพาวในกลางหารางมดั่งแสงเคียกรุ่งพุ่งพล
รังสี^{๕๐}มีหกฉัน^{๕๑} ดูไสพาว^{๕๒}ในกลางหารดั่งแสงเคียกรุ่ง^{๕๓} พุ่ง
พล
๒๖. ทงหลายหนนอสสจรรณหนกหนาเมื่อฉลองพระยีนเปนเจ้าคา
ทั้งหลายหันอัศจรรย์หนักหนา เมื่อฉลองพระยีนเป็นเจ้าคา-
๒๗. บหลงงนนวนไสดในเดือนหกบุรณมีวณนพระหลสบดี ทานพระญา
บหลังนั้นไสดในเดือนหก บุรณมี วันพฤษ์สบดี ทานพระญา
๒๘. ธรรมิกราชให้ทานแปลงปราสาทอนนิงแลปรดบงบามดีหนักก
ธรรมิกราชให้ทานแปลงปราสาทอันหนึ่งและประดับงามดี
หนัก-
๒๙. นาผิจกอกอุปมาไปดงงมหาไพชยนต์ปราสาทนนวนายแลจึงสรง
นา ผิจักอุปมาไปดั่งมหาไพชยนต์ปราสาทนั้นตายและจึงสรง

^{๕๐} ชาลรังสี หมายถึง รัตมิดุจชาย

^{๕๑} รังสีมีหกฉัน หมายถึง ฉัพพรรณรังสี คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถาอธิบายว่าหมายถึง รัตมี ๖ ประการ คือ ๑. นิล เขียวเหมือนดอกอัญชัน ๒. पीต เหลืองเหมือนหรรดาลทอง ๓. โลหิต แดงเหมือนตะวันอ่อน ๔. โอทาท ขาวเหมือนแผ่นเงิน ๕. มัญเชฐ สีหงสบาท เหมือนดอก เช้งหรือหงอนไก่ ๖. ประภัสสรเลื่อมพรายเหมือนแก้วผลึก

^{๕๒} พาว หมายถึง ฟ่องแผ้ว

^{๕๓} เคียกรุ่ง หมายถึง สีรุ่ง

๓๐. พระธาตุเป็นเจดีย์ด้วยน้ำสุคนธศรีสินธุธารา แล้วจึงบูชาพระธาตุเป็น-
พระธาตุเป็นเจ้าด้วยน้ำสุคนธศรีสินธุธารา แล้วจึงบูชาพระธาตุ
เป็น-
๓๑. จาด้วยเครื่องบูชาทองหลายอนนพิเศสหนกหนาแลครบถวนส-
จำด้วยเครื่องบูชาทั้งหลายอันพิเศษหนักหนาและครบถวนส-
๓๒. ามวณน เมื่อพระญาธรรมิกราชสรพระธาตุวันลุน^{๕๔} นั้นในสุพ-
ามวัน เมื่อพระญาธรรมิกราชสรพระธาตุวันลุน^{๕๕} นั้นในสุพ-
๓๓. วรรณภาช พระธาตุเป็นเจ้าจึงทำปราติหารวณไปมาในชนนค-
รรณภาชน พระธาตุเป็นเจ้าจึงกระทำปาฏิหาริย์เวียนไปมาใน
ชนนค-
๓๔. าลแลจึงบนนการงสิริสสมือออกต่างต่างฉนนทานพระญาบังเก-
า และจึงบันลือรังสิริศมือนอกต่างต่างฉน^{๕๕} ทานพระญา
บังเก-
๓๕. ดสธราชจึงให้อชฌมภูมมหาเถรานุเถรทองหลายเข้าดูปราติหาร
ดศรัทธา จึงให้อชฌมภูมมหาเถรานุเถรทองหลายเข้าดู
ปาฏิหาริย์
๓๖.(อ)นนครวงามดีเพ็งมีใจอศจรรณหนกหนาดงอนน
.....(อ)นนครวงามดี เพ็งมีใจอศจรรณหนกหนาดงอนน
๓๗.ปรัสเซียถากพระมหาพุทธรูปหล่อ
.....ประดิษฐานพระมหาพุทธรูปหล่อ
๓๘.เดือนสิบเอ็ดแรมคำหนึ่ง
.....เดือนสิบเอ็ด แรมคำหนึ่ง

^{๕๔} วันลุน หมายถึง วันหลัง

^{๕๕} ฉน ในที่นี้หมายถึง อย่าง

๓๙. ... (ชำรุด) มพเตดมาลบบสกกกรา....

...มพเตดมาลบบสกกกรา....

๔๐.ในป็นนจ.....

.....ในป็นนจ.....

๔๑.(พรเปน).....

.....(พระเปน).....

บรรณานุกรม

- ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕ พงศาวดารโยนก.** มปท : ๒๕๖๐. พิมพ์แจกในงานศพ จางวางโทพระยารณไชยชาญยุทธ (ศุข โชติกะเสถียร) สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครสวรรค์ ปีเมสงนพศก พ.ศ.๒๕๖๐.
- ประเสริฐ ณ นคร และปวงคำ ต้อยเขียว. **ตำนานมูลศาสนา เชียงใหม่ เชียงตุง.** กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์, ๒๕๓๓.
- ประเสริฐ ณ นคร. **นิราศหริภุชชัย.** กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๔๓.
- รัตนปัญญาเถระ, พระ. **ชินกาลมาลีปกรณ์.** แปลโดย แสง มนวิฑูร, พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ณ ฌาปนสถานของคุรุสภา วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร วันที่ ๒๐ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๓.
- วินัย พงศ์ศรีเพียร. “มิลล์ญปี ๒๐๐๐ กับประวัติศาสตร์,” ใน **ประวัติศาสตร์ปริทรรศน์.** วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : ตำนานสุทธาการพิมพ์, ๒๕๔๒.
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์, ศิลปะล้านนา (กรุงเทพฯ : ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ, ๒๕๔๖. ศิลปากรที่ ๘ เชียงใหม่, สำนักงาน. **โบราณคดีสามทศวรรษที่เวียงกุมกาม.** กรุงเทพฯ : ภาวกรกิจการพิมพ์, ๒๕๔๘.
- ศิลปากรที่ ๘ เชียงใหม่, สำนักงาน. **รายงานการขุดแต่ง-บูรณะและปรับสภาพภูมิทัศน์โบราณสถานวัดพระยืน ตำบลเวียงยอง อำเภอเมืองจังหวัดลำพูน, เอกสารจัดสำเนา, ๒๕๔๙.**
- ศิลปากร, กรม. **จารึกสมัยสุโขทัย.** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖.
- _____. **ตำนานมูลศาสนา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, ๒๕๑๙, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๓ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๑๘.
- Griswold, B. A. **Wat Pra Yun Reconsidered.** Bangkok: Prachandra, 1975.
- Satow, Ernest. **A Diplomat in Siam.** 2nd ed., Bangkok: Orchid Press, 2000.

เอกสารลำดับที่ ๑๓

จารึกวัดป่าแดง^๑

นาตยา ภูศรี

๑.ความสำคัญของเอกสาร

จารึกวัดป่าแดง เป็นจารึกสมัยสุโขทัยที่มีลักษณะพิเศษคือเป็นจารึกที่มีเนื้อความต่อเนื่องเป็นเรื่องเดียวกันจำนวน ๓ แผ่น^๒ ค้นพบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ จากฐานพระเจดีย์วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร จำนวน ๒ แผ่น คือแผ่นที่ ๑ กับแผ่นที่ ๓ ส่วนแผ่นที่ ๒ นั้นเดิมอยู่ในพิพิธภัณฑสถานพระนคร^๓ ก่อนย้ายมาเก็บรักษาไว้ในหอพระสมุดวชิรญาณ ปัจจุบันจารึกทั้ง ๓ แผ่นเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร จารึกทั้งสามแผ่นจารด้วยอักษรขอมบนแผ่นหินทรายบางๆเพียงด้านเดียว รูปทรงคล้ายใบเสมา แผ่นที่ ๑ กว้าง ๕๕ เซนติเมตร สูง ๘๓ เซนติเมตร หนา ๔ เซนติเมตร มีจำนวนอักษร ๓๔ บรรทัด แผ่นที่ ๒ กว้าง ๕๓ เซนติเมตร สูง ๖๒ เซนติเมตร หนา ๓ เซนติเมตร มีจำนวนอักษร ๑๕ บรรทัด (เนื่องจากสภาพชำรุดจึงเหลือเพียง ๑๕ บรรทัด) และแผ่นที่ ๓ กว้าง ๕๔ เซนติเมตร สูง ๑๐๐ เซนติเมตร หนา ๕ เซนติเมตร มีจำนวนอักษร ๓๘ บรรทัด

ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ เป็นผู้อ่านจารึกหลักนี้เป็นคนแรก ต่อมาได้รวบรวมไว้ในหนังสือประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๑ ซึ่งตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๑ กรมศิลปากรได้ตีพิมพ์จารึกหลักนี้ในหนังสือ จารึกสมัยสุโขทัย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๖ และหนังสือประชุมจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย ซึ่งตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๗

^๑ ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร ที่กรุณาอ่านต้นฉบับและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์แก่ผู้เขียน

^๒ เมื่อพิจารณาจากเนื้อความในจารึกแล้วสันนิษฐานว่าจารึกวัดป่าแดงน่าจะมีจำนวนทั้งสิ้น ๔ แผ่น โดยเนื้อความในแผ่นที่ ๓ ที่หายไป ทำให้จารึกที่ควรจะเป็นแผ่นที่ ๔ กลายเป็นแผ่นที่ ๓ ไป

^๓ ไม่มีผู้ใดทราบที่มาของจารึกวัดป่าแดงว่าเดิมอยู่ที่ไหนและใครเป็นผู้นำมาเก็บไว้ที่วัดบวรนิเวศวิหารและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร

ชื่อวัดป่าแดงที่ปรากฏในจารึกทำให้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นสถานที่ตั้งเดิมของจารึกทั้งสามแผ่นที่พบ ปัจจุบันสันนิษฐานว่าวัดป่าแดงน่าจะหมายถึงโบราณสถานที่ตั้งอยู่เชิงเขาพระศรี ทางด้านทิศใต้ของเมืองศรีสัชนาลัย

จารึกวัดป่าแดงมีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติพระศาสนาในดินแดนสุโขทัย เนื่องจากมีข้อมูลที่สำคัญหลายประการ เช่น รายนามพระสงฆ์ในสมัยสุโขทัย หลักการในการจัดกลุ่มพระสงฆ์ องค์ประกอบของคณะสงฆ์ ตลอดจนวิธีการชำระอธิกรณ์ นอกจากนี้จารึกวัดป่าแดง ยังเป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ทางด้านศาสนาระหว่างเมืองสุโขทัยและเมืองเชียงใหม่อีกด้วย

๒. สารัตถวิพากษ์

จุดประสงค์ในการสร้างจารึกวัดป่าแดง คือการที่พระบรมครูดีโลกดิลกต้องการจะอ้างสิทธิอันชอบธรรมของท่านในการแต่งตั้งพระมงคลวิลาสขึ้นเป็นเจ้าอาวาสวัดป่าแดง เนื้อความในจารึกจึงกล่าวย้อนไปถึงเหตุการณ์ในอดีต ตั้งแต่รัชกาลพญาลิไท และจบลงที่เรื่องราวอันเป็นส่วนสำคัญของจารึกหลักนี้ คือการชำระอธิกรณ์ของพระสงฆ์วัดป่าแดงในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาที่ ๓ เรื่องราวที่อยู่ในจารึกวัดป่าแดงเป็นเรื่องเกี่ยวกับการพระศาสนาในสุโขทัย ซึ่งแสดงให้เห็นข้อมูลสำคัญหลายประการ ทั้งยังมีข้อมูลที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับจารึกวัดพระยืนที่เป็นเรื่องของการอัญเชิญพระสมณเถรจากเมืองสุโขทัยไปเชียงใหม่ด้วย สารสำคัญของจารึกวัดป่าแดงมีดังนี้

๑. **ประวัติของพระบรมครูดีโลกดิลก** จารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ ๑ เริ่มต้นด้วยการกล่าวถึงเจตนารมณ์ในการสร้างจารึกหลักนี้ว่า เป็นประกาศของพระบรมครูดีโลกดิลก (ในจารึกใช้คำว่าพุทธฎีกา) จากนั้นจึงกล่าวถึงประวัติของพระบรมครูดีโลกดิลก ซึ่งเป็นผู้ที่ให้จารจารึกวัดป่าแดง พระบรมครูดีโลกดิลกผู้นี้เป็นพระสังฆราชของพระสงฆ์ทั้งฝ่ายคามวาสีและอรัญญวาสี ในจารึกเรียกกรรมกันว่า คันธมณวาลี เดิมท่านบวชเป็นพระในสายคามวาสีเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๖ จากนั้นอีก ๑๔ ปีต่อมาท่านได้เข้าบวชเป็นพระในสายอรัญญวาสี พระบรมครูดีโลกดิลกได้เป็นเจ้าอาวาสวัดป่าแดงเมื่อพระมหาภักดญาณเถร

มรณภาพใน พ.ศ. ๑๙๐๔ นอกจากนี้ ยังได้รับการแต่งตั้งจากสมเด็จพระมหาธรรมราชา
ลิไทให้เป็นเจ้าคณะอรัญญวาสีด้วย

การกล่าวถึงประวัติของท่านในตอนต้นนี้เพื่อแสดงความชอบธรรมในการที่ท่าน
เป็นผู้แต่งตั้งพระมงคลวิลาสขึ้นเป็นเจ้าอาวาสวัดป่าแดง จนเป็นเหตุให้เกิดวิวาทาธิกรณ์
ขึ้น การกล่าวถึงประวัติของท่านย้อนไปตั้งแต่ท่านบวชในสายคามวาสีใน พ.ศ.
๑๘๘๖ อีก ๑๔ ปีต่อมาท่านได้เข้าบวชเป็นพระในสายอรัญญวาสี ก็เพื่อแสดง
ให้เห็นว่าท่านเป็นผู้ที่มีความรู้แตกฉานทั้งทางด้านสายคันถธุระ และสาย
วิปัสสนา ดังที่ปรากฏอยู่ในสร้อยนามของท่านว่า “รัตนศีลคณธรวาสีธรรม
กิตติสังฆราชมหาสวามีเจ้า” ซึ่งแปลได้ว่า เป็นสังฆราชผู้ที่มีความรู้มากทั้งด้าน
คันถธุระและวิปัสสนาธุระ

๒. ประวัติวัดป่าแดง จารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ ๑ ยังกล่าวถึงประวัติของ
วัดป่าแดง ซึ่งเป็นวัดที่พญาลิไท (มหาธรรมราชาผู้ปู่) โปรดให้สร้างขึ้นใน พ.ศ.
๑๙๐๒ เพื่อเป็นที่ประทับของพระมหากัลยาณเถระในโอกาสที่ท่านขึ้นมานมัสการ
พระบรมธาตุเมืองศรีสัชนาลัย ชื่อยศตำแหน่งของพระมหากัลยาณเถระ รวมทั้ง
การที่พระมหาธรรมราชาลิไทโปรดให้สร้างวัดป่าแดงเพื่อให้ท่านจำพรรษาทำให้
ทราบว่าเป็นพระสงฆ์ในสายอรัญญวาสี

เกี่ยวกับเรื่องตำแหน่งที่ตั้งของวัดป่าแดง เมืองศรีสัชนาลัย ในปัจจุบันยัง
ไม่ทราบแน่ชัดว่าตั้งอยู่ที่ใด แต่มีผู้สันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงวัดพญาดำซึ่ง
ตั้งอยู่บริเวณเชิงเขาพระศรี เนื่องจากใน พ.ศ. ๒๕๓๙ มีการสำรวจพบจารึกวัด
พญาดำซึ่งตามประวัติความเป็นมานั้น ชาวบ้านที่เก็บรักษาจารึกหลักนี้อ้างว่าได้
นำมาจากวัดพญาดำ ข้อความในจารึกวัดพญาดำกล่าวถึงการแต่งตั้งมหาเถรองค์หนึ่ง
ประกอบด้วยศิลาจารวัตรให้เป็นเจ้าอาวาสวัดกัลยาณวนาวาส หากท่าน
มรณภาพไปแล้ว ก็ให้สงฆ์ทั้งหลายประชุมเลือกเจ้าอาวาสรูปต่อไป^๔

^๔ ประชุมจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๓).
คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี วันที่ ๑๘ ตุลาคม
พุทธศักราช ๒๕๔๓), หน้า ๑๕-๑๗.

ข้อความที่ปรากฏในจารึกวัดพญาดำนั้นคล้ายกับข้อความในจารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ ๓ ทั้งยังกล่าวถึงกัลยาณาวาสเหมือนกันอีกด้วย ดังนั้นหากข้อมูลของชาวบ้านที่เป็นผู้พบจารึกวัดพญาดำไม่ผิดพลาด ก็อาจสันนิษฐานได้ว่าวัดป่าแดงหรือกัลยาณาวาส คือ วัดพญาดำในปัจจุบัน แต่เนื่องจากจารึกวัดพญาดำที่พบนั้นเป็นจารึกที่มีข้อความเพียง ๓ บรรทัด ขนาดกว้าง ๕๐ เซนติเมตร สูง ๗๐ เซนติเมตร จึงอาจเคลื่อนย้ายมาจากที่อื่นได้เช่นกัน ดังนั้นในปัจจุบันจึงยังไม่สามารถระบุได้ชัดเจนว่าวัดป่าแดงคือวัดใดในเขตอรัญญิกของเมืองศรีสัชนาลัย

วัดพญาดำ เมืองศรีสัชนาลัย (บันทึก ท่องอร่าม: ถ่ายภาพ)

๓.การยกทัพไปตีเมืองแพะของพญาลิไท จารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ ๑ ให้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ที่น่าสนใจเกี่ยวกับการยกทัพไปตีเมืองแพะใน พ.ศ. ๑๙๐๒ ของพระมหาธรรมราชาลิไท ซึ่งไม่ปรากฏเรื่องนี้ในเอกสารของล้านนา

๔. การเดินทางไปเมืองเหนือของพระมหาสมณเถร พระเถระผู้ใหญ่ ซึ่งพระมหาธรรมราชาลิไทอาราธนาให้มาจำพรรษาที่วัดป่ามะม่วง เมืองสุโขทัย ต่อมาท่านได้เดินทางไปเชียงใหม่ใน พ.ศ. ๑๙๑๒ เกี่ยวกับเรื่องการเดินทางไปยังเมือง เชียงใหม่ของพระมหาสมณเถรนี้มีปรากฏอยู่ในตำนานมูลศาสนาและชินกาลมาลีปกรณ์ ด้วย คือ ซึ่งปรากฏนามของท่านว่า พระสุมนเถระ นอกจากนี้เนื้อความในจารึก วัดป่าแดงแผ่นที่สองยังสัมพันธ์กับจารึกวัดพระยืน เมืองลำพูน ซึ่งเป็นเรื่องการอาราธนา พระสุมนเถระไปยังเมืองเชียงใหม่ ระหว่างการเดินทางท่านได้จำพรรษาและ สร้างพระพุทธรูปยืนไว้ที่วัดพระยืนใน พ.ศ. ๑๙๑๓ ก่อนที่ท่านจะเดินทางไปยัง เชียงใหม่และได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดสวนดอกเป็นคนแรกในอีก ๒ ปี ต่อมา

๕. ลำดับเจ้าอาวาสวัดป่าแดงตั้งแต่ พ.ศ.๑๙๓๑ (ศักราช ๗๕๐) จนถึง พ.ศ. ๑๙๔๙ จารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ ๑ ทำให้ทราบว่าเจ้าอาวาสคนแรกของวัด ป่าแดง คือ มหากัลยาณเถร ซึ่งพระมหาธรรมราชาลิไทโปรดฯให้สร้างวัดป่าแดงเพื่อให้ท่านจำพรรษาที่เมืองศรีสัชนาลัย หลังจากมหากัลยาณเถรมรณภาพ ใน พ.ศ. ๑๙๐๔ เจ้าอาวาสรูปต่อมาคือ พระบรมครูดีโลกดิลก หลังจากนั้นลำดับ เจ้าอาวาสวัดป่าแดงขาดหายไปจนกระทั่งปรากฏอีกครั้งในจารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ ๓ (ซึ่งควรจะเป็นแผ่นที่ ๔) ซึ่งกล่าวถึงการแต่งตั้งเจ้าอาวาสวัดป่าแดงมาตามลำดับ ตั้งแต่ พ.ศ.๑๙๓๑ ที่มีการแต่งตั้งให้ดัดหมักรมหาเถรเป็นเจ้าอาวาส หลังจากนั้นเจ้าอาวาสรูปต่อมาคือ เวสสภูมิมหาเถรและมงคลวิลาสมหาเถรตามลำดับ

การกล่าวย้อนไปถึงการแต่งตั้งเจ้าอาวาสวัดป่าแดงตั้งแต่ พ.ศ.๑๙๓๑ มี จุดประสงค์เพื่อแสดงความชอบธรรมของพระบรมครูดีโลกดิลกที่เป็นผู้แต่งตั้ง ตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดป่าแดงมาโดยตลอดจนกระทั่งมาถึงสมัยของพระมงคลวิลาส มหาเถรที่มีพระสงฆ์สองรูป คือ สาริบุตรมหาเถรและพุทธวังคมมหาเถร เป็นโจทย์ แจ้งอธิกรณ์ในกรณีการแต่งตั้งพระมงคลวิลาสมหาเถรขึ้นเป็นเจ้าอาวาสวัดป่าแดง

๖.การชำระอธิกรณ์ของสงฆ์ จารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ ๓ ให้ข้อมูลที่ น่าสนใจเกี่ยวกับการชำระอธิกรณ์ของสงฆ์ เริ่มจากการกล่าวถึงคณะผู้ชำระ อธิกรณ์ซึ่งประกอบด้วยฝ่ายฆราวาส ซึ่งมีพระมหาธรรมราชาที่ ๓ พระศรีธรรมราชามาดา

และบรรดาข้าราชการ(หนาราชามาตย์) ซึ่งเป็นขุนนางตำแหน่งสำคัญๆที่เกี่ยวข้อง ส่วนฝ่ายสงฆ์ที่เข้าร่วมในการชำระอธิกรณ์มีทั้งสายคามวาสี สายพระรูป และสาย อรัญญวาสีซึ่งมีจำนวนมากที่สุด เนื่องจากเป็นปัญหาที่เกิดกับสายอรัญญวาสี โดยตรง

จารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ ๓ ยังมีรายละเอียดเกี่ยวกับกระบวนการชำระ อธิกรณ์ว่ากระทำในยามค่ำ(ประณมยาม) ในบริเวณพื้นที่อันศักดิ์สิทธิ์กลางสระน้ำใหญ่ พระมหาธรรมราชาที่ ๓ ทรงมีพระบรมราชโองการแต่งตั้งพระบรมครูดีโลกดิลกเป็น สังฆปริณายก คือ เป็นประมุขฝ่ายสงฆ์ และให้สิทธิขาดในการตัดสินความแก่ พระบรมครูดีโลกดิลก เนื่องจากเป็นเรื่องของฝ่ายสงฆ์ แม้พระองค์จะเป็น กษัตริย์ก็มีอาจก้าวก่ายได้ ทำให้พระบรมครูดีโลกดิลกแต่งตั้งพระมงคลวิลาส มหาเถร เป็นเจ้าอาวาสวัดป่าแดงอีกครั้งหนึ่งได้อย่างเรียบร้อย

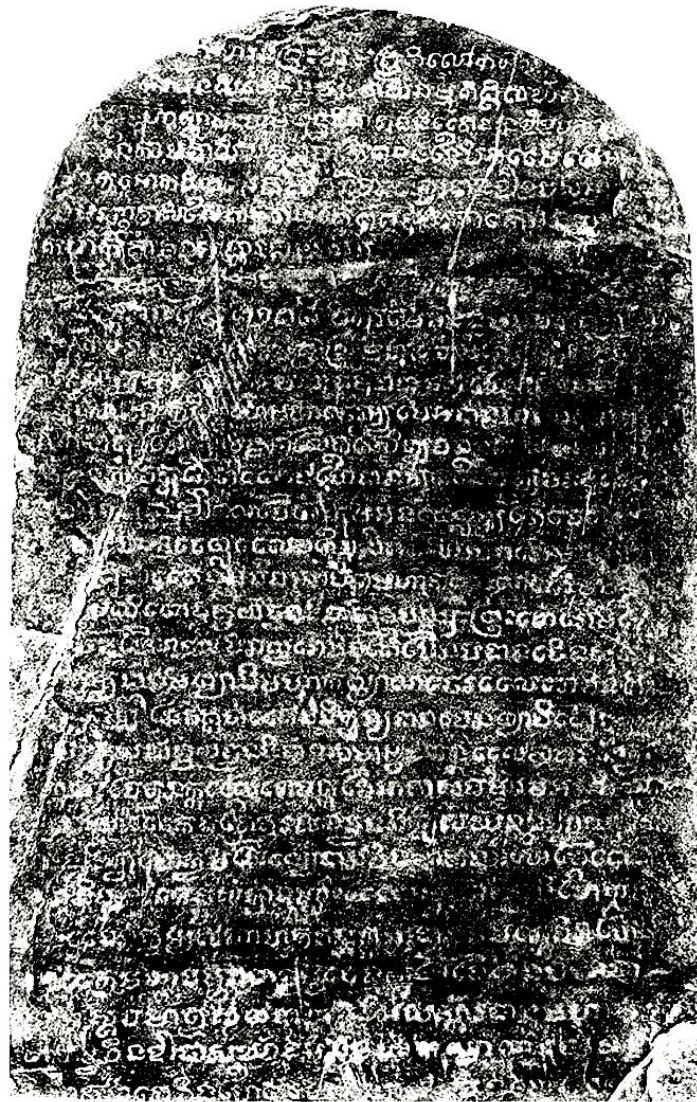
การชำระอธิกรณ์ที่ปรากฏในจารึกวัดป่าแดงมีความคล้ายคลึงกับกรณี ความขัดแย้งของพระสงฆ์สายวัดสวนดอกและวัดป่าแดงในเมืองเชียงใหม่ ความขัดแย้งในครั้งนั้นรุนแรงจนกระทั่งต้องมีการชำระอธิกรณ์กันขึ้นใน แพชนานตามที่ปรากฏในตำนานมูลศาสนา ส่วนการชำระอธิกรณ์ของพระสงฆ์ วัดป่าแดง เมืองศรีสัชนาลัยนั้น กระทำกันในพระอุโบสถอันศักดิ์สิทธิ์(กะลา อุโบสถ)ที่อยู่กลางสระน้ำใหญ่ กระบวนการชำระอธิกรณ์นั้นเป็นเรื่องของฝ่าย สงฆ์อย่างแท้จริง ดังนั้นทั้งพระมหาธรรมราชาที่ ๓ แห่งสุโขทัย และพระเจ้าสามฝั่งแกน แห่งเมืองเชียงใหม่ ต่างก็ได้เข้ามาก้าวก่ายกระบวนการในการชำระความขัดแย้ง ของสงฆ์ ปล่อยให้เป็นเรื่องของฝ่ายสงฆ์ในการชำระความขัดแย้งที่เกิดขึ้น กันเอง

แม้ว่าจารึกวัดป่าแดงจะมีได้กล่าวถึงสาเหตุของอธิกรณ์ในครั้งนี้ และ ท้ายที่สุด ดูเหมือนว่าพระบรมครูดีโลกดิลกจะเป็นฝ่ายได้รับชัยชนะเนื่องจาก สามารถแต่งตั้งพระมงคลวิลาสมหาเถรเป็นเจ้าอาวาสวัดป่าแดงอีกครั้งได้สำเร็จ แต่ความตอนท้ายก็กล่าวว่าเมื่อสิ้นมงคลวิลาสมหาเถรแล้ว ให้เป็นอำนาจของสงฆ์ ทั้งหลายทั้งในสวรรคaramบรรพตและพระสงฆ์วัดป่าแดงในการประชุมคัดเลือกเจ้าอาวาส วัดป่าแดงรูปต่อไป ซึ่งแสดงให้เห็นว่าพระบรมครูดีโลกดิลกคงจะกังวลกับปัญหานี้อยู่

ไม่น้อย จึงได้มอบอำนาจในการแต่งตั้งเจ้าอาวาสวัดป่าแดงให้กับที่ประชุมสงฆ์ แทนที่จะเป็นการแต่งตั้งโดยท่านเพียงผู้เดียว

๓. การจัดกลุ่มพระสงฆ์ จารึกวัดป่าแดงแผ่นที่ ๓ ให้ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดกลุ่มของพระสงฆ์ของสุโขทัย คือ กลุ่มคามวาสี กลุ่มอรัญญวาสี และกลุ่มพระรูป ซึ่งยังไม่ทราบแน่ชัดว่าหมายถึงพระสงฆ์สายใด แต่เมื่อพิจารณาจากคำว่า พระรูป ทำให้สันนิษฐานว่าอาจหมายถึงพระสงฆ์สายมหายานที่บูชารูปพระพุทธรูปเจ้าบนผ้าพระบฏขนาดใหญ่ เรื่องเกี่ยวกับผ้าพระบฏนี้ปรากฏอยู่ในจารึกวัดช้างล้อม ที่กล่าวถึงการแขวนผ้าพระบฏขึ้นไว้ที่หอพระธรรม และยังกล่าวถึงพระบฏผืนหนึ่งมีความสูงถึง ๑๔ ศอก ซึ่งนับว่าเป็นผ้าพระบฏที่มีขนาดใหญ่ การจัดกลุ่มพระสงฆ์ของสุโขทัยทำให้นึกถึงการจัดกลุ่มพระสงฆ์ของล้านนา ซึ่งแบ่งเป็นสามกลุ่ม คือ ฝ่ายวัดสวนดอก ฝ่ายวัดป่าแดงและฝ่ายพื้นเมือง ดังที่ปรากฏอยู่ในชินกาลมาลีปกรณ์ว่า ในสมัยพระเมืองแก้ว พระองค์ทรงโปรดฯให้มีการบวชพระภิกษุ ๓ คณะ คือ ฝ่ายลังกาวงศ์ใหม่หรือสายป่าแดง ๒๓๕ คน คณะสงฆ์พื้นเมืองอีก ๓๓๐ คน (คณะสงฆ์พื้นเมืองสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นพระสงฆ์สายที่นับถือศาสนาพุทธแบบหริภุญชัย ตามอย่างเมื่อครั้งที่พระนางจามเทวีนำพระพุทธรูปศาสนาเข้ามาในล้านนาเป็นครั้งแรก) และคณะสงฆ์สายวัดสวนดอกจำนวน ๑,๐๑๑ คน^๕

^๕ พระรัตนปัญญาเถระ, **ชินกาลมาลีปกรณ์**, แปลโดย ศ.ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๓) หน้า ๑๓๕.

ศิลาจารึกวัดป่าแดง

ที่มา : http://www2.sac.or.th/databases/jaruk/th/img_large.php?f=/145_1.jpg

๓.สารวิพากษ์

จารีกวดป่าแดง

แผ่นที่ ๑

๑. สารนี้พระบรมครูติโลกติลก

สาร^๖นี้พระบรมครูติโลกติลก

๒. ตีรตนลิลคนธนวนวาสีธรรมกิตติสังขรา

ตีรตนคัลลคนธนวนวาสี^๗ธรรมกิตติสังขรา-

๓. ชมหาสุวามีเจ้ามีพุทธฎีกาดังนี้แต่ทานเอาอุปสมบ

ชมหาสุวามีเจ้า^๘ มีพุทธฎีกา^๙ดังนี้ แต่^{๑๐}ท่านเอาอุปสมบ-

๔. ทในคามวาสีสกกราชได้ ๓๐๕ ในปีมะแมเดือน

ทในคามวาสี ศักราชได้ ๓๐๕ ในปีมะแมเดือน

๕. หกโกลิปปเอดคำวนจนทเมือทานเอาอุปสมบทไ

หกโกลิ^{๑๑}ปปเอดคำ^{๑๒}วันจันทร์ เมือทานเอาอุปสมบทไ-

๖. นอธญวาสีใส สกกราชได้ ๓๑๙ ปีระกาเดือนหกโ

นอธญวาสีไชร์ ศักราชได้ ๓๑๙ ปีระกา เดือนหกโ-

^๖ สาร หมายถึง ข้อความ,หนังสือ

^๗ คันธนวนวาสี หมายถึง คณะสงฆ์สายคามวาสีและอรัญวาสี คันธ มาจากคำว่า “คันธธุระ” ซึ่งหมายถึงพระสงฆ์ซึ่งเน้นด้านทฤษฎีหรือหลักการ หรือพระสงฆ์สายคามวาสี ส่วนนวนวาสี คือ อรัญวาสี ซึ่งเป็นพระสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาธุระ ที่ยึดถือการบำเพ็ญภาวนาเป็นหลัก คันธนวนวาสีในที่นี้ จึงหมายถึงผู้ที่ใหญ่ทั้งสายคามวาสีและอรัญวาสี

^๘ มหาสุวามีเจ้า หมายถึง ผู้ที่มีความรู้มาก

^๙ พุทธฎีกา หมายถึง คำสั่งของฝ่ายสงฆ์, ใบบอกหรือคำสั่งที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา

^{๑๐} แต่ หมายถึง ตั้งแต่

^{๑๑} โกลิ หรือ ออก

^{๑๒} ศักราชได้ ๓๐๕ ปีมะแม เดือนหก ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ ตรงกับวันที่ ๓ เมษายน ค.ศ.๑๓๔๓/พ.ศ.๑๘๘๖

๓/. กหกคำ^{๑๓}วันอังคาร ท่านมาอยู่.....

กหกคำ^{๑๓}วันอังคาร ท่านมาอยู่.....

๔/.

.....

๕. ..สกุกราชได้ ๓๒๑ ในปีกุนเหมือนนมหากุลยาณ

..ศักราชได้ ๓๒๑ ในปีกุน เมื่อนั้นมหากุลยาณ-

๑๐. (เถร).....พระมหาเถรใน.....

(เถร).....พระมหาเถรใน.....

๑๑.มหาธรรมราชาผู้^{๑๔}ให้ (อาราธนา)

.....มหาธรรมราชาผู้^{๑๔}ให้ (อาราธนา)....

๑๒. .สง...กฐิ^{๑๕}ใหม่หาเถรอยู่เมือท่านมานบ.....

.สร้างมหา^{๑๕}กฐิ^{๑๕}ให้มหาเถรอยู่ เมือท่านมานบ.....

๑๓. มหาธาตุในศรีสุชนาลัยในปีดยวนวนแล.....

มหาธาตุในศรีสุชนาลัย ก็ในปีเดียวนั้นแล มหาธรรมราชาผู้-

๑๔. .ให้กระทำวัดในป่าแดงให้ท่านอยู่ ในปีเดียวน (นันทแลม)

ผู้ให้กระทำวัดในป่าแดงให้ท่านอยู่ ก็ในปีเดียว (นันทแลม-)

๑๕. หาธรรมราชาผู้^{๑๖}เอาพลไปในเมืองแพลอยู่ได้เจ็ดเดือน

หาธรรมราชาผู้^{๑๖}เอาพลไปในเมืองแพล^{๑๖}อยู่ได้เจ็ดเดือน

^{๑๓} ศักราชได้ ๓/๑๙ ปีระกา เดือนหก ขึ้นหกค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๕ เมษายน ค.ศ.๑๓๕๓/
พ.ศ.๑๙๐๐

^{๑๔} มหาธรรมราชาผู้^{๑๔} หมายถึง พระมหาธรรมราชาที่ ๑ (พญาสิไท)

^{๑๕} คำที่ขีดเส้นใต้เป็นคำที่สันนิษฐานว่าน่าจะอยู่ในตำแหน่งที่ขาดหายไป

^{๑๖} เมืองแพล คือ เมืองแพร่

๑๖.จากแพลแลวให้เอาคนสิบหาเรือน.....

....จากแพลแลวให้เอาคนสิบห้าเรือน.....

๑๗. ..วัดป่าแดงนี้จึงอาราธนามหากัลยาณเถรมา....

..วัดป่าแดงนี้ จึงอาราธนามหากัลยาณเถรมายัง

๑๘.สีโพนดวยฝูงชีฟ้าขาวบนนจะพระเจ้าเรามาได้..

อรัญวาสีโพนดวยฝูงชีฟ้าขาวบรรจุพระเจ้า^{๑๗}เรามาได้..

๑๙. (สกุกราช) ไต่ ๓๒๓ ปีณฐเราจึงไต่ไปนบท่านถึงสุโข (ขไท)

(ศักราช) ไต่ ๓๒๓ ปีณฐ เรา^{๑๘}จึงได้ไปนบท่านถึงสุโขทัย

๒๐. ..กลอยทานมีพยาธิมหากัลยาณเถรแลเราจึงคิด (ด).

..กลอย^{๑๙}ท่านมีพยาธิ^{๒๐}มหากัลยาณเถรแลเราจึงคิด.

๒๑.ในวัดป่าแดงนี้กลอยทานเปนพยาธิ.....

....ในวัดป่าแดงนี้ กลอยท่านเป็นพยาธิ.....

๒๒.ภิกษุสงฆ์ดวยฝูงชีฟ้าขาวมามวนกบนแลวดังนี้ญ..

....ภิกษุสงฆ์ดวย^{๒๑}ฝูงชีฟ้าขาว^{๒๒}มามวล^{๒๓}กันแลว่าดังนี้ญ..

๒๓. ...ใจญนทุกแลเราจกไ้วอาวาสธรรมมารมณมี..

...ใจญนักร และเราจักไ้วอาวาสธรรมมารมณ^{๒๔}อันมี..

^{๑๗} บรรจุพระเจ้า ในที่นี้สันนิษฐานว่า เป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่มีจุดมุ่งหมายให้พระพุทธรูป (พระเจ้า คือ พระพุทธรูป) มีความศักดิ์สิทธิ์

^{๑๘} เรา ในที่นี้ หมายถึง พระบรมครูดีโลกดิลก

^{๑๙} กลอย หมายถึง เผลอ, บังเอิญ

^{๒๐} พยาธิ หมายถึง ป่วย, อาพาธ

^{๒๑} ดวย หมายถึง พร้อมกัน

^{๒๒} ชีฟ้าขาว หมายถึง นักบวชหนุ่มขาวถือศีลอยู่ภายในวัด

^{๒๓} มวล คือ รวม ในที่นี้หมายถึงประชุมกัน

^{๒๔} ธรรมารมณ คำนี้ ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร มีความเห็นว่าน่าจะเป็นผิดคือตกตัว “ค” ไปตัวหนึ่ง ที่ถูกต้องเป็น ธรรมาธรรม ซึ่ง แปลว่าที่อยู่สำหรับการปฏิบัติธรรม

๒๔.แกผู้ใดควรเป็น ผูกผูกขลุ่ยทั้งหลาย...

.....แกผู้ใดควรเป็น ผูกผูกขลุ่ยทั้งหลาย...

๒๕. .งนี้กว่าเจ้าภูมิไต่เลยทานจึงวาดงนี้ให้ไว้แก..

.งนี้กว่าเจ้าภูมิไต่เลย ทานจึงวาดงนี้ให้ไว้แก่เร-

๒๖. .นี้..แกผ.ล่กว่าททั้งหลายแล....นี้ให้พ...

วนี้..แกผ.สมกว่าทั้งหลายแล....นี้ให้พ...

๒๗. ..แทนกูอยู่สี่ห้าหกวรนกูอยู่นานบมิไต่จึงให้ไป

..แทนกูอยู่สี่ห้าหกวรน กูอยู่นานบมิไต่ จึงให้ไป

๒๘. (บอก)แกมหารัชมมราชาผู้ไปถึงสุโขทัยทานมหา (รุม

บอกแกมหารัชมมราชาผู้ไปถึงสุโขทัย ทานมหา (รุม-

๒๙. ราชา) เสด็จมาดูศพทานเมื่อสังการทานมหา (รุม

ราชา) เสด็จมาดูศพทาน เมื่อสังการ^{๒๕} ทานมหา (ธรรม-

๓๐. ราชา) ผู้ไปถึงเอาผ้าสังขารอันมหากลยาณเถร....

ราชา) ผู้ไปถึงเอาผ้าสังขารอันมหากลยาณเถรครอง

๓๑. ..คปเราจึงให้พรแก่เราฉนี้จุงเจ้ากู.....

พาดป่าเรา จึงให้พรแก่เราฉนี้ จุงเจ้ากูจงอยู่ยี่-

๓๒. นเยิงเหิงอยู่กทำศาสนาพระเจ้าเมื่อนาจุ (ง)....

นเยิงเหิง^{๒๖} อยู่กระทำศาสนาพระเจ้าเมื่อนาจุ(ง) ไว้อาวา-

๓๓. .ธรรมมารมททั้งหลายนี้ไว้แก่เจ้ากู.....

ธรรมมารมททั้งหลายนี้ไว้แก่เจ้ากู.....

^{๒๕} สังการ แปลว่า ปลงศพ

^{๒๖} เยิงเหิง แปลว่า ยืนนาน

๓๔.สิบเอ็ดในปีนั้นแล

.....สิบเอ็ดในปีนั้นแล

แผ่นที่ ๒

๑.ดใส...อ.....

.....ดใส...อ.....

๒. ..อยู่ในเมืองสุโขทัย.....

..อยู่ในเมืองสุโขทัย.....

๓. ธรรมราชาผู้ปู่จึงให้ไปหาสมณเถร....

ธรรมราชาผู้ปู่จึงให้ไปหาสมณเถร....

๔. มาสู่มวงนมนมหาสมณเถรจกใครมา.....

มาสู่มวงนั้น มหาสมณเถรจกใครมา.....

๕. ..นหนึ่งจกใครมานบมาเห็นเราบ้างเมื่อมาเถ.....

..นหนึ่ง จกใครมานบมาเห็นเราบ้างเมื่อมาถึง

๖. ..เอามาดูในวัดป่าแดงนี้แลเมื่อนบไหวย..

..เอามาดูในวัดป่าแดงนี้แล เมื่อนบไหวย..

๗. ..แล้วให้ไปบูชาพระมหาธาตุเจ้าแล้วจึง...

..แล้วให้ไปบูชาพระมหาธาตุเจ้าแล้วจึง...

๘. .เขาพสุธาใน (อา) วาสุม่วงพูนใสเราใสเขาพสุธาใน (วัดต

.เข้าพรรษาในอาวาสสม่วง^{๒๗} พูนไซร์ เราไซร์เข้าพรรษาในวัด

๙. ป่าแดง) ดงนี้ในปีชานศุกราชได้ ๗๒๔ ในปีเถาะ (ศุกราช) ได้

ป่าแดงนี้ ในปีชาลศุกราชได้ ๗๒๔ ในปีเถาะศุกราชได้

^{๒๗} อาวาสสม่วง คือ วัดป่ามะม่วง ในเขตอรัญญิกของเมืองสุโขทัย

๑๐. (๗๒๕) เขาพสุธาในอาวาสป่าแดงนี้.....
๗๒๕ เข้าพรรษาในอาวาสป่าแดงนี้.....
๑๑.ธ.ว..สนิงถีกอ.....
.....ธ.ว..สนิงถีกอ.....
๑๒.(เขาพ) สุธาในอาวาสป่า(แดงนี้).....
.....เข้าพรรษาในอาวาสป่าแดงนี้.....
๑๓. ในปีโรงส (กุกราช) ไต่ ๗๒๖.....ใ..
ในปี(มะ)โรงศักราชได้ ๗๒๖ เข้าพรรษาใน..
๑๔. (อา) วาสลุ่มวงในปีมเสง....(ใ)นปีรภาสกุ(กราชได้ ๗/๓๑)
อาวาสลุ่มวงในปีมะเสง....ในปีระกาศักราชได้ ๗/๓๑
๑๕. (ม) หาสม (ณ) เถรไปเมื่อเหนือ. สิ้นอายุส.....
มหาสมณเถรไปเมื่อเหนือ.สิ้นอายุส.....

แผ่นที่ ๓

๑. สกุกราชไต่ ๗๕๐ เดือนเก้าเมื่อสิ้นปทุม
ศักราชได้ ๗๕๐ เดือนเก้าเมื่อสิ้นปทุม-
๒. ตุดรมหาเถรไสเราไวแกตณหังกรมหาเถรดวย
ตตร^{๒๔}มหาเถรไซริ เราไว้แกตณหังกรมหาเถรด้วย
๓. สุขบริโภคเมื่อสิ้นตณหังกรมหาเถรไสเราไว
สุขบริโภค เมื่อสิ้นตณหังกรมหาเถรไซริ เราไว้-
๔. เกเวสสฎุมหาเถรดวยสุขบริโภคเมื่อสิ้นเว
เกเวสสฎุมหาเถรด้วยสุขบริโภค เมื่อสิ้นเว-

^{๒๔} ปทุมตตร หมายถึง อายุ

๕. สุตมมหาเถรไสเราไวแกมมงคลวิลาสมหาเถรดว
สุตมมหาเถรไสร้ เราไวแกมมงคลวิลาสมหาเถรดว-
๖. ยสุขปริโภคแล้วแล้ ๗๐๗ กลอยสาริปุตตมมหาเถร
ยสุขปริโภคแล้วแล้ ๗๐๗ กลอยสาริปุตตมมหาเถร-
๗. เลพุทฐังสมมหาเถรออกใจทนาไสอิกรหนุกก หนา
เลพุทฐังสมมหาเถรออกใจทนา^{๒๙}ไสอิกรณ^{๓๐}หนักหนา-
๘. เลกลอยเสด็จมหาธรรมราชาธิราชผู้หลานแลสรีระธรรมราชา
เลกลอยเสด็จมหาธรรมราชาธิราชผู้หลาน^{๓๑}และศรีธรรมราชา-
๙. ตากปดวยปุพระญาแลผู้นทุกปราชญ์ทั้งหลายมีตนวนาย
ดา^{๓๒}กับด้วยปุพระยาและผู้นักปราชญ์ทั้งหลายมีตนวนาย
๑๐. สุวรปราชญาแลปาธรรมไตรโลกหนราชามาตยไสขุนสุค
สวรปราชญาและบา^{๓๓}ธรรมไตรโลก หนราชามาตย^{๓๔}ไสร้ ขุนสุค-
๑๑. นุทธราชมนตริ้นายเพนิพมูยราชศาสนเบืองสงฆ์
นุทธราชมนตริ้นายเพนิพมูยราชศาสน^{๓๕}เบืองสงฆ์ทั้ง
๑๒. หลายหนคามวาสีอันมีประธานยคีสัษราชญาณรุจี
หลายหนคามวาสีอันมีประธานคือสังฆราชญาณรุจี

^{๒๙} ใจทนา แปลว่า การกล่าวหา

^{๓๐} อิกรณ แปลว่า คดีใหญ่

^{๓๑} มหาธรรมราชาธิราชผู้หลาน หมายถึง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓

^{๓๒} ศรีธรรมราชมาดา หมายถึง สมเด็จพระศรีจุฬาลักษณ์ พระราชมารดาของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ ๓

^{๓๓} บา แปลว่า ครู, อาจารย์ ในไตรภูมิพระร่วงมีคำว่า “ครูบาติยายะ” ดังนั้นคำว่า “บา” จึงอาจเทียบได้กับตำแหน่งพระครูในปัจจุบัน

^{๓๔} หนราชามาตย หมายถึง ฝ่ายข้าราชการ

^{๓๕} ราชศาสน แปลว่า กฎหมายที่พระเจ้าแผ่นดินบัญญัติตามหลักธรรมศาสตร์

๑๓. มหาเถรกปปไตรปิฎกมหาเถรพุทธวสัฏฐมหาอาริพ
มหาเถรกับไตรปิฎกมหาเถร พุทธวสัฏฐมหาอาริพ
๑๔. สัเถรบาณานคณคิกบาสุวเทพบาราหุลบาณานวิ
งศเถร บาณานคณคิก บาสุวเทพ บาราหุล บาณานวิ-
๑๕. ลาสะเป็องพระรูปใสธมรสั่มมหาเถรสุโพธา
ลาส เป็องพระรูป^{๓๖}ไชริ ธมรสั่มมหาเถรสุโพธา-
๑๖. นนทมมหาเถรกปปกิกสุปรสตุตทังหลายเป็องอรณวาสี
นนทมมหาเถรกับกิกษุบริษัททั้งหลายเป็องอรณวาสี
๑๗. ใส่สมงคสมมหาเถรเขมมงคสมมหาเถรธรรมุสม
ไชริ สมงคสมมหาเถร เขมมงคสมมหาเถร ธรรมุสม-
๑๘. หาเถรญาณคัมภีรมหาเถรสมนเทพมมหาเถรพุทธวิลา
หาเถร ญาณคัมภีรมหาเถร สมนเทพมมหาเถร พุทธวิลา-
๑๙. สมมหาเถรสุริยามมหาเถรรามรสั่มมหาเถรธรรมุสมเสนาปดี
สมมหาเถร สุริยามมหาเถร รามรสั่มมหาเถร ธรรมุสมเสนาปดี
๒๐. มหาเถรปญญาธิกมหาเถรสุพณณสุยามมหาเถรญาณวิส
มหาเถร ปญญาธิกมหาเถร สุพณณสุยามมหาเถร ญาณวิส
๒๑. มหาเถรอนนทมมหาเถรอรคคญาณมหาเถรธรรมุสมกิตติเถรกปป
มหาเถร อนนทมมหาเถร อรคคญาณมหาเถร ธรรมุสมกิตติเถร
กับ
๒๒. กิกษุปรสตุตทังหลายชุกุณนในกรลาอุโปสธ อนนอยู่ในทะเล
กิกษุบริษัททั้งหลายชุกุณนในกระลา^{๓๗}อุโปสธ อันอยู่ในทะเล

^{๓๖} เป็องพระรูปในที่นี้สันนิษฐานว่า น่าจะหมายถึง พระสงฆ์สายมหายานกลุ่มที่นิยมบูชาพระบฏ

๒๓. ฉาจึงรงบอบธิกรณอนนทานทงโสงหากโสนนจนแลวแล
ฉาง^{๓๘} จึงระงับอธิกรณอนนทานทงโสงหากโสนนจนแลวแล
๒๔. เมื่อสกุกราชได ๓๖๘ จนกกสตุตเตือนอายแรมสิบคําวน
เมื่อศักราชได ๓๖๘ จอนักษัทร เตือนอ้าย แรมสิบคํ่า วัน
๒๕. อาทิตยตราพระราชโองการเสด็จมหาธรมราชธาธาในพระพืหา
อาทิตยั ตราพระราชโองการเสด็จมหาธรมราชธาธาใน
พระพืหา-
๒๖. รสีมาถูราอุโปสถอนนมีในทะเลฉางนจนพประณมยา
รสีมาถูราอุโปสถอนนมีในทะเลฉางนจน พอประณมยา-
๒๗. มดงนี่เราตงัพระบรมครูดีโลกดีลกดีรัตนสีลคณธ (ว
ม^{๓๙} ตงันี้ เราตงัพระบรมครูดีโลกดีลกดีรัตนสีลคณธ-
๒๘. น) วาสีธรมมกิตติสัษราชามหาสวามีเจ้าเปนสัษปรินาย
นวาสีธรมมกิตติสัษราชามหาสวามีเจ้าเปนสัษปรินาย-
๒๙. (ก) สิทธิแลภิกษุสัษผู้ใดหนอรณวาสีแลกระทำบไซ
ก^{๔๐} สิทธิแล ภิกษุสัษผู้ใดหนอรณวาสีแลกระทำบไซ-
๓๐. บธรมมสไบบางอําเพือบรมครูเปนเจ้าหากสํเรจเองเทา.
บธรมมไซริ้ บางอําเพือ^{๔๑} บรมครูเปนเจ้าหากสํเรจเองเทา.

^{๓๗} กระลา เป็นภาษาเขมร หมายถึง บริเวณโดยรอบ ในที่นี้ใช้ว่ากระลาอุโปสถ หมายถึง เป็นมณฑลพิธีอันศักดิ์สิทธิ์ของอุโปสถ

^{๓๘} ทะเลฉาง หมายถึง บึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่

^{๓๙} ประณมยาม หมายถึง ยามต้น ในสมัยโบราณแบ่งช่วงเวลากลางคืนออกเป็น ๓ ยาม คือ ประณมยาม มัชฌิมยาม และปัจฉิมยาม ประณมยามกำหนดเวลาตั้งแต่ ๑๘.๐๐ - ๒๒.๐๐ น.

^{๔๐} สัษปรินายก หมายถึง ผู้เป็นใหญ่แห่งสัษทั้งปวง

^{๔๑} บางอําเพือ หมายถึง อยู่ในอํานาจ

๓๑. .อ๋เพือบรมครูปรญาปติอนันไใสเรามิอาจลเมือส
..อ๋เพือบรมครูปรญาปติ^{๔๒}อันใดไ้ไร้ เรามิอาจละเมิด
๓๒. .มิได้เลยถตุนนไนใสเราแลสข้ทั้งหลายดวยม
..มิได้เลย ถตุนไน้ไร้เราและสงข้ทั้งหลายดวยม-
๓๓. (หา)ธรมุราชาธิราชแลสุริราชมาตาแลปู่พระญาจึงปร
หาธรมุราชาธิราชและศรีราชมาตาและปู่พระยาจึงปร-
๓๔. ..นมงควลวิลาสมหาเถรวไนก (ล)ยาณวนาวาสดวย
...นมงควลวิลาสมหาเถรวไนกัลยาณวนาวาสดวย
๓๕. (สุข) บริโภคปรปณณสิทธิทุกกอนนแล ๐ ผิสนมงควลวิลาส
สุขบริโภคบริบูรณ์สิทธิทุกอันแล ๐ ผิสนมงควลวิลาส-
๓๖. หาเถรวไนให้สข้ทั้งหลายอนนอยในสวรรคดารามปรพตแล
หาเถรวไนให้สข้ทั้งหลายอันอยในสวรรคดารามปรพตแล
๓๗. สข้อนนอยในกัลยาณวนาวาสนิสมุขตาด้วย..ง...
สข้อันอยในกัลยาณวนาวาสนี้สมุขตา^{๔๓}ด้วย..ง...
๓๘. ..ธม.....บ้างภิกษุผู้ใดผู้หนึ่งกดี
..ธม.....บ้าง ภิกษุผู้ใดผู้หนึ่งกดี

^{๔๒} ปรญาปติ หมายถึง บัญญัติขึ้น

^{๔๓} สมุขตา หมายถึง ร่วมปรึกษา

บรรณานุกรม

รัตนปัญญาเถระ, พระ. **ชินกาลมาลีปกรณ์**. แปลโดย ศ.ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร,
พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๗.

ศิลปากร,กรม. **จารึกสมัยสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖.

ศิลปากร,กรม. **ประชุมจารึก ภาคที่ ๘ จารึกสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๗.

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกในโอกาสที่วันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๐ ปี
วันที่ ๑๘ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๗.

เอกสารลำดับที่ ๑๔

จารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร^๑

นาตยา ภูศรี

๑. ความสำคัญของเอกสาร

ในบรรดาศิลาจารึกล้านนาทั้งหมดนั้น จารึกวัดสุวรรณมหาวิหารเป็นจารึกล้านนาที่เก่าแก่ที่สุด^๒ เนื้อความในจารึกกล่าวถึงการสร้างวัดสุวรรณมหาวิหารใน พ.ศ. ๑๙๕๔ การกล่าวถึงลำดับกษัตริย์ราชวงศ์มังรายตั้งแต่รัชกาลพญามังรายจนกระทั่งถึงรัชกาลของพระเจ้าสามฝั่งแกน ทำให้นักวิชาการบางท่านเรียกศิลาจารึกหลักนี้ว่า “ศิลาจารึกกษัตริย์ราชวงศ์มังราย” แต่ผู้เขียนเห็นว่าจุดประสงค์ของจารึกหลักนี้ คือการประกาศเรื่องการสร้างวัดสุวรรณมหาวิหารของเจ้าสีหมิน ดังนั้นจึงเรียกศิลาจารึกหลักนี้ว่า “ศิลาจารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร”

ศิลาจารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร เดิมเคยขึ้นทะเบียนอยู่ในบัญชีจารึกที่พบในจังหวัดเชียงราย แต่ปรากฏว่าใน พ.ศ. ๒๕๑๓ เมื่อนายประสาร บุญประคอง และนายเทิม มีเต็ม ได้เดินทางไปสำรวจจารึกในเขตท้องที่อำเภอพะเยา (ขณะนั้นยังเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดเชียงราย) อำเภอเชียงคำ อำเภอเชียงแสน และอำเภอเมือง จังหวัดเชียงราย ปรากฏว่าได้พบจารึกหลักนี้ ต่อมาใน พ.ศ. ๒๕๑๕ นายประสาร บุญประคอง นายธูป นวลยง และนายเทิม มีเต็มได้สำรวจพบจารึกหลักนี้เก็บรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญชัย จังหวัดลำพูน จึงได้จำหน่ายศิลาจารึกนี้ออกจากทะเบียนประวัติบัญชีจารึกจังหวัดเชียงราย และได้ขึ้นทะเบียนใหม่ในทะเบียนประวัติบัญชีจารึก จังหวัดลำพูน บัญชีเลขที่ ลพ.๙

^๑ ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร ที่กรุณาอ่านต้นฉบับและให้คำแนะนำอันเป็นประโยชน์แก่ผู้เขียน

^๒ แม้จารึกวัดพระยืนที่มีอายุเก่าแก่กว่าจะเป็นจารึกที่พบในจังหวัดลำพูน แต่ก็เป็นจารึกที่สร้างขึ้นโดยชาวสุโขทัย ตัวอักษรตลอดจนภาษาที่ใช้เป็นของสุโขทัย ดังนั้นจึงจัดแยกประเภทจารึกวัดพระยืนเป็นจารึกสุโขทัย

จารึกหลักนี้ได้มีการตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในวารสารศิลปากร ปีที่ ๒๔ ฉบับที่ ๒ (พฤษภาคม ๒๕๒๓) หน้า ๔๒-๕๒ เรียกชื่อว่า ศิลাজารึกกษัตริย์ราชวงศ์มังราย ลพ./๙ ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ กรมศิลปากรได้ตีพิมพ์เผยแพร่ศิลปাজารึกหลักนี้อีกครั้งในหนังสือศิลปจารึกในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติหริภุญชัย ใน พ.ศ. ๒๕๓๔ คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย ได้จัดทำคำอธิบายและคำอ่านใหม่ โดยตีพิมพ์เผยแพร่ในประชุมศิลปจารึก ภาคที่ ๗ เรียกชื่อว่า จารึกวัดสุวรรณหาววิหาร จังหวัดพะเยา ใน พ.ศ. ๒๕๓๘ สำนักพิมพ์มติชนได้จัดพิมพ์เผยแพร่ศิลปจารึกหลักนี้ในหนังสือประชุมจารึกเมืองพะเยา เรียกชื่อว่า จารึกกษัตริย์ราชวงศ์มังราย ลพ.๙ และใน พ.ศ. ๒๕๕๑ กรมศิลปากรได้ตีพิมพ์เผยแพร่จารึกหลักนี้อีกครั้งหนึ่งในหนังสือจารึกล้านนา ภาค ๒ เรียกชื่อว่า จารึกกษัตริย์ราชวงศ์มังราย ลพ.๙ สำหรับการตีพิมพ์ในครั้งนี้ ได้ใช้คำอธิบายและคำอ่านจากหนังสือประชุมศิลปจารึก ภาคที่ ๗ และหนังสือประชุมจารึกเมืองพะเยา

จารึกวัดสุวรรณหาววิหาร จารด้วย อักษรไทยล้านนา (ฝักขาม) ภาษาไทย ลงบนแผ่นหินทราย รูปทรงสี่เหลี่ยมด้านเท่า ขนาดกว้าง ๓๗ เซนติเมตร สูง ๑๐๑ เซนติเมตร และหนา ๓๗ เซนติเมตร ข้อความที่จารึก ด้านที่ ๑ มี ๒๓ บรรทัด ด้านที่ ๒ มี ๒๓ บรรทัด ด้านที่ ๓ มี ๒๒ บรรทัด และด้านที่ ๔ ตัวอักษรลบเลือนจึงไม่สามารถอ่านได้

จารึกวัดสุวรรณหาววิหารเป็นหลักฐานชั้นต้นที่สำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาในหลายด้าน เช่น ลำดับกษัตริย์ราชวงศ์มังรายตอนต้นที่เอกสารต่างๆ ค่อนข้างสับสน นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการขึ้นครองราชย์ของพระเจ้าสามฝั่งแกน ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ทำให้มหาเทวีผู้เป็นมารดาเป็นผู้มีบทบาทสูงในราชสำนัก และการพระราชทานยศตำแหน่งเจ้าสี่หมื่นให้กับผู้ที่สนับสนุนพระองค์ให้ขึ้นเป็นกษัตริย์ เนื้อความในจารึกเมื่อสอบทานกับหลักฐานอื่นๆ เช่น เอกสารจีนหมิงสี่ลู่ และชินกาลมาลีปกรณ์ ทำให้ภาพของประวัติศาสตร์ล้านนาในช่วงเวลานั้นชัดเจนมากยิ่งขึ้น

๒.สารัตถวิพากษ์

จุดประสงค์ของการสร้างจารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร คือ การบันทึกเรื่องราวของเจ้าสีหิ้นแห่งเมืองพะเยาที่ได้อาราธนาพระมหาเถรพุทธเสนะ เพื่อเป็นประธานสร้างพระสุวรรณมหาวิหาร ในวันจันทร์ ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑๑ พุทธศักราช ๑๙๕๔ จารึกหลักนี้นับว่าเป็นเอกสารชั้นต้นที่มีความสำคัญต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาในหลายเรื่อง คือ

๑. จารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร กล่าวถึงรายพระนามของกษัตริย์ราชวงศ์มังราย ตั้งแต่รัชกาลพระยามังราย จนถึงรัชกาลเจ้าแสนเมืองมา รวม ๓๗ พระองค์ และตั้งแต่รัชกาลพระยามังราย จนถึงก่อนรัชกาลพระยาเกีณา (กลีนา) มีกษัตริย์รวมทั้งสิ้นห้าพระองค์ ในขณะที่หลักฐานร่วมสมัยเช่นจารึกวัดพระยืน ซึ่งสร้างขึ้นก่อนจารึกหลักนี้เพียง ๔๐ ปี ได้กล่าวถึงรายพระนามกษัตริย์ก่อนรัชกาลพระยาเกีณาเพียงสามพระองค์ และชินกาลมาลีปกรณ์ ซึ่งแต่งใน พ.ศ.๒๐๕๙ หรือ ๑๐๕ ปีหลังจารึกหลักนี้ กล่าวถึงพ่อขุนน้ำท่วมเพิ่มจากจารึกวัดสุวรรณมหาวิหารอีก ๑ องค์

ความแตกต่างของลำดับกษัตริย์ที่ปรากฏในหลักฐานต่างๆ ทำให้เห็นว่ายิ่งเวลาผ่านไปนานเท่าใดจำนวนของกษัตริย์ก็เพิ่มมากขึ้น แสดงให้เห็นการรับรู้ประวัติศาสตร์ของคนรุ่นหลังที่เปลี่ยนไป^๓ ในกรณีของจารึกวัดพระยืนและจารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร ซึ่งกล่าวถึงลำดับกษัตริย์ก่อนรัชกาลพระยาเกีณาต่างกันนั้น ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร ได้เสนอไว้อย่างน่าสนใจว่า ลำดับกษัตริย์ที่ปรากฏในจารึกวัดพระยืนตั้งแต่รัชกาลพระยามังรายจนถึงพระยาเกีณานั้น เป็นรายพระนามของกษัตริย์ราชวงศ์มังรายที่ปกครองเมืองเชียงใหม่เท่านั้น ในขณะที่รายพระนามกษัตริย์ราชวงศ์มังรายที่ปรากฏในจารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร มีพระนามของขุนครามและท้าวแสนภูเพิ่มขึ้นมา ซึ่งกษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้ทรงประทับที่เมืองเชียงแสนในระหว่างที่ทรงครองราชย์ ดังนั้นจึงไม่ปรากฏพระนามของกษัตริย์ทั้งสองพระองค์นี้ในจารึกวัดพระยืน

^๓ วินัย พงศ์ศรีเพียร, จารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร พะเยา ใน ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓ (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, ๒๕๓๔), ๘๙-๙๐.

๒. จารึกวัดสุวรรณมหาวิหารมีเนื้อหาส่วนหนึ่งกล่าวถึง พระราชประวัติของเจ้าสามฝั่กแกว่าทรงขึ้นครองราชย์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ด้วยพระชนมายุเพียง ๑๓ พรรษา ใน พ.ศ. ๑๙๔๕ (จุลศักราช ๓๖๔) ชินกาลมาลีปกรณ์กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

“เมื่อพระเจ้าแสนเมืองมาล่องลับไปแล้ว พระราชบุตร

ของพระองค์พระนามว่าเจ้าติส(คือ เจ้าสามฝั่กแกว่า)

ประสูติปีมะเส็ง เสวยราชสมบัติเมื่อพระชนมายุ ๑๒ ปี”^๔

นอกจากหลักฐานทั้งสองประเภทข้างต้นแล้ว เรื่องราวของพระเจ้าสามฝั่กแกว่ายังปรากฏอยู่ในหมิงสี่อู่ หรือ จดหมายเหตุประจำรัชกาลราชวงศ์หมิง ฉบับลงวันที่ ๑๓ สิงหาคม ค.ศ.๑๔๐๕/พ.ศ.๑๙๔๘ ความดังนี้

“.....อีกประการหนึ่งเจ้าเมืองปาไปยังอ่อนวัยไม่ประสี

ประสา ฟังคำคนถ้อยยุยงทำให้กระทำการที่ไม่สมควร

ต่อราชสำนัก....”^๕

หมิงสี่อู่ซึ่งเป็นเอกสารร่วมสมัยให้รายละเอียดเกี่ยวกับดาวเจาล้าน (ถ่ายเสียงเป็นภาษาไทยได้ว่า ท้าวเจ้าสาม) ว่ายังเยาว์วัยทำให้ถูกครอบงำจากข้าราชการเชียงใหม่ หลักฐานชั้นต้นร่วมสมัยทั้งจารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร และหมิงสี่อู่ จึงยืนยันได้ว่าชินกาลมาลีปกรณ์และราชวงศ์ปกรณ์เชียงใหม่ฉบับต่างๆ มีความถูกต้องแม่นยำ

^๔ พระรัตนปัญญาเถระ, **ชินกาลมาลีปกรณ์** แปลโดย แสง มนวิฑูร, พิมพ์ครั้งที่ ๔ (กรุงเทพฯ: พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพศาสตราจารย์ ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ณ ฌาปนสถานของคุรุสภา วัดสระเกศราชวรมหาวิหาร วันที่ ๒๐ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๓), ๑๑๕.

^๕ คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยในเอกสารภาษาจีน, **ปาไปสี่ฟู-ปาไปต้าเตี้ยน**: เชียงใหม่ในเอกสารประวัติศาสตร์จีนโบราณ, สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรีจัดพิมพ์เผยแพร่เพื่อเป็นที่ระลึกและส่งเสริมการค้นคว้าวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยเนื่องในโอกาสที่นครเชียงใหม่สถาปนามาครบ ๓๐๐ ปี วันที่ ๑๒ เมษายน ๒๕๓๙, ไม่ปรากฏเลขหน้า.

๓. บทบาทของมหาเทวี ผู้เป็นพระมารดาของพระเจ้าสามฝั่งแกน
ข้อความในจารึกที่กล่าวว่า

“....อาศัยแก่สุริยวงศ์พงศ์เป็น

ยิงเชิงนักบุญจึงจะพลเกิดมา

ได้สิบสามปี ทั้งมหาเทวีผู้แม่

จึงจะได้ราชาภิเษกเอกจุฬา เป็น

พญาแทนพ้อ ต่อตามพงศ์ ป-

แสดงว่าพระเจ้าสามฝั่งแกนทรงขึ้นครองราชย์ขณะที่มีอายุเพียง ๑๓ ปี
พระมารดาของพระองค์จึงทรงทำหน้าที่เป็นผู้สำเร็จราชการ และได้รับการยก
ย่องจากข้าราชการในราชสำนักเชียงใหม่ให้เป็นมหาเทวี

หลังจากพระเจ้าแสนเมืองมาสวรรคตแล้ว รัชทายาทที่ควรจะได้ขึ้น
ครองราชย์ต่อจากพระเจ้าแสนเมืองมา ควรจะเป็นเจ้าย์กุมกาม เพราะพระองค์ทรงเป็น
พระโอรสของพระเจ้าแสนเมืองมาที่มีพระชันษามากกว่าพระเจ้าสามฝั่งแกน ทั้งยังเป็น
พระโอรสที่พระบิดาโปรดฯให้ไปครองเมืองเชียงราย ซึ่งเป็นเสมือนเมือง
ลูกหลวงที่เป็นตำแหน่งของรัชทายาทลำดับที่จะได้ขึ้นครองราชย์องค์ต่อไป

ดังนั้น การที่พระเจ้าสามฝั่งแกนสามารถขึ้นครองราชย์ได้ทั้งที่ยังทรงพระเยาว์
แสดงว่าพระมารดาของพระองค์จะต้องเป็นผู้มีบทบาทอย่างมากในราชสำนัก
เชียงใหม่ ทำให้ข้าราชการเชียงใหม่พร้อมใจกันยกพระเจ้าสามฝั่งแกนขึ้น
ครองราชย์แทนเจ้าย์กุมกาม เป็นเหตุให้เจ้าย์กุมกามไม่พอใจจนต้องยกกองทัพ
จากเชียงรายมาตีเชียงใหม่แต่ไม่สำเร็จ และต้องหนีไปพึ่งพระมหาธรรมราชาที่
๓ (ไสสีอไท) แห่งสุโขทัย บทบาทของพระมหาเทวี พระมารดาของพระเจ้าสามฝั่งแกนใน
การผลักดันให้พระโอรสได้ขึ้นครองราชย์เช่นนี้ คล้ายกับกรณีของพระยอดเชียงรายกับ
พระมารดา และพระเมืองแก้วกับพระมารดาที่เป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่แสดงให้เห็น
อิทธิพลของพระมารดาภักษัตริย์ผู้มามีบทบาทอย่างมากในราชสำนัก

๔. บุคคลสำคัญผู้หนึ่งซึ่งเป็นผู้ให้สร้างจารึกหลักนี้ขึ้นมา คือ เจ้าลีหมื่น ซึ่งมี
ฐานะเป็นอาวของพระเจ้าสามฝั่งแกน คำว่าอาวนี้ ชาวไทจ้วงใช้ในความหมายว่าเป็น

น้องชายของพ่อ^๖ ดังนั้นเจ้าสี่หมื่นจึงเป็นพระอนุชาของพระเจ้าแสนเมืองมานั่นเอง แต่พิเศษ เจียจันทรพงษ์เห็นว่า คำว่าอาว หมายถึงน้ำ เนื่องจากในสมัยของพระเจ้าติโลกราช ทรงมีอาวคือหมีนโลกนครเจ้าเมืองลำปาง และในวรรณคดีเรื่องลิลิตยวนพ่าย ได้เรียกหมีนโลกนครว่าเป็นน้ำของพระเจ้าติโลกราช^๗

ไม่ว่าเจ้าสี่หมื่นผู้นี้จะเป็นน้ำหรืออาของพระเจ้าสามฝั่งแกนก็ตาม แต่ก็แสดงให้เห็นสายสัมพันธ์ของการเป็นเครือญาติใกล้ชิด การเป็นอาเลี้ยงของ พระเจ้าสามฝั่งแกน แสดงว่าเจ้าสี่หมื่นจะต้องเป็นผู้ที่เลี้ยงดูอบรมสั่งสอนพระเจ้าสามฝั่งแกน และทำให้คิดว่าเจ้าสี่หมื่นผู้นี้อาจจะเป็นคนคลคนเดียวกับเม็งหน่ายเฟิง ที่ปรากฏในหมิงสื่อลู่ฉบับวันที่ ๑๓ สิงหาคม ค. ศ. ๑๔๐๕/ พ. ศ. ๑๙๔๘ ว่า

“เจ้าเมืองปาไปยังอ่อนวัยไม่ประสีประสา ฟังคำคนถ้อยยุยงให้กระทำสิ่งที่ไม่บังควรต่อราชสำนักบัดนี้เราได้ส่งคณะทูตไปว่ากล่าวตักเตือนเพื่อให้ปรับปรุงตัวเสียใหม่ และผู้ที่ทางราชสำนักต้องการจับกุมก็มีเพียงพรรคพวกชั่วร้ายของเม็งหน่ายเฟิงเท่านั้น...”^๘

นอกจากนี้ในหมิงสื่อลู่ฉบับเดียวกันยังมีข้อความส่วนหนึ่งเกี่ยวกับเม็งหน่ายเฟิงผู้นี้อีกด้วยว่า พระเจ้าสามฝั่งแกนยังอ่อนวัยไม่ประสีประสา ฟังคำเลี้ยมสอนของเม็งหน่ายเฟิงและเม็งหยุ่นกง ก่อเหตุวุ่นวาย

เจ้าสี่หมื่นผู้นี้ซึ่งเป็นพระญาติและเป็นข้าราชการสำนักที่สำคัญ จึงเป็นหนึ่งในกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนให้พระเจ้าสามฝั่งแกนได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระบิดา ดังนั้นจึงปรากฏในจารึกถึงการปูนบำเหน็จความชอบให้เป็นการตอบแทน ด้วยการให้เป็นเจ้า “เสวยสมบัติพิพัสสถานอันดีมีในเมืองพยาว” และยกฐานะนครศักดิ์ให้เป็น “เจ้าสี่หมื่น”

^๖ วินัย พงศ์ศรีเพียร, จารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร พะเยา ใน ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓, หน้า ๙๐.

^๗ พิเศษ เจียจันทรพงษ์, ประวัติศาสตร์เมืองพะเยาจากจารึกเมืองพะเยา ใน ประชุมจารึกเมืองพะเยา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘), หน้า ๒๐.

^๘ คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยในเอกสารภาษาจีน, ปาไปสิฟู-ปาไปต้าเตียน : เชียงใหม่ในเอกสารประวัติศาสตร์จีนโบราณ, ไม่มีเลขหน้า.

๕. ตำแหน่งเจ้าเมืองพะเยา กับคำว่า “เจ้าสีหมื่น” คำว่า “เจ้าสีหมื่น” มิใช่ชื่อเฉพาะ แต่เป็นชื่อตำแหน่งของเจ้าเมืองพะเยา ในลักษณะเช่นเดียวกับนาม “ธรรมราชา” ของสุโขทัย “รามาทิบดี” ของอยุธยา และ “อินทราชา” ของสุพรรณบุรี^๙ มีหลักฐานจากจารึกอีกหลายหลักที่กล่าวถึงตำแหน่งเจ้าสีหมื่นว่าเป็นเจ้าเมืองพะเยา เช่น จารึกพระยาสองแควซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์ในรัชกาลพระเจ้าติโลกราช ใน พ.ศ. ๒๐๑๗ พระเจ้าติโลกราชทรงโปรดฯให้พระยาอุทัยเสถียร ไปครองเมืองพะเยา ในจารึกหลักนี้เรียกพระยาอุทัยเสถียรว่า “เจ้าเหนือหัวเจ้าสีหมื่น พระยาสองแควเก่า”^{๑๐} นอกจากนี้แล้วยังมีจารึกในสมัยพระเจ้ายอดเชียงรายที่กล่าวถึงเจ้าสีหมื่น เช่น จารึกเจ้าสีหมื่นทำสีมาใหม่ และจารึกเจ้าสีหมื่นให้จารสีมาใหม่ (พ.ศ. ๒๐๓๓) จารึกทั้งสองหลักนี้มีเนื้อความเหมือนกัน กล่าวถึง เจ้าสีหมื่นผู้เป็นปู่เลี้ยงของพระเจ้ายอดเชียงรายได้มากินเมืองพะเยาเช่นเดียวกับเจ้าสีหมื่นผู้เป็นอาวเลี้ยงของพระเจ้าสามฝั่งแกน จารึกเจ้าสีหมื่นพยาว(วัดลี) พ.ศ. ๒๐๓๔ กล่าวถึงเจ้าสีหมื่นพะเยา ผู้เป็นราชครูของพระเจ้ายอดเชียงราย กลับมาผู้คนเป็นข้าพระ เช่นเดียวกับจารึกวัดอารามป้าน้อย พ.ศ. ๒๐๓๗ ที่กล่าวถึงเจ้าสีหมื่นพะเยาผู้เป็นราชครูพระเจ้ายอดเชียงราย ได้กลับมาผู้คนเป็นข้าพระวัดอารามป้าน้อย

๖.เวียงเจ็ดริน จารึกวัดสุวรรณมหาวิหารกล่าวถึงการสร้างเวียงเจ็ดรินขึ้นพร้อมกับวัดสุวรรณมหาวิหาร ใน พ.ศ. ๑๙๕๔ เวียงเจ็ดริน เป็นเมืองโบราณที่อยู่บริเวณเชิงดอยสุเทพ ห่างจากตัวเมืองเชียงใหม่ไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ ๓ กิโลเมตร ผังเมืองเป็นรูปวงกลม มีคันดินสองชั้น ด้านนอกเมืองเชียงใหม่กล่าวถึงเวียงเจ็ดรินว่าเป็นที่ตั้งทัพของพญาไสสือไทแห่งสุโขทัย เมื่อครั้งที่ยกทัพมาช่วยเจ้าผู้กุมกามตีเมืองเชียงใหม่แต่ทำไม่สำเร็จ เนื่องจากสภาพภูมิศาสตร์ของเวียงเจ็ดรินนั้นอยู่บนที่สูงทำให้มองเห็นเมืองเชียงใหม่ บทเรียนจากครั้งพญาไสสือไท จึงทำให้พระเจ้าสามฝั่งแกนทรงสร้างเวียงเจ็ดรินขึ้นมาใน

^๙ วินัย พงศ์ศรีเพียร, จารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร พะเยา ใน **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๗**, หน้า ๙๐.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑.

๖๒ จารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร

ลักษณะของการเป็นเมืองป้อม ป้องกันข้าศึกเข้าโจมตีจากที่สูงทางด้านทิศตะวันตก^{๑๑}

พระเจ้าสามฝั่งแกนคงจะทรงโปรดเวียงเจ็ดรินมากจึงได้เสด็จมาประทับที่เวียงเจ็ดรินอยู่เสมอ ดำเนินพื้นเมืองเชียงใหม่กล่าวถึงเหตุการณ์ตอนที่พระเจ้าติโลกราชทรงยึดอำนาจจากพระบิดานั้น พระเจ้าสามฝั่งแกนก็ยังประทับอยู่ที่เวียงเจ็ดรินและทำยี่สิบสองทรงยอมสละราชสมบัติให้แก่พระเจ้าติโลกราช^{๑๒}

ภาพถ่ายทางอากาศเวียงเจ็ดริน

ที่มา : <http://suebpong.rmutl.ac.th/conweb/images/7rin.jpg>

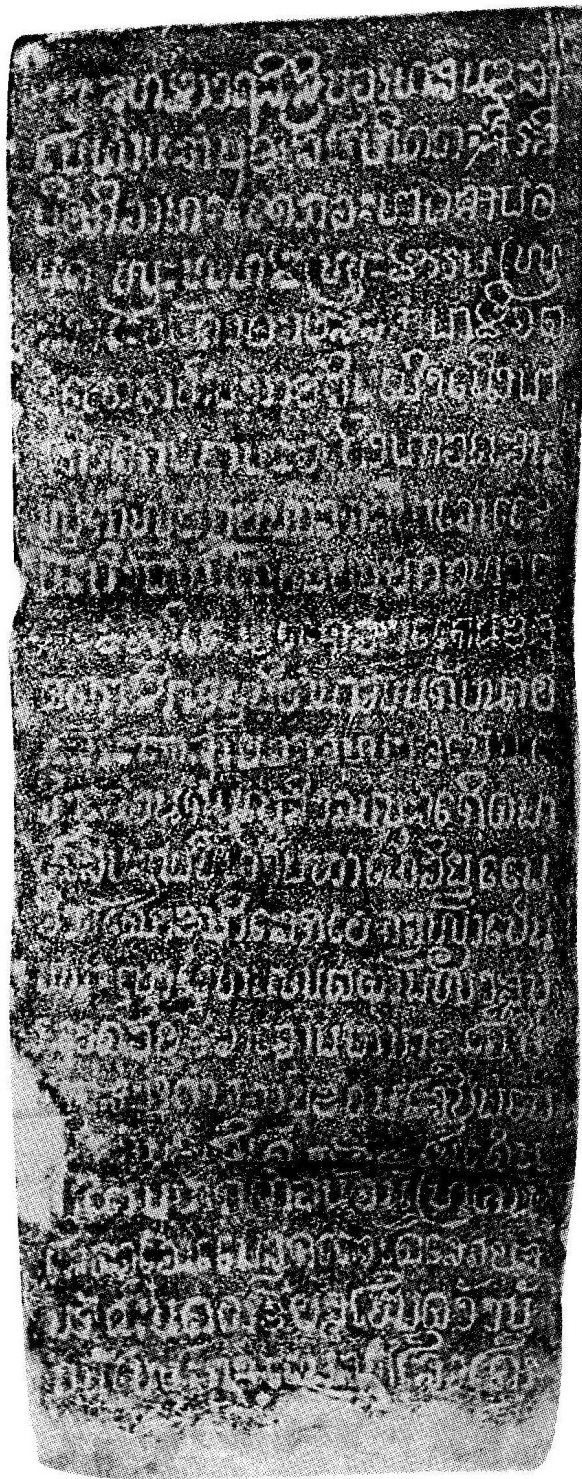
^{๑๑} สรัสวดี อ๋องสกุล, **ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน** (กรุงเทพ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๓), ๑๒๙-๑๓๒.

^{๑๒} อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วัยอาจ, **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่** (เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์ตรีสุนัน, ๒๕๔๓), ๓๘.

๓/. ความสัมพันธ์กับเมืองหลวงพระบาง จารึกวัดสุวรรณมหาวิหารมีข้อความตอนหนึ่งว่า

“...ในปีเตาสง้าคำจวา ปิขอมไซร์ปีมะเมีย...”

จารึกล้านนาโดยทั่วไปจะบอกปีไทและปีขอม แต่จารึกหลักนี้กลับกล่าวถึงปีชวาหรือหลวงพระบาง ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างล้านนากับหลวงพระบางที่ต่อมาจะมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันมากขึ้น

จารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร

ที่มาของภาพ : ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๗ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระ
ประวัติศาสตร์ไทย, ๒๕๓๔), ๙๒.

๓. สารวิพากษ์

จารึกวัดสุวรรณมหาวิหาร

ด้านที่ ๑

๑. // สุทธางคฺลีสรีบวรทสนขล้า
// สุทธางคฺลีสรีบวรทสนขล้า
๒. โมทานล้ามุขาวโรหิตตะลิลลิส
โมธาน ล้ามุขาวโรหิต ลิลลิส^{๑๓}
๓. มื่อภิวาทะแกววะบาดสามอ
มื่อภิวาทแก้ว^{๑๔} บาทสามอ-
๔. นั คื่อพระพุทฺธพระธรรมพระ
น คื่อพระพุทฺธ พระธรรม พระ-
๕. สงฆะอนันคังด้วยลิลลล้ามาจิจต
สงฆ์ อนันคังด้วยลิลลล้ามาจิ จะต-
๖. จังแต่ (อาทิ) มังรายกินเม็งเนิงมา
งแต่อาทิ^{๑๕} มังรายกินเม็งเนิงมา
๗. เถิงคราม (ตาม) ตอเถิงทาวแสน
เถิง^{๑๖}คราม ตามตอเถิงทาวแสน

^{๑๓} ศัพท์ตั้งแต่ สุทธางคฺคฺลฺ - ลิริลฺ ประกอบด้วย **สุทธ-องคฺลฺ-ลิริ-ปวร-ทส-นข-ลํ-อว-ธาน-ลํ-อว-ธาน-ลํ-มุข-อว-โรหิต-ลิริลฺ** แปลว่า ขอประณมมืออันบริสุทธิ (อีก) นิ้วทั้งสิบอันสิริประเสริฐสูงเหนือเศียรเกล้าเฉพาะต่อหน้า(อัน) เรือ (ด้วยบิต)

๑๔ ภาว ในที่นี้น่าจะเป็น พระ

๑๕ จะตั้งแต่อาทิ หมายถึง จะเล่าความตั้งแต่ต้น

๑๖ กินเมืองเนิงมาถึง คือ กินเมืองเนืองมาถึง หมายถึง การปกครองเมืองสืบต่อมาจนถึง

๘. พุคำพะผายูทาวกลีนาเจ้าเส
ภู คำฟู ผายู ท้าวกลีนา^{๑๗} เจ้าเส-
๙. นเมิงมาในเมือมยันทาทัง-
นเมิงมา ในเมือเมียน^{๑๘} ท้าวทัง-
๑๐. จดชวนิแลวแกวผู้แก่นขส
จิตชวนี้แลว แก้วผู้แก่นขส-
๑๑. คัตราธิราชผู้มีอำนาจหนักหนาอ
ตราธิราช^{๑๙} ผู้มีอำนาจหนักหนา อ-
๑๒. าสไรแกสุริยวงสพงสเปน
าศัยแกสุริยวงศ์พงศเป็น-
๑๓. ยิงเชิงนักบุญจึงจะพุลเกิดมา
ยิงเชิง^{๒๐} นักบุญ จึงจะพุล^{๒๑} เกิดมา
๑๔. ไตสิบสามปีทังมหาเทวีผู้แม่
ได้สิบสามปี ทังมหาเทวีผู้แม่
๑๕. จิงจไคราชาภิเสกเอกจุฬาเปน
จึงจะได้ราชาภิเสกเอกจุฬา เป็น
๑๖. พญาแทนพ่ตตามพงสป
พญาแทนพ่อ ต่อดตามพงศ^{๒๒} ป-

^{๑๗} ท้าวกลีนา ในตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ออกพระนามว่า ท้าวก้อนา

^{๑๘} เมียน หมายถึง ลิ่น

^{๑๙} แก้วผู้แก่นขสตราธิราช หมายถึง แก้วผู้เป็นเชื้อวงศ์กษัตราธิราชอย่างแท้จริง ในที่นี้เป็นข้อความอ้างถึง พระเจ้าสามฝั่งแกนผู้ทรงเสวยราชย์ในล้านนาระหว่าง พ.ศ.๑๙๔๕ ถึง พ.ศ.๑๙๔๕ ส่วน “แก้ว” เป็นคำเรียกยกย่องบุคคล

^{๒๐} เป็นยิงเชิง คือ เป็นเยิงเชิง แปลว่า เป็นดั่งเช่น

^{๒๑} จึงจะพุล หมายถึง จึงได้มาจุติ

๑๓. ระสงดวยชีวาเจามหาราชในปี
ระสงค้ด้วยชื่อว่า เจ้ามหาราช ในปี
๑๔. เตาสงาคำจวาปีขอมไล่ปีมะ
เตาสง้า^{๒๓} คำจวา^{๒๔} ปีขอมไรรปีมะเม-
๑๕. .สกราชไล่ได ๓๖๔ ในเดือน
(ย) ศกราชไรรได้ ๓๖๔ ในเดือน
๒๐. ๓/ แรมหกค้ววันจันทร์คน
๓/ แรมหกค้ว วันจันทร์^{๒๔} ครัน
๒๑. เสดจเจาแม่ลูกแลไดเสวยส
เสด็จเจ้าแม่ลูกแลได้เสวยสม-
๒๒. บัด ในนครชยงใหม่ดงงัน
บัด ในนครเชียงใหมดงงัน^{๒๖}
๒๓. อนัพระราชแม่ลูกไล่จไคร
อันพระราชแม่ลูกไรรจะไคร

^{๒๒} ต่อตามพงค์ หมายถึง สืบต่อราชวงศ์

^{๒๓} ปีเตาสง้า ตรงกับปีมะเมียนพคกของไทยภาคเหนือ แต่ตรงกับปีมะเมียจัตวาคก
ของไทยภาคกลาง

^{๒๔} คำจวา หมายถึง คำของชาวชวา/หลวงพระบาง

^{๒๕} วันจันทร์ แรม ๖ ค่ำ เดือน ๓ ตรงกับวันจันทร์ที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ.๑๙๔๕

^{๒๖} ดงงัน ควรเป็น ดงอัน ที่แปลว่า ดงนั่นเอง

ด้านที่ ๒

๑. แทนคุณปุน^{๒๓๗}ที่ยากลำบาก
แทนคุณปุน^{๒๓๗}ที่ยากลำบาก
๒. อนักรัก^{๒๓๘}ดีมีแห่งอาว^{๒๓๘}เลี้ยงตน
อันรักดีมี^{๒๓๘}แห่งอาว^{๒๓๘}เลี้ยงตน
๓. ดายก^{๒๓๙}ลายจึงจ^{๒๓๙}ให้มาเสวย
ดายก^{๒๓๙}ลาย^{๒๓๙}จึงจะ^{๒๓๙}ให้มาเสวย
๔. ลำบ^{๒๔๐}ดั^{๒๔๐}พิพ^{๒๔๐}ส^{๒๔๐}ถ^{๒๔๐}าน^{๒๔๐}อน^{๒๔๐}ดีมี^{๒๔๐}ใน^{๒๔๐}
สมบัติ^{๒๔๐}พิพ^{๒๔๐}ส^{๒๔๐}ถ^{๒๔๐}าน^{๒๔๐}อน^{๒๔๐}ดีมี^{๒๔๐}ใน^{๒๔๐}-
๕. มิง^{๒๔๑}พยา^{๒๔๑}ว^{๒๔๑}ช^{๒๔๑}ิ^{๒๔๑}าว^{๒๔๑}ต^{๒๔๑}น^{๒๔๑}ใ^{๒๔๑}ส^{๒๔๑}เ^{๒๔๑}ห^{๒๔๑}ร^{๒๔๑}ย^{๒๔๑}
มือง^{๒๔๑}พะ^{๒๔๑}เย^{๒๔๑}า^{๒๔๑} ช^{๒๔๑}ื่อ^{๒๔๑}าว^{๒๔๑}ต^{๒๔๑}น^{๒๔๑}ไ^{๒๔๑}ช^{๒๔๑}ื่อ^{๒๔๑}ร^{๒๔๑}ให้^{๒๔๑}เร^{๒๔๑}ีย^{๒๔๑}-
๖. ก^{๒๔๒}เจ^{๒๔๒}า^{๒๔๒}ส^{๒๔๒}ี^{๒๔๒}ห^{๒๔๒}ม^{๒๔๒}ิ^{๒๔๒}น^{๒๔๒}แล^{๒๔๒}แ^{๒๔๒}ต^{๒๔๒}น^{๒๔๒}น^{๒๔๒}เ^{๒๔๒}า^{๒๔๒}
ก^{๒๔๒}เจ^{๒๔๒}า^{๒๔๒}ส^{๒๔๒}ี^{๒๔๒}ห^{๒๔๒}ม^{๒๔๒}ิ^{๒๔๒}น^{๒๔๒}แล^{๒๔๒} แ^{๒๔๒}ต^{๒๔๒}น^{๒๔๒}น^{๒๔๒}เ^{๒๔๒}า^{๒๔๒}
๗. ผู้^{๒๔๓}ดี^{๒๔๓}มี^{๒๔๓}ธ^{๒๔๓}ร^{๒๔๓}ร^{๒๔๓}ม^{๒๔๓}บ^{๒๔๓}่^{๒๔๓}ชา^{๒๔๓}ด^{๒๔๓}อ^{๒๔๓}า^{๒๔๓}จ^{๒๔๓}ใ^{๒๔๓}ห^{๒๔๓}า^{๒๔๓}
ผู้^{๒๔๓}ดี^{๒๔๓}มี^{๒๔๓}ธ^{๒๔๓}ร^{๒๔๓}ร^{๒๔๓}ม^{๒๔๓}บ^{๒๔๓}่^{๒๔๓}ชา^{๒๔๓}ด^{๒๔๓} อ^{๒๔๓}า^{๒๔๓}จ^{๒๔๓}ใ^{๒๔๓}ห^{๒๔๓}า^{๒๔๓}-
๘. น^{๒๔๔}ก^{๒๔๔}เ^{๒๔๔}ก^{๒๔๔}ิ^{๒๔๔}ก^{๒๔๔}ษ^{๒๔๔}ส^{๒๔๔}ง^{๒๔๔}ษ^{๒๔๔}ะ^{๒๔๔}บ^{๒๔๔}่^{๒๔๔}จ^{๒๔๔}อ^{๒๔๔}น^{๒๔๔}จ^{๒๔๔}
น^{๒๔๔}ก^{๒๔๔}เ^{๒๔๔}ก^{๒๔๔}ิ^{๒๔๔}ก^{๒๔๔}ษ^{๒๔๔}ส^{๒๔๔}ง^{๒๔๔}ษ^{๒๔๔} บ^{๒๔๔}่^{๒๔๔}จ^{๒๔๔}อ^{๒๔๔}น^{๒๔๔}จ^{๒๔๔}
๙. ป^{๒๔๕}ริ^{๒๔๕}ง^{๒๔๕}สิ^{๒๔๕}ล^{๒๔๕}จ^{๒๔๕}า^{๒๔๕}ย^{๒๔๕}ไ^{๒๔๕}พ^{๒๔๕}ระ^{๒๔๕}จ^{๒๔๕}ห^{๒๔๕}ว^{๒๔๕}า^{๒๔๕}ย^{๒๔๕}ห^{๒๔๕}
ป^{๒๔๕}ระ^{๒๔๕}วิ^{๒๔๕}ง^{๒๔๕} ส^{๒๔๕}ิ^{๒๔๕}ล^{๒๔๕}จ^{๒๔๕}า^{๒๔๕}ย^{๒๔๕} ไ^{๒๔๕}พ^{๒๔๕}ระ^{๒๔๕} จ^{๒๔๕}ะ^{๒๔๕}ห^{๒๔๕}ว^{๒๔๕}า^{๒๔๕}ย^{๒๔๕} ห^{๒๔๕}-

^{๒๓๗} ปุน หมายถึง ให้บำเหน็จรางวัล

^{๒๓๘} อาว หมายถึง อาผู้ชาย

^{๒๓๙} ดายก^{๒๓๙}ลาย น่าจะแปลว่า จริ่งทีเดียว หรือ แท้ทีเดียว ในภาษาอีสานมีคำซ้อนความหมาย เช่น แท้ดาย แปลว่า จริ่งแท้เดียว

^{๒๔๐} บ่^{๒๔๐}จ^{๒๔๐}อ^{๒๔๐}น^{๒๔๐}จ^{๒๔๐}ะ^{๒๔๐}ป^{๒๔๐}ระ^{๒๔๐}วิ^{๒๔๐}ง หมายถึง ไม่เคยมีใจที่จะเหนียวรั้ง

๑๐. นายังสวรรณคดาบกลายเอา.

นายังสวรรณคดาบกลาย เอา(ท)

๑๑. พระมหาเถรพุททเสนเป

พระมหาเถรพุททเสนเป-

๑๒. นอาทิจิณฺณลาสกทำพระสุ

นอาทิจิ^{๓๔}ผู้ฉลาดกระทำพระสุ-

๑๓. วรรณมหาวิหารนิแลวแก

วรรณมหาวิหารนี้แล้ว แก-

๑๔. วจิจให้ไปถามชิตีให้เจาม

ว^{๓๕}จิจจะให้ไปถามชิตีที่แห่งเจ้าม-

๑๕. หาราชมหาเทวีมีดวยคำรอย

หาราช มหาเทวี มีดวยคำร่อย

๑๖. นิงเปนค่าถ่านนเจามหาราช

หนึ่งเป็นค่าถ่าน^{๓๖}นั้น เจ้ามหาราช

๑๗. มหาเทวีมีใจใสสรทาดวย

มหาเทวีมีใจใสศรัทธาดวย-

๑๘. จาสีหมื่นดาบกลายจิจจะหลั่น

เจ้าสีหมื่นดาบกลาย จิจจะหลั่น-

^{๓๑} ลิลจาย น่าจะเป็น สิ้นจ่าย ที่หมายถึง จ่ายทรัพย์สิน หรือ ทาน

^{๓๒} โพระ คือ เพราะ

^{๓๓} หว่าย ตรงกับคำว่า อว่าย ซึ่งเป็นภาษาไทยโบราณแปลว่า ผินหน้า หรือ หันหน้า

^{๓๔} เป็นอาทิจิ มีความหมายตรงกับ เป็นประธาน

^{๓๕} แก้ว ในที่นี้ หมายถึง เจ้าสีหมื่น

^{๓๖} ค่าถ่าน สันนิษฐานว่าน่าจะเป็น ค่าไถ่

๑๙. าสูเหนืออุทกตกแผ่นดินนริน

าสูเหนืออุทกตกแผ่นดิน นริน-

๒๐. ทรมิสรทาบขาดจิงจอบพกา

ทรมีศรัทธาทาบขาด จิงจอบประกา-

๒๑. สให้นาแก่พระสุวรรณวิ

ศ^{๓๗} ให้นาแก่พระสุวรรณวิ-

๒๒. หารมีประมาณ ๒๑๖๘๕ เ

หาร มีประมาณ ๒๑๖๘๕ เ-

๒๓. ขาผิจเขาเปนคาวาไค ๔๖๘

ข้า^{๓๘} ผิจจะเข้าเป็นค่า^{๓๙} ว่าไค ๔๖๘

ด้านที่ ๓

๑. ๖๐๐๐ แลแมจนับหมากใส่ไ

๖,๐๐๐^{๔๐} แล แมจะนับหมาก^{๔๑} ไซร์ไ-

๒. ดหมินล้ำคำจันจันปานใส่ไค ๑

ดหมิ่นล้ำคำ^{๔๒} จะนับจะบ้าน^{๔๓} ไซร์ไค ๑

๓. ๘๗/ บานยอมมบ้านมิเลนผิจนบ

๘๗/ บ้าน ย่อมบ้านมิเลน^{๔๔} ผิจจะนับ

^{๓๗} อบประกาศ คือ ประกาศให้ทราบทั่วกัน

^{๓๘} เข้า ในที่นี้ คือแปลงนาผืนหนึ่ง ซึ่งต้องใช้ข้าวเปลือก ๑ ต่าง (กระบุง) มาหว่านปลูก

^{๓๙} ผิจจะเข้าเป็นค่า หมายถึง หากจะคิดเป็นราคา

^{๔๐} เป็นจำนวนเบี้ย

^{๔๑} หมาก ในที่นี้ หมายถึง ต้นหมาก

^{๔๒} ล้ำคำ แปลว่า เกินคำจะกล่าว หรือ เกินคำพรรณนา

^{๔๓} จะนับจะบ้าน น่าจะเป็น จะนับบ้าน

๔. เรินวาใส่ไค ๒๔๖ เรินยอมเ
เรินว่าไชรี้ได้ ๒๔๖ เริน ย่อมเ-
๕. รินส่กัต ผิจนบัลลวักใส่ไค ๔
รินสะกัต^{๔๔} ผิจนบัลลวักไชรี้ได้ ๔
๖. ๒ ย่อมเปนของเจาสีหมินให้
๒ ย่อมเป็นของเจ้าสีหมินให้
๗. สางไวกับพระสุวรรณมหาวิห
สร้างไว้กับพระสุวรรณมหาวิห-
๘. ารแลแต่บานผุ้งนินาผุ้งนียอ
ารแล แต่บ้านผุ้งนินาผุ้งนียอ-
๙. มมีหินเสมาตราทุกอันแล
มมีหินเสมา ตราทุกอันแล
๑๐. แมคนตนใดจะไครรู้ว้างนี้ เมื่อ
แมคนตนใดจะไครรู้ว้างนี้ เมื่อ
๑๑. เจามหาราชอยด้นำให้ไรไหนเ
เจ้ามหาราชหยด^{๔๖} น้ำให้ไรไหนเ-
๑๒. เกพระเจ้าในปีใดเดือนใดว่าด
เกพระเจ้าในปีใดเดือนใดว่าด-
๑๓. งอันใส่ให้คนผุ้งนินาผุ้งนินา
งอันไชรี้ ให้คนผุ้งนินาผุ้งนินา

^{๔๔} เล่นหรือเริน ตรงกับ เรือน

^{๔๕} เรินส่กัต สันนิษฐานว่าหมายถึง ครั้วเรือนที่กำหนดให้ส่งจันทน์แก้ว

^{๔๖} หยดน้ำ มีความหมายเช่นเดียวกับ หยาดน้ำ แปลว่า อุทิศให้

๑๔. วันหนเมือเจามหาราชมีศรทา

วัน^{๔๗} หน เมือเจ้ามหาราชมีศรทา

๑๕. อยคนำโหนากะพระสุวรรณ

หยดน้ำโหนากะพระสุวรรณ

๑๖. มหาวิหารใสไหพปีแปลงวง

มหาวิหารไซร์ให้พปี^{๔๘}แปลง^{๔๙}เวียง

๑๗. เจตรินผิจถวินดวยปีไทใสปรว

เจ็ดริน^{๕๐} ผิจะถวิลด้วย^{๕๑}ปีไทไซร์ปรว-

๑๘. งเหมาเขามาในเดิน ๑๑ ออก ๖ คำ

งเหมา^{๕๒}เข้ามาในเดือน ๑๑ ออก ๖ คำ

๑๙. วันจันทรทณยามตรวนทงแท

วันจันทร์ ทนยามตะวันเที่ยง^{๕๓}แท้-

๒๐. เมจันบัสาสหนานันพันไปได ๑๙

เมจะนับศาสนาอันพันไปได้ ๑๙-

๒๑. ๕๔ ปีมีกำไรหาเดินเลนดวยวัน

๕๔ ปี มีกำไรห้าเดือน เลิน^{๕๔}ด้วยวัน

^{๔๗} ทวัน หมายถึง ทราบถึงวันสิ้นพระพุทศาสนา (พ.ศ.๕๐๐๐)

^{๔๘} ให้พปี แปลว่า ให้พอดีตรงกับปี

^{๔๙} แปลง แปลว่า สร้าง

^{๕๐} เวียงเจ็ดริน หมายถึงชุมชนโบราณที่อยู่บริเวณเชิงดอยสุเทพ

^{๕๑} ผิจะถวิลด้วย แปลว่า หากจะเทียบกับ

^{๕๒} ปีรวงเหมา/รวงเม้า ตรงกับปีเถาะ อัฐศกของไทยฝ่ายเหนือ และตรงกับปีเถาะ ตรีศกของไทยใต้

^{๕๓} ทนยามตะวันเที่ยง แปลว่า ตรงกับเวลาเที่ยง

^{๕๔} เลิน ในที่นี้ตรงกับ เลื่อน

๒๒. สิบสี่วันแลแมจกล่าวศาสนา

สิบสี่วันแล แมจะกล่าวศาสนา

บรรณานุกรม

คณะกรรมการสืบค้นประวัติศาสตร์ไทยในเอกสารภาษาจีน. **ปาไปสี่ฟู่-**

ปาไปต้าเตียน : เชียงใหม่ในเอกสารประวัติศาสตร์จีนโบราณ, สำนัก
เลขาธิการนายกรัฐมนตรีจัดพิมพ์เผยแพร่เพื่อเป็นที่ระลึกและส่งเสริม
การค้นคว้าวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทยเนื่องในโอกาสที่นครเชียงใหม่
สถาปนามาครบ ๗๐๐ ปี วันที่ ๑๒ เมษายน ๒๕๓๙.

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์. “ประวัติศาสตร์เมืองพะเยาจากจารึกเมืองพะเยา” ใน

ประชุมจารึกเมืองพะเยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๘.

รัตนปัญญาเถระ, พระ. **ชินกาลมาลีปกรณ์.** แปลโดย แสง มนวิฑูร, พิมพ์ครั้งที่ ๔.

กรุงเทพฯ : พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพศาสตราจารย์
ร.ต.ท.แสง มนวิฑูร ณ ฌาปนสถานของคฤสุภา วัดสระเกศราช-
วรมหาวิหาร วันที่ ๒๐ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๗.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. “จารึกวัดสุวรรณหาวีหาร พะเยา” ใน **ประชุมศิลาจารึก**

ภาคที่ ๗. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, ๒๕๓๔.

สรัสวดี อ๋องสกุล. ชุมชนโบราณในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน. กรุงเทพฯ : อมรินทร์

พรินติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๔๓.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. ้วยอาจ. **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่.**

เชียงใหม่ : สำนักพิมพ์ตรัสวิน, ๒๕๔๓.

เอกสารลำดับที่ ๑๕

ธรรมศาสตร์ขุนบรมราชาธิราช

บัวริน วังศิริ

๑. ความสำคัญของเอกสาร

ในแวดวงไทยศึกษา หากกล่าวถึงการศึกษาระบบความคิด ความเชื่อ และอิทธิพลของจารีตประเพณีที่มีต่อผู้คนในแต่ละยุคสมัย และหรือการศึกษา พัฒนาการของสังคมที่ใช้จารีตประเพณีหรือ “ฮึดคง” ในการควบคุมความสงบเรียบร้อยในสังคมยุคโบราณ ส่วนมากจะนึกถึงเอกสารคำสอนเก่าแก่ที่รับรู้ร่วมกันเป็นอย่างดี อาทิ โอวาทเจ้าฟ้าจุ้ม คำสอนขุนบรม ธรรมดาสอนโลก พญาคำกองสอนไพร่ คำสอนพญามังรายหลวง ปู่สอนหลาน และหลานสอนปู่ เป็นต้น เอกสารเหล่านี้สะท้อนภูมิปัญญาและหลักการครองตน ครองคน และครองงาน ตลอดจนการอยู่ร่วมกันของคนในสังคม อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี ยังมีเอกสารกฎหมายเก่าแก่จำนวนหนึ่ง ซึ่งมีความสำคัญและแสดงถึงรากฐานของคติความเชื่อของบรรพบุรุษไทย อาทิ กฎหมายมังรายศาสตร์ของล้านนา พิไชยเสนาของอยุธยา และกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมของล้านช้าง โดยเฉพาะกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมของล้านช้างจัดเป็นกฎหมายเก่าแก่ดั้งเดิมของชนเผ่าไทที่ได้รับอิทธิพลจากภายนอกเช่น ศาสนาพุทธและศาสนาฮินดูน้อยที่สุดในบรรดากฎหมายของชนเผ่าไท เนื่องจากเป็นกฎหมายที่หล่อหลอมขึ้นมาจากพื้นฐานจารีตประเพณีดั้งเดิม สันนิษฐานว่าเดิมทีน่าจะสืบทอดด้วยประเพณีมุขปาฐะต่อมาจึงบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรเพื่อป้องกันการคลาดเคลื่อนเนื่องจากคติความต่างฯ ได้ดัดสินไว้อย่างเป็นระเบียบแล้ว ความสำคัญของเอกสารชิ้นนี้จึงอยู่ที่เนื้อหาอันเก่าแก่เป็นไทแท้ เพราะหล่อหลอมมาจากจารีตของชนเผ่าไท โดยเฉพาะคนไทลาวจึงสามารถสะท้อนภาพสังคมและวัฒนธรรมของชนเผ่าไทได้เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังเป็นเอกสารชิ้นสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการรับอิทธิพลของศาสนาหลักคือพุทธและฮินดูค่อนข้างน้อย แต่หากรับอิทธิพลภายนอกก็มีการปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตและสภาพแวดล้อมของตนเองเช่น ในตำนานขุนบรมกล่าวถึงนางเมขลาว่า มีหน้าที่ช่วยเหลือท้าวจตุ

โลกบาลในการสอดส่องการทำดีทำชั่วของมนุษย์ แล้วนำไปรายงานต่อพระอินทร์แทนที่
การล่องลอยอยู่ในมหาสมุทรตามความเชื่อของชาวอินเดีย^๑

โดยสรุป กฎหมายวรรณศาสตร์ขุนบรมมีความสำคัญในมิติประวัติศาสตร์
ไทยและลาวในการสะท้อนสังคมวัฒนธรรม และพัฒนาการของรัฐล้านช้างใน
ระยะแรกๆ ซึ่งมีรากฐานมาจากจารีตประเพณีดั้งเดิมเป็นหลักผสมผสานกับ
หลักธรรมทางพระพุทธศาสนาซึ่งมีความเป็นธรรมและเน้นความสมานฉันท์
ปรองดอง อีกทั้งยังสะท้อนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของสังคมล้านช้างยุคโบราณ
หลากหลายแง่มุมทั้งเรื่องการทำมาหากินที่ผูกพันแนบแน่นกับการเกษตรกรรม
การค้าขายที่สะดวก และการนำระบบจารีตและความเชื่อดั้งเดิมมาเป็นส่วนหนึ่ง
ของแนวทางในการตัดสินคดีความเพื่อระงับข้อพิพาทของผู้คนในสังคม เห็น
บทบาทของกษัตริย์ในการบำบัดทุกข์บำรุงสุขแก่ป่าวไพร่ราษฎร บทบาทของ
เหล่าขุนนาง ข้าราชการ ทุกระดับชั้นที่มีส่วนร่วมในการดูแลรักษาความสงบ
เรียบร้อยในราชอาณาจักร ตลอดจนเห็นความสัมพันธ์ของคนในระดับ
ครอบครัวและสังคมอีกด้วย ส่วนมิติด้านประวัติศาสตร์กฎหมาย กฎหมาย
วรรณศาสตร์ขุนบรมแสดงให้เห็นหลักนิติธรรมของรัฐในการตัดสินคดีความ
ต่างๆ อย่างเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย

ในมิติวรรณกรรม กฎหมายวรรณศาสตร์ขุนบรมเป็นเอกสารสำคัญที่อุดม
ด้วยภาษาไทลาวดั้งเดิมจึงเข้าใจยากเนื่องจากคำศัพท์บางคำเลิกใช้แล้วใน
ปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม วรรณกรรมกฎหมายดังกล่าวยังมีคุณค่าในด้านอักษร
ศาสตร์ และนิรุกติประวัติในการสืบค้นคำไทยดั้งเดิม นอกจากนี้ยังมีคุณค่าใน
การแสดงให้เห็นลักษณะร่วมของชนเผ่าไทเกี่ยวกับความนิยมแต่งคำประพันธ์
ด้วยโคลงซึ่งปรากฏเป็นความนิยมอยู่ทั้งในล้านนา ในล้านช้าง และในสยามสมัย
อยุธยา ก่อนที่คำโคลงจะถูกพัฒนาให้วิจิตรบรรจงจนเห็นได้ชัดว่า มีความแตกต่างกัน
ของแต่ละกลุ่มในชั้นหลัง ดังนั้น เอกสารนี้จึงเป็นรากฐานทางอักษรศาสตร์และ

^๑ดูรายละเอียดใน **พินชนุกรมราชาธิราช** ฉบับบูรณแก้ไข จัดพิมพ์เพื่อเป็นเกียรติและ
แสดงความยินดีในวาระที่ อาจารย์พิฑูร มลิวัลย์ได้รับพระราชทานปริญญาดุษฎี
บัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขารัฐศาสตร์ภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร,
๑๙ ธันวาคม ๒๕๓๐.

การแสดงออกเชิงสุนทรียะของชนเผ่าไท ตลอดจนสามารถนำมาศึกษาาร่วมกับ เอกสารสำคัญชิ้นอื่นๆ ที่มีอายุใกล้เคียงกันหรือใช้เป็นข้อมูลในการศึกษาภาพรวม ทางสังคม วัฒนธรรมและวรรณกรรมของชนเผ่าไทได้อย่างดียิ่ง

ด้านอายุของเอกสาร เนื่องจากเอกสารชิ้นนี้มีการสืบทอดกันในรูปแบบขุ ปาฐะมาก่อนและอาจมีการแต่งเติมขึ้นในชั้นหลัง สันนิษฐานว่า กฎหมาย ธรรมศาสตร์ขุนบรมน่าจะแต่งในช่วงที่ล้านช้างได้เติบโตรุ่งเรืองมากแล้ว และมี ผู้คนจำนวนมากขึ้น จำเป็นต้องสร้างกฎหมายลายลักษณ์ขึ้นมาเพื่อใช้ตัดสิน ความขัดแย้งในสังคม สันนิษฐานว่ากฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมอาจแต่งใน เวลาใกล้เคียงหรือร่วมสมัยกับ “ตำนานขุนบรม” ทั้งนี้ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร สันนิษฐานว่า พื้นขุนบรมราชธานีและกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมจัดเป็น เอกสารที่มีการสืบทอดกันมาแต่โบราณในรูปของวรรณกรรมมุขปาฐะมาก่อน หลังจากนั้นจึงมีการจดเป็นลายลักษณ์ขึ้นในช่วงที่อาณาจักรล้านช้าง เจริญรุ่งเรืองมีหลักการปกครองที่ชัดเจนเป็นระบบระเบียบแล้วโดยเฉพาะในยุค ที่ศาสนาพุทธเจริญรุ่งเรืองเห็นได้จากการแทรกหลักธรรมพุทธผสมผสานกับ ความเชื่อดั้งเดิม จึงสันนิษฐานได้ว่า เอกสารทั้งสองเรื่องดังกล่าวน่าจะถูกเขียน ขึ้นมาในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชหรือสมัยพระแสนสุรินทร์เป็นอย่างน้อย^๒ นอกจากนี้ ผู้วิจัยมีความเห็นว่ากฎหมายฉบับนี้ มีการแต่งเติมเข้ามาในสมัยพระยาคำ กองด้วย เนื่องจากในพื้นขุนบรมกล่าวถึง พระยาคำกองว่า มีพระดำริที่จะให้มี หลักการปฏิบัติตนของชาวลาว (ส่งผลให้ทรงแต่งวรรณกรรมคำสอนขึ้นมา ต่อมาเรียกว่า “พญาคำกองสอนไพร่”) วรรณกรรมคำสอนเกี่ยวกับหลัก ประพฤติปฏิบัติตนดังกล่าวต่อมาอาจถูกพัฒนามาหรือนำมาเป็นส่วนหนึ่งของ กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรม ว่าด้วยหลักการปฏิบัติตนของเหล่าข้าราชการบริวาร ข้าราชการที่พึงปฏิบัติต่อชนชั้นกษัตริย์และข้อบัญญัติเกี่ยวกับการกระทำ ความผิดของข้าราชการ ข้าราชการ ป่าไพร่ราษฎร และทาสซึ่งมีทั้งการกระทำผิดต่อ กษัตริย์ กระผิดต่อผู้อื่นระวางละเมิดสิทธิเสรีภาพส่วนบุคคล ละเมิดทรัพย์สิน

^๒วินัย พงศ์ศรีเพียร, บันทึกการประชุม ๑๐๐ เอกสารสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย รายงานการประชุมโครงการวิจัย ๑๐๐ เอกสารสำคัญในประวัติศาสตร์ไทย เมื่อวันที่ ๒๙ เดือนพฤศจิกายน ๒๕๕๒.

และละเมิดรัฐ เป็นต้น^๓

อนึ่ง แม้ว่ากฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบุรุมจะเขียนด้วยภาษาโบราณ และกล่าวถึงจารีตประเพณีและคติความเชื่อเข้าใจยาก แต่หากพิจารณาเนื้อความกฎหมายอย่างละเอียดแล้ว สามารถจำแนกเนื้อหาเป็นหมวดหมู่ต่างๆ ได้ ๑๐ หมวด ได้แก่

๑. หลักการปฏิบัติตนของข้าราชการบริพารและเจ้าหน้าที่รักษาพระราชวัง เน้นหลักปฏิบัติตนของเหล่าสนมกำนัล การเคารพเชื้อสัจย์ต่อสามี และการปฏิบัติตนของประชาชนที่มีต่อข้าราชการบริพาร

๒. หลักการประเพณีปฏิบัติตนของขุนนางราชมนตรี เน้นคุณธรรมการปกครอง

๓. หลักตัดสินคดีความ/การทำงานของผู้พิพากษา

๔. ลักษณะผิวเมีย

๕. ลักษณะลักทรัพย์

๖. ลักษณะทาส

^๓ สมัยพระยาคำกองมีวรรณกรรมคำสอนที่สำคัญคือ “พระยาคำกองสอนไพร่” สันนิษฐานว่าวรรณกรรมคำสอนเรื่องอื่นเช่น ปุ่สอนหลาน หลานสอนปู่ อินทญาณสอนลูก อาจแต่งขึ้นในคราวเดียวกัน เพื่อใช้เป็นหลักประเพณีปฏิบัติตนของคนทุกระดับชั้น สังสมบ่มเพาะจนกลายเป็นค่านิยมเป็นฮีตคองในการประพฤติปฏิบัติตนของคนในสังคมลาว ในตำนานขุนบุรุมกล่าวถึงพระยาคำกองสร้างคำสอนหรือกฎหมายในการปกครองราชอาณาจักรลาวเพื่อให้เกิดความเจริญรุ่งเรืองไว้ดังนี้

เมื่อนั้นพระบาทเจ้า ตนชื่อคำกอง

พระก็ทรงครองธรรม

ทศราชดีจริงแท้

พระจึงตั้ง

คลองอาชญาจักร จริงแล้ว

ก็จึงเอาเขามา

ชูคนหมดถ้วน

พระก็บอกให้รู้

เขาหมู่สนม

มีคำสอน

ไพร่ไททั้งค่าย

ให้สุมาฟังแจ้ง

ฝูงหมู่ขุนหลวง ภูเฮย

ทั้งมวลมา

ชูคนฝูงเก่า

เอาธรรมตั้ง

เป็นคลองคำสั่ง

เฮาจักสอนสั่งไว้

ขุนเถ้าอย่าลืม แต่เนอ

๓. ลักษณะทะเลาะวิวาท

๔. ลักษณะกุ่มนี้

๕. ลักษณะมรดก และ

๑๐.หมวดเบ็ดเตล็ดซึ่งเป็นหมวดเพิ่มเติมอรรถคดีต่างๆ ที่เคยเกิดขึ้นแล้ว ทั้ง ๙ หมวดดังที่กล่าวมาแต่ภายหลังอาจมีคดีความซับซ้อนมากขึ้นหรือมีหลัก ประพฤติปฏิบัติที่ต้องการให้คนปฏิบัติตามอย่างเป็นระบบระเบียบมากขึ้นจึง นำมากล่าวเพิ่มเติมภายหลัง

๒. สารัตถวิพากษ์

คนส่วนใหญ่รู้จักตำนานขุนบรมราชาธิราชเป็นอย่างดี เพราะเป็นเอกสาร โบราณที่ได้รับความสนใจศึกษาจากนักวิชาการทั้งไทยและลาวอยู่ไม่น้อย ตรงที่ สะท้อนภาพสังคมวัฒนธรรมลาวยุคต้นศตวรรษที่ ๒๐^๔ แต่น้อยคนนักที่จะสนใจ กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรม แม้แต่นักประวัติศาสตร์หรือนักกฎหมายเองก็ยาก จะหาผู้สนใจอ่านเอกสารชิ้นนี้ออย่างจริงจังไม่ เพราะบันทึกด้วยภาษาไทย-ลาว โบราณที่เข้าใจยาก อย่างไรก็ตาม ความน่าสนใจของกฎหมายโบราณฉบับนี้ น่าจะ อยู่ที่การเป็นคลังความรู้ด้านภูมิปัญญาของคนไทยและลาว ซึ่งมองได้จากมิติ ประวัติศาสตร์ นิติศาสตร์ อักษรศาสตร์ และสังคมศาสตร์ กล่าวให้ถึงที่สุดคือ กฎหมายโบราณฉบับนี้แสดงให้เห็นพัฒนาการของรัฐ และกระบวนการยุติธรรมของ ล้านช้างซึ่งมีรากฐานมาจากจารีตประเพณีและความเชื่อดั้งเดิมที่หล่อหลอม กลายเป็นกฎหมายให้คนในสังคมได้ประพฤติปฏิบัติอย่างเป็นระเบียบแบบแผน เพื่อให้เกิดความสงบเรียบร้อยภายในรัฐ ยิ่งไปกว่านั้นกฎหมายธรรมศาสตร์ขุน บรม ยังเป็นเอกสารที่แสดงให้เห็นความรุ่งเรืองของวัฒนธรรมด้านนิติศาสตร์ ของลาว ซึ่งมีหลักการสำคัญอยู่บนพื้นฐานของจารีตประเพณี หลักเหตุผล และ

^๔เช่นการศึกษาของยุวรี อภิรักษ์ภูสิทธิ เรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมเรื่องขุน บรม” เป็นต้น ผู้สนใจสามารถรายละเอียดได้ใน ยุวรี อภิรักษ์ภูสิทธิ, “การศึกษาเชิง วิเคราะห์วรรณกรรมเรื่องขุนบรม,” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา ภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.)

ยังความเป็นธรรมแก่ทุกฝ่าย^๕

สาระสังเขปของธรรมศาสตร์ขุนบรม

เนื่องจากกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมสร้างขึ้นในล้านช้างยุคต้นจึงทำให้เนื้อความกฎหมายถูกกล่าวไว้อย่างไม่ค่อยเป็นระบบเมื่อเปรียบเทียบกับกฎหมายตราสามดวงของไทย ทั้งนี้เพราะสังคมล้านช้างยุคแรกยังเป็นสังคมจารีตประเพณีและได้รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมภายนอกน้อยกว่าอาณาจักรไทยสยามจึงมีความเป็นดั้งเดิมอยู่มากประกอบกับในยุคที่ตรากฎหมายคดีความที่เกิดขึ้นในสังคมอาจยังไม่ซับซ้อนมากทำให้คดีความมีน้อยและกล่าวไว้ค่อนข้างกระจัดกระจายบางแห่งมีการแต่งเติมขึ้นภายหลังในลักษณะขยายความคดีแต่ละเรื่องให้มีความชัดเจนมากยิ่งขึ้นจึงทำให้เกิดความสับสน ดังนั้นเพื่อให้ง่ายต่อการเข้าใจผู้วิจัยได้จัดหมวดหมู่เนื้อหากฎหมายออกเป็น ๑๐ หมวด ดังนี้

๑. หลักการปฏิบัติตนของข้าราชการและเจ้าหน้าที่รักษาพระราชวัง เน้นหลักปฏิบัติตนของเหล่านางสนมกำนัล และข้าราชการที่

^๕เช่นเดียวกับหลักกฎหมายของไทยสมัยสุโขทัยได้แก่ ศิลปจารึกกฎหมายลักษณะลักพา/โจร ซึ่งเป็นจารึกที่มีเนื้อความเป็นบทกำหนดโทษผู้กระทำความผิดในลักษณะลักพา/ชิงของ ผู้คน หรือโจรขโมยข้าวของต่างๆ จึงจัดเป็นกฎหมายที่สำคัญยิ่งต่อการศึกษาประวัติศาสตร์กฎหมายไทยและประวัติศาสตร์สังคมไทยโบราณ ผู้สนใจโปรดดูเพิ่มเติมใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, “ศิลปจารึกกฎหมายลักษณะลักพา/โจร,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๑ วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๕๒, ๑๐๓-๑๒๕. อนึ่งมีข้อสังเกตว่าหากเปรียบเทียบกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมกับศิลปจารึกลักษณะลักพา/โจร พบว่าศิลปจารึกของไทยได้รับอิทธิพลจากพระธรรมศาสตร์ ราชศาสตร์ค่อนข้างมากเนื่องจากกล่าวไว้หลายแห่งว่าเป็นไปตามครรลองของพระธรรมศาสตร์ พระราชศาสตร์ ในขณะที่ของล้านช้างไม่ปรากฏคำว่ากฎหมาย และคำว่าพระธรรมศาสตร์เลย ยิ่งไปกว่านั้นจารึกลักษณะลักพา/โจรดังกล่าวยังกำหนดลักษณะข้อพิพาทเป็นมาตราต่างๆอย่างชัดเจนสันนิษฐานว่าอยุธยาปรับรูปแบบการตรากฎหมายไปสร้างสรรคดีต่ออย่างเป็นระบบในขณะที่ล้านช้างยังไม่มีกรกล่าวเป็นมาตราหรือจัดหมวดหมู่เป็นพระไอยการลักษณะต่างๆ อันแสดงให้เห็นว่ากฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมนั้นพัฒนามาจากจารีตประเพณีความเชื่อ และอุดมการณ์ของสังคมดั้งเดิมอย่างแท้จริง

ทำงานรับใช้กษัตริย์โดยเน้นให้ทุกคนตั้งใจทำงานตามหน้าที่ของตนอย่างเคร่งครัด รวมถึงการกำหนดให้สตรีทั้งหลายเคารพเชื่อฟังและซื่อสัตย์ต่อสามี ตลอดจนการปฏิบัติตนของประชาชนต่อข้าราชการไพร่พลเหล่านั้น

๒. หลักการประพฤติปฏิบัติตนของขุนนางนักปกครอง เน้นคุณธรรมของนักปกครองและการถวายเป็นการรับใช้กษัตริย์ด้วยความจงรักภักดี หน้าที่ซึ่งจัดทุกชั้นบำรุงสุขราษฎรต่างพระเนตรพระกรรณ การดำรงไว้ซึ่งความบริสุทธิ์ยุติธรรมของเหล่าข้าราชการและไม่เบียดเบียนไพร่ฟ้าประชาชน

๓. หลักตัดสินคดีความ/การทำงานของผู้พิพากษา ผู้พิพากษาคือ ผู้ที่ถูกซึ่ผิดตัดสินชีวิตคนอื่นดังนั้นในการตัดสินคดีต่างๆ จึงต้องผ่านการไตร่ตรองอย่างถี่ถ้วนและต้องฟังความทั้งสองข้าง ส่วนการปรับโทษต่างๆ ก็ให้ผ่อนหนักเป็นเบาลดโทษลดเงินตามเห็นสมควร เช่นหากมีความผิดต้องปรับโทษถึงห้าบาทก็ให้ลดค่าปรับลง หากปรับโทษถึงร้อยบาทให้ลดทอนเหลือหนึ่งบาท หากมีความผิดปรับหนึ่งบาทให้ลดเหลือครึ่งเดียว เป็นต้น นอกจากนี้หากมีความผิดที่ต้องปรับโทษเกินร้อยบาทควรนำเรื่องแจ้งไปยังเสนา หลังจากนั้นเสนาอำมาตย์ต้องกราบทูลพระเจ้าแผ่นดินเพื่อ นอกจากนี้ผู้พิพากษาเองยังต้องมีคุณสมบัติที่ดีมีหลักการตัดสินที่เที่ยงตรงตามคลองกฎหมาย ๔ ประการ ได้แก่ ๑.ห้ามมีฉันทาคติคือ เห็นแก่ญาติพี่น้องวงศ์ตระกูลเพื่อนฝูงจะทำให้การตัดสินไม่เที่ยงธรรม และทำให้ใส่ความแก่คนอื่นได้ง่าย ๒.ห้ามมีโลภาคติในอาณัติสินจ้าง ๓.ห้ามมีภยาคติ คือความเกรงกลัวในการตัดสินคดีโดยเฉพาะผู้มีอำนาจยศศักดิ์ในสังคมแต่เหยียบย่ำทำลายใส่ความผู้น้อย ๔.ห้ามมีโมหาคติคือ ความลุ่มหลงเห็นผิดเป็นชอบ หลักการตัดสินคดีความของผู้พิพากษาทั้ง ๔ ประการนี้ เป็นแนวทางหลักของการตัดสินคดีของผู้พิพากษาที่ต้องยึดมั่นไว้อย่างเคร่งครัดสันนิษฐานว่าน่าจะได้รับอิทธิพลมาจากกฎหมายธรรมศาสตร์ของอินเดียเนื่องจากเมื่อเทียบกับกฎหมายของไทยคือกฎหมายตราสามดวงที่ว่าด้วยหลักอินทภาษพบว่ามีความคล้ายคลึงกันมากยิ่งไปกว่านั้นเมื่อเทียบเคียงกับประเพณีกฎหมายเขียนใหม่ในส่วนที่ว่าด้วยกฎหมายธรรมศาสตร์ก็ปรากฏหลักพิจารณา

คดีโดยธรรมของผู้พิพากษาที่ต้องเว้นคดี ๔ ประการดังกล่าวเช่นกัน^๖

๔. กฎหมายฝั้วเมีย ในกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบุรุมจะเรียกส่วนนี้ว่า “ห้องมิจนจาร” เมื่อพิจารณาเนื้อความแล้ว สารหลักจะว่าด้วยการครองเรือนของสามีภรรยาที่เน้นความรักความซื่อสัตย์ซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะบทบาทหน้าที่ของภรณยานั้นจะถูกเน้นเป็นพิเศษคือ ภรรยาที่ดีต้องปรนนิบัติสามี ห้ามคิดคดทรยศหรือนอกใจสามี ด้วยเหตุนี้เนื้อหาของกฎหมายจึงว่าด้วยการเรื่องการคบขู้ของแม่หญิงลาวซึ่งมีบทลงโทษที่รุนแรงตามความผิด เช่น ภรรยาที่มีขู้สามีไม่รู้หากมีคนมาบอกและจับได้ว่ามีขู้ต้องนำทรัพย์สินที่สร้างร่วมกันปันเป็นสามส่วนคือสองส่วนยกให้สามีอีกหนึ่งส่วนมอบให้ผู้ที่ช่วยจับหญิงมีขู้นั้น ส่วนภรรยาที่กระทำผิดฝ่ายสามีสามารถนำไปขายหรือนำมาคืนแก่พ่อแม่ฝ่ายหญิงได้โดยให้พ่อแม่ฝ่ายหญิงแต่งงานสมมาพร้อมเงินหนึ่งร้อยบาทแก่สามี กรณีพ่อแม่ฝ่ายหญิงเป็นคนสร้างเรือนหอให้ห้ามยกเรือนนั้นแก่สามี

กรณีภรณามีขู้และฆ่าสามีตาย หรือกรณีลักลอบเอาข้าวของของสามีไปให้ชายขู้หากสามีรู้สามารถฆ่าภรรยาได้ แต่หากภรณามีขู้และได้ปรับไหมแล้วแต่หากสามียินดีจะอยู่ด้วยกับหญิงโจคนั้นต้องนำเงินไปไถ่คืนจากกษัตริย์จำนวนร้อยบาท หากท่านอนุญาตจึงได้ภรรยาคืน กรณีสามีและขู้ต่อสู้ฆ่ากันตายให้นำทรัพย์สินของขู้ใส่สินไหม กรณีภรณามีขู้หากสามีไปพบสามารถฆ่าทั้งสองได้โดยไม่มีความผิด หรือภรณามีขู้แต่สามีเห็นชอบด้วยก็ให้ฆ่าทั้งสองทิ้งเพราะเป็นแบบอย่างไม่ดีแก่คนในสังคม กรณีสามีทำร้ายร่างกายและด่าทอภรรยาโดยไม่มีเหตุผลหากภรรยาไปร้องขอความเป็นธรรมจากกษัตริย์หากกษัตริย์อนุญาตให้ไถ่ภรรยาเป็นอิสระ แต่หากเลือดไม่ตกยางไม่ออกแสดงความกล้าแกร่งเกินหญิงให้หญิงนั้นจัดขันสมมาพร้อมเงิน ๑๐๐ บาทเป็นค่าปรับ

๕. กฎหมายลักทรัพย์ การลักทรัพย์สมบัติเป็นคดีสำคัญที่กฎหมายให้ความสำคัญ โดยเฉพาะการลักข้าวหากเจ้าของเห็นสามารถฆ่าทิ้งได้ทันที แต่ถ้า

^๖โปรดดูเพิ่มเติมใน **ประเพณีกฎหมายเชียงใหม่** ต้นฉบับใบลาน อักษรไทยเหนือภาษาไทยเหนือ ปรึวรรตโดย นายสังวาล ราชศรี ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร เมธีวิจัยอาวุโส สกว. หัวหน้าโครงการวิจัย “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก” มอบเป็นมิตรพลีเนื่องในโอกาสขึ้นศกใหม่ ๒๕๕๐. มปท. มปป., ๑๐-๑๑.

ไม่ทำให้ผู้ที่ขโมยนำเข้ามาคืนจำนวนเท่ากับที่ลักขโมยไป นอกจากนี้หากมีการขโมยข้าวของเครื่องใช้ อาทิ จ้าว ดาบให้ชดใช้เช่นกัน ส่วนกรณีลักขโมยอุปกรณ์ทำนาเช่น คราด แอก ไถ ซึ่งเป็นอุปกรณ์สำคัญในการทำมาหากินจึงต้องลงโทษหนักคือต้องชดใช้ ๕ เท่า แต่หากนำอุปกรณ์มาคืนโดยไม่มีความเสียหายต้องมีการแต่งงานสมมาขอโทษเจ้าของ มีข้อสังเกตว่าสังคมล้านช้างเป็นสังคมเกษตรกรรมจึงออกกฎหมายคุ้มครองการทำไร่ทำนาเป็นพิเศษ สันนิษฐานว่าคติเกี่ยวข้องกับการเกษตรกรรมคงเกิดขึ้นอยู่เนืองๆ จึงตรากฎหมายเพิ่มเติมภายหลังเพื่อเสริมคติให้ครอบคลุมมากยิ่งขึ้น เห็นได้จากการกล่าวถึงคติลักทรัพย์เช่น ลักขโมยควาย คติการไปทำลายข้าวในนาของคนอื่น คติไม่ดูแลควายหรือสัตว์เลี้ยงของตนจนไปสร้างความเสียหายทางการเกษตรแก่ผู้อื่น ซึ่งมีการปรับโทษค่อนข้างสูง นอกจากนี้ยังกล่าวถึงการขโมย ลักพาภรรยาท่านนี้ต้องชดใช้ค่าตัวให้สามีเขา ถ้าได้ภรรยาคืนมาควรให้ผู้ขโมยชดใช้สี่ชั้น หรือหากมีใจรักขโมยข้าวของให้ติดตามจับให้ได้หากหนีออกนอกเขตอาณาจักรต้องปล่อยไป นอกจากนี้ยังกล่าวถึงหลักการช่วยเหลือคนให้รอดพ้นจากความตายไม่ว่าจะเป็นช่วยคนตกน้ำ/ไหลน้ำ กินจวนเปื้อน ผูกคอตายต้องแบ่งค่าตัวของผู้นั้นเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งมอบให้แก่ผู้ช่วยเหลือชีวิตของบุคคลนั้นเพื่อแสดงออกถึงความสำนึกในบุญคุณ^{๓๗}

๖. กฎหมายลักษณะทาส เป็นหลักกฎหมายว่าด้วยทาสหนีเจ้าไพร่หนีนาย กล่าวคือ หากข้อย้ำต้องการจะเดินทางออกไปจากเรือนของนายหากไปนานเกินสองวันต้องบอกกล่าวแก่เจ้าเรือน แต่หากหนีหายไปเลยหรือหนีไปอยู่กับนายใหม่ เจ้าของทาสต้องไปแจ้งเจ้าหน้าที่ของรัฐภายในวันนั้น หากกรณีอยู่ไกลไม่ควรเกินสองวันต้องรีบมาแจ้งเจ้าหน้าที่ของรัฐทั้งนี้ในการแจ้งเพื่อนำจับต้องจ่ายค่าธรรมเนียมในการติดตามจับให้แก่รัฐด้วยซึ่งมีค่าใช้จ่ายค่อนข้างมาก ดังนั้นหากรู้ว่าทาสหนีไปอยู่กับมูลนายคนใดบุคคลนั้นต้องส่งตัวคืนแก่เจ้าของทาสหากขัดขืนไม่ยอมส่งต้องปรับไหม หรือเป็นคดีความขึ้นมาเจ้าทุกข์สามารถฟ้องร้องต่อพระเจ้าแผ่นดินเพื่อให้พิพากษาสั่งการให้คืนทาสแก่เจ้าของเดิม ทั้งนี้ นายใหม่ซึ่งส่วนมากเป็นขุนนางและหรือข้าราชการต้องชดใช้สินไหมโดยปรับ

^{๓๗} กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบุรณ ๖๓-๖๔.

ลดหลั่นกันตามยศศักดิ์ส่วนการไพบรุษฎีให้ปรับตามจารีตกฎหมาย

๗. กฎหมายทะเลาะวิวาท การทะเลาะวิวาทที่ปรากฏในกฎหมาย ธรรมศาสตร์ขุนบุรุมมีอยู่สองลักษณะคือ การทะเลาะวิวาทระหว่างสามีภรรยา และระหว่างปัจเจกบุคคล ในกรณีการทะเลาะวิวาทระหว่างสามีภรรยา กฎหมายจะคุ้มครองสิทธิผู้หญิงพอสมควรกล่าวคือ หากสามีตีเมียเมามา และทุบตีภรรยาโดยไม่มีเหตุผลจนถึงขั้นเลือดตกยางออก ภรรยาสามารถฟ้อง หย่าได้โดยถวายฎีกาต่อพระเจ้าอยู่หัว ส่วนคดีทะเลาะวิวาทระหว่างบุคคลมัก เป็นคดีเล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งต้องรวมซ่อมปรับใหม่กันไปตามความเหมาะสม นอกจากนี้ยังมีกรณีทะเลาะวิวาทเนื่องจากตีเมียจนเมามาและระรานผู้อื่น โดยเฉพาะเจ้าเรือนที่ตนไปตีเมียด้วยหากมีการลงไม้ลงมือตีเจ้าเรือนจนถึงขั้น เลือดตกยางออกต้องปรับใหม่นั้น ๕๐๐ บาท แต่หากเจ้าเรือนต่อสู้ด้วยก็ให้ ลดลงเหลือปรับใหม่ ๓๐๐ บาท แต่หากแขกเลือดตกยางออกให้ใหม่โทษเจ้าเรือน ๓ บาท เป็นต้น ส่วนคดีทะเลาะวิวาทเกี่ยวกับการทำไร่ทำนา ส่วนใหญ่เป็นเรื่องสัตว์ไป ทำความเสียหายแก่นาข้าว และหรือตั้งใจไปไถ่คนอื่น หรือแสร้งนาคนอื่นเพื่อ กลั่นแกล้งก็ต้องลงโทษปรับเป็นเงิน ๓๐๐ บาท และต้องแปลงขวัญนาด้วยเหล้า และหมู นอกจากนี้ยังมีคดีการวิวาทต่อยตีกันทั้งนี้การทะเลาะวิวาทของคน สมัยก่อนพบว่ายังไม่ค่อยมีคดีร้ายแรงและไม่ซับซ้อนมากนัก

๘. กฎหมายลักษณะกู้หนี้ การกู้หนี้ของคนสมัยก่อนเท่าที่พบมีสอง กรณีคือ กู้ข้าวกับกู้เงิน แสดงให้เห็นว่าบางครั้งผลผลิตทางการเกษตร โดยเฉพาะการทำนาปลูกข้าวอาจไม่ได้ผลเท่าที่ควรเนื่องจากฝนฟ้าไม่ตกต้อง ตามฤดู หรือเกิดภาวะแห้งแล้งทำให้ข้าวยากหมากแพงทั้งนี้การกู้ข้าวมีการ กำหนดไว้อย่างยุติธรรมอาทิ หากกู้ข้าวมา ๑ หาบ ก็ให้ชดใช้คืน ๓ กระบุง คือ ให้ดอกเบี้ยเป็นข้าว ๑ กระบุงนั่นเอง แต่ใช้ได้ในการกู้ข้าวมีราคาถูกเท่านั้นหากกู้ ข้าวยามข้าวยากหมากแพงต้องตกลงเงื่อนไขให้ดีกว่าก่อนเพราะหากกู้ ๑ กระบุง ต้องนำมาคืน ๒ กระบุง ในระยะเวลา ๑ ปีหากไม่มีมาคืนต้องคิดค่าตัวของผู้กู้ซึ่ง หากราคาข้าวเกินค่าตัวต้องกราบทูลคดีถวายพระมหากษัตริย์ จากที่กล่าวมา สะท้อนให้เห็นว่าข้าวเป็นอาหารหลักและเป็นพืชเศรษฐกิจของคนสมัยก่อนจึงให้ ความสำคัญกับข้าวค่อนข้างมาก ส่วนกรณีกู้เงิน จะกำหนดไว้ว่าหากกู้เกิน

๓๐๐ บาทต้องมีสักขีพยานลูกนั่งเช่น กวน หรือผู้ใหญ่บ้านและให้ทำหนังสือสัญญาไว้หากเจ้าหนี้นำคดีกราบทูลกษัตริย์ กษัตริย์ยกโทษให้ลูกหนี้ ก็ต้องเป็นข้อย่ำของกษัตริย์ เป็นต้น

๙. กฎหมายมรดก ชาวลาวเรียกกฎหมายมรดกว่า “มูลเหือน” หมายถึงทรัพย์สินของพ่อแม่จะตกทอดเป็นมรดกแก่ลูกเนื่องจากกฎหมายฉบับนี้มีการแต่งเติมเข้ามาในภายหลังดังนั้นในช่วงแรกก็จะกล่าวถึงมูลเหือนไว้เพียงเล็กน้อยคือ กำหนดไว้ว่าหากพ่อแม่เสียชีวิตให้แบ่งทรัพย์สินให้แก่ลูกเท่าๆ กันทั้งผู้ที่ทำหน้าที่เลี้ยงพ่อแม่และคนที่รับราชการทั้งนี้เพราะถือว่าผู้ไปทำอาชีพรับราชการนั้นมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากัน^๙ ส่วนที่เพิ่มเติมมาภายหลังส่วนมากเป็นการขยายความหรือให้รายละเอียดเกี่ยวกับการแบ่งมรดกและสืบทอดมรดกเช่น กล่าวถึงผู้ใดไปชำนาคือบุกเบิกที่ดินสร้างเป็นนาขึ้นมาก็ต้องเป็นมรดกแก่ลูกหลานต่อไป ยกเว้นปล่อยร้างทิ้งไว้ ๓ ปี หากมีคนอื่นไปทำก็จะกลายเป็นของผู้นั้นไป หากพ่อแม่สร้างทรัพย์สินสมบัติไว้ก่อนตายตกลงจะยกให้ใครก็ต้องเป็นไปตามความประสงค์ของพ่อแม่หรือหากลูกคนใดยืมเงินพ่อแม่ไปลงทุนหรือใช้สอยหากพ่อแม่ตายต้องแบ่งเงินจำนวนดังกล่าวไว้ ๑ ส่วนเพื่อชดใช้ก่อนจะแบ่งมรดกกัน อนึ่งมีข้อสังเกตว่ากฎหมายลาวให้ความสำคัญกับลูกเท่าเทียมกันทุกคนคือหากมีลูกเลี้ยง ลูกบุญธรรม หรือลูกติดสามีเก่า หรือเมียเก่าต่างก็มีสิทธิในมรดกเท่ากัน กรณีผู้ตายมีภรรยาน้อยให้แบ่งมรดกเป็น ๕ ส่วนคือ ลูกภรรยาหลวงได้ ๓ ส่วน ส่วนลูกภรรยาน้อยได้ ๒ ส่วน

๑๐. หมวดเปิดเตล็ด สันนิษฐานว่าน่าจะเขียนเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่ในชั้นหลัง เนื่องจากมีข้อพิพาทซ้ำกับลักษณะคดีต่างๆ ดังที่กล่าวมาข้างต้นหรือหากไม่ซ้ำคดีก็เป็นในลักษณะขยายคดีหรือเป็นปัญหาข้อพิพาทขึ้นมาใหม่ซึ่งมีรายละเอียดและความซับซ้อนมากกว่าที่เคยกล่าวไว้ก่อนหน้านี้ สันนิษฐานว่าคดีต่างๆ ดังกล่าวเขียนเพิ่มเติมเข้ามาในช่วงที่อาณาจักรล้านช้างเจริญรุ่งเรืองทางการค้าเห็นได้จากการกล่าวถึงกฎหมายการค้าระหว่างประเทศ การเก็บภาษีปากทาง และการทูตเป็นไปได้อย่างยุคที่การค้าของลาวเจริญรุ่งเรืองน่าจะเป็น

^๙ ส่วนลูกที่เก็บมาเลี้ยงแม้จะแบ่งมรดกให้ แต่หากเลี้ยงจนเติบโตแล้วหนีไปต้องปรับไหมลูกเลี้ยงนั้นจำนวนเงิน ๓๐๐ บาท เพื่อเป็นค่าชดเชยค่าเลี้ยงดู

รัชสมัยของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชจึงจำเป็นต้องออกกฎหมายเพิ่มเติมเพื่อให้ครอบคลุมคดีและเหมาะสมกับสถานการณ์ในขณะนั้น นอกจากนี้ในกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบุรุมเองก็มีการกล่าวไว้อย่างชัดเจนว่ามีการต่อเติมคดีความต่างๆ ขึ้นภายหลังเพื่อให้การพิพากษาคดีและการดูแลความสงบเรียบร้อยของรัฐมีความครอบคลุมมากยิ่งขึ้นดังกล่าไว้ว่า

“บัดนี้จักกล่าวห้อง เต็มคลองควรกล่าว ก่อนแล้ว อันว่าหญิงมีอยู่แปด จำพวกแท้ ให้ฟังแจ้งชู้คน แท้เนอ หญิงหนึ่งหมดบุญอี่พ่อแล้ว แม่เลาฮักษา มา หญิงยังทั้งสอง พ่อแม่มันฮักษาไว้ หญิงหนึ่งยังมีอาย ปกครองฮักษา อยู่ หญิงมีแต่น้อง ฮักษามันเอาอยู่ ดอนนั้น...”

ในส่วนที่เพิ่มเติมเข้ามายังมีการกล่าวถึงภรรยาสิบสองจำพวกซึ่งมีความคล้ายคลึงกับกฎหมายมังรายศาสตร์ของล้านนา^๙ รวมถึงคดีเกี่ยวกับผิดลูกเมียผู้อื่น คดีการทะเลาะวิวาทและการทำลายทรัพย์สินของผู้อื่นล้วนถูกกล่าวแทรกเข้ามาในชั้นหลังด้วยเช่นกันตลอดจนสาปแช่งคนที่ไม่เคารพกฎหมายของบ้านเมืองให้ประสบความวิบัติและตกนรก

คุณค่าของธรรมศาสตร์ขุนบุรุมต่อไทยศึกษา

การจำแนกเนื้อหาของกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบุรุมเป็น ๑๐ หมวดหมู่ ทำให้เห็นโครงสร้างของกฎหมายชัดเจนขึ้น ยิ่งไปกว่านั้น ยังเห็นได้ว่ากฎหมายฉบับนี้มีคุณค่ามากในฐานะเป็นเอกสารประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาไทย โดยเฉพาะในมิติประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรม พัฒนาการของรัฐ และกระบวนการยุติธรรมของอาณาจักรล้านช้างยุคต้น ทั้งนี้ได้แบ่งประเด็นอภิปรายออกเป็นหัวข้อต่างๆ ตามลำดับดังนี้

๑. จารีตประเพณีในกฎหมายล้านช้าง

ลักษณะพิเศษของกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบุรุมคือ การหลอมรวมเอาระบบความคิด ความเชื่อ และจารีตปฏิบัติดั้งเดิมของชนเผ่าไทกำหนดขึ้นเป็นกฎหมายเพื่อให้คนในสังคมมีหลักปฏิบัติร่วมกันหรือมีมาตรการในการควบคุม

^๙ดูเพิ่มเติมใน ประเสริฐ ณ นคร, **มังรายศาสตร์** หรือกฎหมายพระเจ้ามังราย (กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๑)

ความสงบเรียบร้อยในสังคมร่วมกัน ดังนั้นระบบจารีตประเพณีที่ปรากฏผ่านกฎหมายฉบับนี้จึงมีคุณค่าต่อการศึกษาระบบการยุติธรรมของสังคมยุคดั้งเดิม โดยเฉพาะการปรับไหมลงโทษผู้กระทำความผิดจะมีความหลากหลายและน่าสนใจอย่างยิ่งเช่นหลักการปรับจะมีทั้งขั้นไหม ขั้นแปลง ขั้นสมมา ขั้นค่าคอก เป็นต้น ขั้นเหล่านี้มีนัยยะในการบังคับใช้แตกต่างกันไปดังนี้

ขั้นไหม เป็นโทษปรับไหม ส่วนใหญ่การปรับไหมจะปรับลดหลั่นกันไป ตามยศศักดิ์ของข้าราชการ ส่วนไพร่ราษฎรจะปรับน้อยตามส่วนความผิด บางครั้งการปรับไหมนอกจากปรับเป็นเงินแล้วยังมีเครื่องแข็งเช่น เหล็กมาเป็นส่วนประกอบการปรับด้วย

ขั้นแปลง โทษช่อมแซมหรือสร้างสิ่งชำรุดไปให้เหมือนเดิม โทษช่อมแปลงสิ่งของที่ชำรุดให้เหมือนเดิมนี้อาจเป็นกรณีทั่วไปสร้างความเสียหายให้แก่ข้าวของ หรือสิ่งปลูกสร้างของคนอื่นต้องชดใช้เป็นเงินโดยถ่วงค่า (ลดค่า) ลงมาจากขั้นไหมครึ่งหนึ่ง เช่น กรณีทะเลาะเบาะแว้งชกต่อยกันทำให้ข้าวของของเจ้าเรือนเสียหายต้องปรับเป็นขั้นแปลงเพื่อช่อมแซมเรือนที่ได้รับความเสียหายนั้น นอกจากนี้ยังพบกรณีทำงานร่วมกันระหว่างหัวหน้ากับลูกน้อง หากลูกน้องไม่เชื่อฟัง ไม่ตั้งใจทำงาน และเถียงหัวหน้าด้วยให้ปรับเป็นขั้นแปลงจำนวนเงิน ๖ เปี้ย^{๑๐}

ขั้นสมมา เป็นโทษเพียงให้ผู้กระทำความผิดขอขมาแก่ผู้เสียหาย แต่บางครั้งถ้าเป็นโทษที่สร้างความเสียหายแก่ชีวิตของคนอื่นมากเช่น การทำมาหากิน การทำนาอาทิ การขโมยอุปกรณ์ทำนาเช่น คราด ไถ แอก ให้ชดใช้ ๕ เท้า แต่ถ้านำมาคืนให้แต่ขั้นสมมาเท่ากับของที่ขโมยไป เช่นเดียวกับการขโมยอาวุธซึ่งจะปรับไหมมากกว่าเช่นขโมย ง้าว ดาบ ให้

^{๑๐} ข้อความกล่าวไว้ดังนี้

พ่อเวียกหากบอกลูกเวียกแล้ว
เขาบ่ฟังความนาย
เลยเลาจาเชิงหลั่น
ทั้งเลามากล่าวดำน
ลูกเวียกกก็หากถึกโทษ
ตามคลองเมือง

เขาบ่ฟังความ ดังนั้น
ผู้เป็นหัวหน้า
ไปมาทางประมาท
เถียงข้าดำนำ
ตัดใส่ขั้นแปลง
ค่ามีหกเปี้ย

ชุดใช้ ๕ เท่าครึ่ง แต่หากนำของมาคืนต้องแต่งขันสมมาเท่ากับราคาของที่ขโมย เป็นต้น

ขันค่าคอก เป็นโทษประหาร ส่วนใหญ่เป็นคดีร้ายแรงเช่น ทำร้ายคนอื่นถึงแก่ชีวิตตั้งนั้นเมื่อต้องโทษประหารชีวิตก็จะมีกรไถ่ชีวิตได้ด้วยการนำเงินมาไถ่เท่ากับจำนวนค่าคอก เช่น โจรฆ่าเจ้าของเรือน หรือกรณีมีคนขัดแย้งชกต่อยกันจนทำให้บ้านเรือนของคนอื่นเสียหายและฆ่าเจ้าของเรือนด้วยจำต้องโทษขันค่าคอก (ค่าหัวคน) นอกจากนี้ยังมีกรณีเกิดศึกสงครามแล้วเอาอาวุธเก็บไว้ไม่นำไปใช้ในการต่อสู้กับข้าศึกจะมีความผิดฐานเป็นขบฏแผ่นดิน (ดูหมิ่นพระเจ้าแผ่นดิน) ให้ต้องโทษขันค่าคอก นอกจากนี้ยังพบว่า ขันค่าคอกอันเป็นโทษร้ายแรงนี้จะบังคับใช้กับขุนนาง ข้าราชการอย่างเข้มงวด เห็นได้จากนอกจากรั้วโทษขันค่าคอกแล้วยังมีถอดยศถอดนาในกรณีที่ขโมยอาวุธของทางราชการ^{๑๑}

อนึ่งการปรับโทษของผู้กระทำผิดตามฐานความผิดเหล่านี้ มีการกำหนดค่าของแต่ละชั้นไว้ว่า ขันสมมาปรับครึ่งหนึ่งของชั้นแปลง ชั้นแปลงปรับครึ่งหนึ่งของชั้นไหม ขันไหมปรับครึ่งหนึ่งของชั้นค่าคอก^{๑๒} เช่น

๑) เสนาผู้ใหญ่กินเมือง	ขันค่าคอก ๘๐๐ บาท
	ขันไหม ๔๐๐ บาท
	ชั้นแปลง ๒๐๐ บาท
	ขันสมมา ๑๐๐ บาท

^{๑๑} ฌเป็นขุนแท้ ขันค่าคอกตัดใส่

ให้ค้อยถอนยศซ้ำ เสียแท้ถอดคืน แท้เนอ

^{๑๒} ต่อมากฎหมายในชั้นหลังเช่น กฎหมายโคสราษ กฎหมายพระธรรมศาสตร์ปกรณ์ และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาญาจักรและธรรมจักรเทียมกันได้กำหนดโทษปรับตามยศศักดิ์ต่างๆ ไว้ชัดเจนมากขึ้น แม้ว่าการปรับอาจแตกต่างจากกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบูรม เช่น กล่าวถึงการปรับราชวงศ์ตระกูลเป็น ขันค่าคอก ๑๖๐๐ ขันไหม ๘๐๐ ชั้นแปลง ๔๐๐ หัวหมื่นหัวแสน ปรับขันค่าคอก ๑๒๐๐ ขันไหม ๖๐๐ ชั้นแปลง ๓๐๐ หัวพัน หัวร้อย ปรับขันค่าคอก ๘๐๐ ขันไหม ๔๐๐ ชั้นแปลง ๒๐๐ ขุนกวานนายบ้าน ขันค่าคอก ๖๐๐ ขันไหม ๓๐๐ ชั้นแปลง ๕ บาท ชาวเมืองนักบุญ ขันค่าคอก ๔๐๐ ขันไหม ๒๐๐ ชั้นแปลง ๑๐๐ และไพร่ ขันค่าคอก ๒๐๐ ขันไหม ๑๐๐ ชั้นแปลง ๕ บาท โปรดดูรายละเอียดใน ปิยฉัตรสินธุสอาด, “สังคมล้านช้างตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓,” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตรมหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์, ๒๕๔๐)

๒) เสนาขุนใหญ่	ชั้นค่าคอไว้ ๖๐๐ บาท
	ชั้นไหม ๓๐๐ บาท
	ชั้นแปลง ๑๕๐ บาท
	ชั้นสมมา ๗๕ บาท
๓) ขุนกวาน	ชั้นค่าคอไว้ ๕๐๐
	ชั้นไหม ๒๕๐
	ชั้นแปลง ๑๔๕
	ชั้นสมมา ๑๒๒.๕

ทั้งนี้การปรับโทษเมื่อกระทำความผิดส่วนใหญ่จะมีการปรับหลายกระทง เช่นหากกินเหล้าเมาและทะเลาะวิวาทกับเจ้าเรือนทำให้เจ้าเรือนเสือกตกยางออก นอกจากปรับไหมแล้วยังต้องแต่งชั้นสมมาขอโทษเจ้าเรือนด้วยเพื่อแสดงความสำนึกผิดต่อเจ้าเรือนที่ตนได้ล่วงเกิน เป็นต้น

นอกจากปรับโทษกันตามยศศักดิ์และฐานความผิดยังมีการนำความเชื่อเรื่องขวัญ เรื่องแม่โพสพ และอุบาทว์จัญไรซึ่งเป็นวัฒนธรรมความเชื่อดั้งเดิมของสังคมมาเป็นส่วนหนึ่งในการตัดสินคดีด้วยเช่น หากควายชนเสาเรือน ชั้นใดเล่าข้าว และหรือกองข้าวจนได้รับความเสียหาย เจ้าของควายต้องชดใช้ค่าเสียหาย และสู่ขวัญให้ด้วย^{๑๓} การสู่ขวัญข้าว/เล่าเป็นการกระทำเพื่อปลอบประโลม แม่โพสพให้หายตกใจจากการกระทำของควาย อันแสดงให้เห็นว่าคนโบราณให้ความสำคัญเคร่งครัดต่อพระแม่โพสพเป็นอย่างมาก เพราะถือเป็นแม่ศรีข้าวที่มีพระคุณต่อมนุษย์ ส่วนการสู่ขวัญเรือนก็เป็นการแสดงความเคารพต่อผีด้าวเรือน ซึ่งเป็นผีบรรพบุรุษของเจ้าเรือนเรียกว่าเป็นการขอขมาผีก็ว่าได้

^{๑๓} อันหนึ่งควายชนย้าว เอือนซานหักเป่ ไปนั้น
 ที่หนึ่งนั้น หมูเหล้าสู่ขวัญ ชอบแล้ว...
 อันหนึ่งชนเล่าเข้า หรือว่าชั้นใด ก็ดี
 ที่หนึ่งหรือสองที่ ท่อใดก็ค้ำแล้ว
 แนวควายฮ้าย จังไฮอุบาทว์
 ทำเหตุให้ ฮนฮ้อนแก่คน
 ควรให้ฮือฮ่าถ้วน ตรองไต่ร่ตามคดี
 ควรสู่ขวัญ เหล้าหมูเงินเปี้ย

ดังนั้น การละเมิดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าว จะโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจก็ตาม ถือว่าเป็น การผิดจารีตหรือกระทำผิดต่อความเชื่อดั้งเดิมของผู้คนในสังคม จึงจำเป็นต้อง ขอขมาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของแต่ละครอบครัว

นอกจากนี้ หากควายผู้ใดแสดงอุบาทว์โดยไปนอนเกลือกกลิ้งอยู่บริเวณ แอ่งน้ำเล็กๆ ใต้ถุนบ้านซึ่งเกิดจากการชะล้างถั่วขามของเจ้าเรือน (เรียกว่า “ซี้ ลิก”) เจ้าของควายต้องถูกปรับสินไหมครั้งแรกปรับ ๑ บาท พร้อมไก่ ๑ ตัว แต่ ครั้งที่ ๒ ปรับ ๑ เปี้ย และต้องสู่ขวัญเรือนให้แก่เจ้าเรือนด้วยเนื่องจากลักษณะ ดังกล่าวถือเป็นอุบาทว์ร้ายอย่างหนึ่งนั่นเอง^{๑๔} ในกรณีที่เจ้าของควายปล่อย ปละละเลยไม่ดูแลควายของตนให้ดี จนไปกินข้าวในนาของคนอื่น และหรือไป นอนเล่นอยู่ในปลักที่เป็นนาของคนอื่น อีกทั้งยังถ่มมูลเรี่ยราดหรือการกลั่น แก่ลงคนอื่นโดยการไถนาคนอื่นโดยที่เจ้าของยังไม่ได้ทำพิธีเสกนา จำต้องปรับ โทษและทำพิธีสู่ขวัญนาให้แก่เจ้าของนาด้วย^{๑๕} ซึ่งการนำความเชื่อดั้งเดิมมา เป็นส่วนหนึ่งในการตัดสินใจคดีในกฎหมายลาวเห็นได้ว่าเป็นการนำหลักจารีต ประเพณีมาประกอบส่วนเป็นกฎหมายซึ่งนอกจากเป็นการสร้างมาตรการใน การอยู่ร่วมกันในสังคมแล้วยังไม่ขัดต่อหลักจารีตประเพณีที่เคยประพฤติปฏิบัติ กันมาแต่โบราณอีกด้วย

๑๔ บัดนี้จักกล่าวห้อง
คั้นว่าเทื่อหนึ่งนั้นให้มันมีไก่พร้อม
ให้เจ้าเฮือนล้าล่า
...คั้นว่าสองทีนั้นให้มีหมูพร้อม
..อันว่าคลองแซ้งเฮือน

๑๕ อันหนึ่งควายกินเข้า
เกลือกบวกยังบ่แล้ว
อันนี้ผิดเพิ่นแท้
ให้กระทำแปลงนา
ผิดว่าควายเกลือกนากลางเวินแท้
กับทั้งเหล่าไก่พร้อม

ควายแมบลิก ก่อนแล้ว
ทั้งเงินบาทหนึ่ง
ปมีให้สู่ขวัญ ดอกนา
ทั้งเงินเปี้ยหนึ่ง
ให้สู่ขวัญกันแท้
ทั้งนอนเกลือกบวก
เลยชี้ใส่หน้า กิดี
ตามแพ่งคลองเมือง
ไก่แดงทั้งเหล่า
ให้มีเงินสองซีก
มีแท้จิ้งจกร เจ้าเฮย

๒ หลักจริยธรรมและการประนีประนอม

มีข้อสังเกตว่า ในการกระทำความผิดในคดีต่างๆ ทั้งของบรรดาขุนนาง ข้าราชการ ตลอดจนไพร่ฟ้าประชาชน และชนชั้นล่างสุดคือ ทาสหรือข้อยำนันั้น แม้ว่าจะมีหลักกฎหมายบ่งชี้ว่าต้องปรับไหมลงโทษจำนวนเท่าใดก็ตามแต่สิ่งที่พบเห็นตลอดเอกสารคือ มีการตัดสินคดีความด้วยความบริสุทธิ์ยุติธรรมตามหลักจริยธรรม ดังเห็นได้จากการปรับไหมลงโทษจะปรับลดหลั่นกันไปตามลำดับความผิดเช่น กฎหมายระบุโทษไว้ว่าหากไพร่ทำผิดให้ปรับไหมกันตามจำนวนแต่สุดท้ายก็มีการลดหย่อนโทษได้ตามเห็นสมควร ในกรณีของขุนนาง ข้าราชการหากกระทำความผิดเมื่อพิจารณาโทษว่ามีความผิดจริงก็มีการปรับไหมลดหลั่นกันไปตามลำดับศักดิ์นา เช่น คดีลักทรัพย์ขังข้าทาสของคนอื่นไว้เมื่อถูกจับได้ต้องถูกปรับสินไหมตามลำดับยศศักดิ์พร้อมเครื่องแต่ง ดังนั้น ระดับขุนวังทั้งสี่ (เวียง วัง คลัง นา) ปรับเงิน ๕ ชิก พร้อมเงินเบี้ย เสนาระดับขุนพันปรับเงิน ๔ ชิก พร้อมเงินเบี้ย ระดับขุน ปรับเงิน ๓ ชิก พร้อมเงินเบี้ย ๒๐ เบี้ย ส่วนชาวกวานคำ กวานเพีย ปรับเงิน ๒ ชิก พร้อม ๒ หน่วยเบี้ย และไพร่ฟ้าประชาชน ปรับเงิน ๑ ชิก พร้อมเงิน ๑ เบี้ย

การลงโทษลดหลั่นกันไปตามตำแหน่งสูงต่ำของเหล่าข้าราชการนี้ปรากฏอยู่ในกฎหมายตราสามดวงของราชอาณาจักรไทยเช่นเดียวกัน อันสะท้อนให้เห็นว่า เหล่าขุนนางซึ่งเป็นข้าของราชามีหน้าที่ดูแลรักษาความสุขสงบของปวงชนในแผ่นดินนั้น มีบทบาทหน้าที่และอำนาจลดหลั่นกันไป หากใครมีตำแหน่งสูงกว่าอันหมายถึงมีศักดิ์นามากกว่า มีอำนาจมากกว่าผู้น้อย เมื่อกระทำความผิดก็ต้องได้รับโทษจากการปรับไหมสูงกว่าข้าราชการระดับล่าง แม้ธรรมศาสตร์ขุนบรมมิได้กล่าวถึงตำแหน่งขุนนางและอำนาจหน้าที่ของแต่ละระดับชั้นชัดเจนนัก แต่สิ่งที่กฎหมายเน้นย้ำเป็นหลักการหลักคือข้าราชการทุกระดับต้องทำหน้าที่ร่วมกันในการขจัดทุกข์บำรุงสุขของราษฎร

นอกจากหลักจริยธรรมที่มีความเที่ยงตรงเป็นพื้นฐานแล้ว ธรรมศาสตร์ขุนบรมยังชี้ให้เห็นถึงการประนีประนอมความขัดแย้งของคนในสังคมอีกด้วย นอกจากการปรับไหม

กันตามกฎหมายแล้วยังมีการแต่งงานสมมาเพื่อขอโทษผู้เสียหายด้วยเช่น กรณีลักขโมยอุปกรณ์การทำนาเช่น คราด แอก ไถ ต้องชดใช้ ๕ เท่า แต่หากนำอุปกรณ์มาคืนโดยไม่เสียหายต้องมีการแต่งงานสมมาเพื่อขอโทษเจ้าของ ซึ่งการกำหนดให้กระทำได้กล่าวเป็นหลักจิตวิทยายอย่างหนึ่งในการลดความคับข้องใจของทั้งสองฝ่ายรวมถึงหากจะอภัยโทษให้แกกันก็เกิดขึ้นได้ง่าย หรือกรณีการไถนาคนอื่นเล่นโดยที่เจ้าของนายังไม่ได้ทำพิธีแสดนาก็ให้ลงโทษเพียงการแปลงขวัญนาด้วยเหล้า หมู และเงินเล็กน้อยเพราะละเมิดจารีตประเพณีในการแสดน แต่หากยังไม่สำนึกหรือยังก่อทวนคนอื่นโดยไม่ฟังคำเตือนก็ต้องปรับไหม ๓๐๐ บาท

ส่วนกรณีถ้ามีเด็กยังไม่รู้เตียงสาไปทำลายเหมืองฝายโดยรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ก็มีการอะลุ่มอล่วยอภัยให้กันโดยให้พ่อแม่ลงดาของเด็ไปซ่อมแปลงฝายให้ดีเหมือนเดิม นอกจากนี้ ยังมีกรณีตัวอย่างคือ หากผู้ใดมีทุ่งนาอยู่ใกล้หมู่บ้านแล้วมีเหล่าสัตว์เลื้อยไปสร้างความเสียหายในนาข้าว เจ้าของนาไล่ต้อนกลับคืนมาให้ถึงสามครั้ง หากเจ้าของสัตว์เลื้อยยังไม่สนใจที่จะดูแลสัตว์ของตนให้ดีถ้ามีความเสียหายเกิดขึ้นก็ให้ปรับไหมไปตามส่วน เพราะแสดงว่าเจ้าของไม่มีความรับผิดชอบ ผู้วิจัยยังพบว่าเนื้อหากฎหมายเกือบทุกส่วนต่างเน้นย้ำความประณีประนอมโดยเฉพาะความพยายามระงับข้อพิพาทที่เกิดขึ้นด้วยการใช้ระบบอาวุธ กล่าวคือ ในการตกลงเพื่อระงับข้อพิพาทในสังคมทั้งเรื่องทะเลาะเบาะแว้งทั่วไป การแย่งชิงเขตแดนเรือกสวนไร่นา การคำนวณความเสียหายของข้าวในนาที่ถูกสัตว์กิน ต้องมีผู้อาวุธคอยไกล่เกลี่ย เช่น

อันหนึ่งควายกินเข้า	ในนาเขียวอ่อน ก็ดี
...ควรให้ถมฮอยเสีย	ปลูกแปลงแทนไว้
ถึงเมื่อเข้าแก่แล้ว	ควายเลามากิน ดังนั้น
ควายหากมากินยาม	เข้าเหลืองฮวงไต้น
ควรที่พิจารณาแจ้ง	จงใจดูถึ
เข้าหากหมดมากน้อย	ท้อไต้นนั้นหล่าดู...
ควรให้เถ้าแก่พร้อม	พิจารณาตัดแต่ง เอาเนอ
ควรที่ไปเบ่งเข้า	นานั้นก่อนดู นั้นท่อน
คันหากยังหลายแท้	ควรกระทำแทกเผือก ดูนั้น

ไปแวดล้อม

ดูแท้บ่อนกิน

จึงเห็นได้ว่ากฎหมายฉบับนี้มีความยืดหยุ่นค่อนข้างสูงและมีจุดเน้นหลักอยู่ที่หลักจริยธรรมและหลักประนีประนอมเป็นสำคัญซึ่งแสดงให้เห็นว่าสังคมล้านช้างยุคต้นมีกระบวนการทัศน์ในการปกครองที่ล้าสมัยมากคือแนวคิดที่ว่าสังคมจะมีความสุขสงบอย่างแท้จริงได้ต้องอาศัยหลักคุณธรรมจริยธรรมและการประนีประนอมเพื่อยุติความขัดแย้งในสังคมมากกว่าเน้นการลงโทษตามกฎหมายแต่เพียงอย่างเดียว

๓. หลักนิติธรรมในธรรมศาสตร์ขุนบรม

แม้ในกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมจะมีได้ปรากฏคำว่า “กฎหมาย” แต่การที่กษัตริย์ซึ่งมีอำนาจสูงสุดในรัฐทรงตรากฎขึ้นใช้ในสังคมก็คือกฎหมายนั่นเอง พจนานุกรมราชบัณฑิตได้ให้คำจำกัดความของกฎหมายไว้ว่า เป็นหลักการบริหารประเทศใช้บังคับบุคคลให้ปฏิบัติตามและกำหนดระเบียบแห่งความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหรือระหว่างบุคคลกับรัฐ^{๑๖} กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมก็มีความหมายไม่ต่างจากนี้ เนื่องจากเป็นกฎหมายที่มีหลักปรัชญา และเจตนารมณ์หลักในการสร้างขึ้นมาก็เพื่อใช้ควบคุมความประพฤติของคนในสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุขและมีระเบียบรวมถึงคงไว้ซึ่งความเที่ยงธรรมตามกฎหมายชาติและจารีตประเพณีของกลุ่มชนที่สืบทอดกันมายาวนาน ดังนั้นคุณลักษณะพิเศษของกฎหมายฉบับนี้จึงมีคุณค่าในมิติที่แสดงให้รู้ว่าอิทธิพลความเชื่อทางพระพุทธศาสนา และศาสนาพราหมณ์ฮินดูนั้นยังแผ่อิทธิพลเข้ามาในสังคมล้านช้างยุคต้นค่อนข้างน้อย แม้จะกล่าวถึงหลักการตัดสินคดีของเหล่าผู้พิพากษาให้ตั้งมั่นอยู่ในความเที่ยงธรรมปราศจากอคติ ๔ ประการ (ได้แก่ ฉันทาคติ โทษาคติ ภัยาคติ และโมหาคติ) ก็ตามแต่ก็ปรากฏอยู่เฉพาะส่วนนี้เท่านั้น สันนิษฐานว่าหลักดังกล่าวเป็นหลักการร่วมกันของกฎหมายล้านนา ล้านช้าง และกฎหมายไทยซึ่งได้รับอิทธิพลจากกฎหมายพระธรรมศาสตร์ของอินเดีย เห็นได้จากกฎหมายของไทยคือ กฎหมายตราสามดวงได้กล่าวย้ถึงหลักอคติ ๔ ไว้

^{๑๖} พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖, หน้า ๔.

ในพระธรรมศาสตร์และหลักอินทภาษ โดยเฉพาะหลักอินทภาษซึ่งว่าด้วยหลักการทางจริยธรรมและจรรยาบรรณสำหรับตระลาการและผู้พิพากษาในการไต่สวนและตัดสินคดีเพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์ยุติธรรม^{๑๗} นั้นจัดเป็นหลักคำสอนของพระอินทร์ที่มีความศักดิ์สิทธิ์น่าเกรงขามและล่งละเมิดมิได้กลุ่มผู้พิพากษาจึงต้องปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัดเพื่อผดุงความบริสุทธิ์ยุติธรรม

เป็นไปได้ว่าการกล่าวถึงอคติ ๔ ประการในการไต่สวนและพิพากษาคดีดังกล่าวแสดงให้เห็นภาพรวมว่าอาณาจักรล้านช้างยุคต้นอาจได้รับอิทธิพลกฎหมายธรรมศาสตร์ของอินเดียซึ่งแพร่หลายอยู่ในมอญ เขมร ล้านนา และสยามบ้างแล้วซึ่งช่วยยืนยันอีกทางหนึ่งว่า สังคมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้โดยเฉพาะบริเวณภาคพื้นทวีปนั้นรับวัฒนธรรมความเชื่อ ศาสนา และระบบการปกครองจากอินเดียประเทศมาแต่ครั้งโบราณกาลแล้ว นอกจากนี้ ยังแสดงให้เห็นอิทธิพลความเชื่อในเรื่องกรรมตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาที่สอดแทรกเข้ามาในกฎหมายเห็นได้จากกำหนดไว้ว่า หากผู้พิพากษาทำหน้าที่อย่างบริสุทธิ์ยุติธรรมก็จะได้รับผลกรรมดีตอบแทนแต่หากตัดสินคดีด้วยอคติไม่เที่ยงธรรมจะได้รับโทษในนรก การนำมโนทัศน์เรื่องนรกมาข่มขู่อาจสืบเนื่องจากกลัวว่าผู้พิพากษาจะตัดสินคดีเบี่ยงเบนไปจากความเที่ยงธรรมถึงแม้ว่าการกล่าวข่มขู่ดังกล่าวเป็นเพียงการป้องปรามมิให้กระทำความผิด และเพื่อสนับสนุนความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมายก็ตาม กล่าวให้ถึงที่สุดคือ การเน้นย้ำหลักอคติ ๔ ประการเป็นการแสดงให้เห็นถึงความตระหนักในภัยอันเกิดจากความเอนเอียงของปวงชนที่ยังคงเป็นเหยื่อของความละโมภ ความรัก ความกลัว และความเขลา ซึ่งเป็นปัญหาหลักในกระบวนการยุติธรรมในสังคมทุกยุคทุกสมัยนั่นเอง

^{๑๗} คำว่า “พระธรรมศาสตร์” หมายถึงหลักการแห่งการดำเนินคดีความอันเป็นสากลเปลี่ยนแปลงและละเมิดมิได้ เนื่องจากมีที่มาที่ศักดิ์สิทธิ์ เพราะได้กำหนดลักษณะของอรรถคดี มูลคดี และสาขาคดีไว้อย่างเด่นชัดแล้ว แต่ในกรณีของกฎหมายล้านช้างดังกล่าว เป็นเพียงการอ้างอิงชื่อ “ธรรมศาสตร์” เพื่อให้กฎหมายดูขรึมขลัง ศักดิ์สิทธิ์ น่าเกรงขามเท่านั้นเพราะภายในเนื้อหาของกฎหมายกลับว่าด้วยเรื่องกฎจารีตประเพณี และวิถีชีวิตของชาวลาวซึ่งมีคติพิพาทต่างๆ เกิดขึ้นในสังคม การพยายามที่จะระงับข้อพิพาทต่างๆ โดยอาศัยกฎจารีตประเพณี ระบบความเชื่อ ความคิดของกลุ่มชนมาเป็นแนวทางในการสร้างความเที่ยงธรรมให้แก่คนในสังคม

ถึงแม้มีการกล่าวอ้างพระธรรมศาสตร์และนำความเชื่อทางพระพุทธศาสนาเรื่องกรรมดีกรรมชั่ววนรทสวรรณมาสอดแทรกไว้ในกฎหมายก็ตาม แต่ได้ปรากฏชัดว่าสิ่งเหล่านี้มีอยู่เป็นส่วนที่น้อยมากหากเทียบกับเนื้อหาสาระของกฎหมายทั้งหมด ซึ่งยังคงว่าด้วยเรื่องหลักจารีตประเพณีและความเชื่อดั้งเดิมของไทยโบราณอยู่เต็มเปี่ยม และเมื่อเปรียบเทียบกับกฎหมายที่ราชสำนักลาวได้บัญญัติขึ้นในภายหลังอาทิ กฎหมายโคสाराข กฎหมายธรรมศาสตร์บุราณลาว และกฎหมายลักษณะพิจารณาอาณัติและธรรมจักรเทียมกัน^{๑๘} ซึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะแต่งในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช เนื่องจากพระองค์เสด็จไปปกครองล้านนาพระองค์ได้นำกฎหมายโคสाराขไปใช้ในล้านนาด้วยนั้นเป็นเครื่องบ่งชี้ว่ากฎหมายเหล่านี้ได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาและธรรมศาสตร์ของอินเดียอย่างเต็มที่

นอกจากเรื่องที่มาของกฎหมายและหลักนิติธรรมที่เน้นอคติ ๔ ประการของผู้พิพากษาแล้ว กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบุรมยังแสดงให้เห็นลักษณะสังคมวัฒนธรรมของชาวลาวดังที่ได้กล่าวมาบ้างแล้วคือ กฎหมายลาวมีลักษณะของการประนีประนอมข้อพิพาทระหว่างโจทก์และจำเลยค่อนข้างสูงเห็นได้จากนอกจากปรับสินไหมเป็นเงินตามโทษที่กระทำผิดแล้วยังให้ผู้กระทำความผิดจัดแต่งขันสมมาเพื่อขอขมาลาโทษเจ้าทุกข์เพื่อเจ้าทุกข์จะได้ไม่ติดใจเอาความด้วย บางกรณีมีการแต่งขันแปลงด้วยแม้ว่าจะถูกปรับไหมแล้วซึ่งแสดงว่าชาวล้านช้างมิได้คำนึงเฉพาะการหมายโทษด้านทรัพย์สินเงินทองเท่านั้นแต่ยังมุ่งสร้างความสมานฉันท์โดยเน้นความเมตตากรุณาและให้อภัยซึ่งกันและกันอันเป็นการสร้างความสุขสงบในสังคมอย่างแท้จริง กล่าวอีกนัยหนึ่ง สังคมล้านช้างมิได้ตระหนักเฉพาะความสำคัญของการปรับไหมเท่านั้นแต่ยังให้ความสำคัญกับเรื่องของจิตใจคือเน้นความรักใคร่ปรองดองและอภัยให้กันโดยใช้ความเชื่อหรือจารีตดั้งเดิมเรื่องการสมมา การสู่ขวัญ การแต่งขันแปลงมาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการยุติธรรมด้วยอันกล่าวได้ว่า เป็นหลักนิติรัฐ นิติธรรมที่สามารถ

^{๑๘}นอกจากนี้ยังมีกฎหมายธรรมศาสตร์ชาวเจ็ดว่าด้วยหลักการตัดสินคดีความของพระสงฆ์ซึ่งผู้วิจัยได้ค้นพบมาจากศูนย์ไมโครฟิล์ม โครงการปกปักรักษาสืบสานลาวขณะนี้ยังไม่ได้ปริวรรตเป็นภาษาไทยปัจจุบัน

สร้างทั้งความสามัคคีสมานฉันท์และความยุติธรรมให้เกิดขึ้นไปพร้อมๆ กันได้อย่างดีเยี่ยม

อนึ่ง ระบบความยุติธรรมตามหลักมนุษยธรรม ให้ความสำคัญแก่ไพร่ฟ้าประชาชนซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของสังคมเทียบเท่ากับกลุ่มขุนนาง ข้าราชการซึ่งเป็นชนชั้นปกครองอีกด้วย ตัวอย่างเช่น ข้อพิพาทระหว่างสามิภรรยา คดีลักทรัพย์ คดีทะเลาะวิวาทของหมู่ประชาชน คดีมรดก และการกู้หนี้ยืมสิน ล้วนเป็นข้อพิพาทที่แสดงถึงวิถีชีวิตชาวบ้านอันจะบอกได้ว่า ชาวบ้านเหล่านี้มีความทุกข์ ความสุข ในเรื่องอะไร ทำไม และอย่างไรซึ่งกรณีพิพาทต่างๆ ได้บัญญัติไว้อย่างมีชีวิตชีวาและมีเนื้อหามากกว่าหลักกฏด้วยการปฏิบัติตนของหมู่ขุนนางและข้าราชการ โดยเฉพาะกฎหมายว่าด้วยคดีพิพาทระหว่างสามิภรรยา มรดก และข้อพิพาททะเลาะวิวาทอันเนื่องมาจากการทำไร่ทำนา ดูจะเป็นคดีความที่เกิดขึ้นอยู่เสมอซึ่งสอดคล้องกับวิถีชีวิตเกษตรกรรมของสังคมลาวนั่นเอง สิ่งสำคัญมากไปกว่านั้นคือคดีต่างๆ ล้วนได้รับการตัดสินอย่างยุติธรรมตามหลักจารีตประเพณี และหลักมนุษยธรรมหรือเรียกว่าตามหลักยุติธรรมสากล (Universal Law)^{๑๙} อย่างเห็นได้ชัด เช่น กรณีฆ่ากักกันตาย ให้นำตัวที่ตายนั้นมาแบ่งเนื้อให้ได้เท่ากัน ส่วนตัวที่ยังมีชีวิตให้แบ่งค่าตัวเป็นสองส่วนแล้วแบ่งกันไปคนละส่วนเท่าๆ กัน หรือกรณีวัวควายชนกันกลางไร่ ตัวหนึ่งตายก็ให้จัดแบ่งเช่นเดียวกับกรณีฆ่ากักกันตาย ส่วนความเสียหายอันเกิดจากการชนกันของสัตว์ ให้เจ้าของวัวควายตัวที่ยังมีชีวิตอยู่ชดใช้ตามจำนวนที่เสียหาย จากกรณีตัวอย่างเห็นได้ว่าหลักการตัดสินคดีดังกล่าวมีความยุติธรรมดีต่อทั้งสองฝ่ายคือไม่มีใครได้เปรียบ

^{๑๙} รัชญา เจตนารมณ์ และเหตุผลในการสร้างหรือตรากฎหมายขึ้นใช้ในราชอาณาจักรนี้ น่าจะมีลักษณะร่วมกันทุกชนชาติ ในส่วนของราชอาณาจักรไทยเอง ก็ปรากฏอย่างเด่นชัดในการชำระและตรากฎหมายเพิ่มเติมในสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โปรดดูรายละเอียดของเรื่องนี้เพิ่มเติมใน กฤษฎา บุญสมิต, “พระอัจฉริยภาพด้านนิติศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช” ใน **กฎหมายไทยฉบับเฉลิมพระเกียรติ** จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชในโอกาสที่กฎหมายตราสามดวงมีอายุครบ ๒๐๐ ปี และเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ในโอกาสที่ทรงครองสิริราชสมบัติปีที่ ๖๐ พุทธศักราช ๒๕๔๘, ๑๙-๖๑.

เสียเปรียบกัน

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ธรรมศาสตร์ขุนบวมสามารถอำนวยความสะดวกแก่ใจท์และจำเลย ในการระงับข้อขัดแย้งและการกำหนดระวางโทษ ได้นำสถานภาพทางสังคมมาพิจารณาปรับสินไหมทดแทนกันไปตามยศศักดิ์และความหนักเบาของความผิด ในการปรับจึงมีทั้งชั้นค่าคอ ชั้นไหม ชั้นแปลง และชั้นสมมา นอกจากนี้ ยังอาศัยหลักจารีตประเพณีอันเป็นยึดครองดั้งเดิมที่สืบทอดกันมาแต่บรรพบุรุษมาผสมผสานพัฒนาเป็นกฎหมายได้อย่างเหมาะสม แสดงให้เห็นภูมิปัญญาของบรรพบุรุษไทในการประสานหลักการสำคัญไว้ด้วยกัน โดยหลักประนีประนอมระหว่างบุคคลต่อบุคคลที่มีข้อพิพาทกัน และประสานประโยชน์ระหว่างสถาบันกษัตริย์กับข้าราชการ ในการแบ่งสินไหมเป็นค่าฤชาอากรในการเดินศาลติดตามคดี รวมถึงเห็นบทบาทของขุนนางในการปกครองบ้านเมืองร่วมกับกษัตริย์ การมีส่วนร่วมรับผิดชอบของพ่อค้าวานิชในการสร้างความเจริญรุ่งเรืองให้แก่สังคม ตลอดจนความสำคัญของประชาชนทั่วไปในการแสดงออกถึงความรับผิดชอบต่อสังคมร่วมกันและเป็นพลังขับเคลื่อนระดับล่างที่จะขาดเสียมิได้ในการพัฒนาสังคมทุกยุคทุกสมัย

๔. หลักการปกครองในธรรมศาสตร์ขุนบวม

กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบวมแสดงให้เห็นว่าสังคมล้านช้างในยุคที่พัฒนาเป็นรัฐนั้นมีความเติบโตด้านเศรษฐกิจ การเมือง และสังคมเป็นอย่างมากจึงจำเป็นต้องมีการจัดการปกครองอย่างเป็นระบบ โดยแบ่งคนออกเป็น ๒ กลุ่มใหญ่ๆ คือ กลุ่มผู้ปกครองและกลุ่มผู้ใต้ปกครอง กลุ่มผู้ปกครองได้แก่ กษัตริย์ผู้ครองนคร^{๒๐} มีเชื้อพระวงศ์และขุนนางลดหลั่นกันลงมา ส่วนกลุ่มผู้ใต้ปกครองได้แก่ ไพร่และทาส สันนิษฐานว่าจำนวนประชากรในยุคต้นยังมีไม่มากนักแต่เพื่อให้การปกครองทั้งในระดับราชสำนักและราชอาณาจักรเป็นไปด้วยความสงบเรียบร้อยผู้ปกครองแผ่นดินจึงตรากฎหมายขึ้น เพื่อบังคับให้คนประพฤติปฏิบัติตาม โดยมีรายละเอียดของการปฏิบัติตนแตกต่างกันตามเพศ ชนชั้น และ

^{๒๐} ระบบการปกครองของล้านช้าง เรียกว่า “ระบบอาญาสี่” ได้แก่ กษัตริย์ เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตร

สถานะทางสังคม ด้วยเหตุนี้เนื้อหากฎหมายจึงเริ่มจากข้อควรปฏิบัติของข้าราชการฝ่ายในซึ่งดูแลพระเจ้าแผ่นดินก่อนหลังจากนั้นจึงว่าด้วยหลักการปฏิบัติตนของเหล่าขุนนาง ข้าราชการ และไพร่ฟ้าราษฎรเป็นลำดับสุดท้าย

ข้อปฏิบัติของข้าราชการฝ่ายใน ซึ่งต้องดูแลพระเจ้าแผ่นดินอย่างใกล้ชิด นั้นพบว่ามีหลักจารีตเคร่งครัดและกำหนดสั่งสอนไว้คล้ายๆ กับวรรณกรรมคำสอนที่ปรากฏในชั้นหลัง ข้าราชการฝ่ายในได้แก่ นางสนมกำนัล ข้าราชการบริพารที่รับใช้พระมหากษัตริย์และเชื้อพระวงศ์ ขุนคุ่มประตูเมือง และผู้รักษาความสงบเรียบร้อยภายในราชวังและบริเวณที่พระมหากษัตริย์เสด็จ^{๒๑} หลักคำสอน ข้าราชการฝ่ายในดังกล่าวจึงเป็นกฎว่าด้วยการดูแลรักษาเรือนพระเจ้าแผ่นดิน รวมถึงเป็นหลักปฏิบัติตนของผู้ที่มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดินและเชื้อพระวงศ์ ตลอดจนแบบแผนปฏิบัติในราชสำนักต่างๆ ซึ่งผู้ที่เกี่ยวข้องต้องปฏิบัติหน้าที่ของตนอย่างเคร่งครัดและละเอียดรอบครอบเช่น หลักของห้องเครื่องที่ต้องแต่งเครื่องเสวยถวายกษัตริย์จักต้องรักษาความสะอาดอย่างดี ประดับแต่งอาหารด้วยความพิถีพิถัน ส่วนข้าราชการส่วนพระองค์ที่ต้องคอยรับใช้อย่างใกล้ชิด ต้องเตรียมเสื้อผ้า ชนหมาก น้ำล้างหน้า น้ำล้างมือ เหล่านี้ต้องจัดเตรียมให้เพียบพร้อม ส่วนขุนคุ่มที่ดูแลประตูเมืองทั้งสี่ทิศ ต้องคอยสอดส่องดูแลความสงบเรียบร้อยภายในพระราชวัง หากมีใครเข้าใครออกในเขตพระราชฐานต้องถามไถ่ให้รู้ความอย่างเคร่งครัด

ส่วนข้อปฏิบัติของเหล่านางสนมนางในหรือบัวนางทั้งหลาย จะมีหัวหน้าปกครองภายในราชวังเป็นคนรักษากฎ นางสนมเหล่านี้ต้องปฏิบัติหน้าที่ดูแลบำเรอพระบาทพระเจ้าอยู่หัวอย่างเต็มความสามารถ หากใครจะเดินทางออกไปนอกวังเพื่อไปเยี่ยมพ่อแม่หรือญาติพี่น้องต้องขออนุญาตเทวี นอกจากนี้นางสนมต้องเป็นผู้มีกิริยามารยาทเรียบร้อย ไว้ตัวไม่คลุกคลีกับบ่าวไพร่ราษฎร รวมถึงต้องมีความเคารพรักและซื่อสัตย์ต่อสามีของตนเองดุจดั่งนางสีดามเหสีของพระรามในเรื่องพระลักษมณ์^{๒๒} ห้ามประพฤติดนเป็นมิชฌาจาร โดยเฉพาะการคบชู้ผู้ชายอันเป็นการกระทำที่สร้างความเสื่อมเสียแก่สามี เป็น

^{๒๑} เรียกว่ามหาดเล็กรักษาพระองค์

ต้น มีข้อสังเกตว่าในสมัยที่ออกกฎหมายดังกล่าว สตรีลาวทั้งผู้สูงศักดิ์ โพรและทาสต่างก็ถูกควบคุมความประพฤติให้ดำรงตนอยู่ในศีลธรรมและอยู่ภายใต้อำนาจของสามีแล้ว เห็นได้จากกฎหมายกำหนดไว้ว่าสตรีจะคิดการสิ่งใดเช่นซื้อขายแลกเปลี่ยนสินค้า ให้คนอื่นกู้หนี้ยืมสิน หรือไปท่องเที่ยวสถานที่ใดต้องขออนุญาตสามีก่อน เป็นต้น สะท้อนให้เห็นว่าช่วงเวลาดังกล่าว สังคมล้านช้างเริ่มรับวัฒนธรรมจากภายนอก ไม่ว่าจะเป็นจีนและอินเดียซึ่งให้ความสำคัญกับผู้ชาย ส่งผลให้สถานภาพของสตรีถูกกดต่ำลง จากผู้ที่เคยมีบทบาทหน้าที่สูง มีสิทธิเสรีภาพ และเคยครองความเป็นใหญ่มาก่อนในสังคมยุคดั้งเดิม กลายมาเป็นเพียงสตรีที่ไม่อาจดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง ต้องขึ้นอยู่กับผู้ชายดังปรากฏในกฎหมาย

อนึ่ง แม้เนื้อหากฎหมายที่ว่าด้วยหลักประเพณีปฏิบัติตนของบัวนาง สนม กำนัล ข้าราชการบริพารรับใช้พระเจ้าแผ่นดิน ตลอดจนหลักการดูแลความสงบเรียบร้อยในเขตพระราชวังของพระเจ้าแผ่นดินจะมีรายละเอียดน้อยทำให้ภาพการบริหารปกครองยังไม่ชัดเจนก็ตาม แต่ก็สามารถชี้ได้ว่าว่าสังคมล้านช้างยุคต้นมีการคำนึงถึงความปลอดภัยของพระราชินีในฐานะประมุขของอาณาจักรที่ต้องให้ความสำคัญเป็นอันดับหนึ่งซึ่งคงเป็นลักษณะสากลคล้ายคลึงกันทั่วโลก เฉกเช่นเดียวกับหลักกฎหมายเถียรบาลของไทย^{๒๓} ซึ่งถูกพัฒนาอย่างเป็นระบบ

^{๒๓} กฎมณเฑียรบาลเป็นกฎหมายสำหรับรักษาเรือนพระเจ้าแผ่นดินและกฎว่าด้วยการประพฤติปฏิบัติตนให้ถูกต้องของผู้ที่ใช้ชีวิตหรือมีความเกี่ยวข้องกับพระเจ้าแผ่นดินหรือสถาบันกษัตริย์สำหรับกฎมณเฑียรบาลของไทยที่กล่าวไว้ในกฎหมายตราสามดวง เห็นได้ชัดว่าเนื้อความในมาตราทั้ง ๑๘๔ มาตรา ได้กล่าวครอบคลุมถึงองค์พระมหากษัตริย์ระเบียบแบบแผน และนิติราชประเพณีในราชสำนัก ตลอดจนข้อกำหนดของข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งในและนอกราชสำนักด้วย แต่ในกรณีของลาว เนื่องจากกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมเป็นเอกสารเก่าแก่และสร้างขึ้นในยุคที่ได้รับอิทธิพลจากพระธรรมศาสตร์และพุทธศาสนาน้อยจึงทำให้เรื่องราวหรือข้อกำหนดที่ว่าด้วยการดูแลรักษาเรือนของพระมหากษัตริย์และบุคคลต่างๆ ที่เกี่ยวข้องในราชสำนักและหรือสถาบันกษัตริย์ปรากฏอยู่น้อยและไม่เป็นระบบระเบียบเท่าใดนัก ผู้สนใจเรื่องกฎมณเฑียรบาลสามารถอ่านเพิ่มเติมใน วรพร ภูวงศ์พันธุ์, “ภาพลักษณ์สถาบันกษัตริย์ในกฎมณเฑียรบาล,” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, **กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติผลงานวิจัย**, (กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก”, ๒๕๔๘), ๑๖๕-๒๕๗. และ ปรีดี พิศภูมิวิธิ, “กฎมณเฑียรบาล: ความสำคัญ โครงสร้าง และเนื้อหา,” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร,

ระเบียบมากกว่าจึงให้ภาพการดูแลรักษาเรือน การรักษาความปลอดภัยในชีวิต และทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์ได้ชัดเจนกว่าของล้านช้างที่เพิ่งเริ่มมี กฎเกณฑ์ในการดูแลรักษาเรือนพระราชายังมีลักษณะเป็นสังคมดั้งเดิมที่มีกลิ่นอาย ความเรียบง่าย ไม่ซับซ้อนและยังไม่ประดิษฐ์แบบแผนทางวัฒนธรรมของราชสำนักให้วิจิตรบรรจงดังเช่นของไทย^{๒๔}

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่ามีการแต่งเติมเนื้อหาในส่วนที่ว่าด้วยกฎแห่งการดูแล รักษาเรือนของพระเจ้าแผ่นดิน รวมถึงหลักการประพฤติปฏิบัติของเหล่าข้าราชการมี การแต่งเติมเข้ามาในชั้นหลังด้วย เห็นได้จากเมื่อกล่าวถึงลักษณะคดีต่างๆ จบ ไปแล้วก็ย้อนกลับมาพูดถึงหลักการปฏิบัติตนของเหล่าขุนนาง ข้าราชการในการดูแลรักษาเรือนพระเจ้าแผ่นดินอีกครั้งในลักษณะขยายความเพิ่มเติมจาก เดิมที่เคยกล่าวมาแล้วในตอนต้นเพื่อให้กฎข้อบังคับต่างๆ มีความครอบคลุม และชัดเจนมากยิ่งขึ้นเช่น มีการกล่าวถึงการแต่งราชทูตไปเจริญสัมพันธไมตรี ต่างบ้านต่างเมืองว่าผู้คนที่รับผิดชอบต้องจดจำถ้อยคำของกษัตริย์ให้ดีและต้อง ทำหน้าที่ของตนให้ดีที่สุด ส่วนขุนคลังที่รับผิดชอบเกี่ยวกับทรัพย์สินส่วน พระมหากษัตริย์เวลาจะจับจ่ายใช้สอยเกี่ยวกับการซื้อเสื้อผ้าอาภรณ์แก้วแหวน เงินทองต่างๆ เพื่อถวายกษัตริย์ต้องจดบันทึกและมีสักขีพยานรู้เห็นด้วย ยิ่งไป กว่านั้นต้องมีจิตใจซื่อสัตย์ไม่คดโกงทรัพย์สินของกษัตริย์ เพราะจะมีโทษหนัก คือถอดยศ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจและความรับผิดชอบของเหล่าขุนนาง และข้าราชการ นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงกรณีที่กษัตริย์ใช้ทำงานราชการลับจัก ต้องไม่แพร่พรายกิจการนั้นให้คนอื่นรู้เพราะจะไม่ปลอดภัย รวมถึงหากกรณี ที่กษัตริย์กำลังเสวยอาหาร เล่นหรือชมมหรสพ ห้ามกราบทูลเรื่องข้อราชการใดๆ ทั้งสิ้นเพราะเป็นการขัดขวางความสำราญส่วนพระองค์ ยกเว้นกรณีมีเหตุการณ์ ร้ายแรงเช่น มีข้าศึกศัตรูมาประชิดเมือง มีช้างป่าเข้ามาในเมืองหรือไฟไหม้

พระราชวังจึงจะสามารถกราบทูลได้^{๒๕} เป็นต้น

ส่วนขุนนางและข้าราชการทุกระดับชั้น มีบทบาทหน้าที่ในการดูแลราษฎร ลดหลั่นกันไปตามศักดิ์ศรี แม้อำนาจและหน้าที่ของบรรดาขุนนาง ข้าราชการ จะมีได้ระบุไว้อย่างเด่นชัด แต่ก็พอลำดับตำแหน่งและบทบาทได้ตามลำดับชั้น เช่น มีตำแหน่งเสนาครองเมือง เสนาขุนหวาน นายบ้าน จำบ้าน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีข้อสังเกตว่าเหล่าขุนนางซึ่งเป็นข้ารับใช้กษัตริย์และดูแลความสงบสุขของราษฎรต่างพระเนตรพระกรรณต้องปฏิบัติหน้าที่ด้วยความขยันขันแข็ง เคารพกฎหมายหรือพิมพ์เมือง เคารพผู้อาวุโส เป็นผู้มีจิตใจเป็นธรรมไม่เห็นแก่ อามิสสินจ้าง ไม่เบียดเบียนไพร่ราษฎร ยิ่งไปกว่านั้น ขุนนางหรือผู้ปกครองต้อง ร่วมกันพัฒนาประเทศและสรรค์สร้างความสุขสงบ โดยการนำเหล่าราษฎร สร้างเหมืองฝายไว้ทำนาและดูแลความยุติธรรมในการแบ่งน้ำ ตลอดจนห้ามมิ ให้ข้าราชการทะเลาะแย่งชิงเขตแดนและทรัพยากร หากใครปฏิบัติหน้าที่ บกพร่องหรือกระทำความผิดร้ายแรง ก็จะถูกถอดยศเพื่อไม่ให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่ ผู้อื่นต่อไป ยิ่งไปกว่านั้นขุนนางและข้าราชการซึ่งหมายถึงผู้รับใช้พระเจ้าแผ่นดิน และดูแลความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองต่างพระเนตรพระกรรณกษัตริย์ หาก เป็นผู้กระทำความผิดกฎหมายเสียเองก็จะถูกระวางโทษตามยศศักดิ์ ซึ่งลดหลั่นกันไป จนถึงระดับล่าง แม้แต่ระดับล่างเองก็ยังมีโทษปรับมากกว่าบ่าวไพร่ราษฎรทั่วไป จึงกล่าวได้ว่ากฎหมายฉบับนี้ได้กำหนดหลักการประพฤติปฏิบัติตนของนัก ปกครองโดยเฉพาะเหล่าขุนนางข้าราชการให้ดำรงตนตั้งมั่นอยู่ในคุณธรรมห้าม เบียดเบียนไพร่ฟ้าราษฎร ต้องรับใช้กษัตริย์ด้วยความจงรักภักดีและทำงานด้วยความซื่อสัตย์สุจริต รวมถึงดูแลความสุขความทุกข์ของราษฎรต่างพระเนตร พระกรรณอย่างเต็มความสามารถนั่นเอง

^{๒๕} ดูเพิ่มเติมใน “กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรม,” ใน **พื้นขุนบรมราชาธิราช กฎหมาย ธรรมศาสตร์ขุนบรม ปีและศกไทยโบราณ**, พิฑูร มลิวัลย์, ปรีวรรตและรวบรวม พิมพ์ เพื่อเป็นเกียรติและแสดงความยินดีในมงคลวาระที่อาจารย์พิฑูร มลิวัลย์ได้รับ พระราชทานปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษา ตะวันออก มหาวิทยาลัยศิลปากร ๑๗ ธันวาคม ๒๕๓๐, ๙๖.

ส่วนชนชั้นใต้ปกครองได้แก่ โพรและทาส จะต้องประพฤติปฏิบัติตนเป็น ผู้ใต้ปกครองที่ดีไม่ก่อความวุ่นวายให้แก่รัฐ ต้องเคารพกฎหมายหากถูกเอารัด เอาเปรียบจากบรรดาขุนนาง ข้าราชการสามารถร้องขอความเป็นธรรมจาก กษัตริย์ได้ซึ่งหากไต่สวนแล้วมูลนายมีความผิดจริง ก็จะเป็นอิสระจากการเป็น ทาส และยังปรับโทษจากขุนนางด้วย หากเป็นคดีร้ายแรงก็ถึงขั้นถอดนา ผู้ปกครองที่เข้มแข็งโพรนั้นด้วย เป็นต้น แสดงให้เห็นว่า การปกครองของล้าน ช้างยุคต้น แม้จะเน้นย้ำว่าอำนาจของพระมหากษัตริย์เป็นอำนาจสูงสุดในรัฐ แต่ทว่าอำนาจของกษัตริย์จะทรงอำนาจภาพและพัฒนาสังคมให้เจริญรุ่งเรืองได้ จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากขุนนาง ข้าราชการทุกระดับชั้นช่วยกัน ขับเคลื่อนและดูแลป่าวโพรราษฎรร่วมกัน ด้วยเหตุนี้ กษัตริย์จึงต้องตอบแทน ข้าราชการตามสมควร คือ หากมีความดีความชอบก็ทรงพระราชทานรางวัลให้ เป็นขวัญกำลังใจ หากกระทำความผิดก็มีการปรับโทษและถอดยศถอด นาเพื่อป้องปรามไม่ให้คนอื่นเอาเป็นเยี่ยงอย่าง ด้วยความสมดุลเชิงนิติกรรม ของกฎหมายส่งผลให้ป่าวโพรราษฎรและข้าทาสชนชั้นล่างต่างๆ มีอิสระในการ ทำมาหากินพอสมควร และได้รับความยุติธรรมจากการคุ้มครองของรัฐ นอกจากนี้ ยังสามารถฟ้องร้องถวายฎีกาต่อพระเจ้าอยู่หัวโดยตรงหากไม่ได้รับ ความเป็นธรรมจากการถูกข่มเหงจากผู้ปกครองหรือจากการกระทำของคนใน สังคม เช่นกรณีสามีตีบตีภรรยาทำให้เลือดตกยางออกภรรยาสามารถถวาย ฎีกาต่อกษัตริย์ได้ หากพิจารณาไต่สวนแล้วแสดงว่าถูกทำร้ายอย่างไม่มีเหตุผล จริงผู้หญิงก็จะเป็นไทแก้ตัว ส่วนสามีจะถูกปรับโทษตามความผิด เป็นต้น

ดังนั้น หลักการปกครองที่ปรากฏในกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรม สามารถแสดงให้เห็นถึงสังคมที่พัฒนาเป็นรัฐ มีระบบการปกครองด้วยกฎหมาย เพื่อมิให้เกิดความวุ่นวายในสังคม นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นถึงการมีชนชั้นใน สังคมซึ่งจำเป็นต้องมีการจัดแบ่งหน้าที่รับผิดชอบทั้งในระดับกษัตริย์ ขุนนาง ข้าราชการที่ลดหลั่นกันไปตามลำดับชั้น มีการปูนบำเหน็จรางวัลผู้กระทำความ ดีความชอบเพื่อสร้างขวัญกำลังใจในการทำงาน ขณะเดียวกันหากทำผิดจารีต กฎหมายบ้านเมือง เกิดการเอารัดเอาเปรียบเบียดบังป่าวโพรราษฎรก็จะถูก ลงโทษตามฐานความผิด อย่างไรก็ตามการบังคับด้วยกฎหมายเพียงอย่างเดียวอาจ

ไม่มีผลต่อจิตใจมากนักจึงมีการนำหลักบุญกรรมทางพระพุทธศาสนาซึ่งเริ่มเข้ามามีอิทธิพลบ้างแล้วนำมาสอดแทรกกำกับไว้ด้วยเพื่อให้คนได้สำนึกผิดชอบชั่วดี และปฏิบัติหลักกฎหมายที่กษัตริย์ทรงตราขึ้นในแผ่นดินและประกาศใช้

๕. ลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมไทโบราณ

นอกจากกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมจะมีคุณค่าด้านประวัติศาสตร์และด้านกฎหมายแล้วยังมีคุณค่าด้านสังคมวัฒนธรรมอีกด้วย กล่าวคือ วรรณกรรมชิ้นนี้สามารถสะท้อนสังคมวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี และอุดมการณ์ของสังคมล้านช้างยุคต้น โดยเฉพาะการสะท้อนวิถีชีวิตของผู้คนที่มีความผูกพันอยู่กับการเกษตรกรรมอันเป็นอาชีพดั้งเดิมของคนไท ด้วยวิถีชีวิตดังกล่าวนี้เองจึงทำให้เกิดข้อพิพาทเกี่ยวกับการทำไร่ทำนาปรากฏอยู่มาก นอกจากนี้ ยังสะท้อนถึงสังคมที่มีการค้ารุ่งเรือง การควบคุมความประพฤติของผู้หญิงให้ดำรงตนอยู่ในกรอบของสังคม การกู้หนี้ยืมสิน การทะเลาะวิวาทต่อาต่กัน เป็นต้น เหล่านี้ล้วนเป็นวิถีชีวิตทางสังคมที่น่าสนใจ และแสดงให้เห็นถึงความสุข ความทุกข์ ความคาดหวัง และความสัมพันธ์ของคนในสังคมหลากหลายมิติซึ่งจะกล่าวต่อไปดังนี้

๖. ภาพสังคมเกษตรกรรมของคนไทในอดีต

คนชาติพันธุ์ไทได้ชื่อว่าเป็นกลุ่มคนที่มีความชำนาญในการทำนาปลูกข้าว แม้ว่าจะอพยพย้ายถิ่นบ่อยครั้ง แต่สิ่งที่เห็นได้ชัดเจนคือไม่ว่าจะอพยพไปอยู่ที่ไหนส่วนใหญ่มักจะตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำและก่อร่างสร้างเมืองขึ้นมาจากระบบเกษตรกรรมเป็นหลักกล่าวคือ มีการทำชลประทานไว้ทำนาปลูกข้าวและพืชผลทางการเกษตรต่างๆ เพื่อสร้างความมั่งคั่งสมบูรณ์ให้แก่สังคมหรือเป็นอยู่ข้าวอุ่นน้ำหล่อเลี้ยงรัฐจนเติบโตและขยายอาณาเขตให้กว้างขวางต่อไป การทำนาปลูกข้าวจึงเป็นอาชีพดั้งเดิมและมีความสำคัญต่อวิถีชีวิตการดำรงอยู่ของชาติพันธุ์ ตลอดจนมีความสัมพันธ์กับความอยุ่อย่างแนบแน่นซึ่งแน่นอนว่าต้องมีเรื่องขัดแย้งกันในสังคมเกี่ยวกับควายและปัญหาเกี่ยวเนื่องกับการมีอยู่ของควาย คดีเกี่ยวกับการทำนาปลูกข้าว ข้าว และเหมืองฝายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้

๗. ความสำคัญของควายในบริบทสังคมไทโบราณ

คดีเกี่ยวกับควายและปัญหาอันเกี่ยวเนื่องกับการมีอยู่ของควาย หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นปัญหาของควายหรือเรื่องควายๆ นั้น มีความน่าสนใจมากและมีลักษณะพิเศษเฉพาะของสังคมล้านช้างเลยที่เดียวเนื่องจากเรื่องควายๆ เหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่า “ควายเป็นสัตว์สำคัญทางสังคม” และมีบทบาทสูงทั้งในมิติวิถีชีวิตการหาอยู่หากิน มิติเศรษฐกิจ และมิติจิตวิญญาณ กล่าวได้ว่าควายมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กับมนุษย์อย่างแยกไม่ออก ดังนั้นเรื่องของควายจึงไม่ใช่เรื่องธรรมดาตั้งแต่นั้นในความนึกคิดของคนยุคปัจจุบัน แต่มีความพิเศษและสำคัญอย่างยิ่ง สันนิษฐานว่าในสมัยโบราณคงมีควายอยู่เป็นจำนวนมากจึงก่อให้เกิดข้อพิพาทเกี่ยวกับควายจำนวนมาก และมีหลากหลายลักษณะ กล่าวคือ มีเรื่องอันเกิดจากการกระทำของควายซึ่งสร้างความเดือดร้อนให้แก่เจ้าของเช่น ควายไปกินข้าวในนาของคนอื่น หากข้าวยังอ่อนคือ เพิ่งปลูกไม่นาน ให้เจ้าของควายปลูกข้าวทดแทนใหม่ แต่หากเป็นข้าวที่โตเต็มทีออกรวงเหลืองสุกแล้ว เจ้าของควายต้องชดใช้ไปตามจำนวนที่เสียหายนั้น หรือกรณีควายไปนอนเล่นในนาของคนอื่นและถ่ายมูลทิ้งไว้ หากเกิน ๓ ครั้งอันแสดงถึงความไม่เอาใจใส่ของเจ้าของเจ้าของควายต้องถูกปรับไหม และสู่ขวัญให้แก่ผู้เสียหาย

กรณีหากควายไปชนบ้านเรือนของคนอื่นจนพังได้รับความเสียหาย หรือชนเล้าข้าวหรือกองข้าวของผู้อื่น เจ้าของควายต้องแต่งขันแปลงซ่อมแซมสิ่งที่เสียหาย และต้องสู่ขวัญเรือนและสู่ขวัญเล้าข้าวให้ด้วย นอกจากนี้หากควายตัวใดมีนิสัยดุร้ายไปนอนอยู่ใต้ถุนบ้านบริเวณที่เรียกว่า “ซี้ลิก” ของผู้ใดต้องแปลงขวัญเรือนให้เจ้าของเรือน เพราะถือว่าเป็นอุบาทว์ร้ายอันเกิดจากการกระทำของควาย หรือกรณีการไม่เอาใจใส่ปล่อยให้ควายและสัตว์เลี้ยงอื่นๆ เช่น ลา เป็ด ไก่ของตนไปสร้างความเดือดร้อนให้แก่คนอื่น จนทำให้ข้าวในนาเสียหายก็ต้องปรับไหมกันตามฮึดคอง ซึ่งถูกกำหนดไว้อย่างเหมาะสมตามหลักเหตุผลเป็นต้น

การมีอยู่ของควายยังสร้างปัญหาให้แก่เจ้าของและชุมชนอีกหลายกรณี กล่าวคือ หากควายชนกันตายให้นำเอาตัวที่เสียชีวิตแบ่งเป็น ๒ ส่วนโดยแบ่งกันคนละครึ่ง ส่วนควายที่ยังมีชีวิตนั้นให้แบ่งค่าตัวของควายออกเป็น ๒ ส่วน โดย

แบ่งกันคนละครึ่ง แต่หากควายของทั้งคู่ตายก็ถือว่าเลิกแล้วต่อกัน ส่วนกรณีหากควายชนกันเกิดบาดเจ็บ อีกฝ่ายหนึ่งต้องเสียค่ารักษาควายจนกว่าจะหายเป็นปกติ และต้องแปลงขวัญควายด้วยแต่หากควายของแต่ละฝ่ายบาดเจ็บเล็กน้อยก็ให้เลิกแล้วต่อกัน ซึ่งก็ถือว่ามีความยุติธรรมดีเช่นเดียวกับกรณีม้าชนหรือกัดกันก็ให้ตัดสินเหมือนคดีควายชนกัน ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า คดีเกี่ยวเนื่องกับควายน่าจะมีอยู่เป็นจำนวนมาก เพราะควายเป็นสัตว์เศรษฐกิจและมีความจำเป็นต่อการประกอบอาชีพเกษตรกรรม นอกจากนี้ ยังมีคดีลักขโมยควายและอุปกรณ์การทำนาเช่น คราด แอก ไถ กรณีนี้กฎหมายกำหนดไว้ว่า ต้องชดใช้ค่าเสียหายจำนวนถึง ๕ เท่า นั่นหมายความว่า อุปกรณ์เหล่านี้สำคัญและจำเป็นต่อการดำเนินชีวิต นอกจากนี้ ยังพบว่าคนโบราณให้ความสำคัญกับเหล็กซึ่งเป็นวัสดุสำคัญในการผลิตอุปกรณ์การเกษตรไม่ว่าจะเป็นการทำคราด ไถ จอบ เสียม มีด และเคียว ดังนั้นการปรับไหมบางกรณี จึงนำเหล็กมาเป็นส่วนหนึ่งในการปรับด้วย เช่น กรณีทาสหนีนายไปอยู่กับคนอื่น หากทางการจับได้ให้ลงโทษผู้อำทาสไว้โดยต้องนำเหล็กมาเป็นส่วนหนึ่งในการปรับด้วย ดังความว่า

“อันหนึ่งห้าหน่วยเบี้ย เอือนหมูเสนา เอือนขุนกวาน ดังเดียวกันนั้น เหตุที่ทำผิดแท้ หนีไปมีคอบ ไผ่นั้น ก็จึงตกแต่งให้ มีพร้อมเครื่องแข่ง๒๖ แท้แล้ว จ่งให้มีชวานพร้า ทังเงินหกซีก นั้นเนอ กับทั้งห้าหน่วยเบี้ย นำให้คอบความ แท้ตาย คันแม่นเอือนยศท่าน สุนวังทังสี่ กิติ จ่งให้มีเหล็กพร้อม ทังเงินห้าซีก กับทั้งห้าหน่วยเบี้ย นำให้ชอบคลอง แท้แล้ว คันแม่นเอือนเสนาท่าน ขุนพันยศใหญ่ กิติ ให้มีเหล็กพร้าพร้อม สี่เลียนซีกเงินกับทั้งสี่หน่วยเบี้ย นำให้อย่ากลาย แท้ตาย ผิดว่าเอือนขุนแก้ว มีเงินสามซีก กับทั้งชาวหน่วยเบี้ย นำให้ชอบคลอง แท้แล้ว คันแม่นชาวกวานคำกวานเพียภายนอก ให้มีเหล็กพร้าพร้อม สองเลียนซีกเงิน นั้นแล้ว อีกกับสองหน่วยเบี้ย นำคอบคลองควร ตามพิมพ์เมือง เล่ามีฉันทัน คันว่าเอือนไพร่น้อย ผูกหมูชาวเมือง กิติ ให้มีเหล็กพร้าพร้อม ทังเงินพอซีก นั้นเนอ กับทั้งหน่วยหนึ่งเบี้ย นำให้ก็จึงควร แท้แล้ว”

ส่วนเรื่องเกี่ยวกับการซื้อขายควายพบว่านอกจากควายเป็นสัตว์

^{๒๖} เหล็ก

เศรษฐกิจในฐานะเป็นกำลังหลักในการทำมาแล้ว ควบยังเป็นสัตว์เศรษฐกิจใน
 มิติการซื้อขายแลกเปลี่ยนกันด้วย กฎหมายจึงกำหนดไว้ว่า หากผู้ใดจะฆ่าควาย
 หรือซื้อขายควายต้องแจ้งแก่เจ้าพนักงาน ณ “เกยราช” ซึ่งตั้งอยู่ใกล้ๆ
 พระราชวังของกษัตริย์เสียก่อน คำว่า “เกย” แปลว่า ขึ้น เช่น เกยช้าง คือที่ยก
 สูงสำหรับขึ้นช้าง แต่ในที่นี้คำว่า เกย อาจเป็นคำบาลี “เกยฺย” แปลว่า ของซื้อ
 “เกยราช” หรือบางครั้งในกฎหมายเรียกว่า “หลักเกยราช” หมายถึงสถาน
 ตรวจสอบรูปพรรณควายที่ซื้อขายกัน เพื่อตรวจสอบก่อนว่าเป็นควายของหลวง
 หรือไม่ มิเช่นนั้นจะมีความผิดต้องถูกปรับไหมและควายตกเป็นของหลวง ทั้งนี้
 เพราะกษัตริย์ในสมัยก่อนนิยมเลี้ยงควายไว้เป็นสมบัติส่วนตัวนั่นเอง ใน
 กฎหมายกล่าวถึงควายของกษัตริย์ไว้ดังนี้

อันหนึ่งฝูงฮักษาสมบัติเจ้า	จัวควายภูวนาถ ก็ดี
ควรให้หลังหล่ำเยี้ยม	ดูแท้ที่ควร
ผิวว่ามีลูกเต้า	เลยออกหลายตัว ก็ดี
ยังเลาเป็นสังเสียด	ท้อใดเพิงฮู้
ให้ไปเลาแก่เจ้า	ทูลบาทราชา
ผิวว่ามีคำใด	ก็จึงจาตอมเจ้า

การกำหนดให้ต้องแจ้งหรือตรวจสอบควายก่อนฆ่าหรือขายดังกล่าวก็
 เพื่อป้องกันการปะปนกันระหว่างควายของกษัตริย์กับควายของขุนนาง
 ข้าราชการ และราษฎร ความสำคัญของควายจึงมีมากและทรงคุณค่าทั้งในด้านการ
 ดำรงชีวิตและเป็นสัตว์เศรษฐกิจแลกเปลี่ยนซื้อขาย เอกสารชั้นหลังเช่น เอกสาร
 ไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ ยังชี้ให้เห็นว่ากษัตริย์หรือเจ้าเมืองยังทรงนิยมเลี้ยงควาย
 และทำนาปลูกข้าวอยู่เช่น เจ้าหลวงลำพูนยังทรงเลี้ยงควายไว้เป็นสมบัติส่วนตัว
 อีกทั้งยังนิยมเดินทางไปสำรวจไร่นาของตนเองอยู่เสมอ^{๒๙} ความนิยมเลี้ยงควาย
 ของเจ้าผู้ครองเมืองนี้ ยังปรากฏอยู่ในเอกสารของชาวตะวันตกที่เข้ามาเชียงใหม่

^{๒๙} ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร, สัมภาษณ์วันที่ ๑๔ ธันวาคม ๒๕๕๒. และดูเพิ่มเติมใน เสถียร
 พันธรังสี, *ท่องถิ่นสยามสมัยพระพุทธเจ้าหลวง* พิมพ์ครั้งที่ ๕. (กรุงเทพฯ: มติชน,
 ๒๕๕๐)

และลำพูนด้วยเช่น กัปตันวิลเลียม แม็กคลายด์ ซึ่งเดินทางเข้ามาสัมพันธ์ทางการค้ากับล้านนาในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้กล่าวไว้ว่า ในการขอเข้าเฝ้าเจ้าผู้ครองเมืองลำปาง และเมืองลำพูนนั้นเป็นเรื่องที่ยากลำบากมาก เพราะกษัตริย์ไม่อยู่เนื่องจากน้ามเหลื สนมกำนัล ข้าทาสบริวารต่างๆ เดินทางไปเลี้ยงควาย และดูผลผลิตทางการเกษตรของตนเองอยู่เสมอ^{๒๘}

ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร และ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียรแสดงทัศนะสอดคล้องกันว่า เหตุที่พระเจ้าแผ่นดินในสมัยก่อนต้องเลี้ยงควายไว้เป็นจำนวนมาก เพราะควายเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ พระเจ้าแผ่นดินกับความอุดมสมบูรณ์จึงจำเป็นต้องเกี่ยวพันกับควาย^{๒๙} และควายก็เกี่ยวพันกับการทำนาปลูกข้าวซึ่งเป็นการเกษตรกรรม กษัตริย์ไทยเกือบทุกพระองค์ยังสืบทอดคติความเชื่อนี้อยู่ เห็นได้จากมีพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันของไทยก็ทรงขึ้นชอบการทำเกษตรกรรมเพื่อเป็นแบบอย่างให้แก่ราษฎรของพระองค์ สันนิษฐานว่าขนบนิยมนี้น่าจะสืบทอดรากเหง้ามาจากวัตรปฏิบัติของกษัตริย์ยุคโบราณดังที่กล่าวไว้ในเอกสารสำคัญเช่น กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมและหรือเอกสารของชาวต่างชาติดังที่กล่าวมาข้างต้น โดยสรุปคือ ควายมีความสำคัญและจำเป็นในสังคมยุคโบราณ เพราะเกี่ยวข้องกับการเกษตรกรรม การฆ่าควายหรือการค้าขายควายจึงเป็นเรื่องสำคัญที่ผู้ปกครองต้องเข้มงวดเป็นพิเศษสันนิษฐานว่าเจ้าหน้าที่ของรัฐน่าจะมีการสำรวจจำนวนควายอยู่เป็นประจำ เพราะต้องใช้ควายทำนาในแต่ละปี ดังนั้น เมื่อจะฆ่าควายจึงต้องแจ้งแก่เจ้าหน้าที่บ้านเมืองเพื่อตรวจบัญชีควายและขึ้นทะเบียนควายไว้เพื่อป้องกันควายขาดแคลนหรือไม่เพียงพอต่อความต้องการในการทำนา เรื่องความสำคัญของควายในฐานะสัตว์สำคัญทางสังคมและเศรษฐกิจของรัฐนี้ยังปรากฏในเอกสารฝรั่งชาวอังกฤษซึ่ง

^{๒๘} ดูรายละเอียดใน Volker Grabowsky and Andrew Turton, **The Gold and Silver Road of Trade and Friendship, The McLeod and Richardson Diplomatic Missions to Tai State in 1837** (Chiang Mai: Silkworm Books, 2003) และเสถียร พันธรังสี. **ท่องถิ่นสยามสมัยพระพุทธเจ้าหลวง**

^{๒๙} ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร และดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร, สัมภาษณ์วันที่ ๑๙ ธันวาคม ๒๕๕๒.

เดินทางเข้ามาเจรจาซื้อขายควายกับเจ้าหลวงเชียงใหม่เมื่อครั้งสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่ามีการตกลงกันมานานมากเนื่องจากการซื้อขายควายเป็นจำนวนมากถึง ๗๐๐-๘๐๐ ตัว^{๓๐} ซึ่งแน่นอนว่าต้องกระทบต่อจำนวนควายของรัฐที่หายไปจึงต้องไต่รตรองถึงผลได้ผลเสียอย่างรอบคอบ

๘. กฎหมายจารีตเกี่ยวกับการทำนาปลูกข้าว ข้าว และเหมืองฝาย

นอกจากคดีเกี่ยวกับควายๆ และเรื่องเกี่ยวเนื่องกับควายแล้ว ยังมีคดีเกี่ยวเนื่องกับการทำนาปลูกข้าว ข้าว และเหมืองฝาย ในกรณีการทำนาปลูกข้าว นั้น สิ่งที่เป็นข้อพิพาทหลักคือการลักขโมยอุปกรณ์การทำนาเช่น คราด แอก ไถ ซึ่งต้องชดใช้ค่าเสียหายถึง ๕ เท่า ซึ่งเป็นการปรับไหมค่อนข้างสูงแสดงให้เห็นว่าอุปกรณ์เหล่านี้เป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตที่ผูกพันกับเกษตรกรรมหรือทำนา นอกจากนี้ยังพบว่าเหล็กมีความสำคัญไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าควาย เห็นได้จากหากมีคดีความนอกจากปรับสินไหมเป็นเงินแล้ว ยังต้องมีเหล็กเป็นส่วนหนึ่งของค่าปรับด้วยเรียกว่ามี “เครื่องแข็งเฮือน” หรือแข็งเรือนด้วย เครื่องแข็งเรือนในที่นี้หมายถึงอุปกรณ์การเกษตรที่ทำจากเหล็กนั่นเองอาทิ พั่ว ขวาน มีด จอบ เสียม เป็นต้น การกำหนดให้มีเหล็กเป็นส่วนหนึ่งของการปรับไหม อาจเป็นเพราะเหล็กเป็นวัสดุสำคัญที่นำมาใช้ผลิตอุปกรณ์การเกษตร อาทิ คราด ไถ จอบ เสียม มีด พั่ว และเคียว ซึ่งเป็นสอดคล้องกับสภาพสังคมเก่า ของใช้เหล็กในชีวิตประจำวันกลายเป็นสิ่งมีค่า ตัวอย่างเช่น หากมีข้อย้ำหรือผู้คนหนีไปอยู่กับคนอื่นให้เจ้าทุกซ์ไปแจ้งเจ้าหน้าที่ของบ้านเมืองภายในวันนั้น แต่หากอยู่ไกลต้องเดินทางมาแจ้งไม่เกินสองวัน ในการแจ้งคนหายต้องนำสินไหมเป็นค่าระวางหรือค่าธรรมเนียมในการติดตามจับกุมคนที่หนีด้วยซึ่งหากจับได้ว่าหนีไปอยู่กับบุคคลใดหากไม่คืนหาสจะมีความผิดต้องถูกปรับไหมตามคักดีนาและมีเหล็กเป็นส่วนหนึ่งของค่าปรับดังที่ได้กล่าวมาแล้ว

นอกจากนี้ ยังมีคดีเกี่ยวกับเหมืองฝาย ซึ่งเป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมอย่างหนึ่งของสังคมเกษตรกรรมในการกักเก็บน้ำไว้ใช้ในการทำนา ซึ่งคนในสังคมต้องร่วมมือร่วมแรงและร่วมใจกันสร้างเหมืองฝายขึ้น หากใครไม่ได้มีส่วนร่วมในการจัด

^{๓๐} ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร, สัมภาษณ์, ๑๙ ธันวาคม ๒๕๕๒.

การชลประทาน แต่แอบขโมยใช้น้ำจากเหมืองฝายและสร้างความเสียหายให้แก่เหมืองฝาย ชาวบ้านหรือชุมชนนั้นๆ สามารถเข้าบุคคลที่ก่อความวุ่นวายนั้นได้โดยไม่มีคามผิดแต่อย่างใด ยิ่งไปกว่านั้น หากใครไปทำลายเหมืองฝายต้องชดใช้ด้วยการทำขึ้นมาใหม่แทนของเก่า แต่หากทำแทนไม่ได้ต้องปรับไหมค่าทำเหมืองฝายนั้นอย่างเต็มที่เห็นได้ว่า วิธีชีวิตชุมชนเกษตรกรรมนั้นทุกคนต้องมีความรับผิดชอบร่วมกันในการรักษาดูแลเหมืองฝายเพราะน้ำคือสิ่งที่สำคัญที่สุดในการเกษตรกรรม

๙. การสร้างจิตสำนึกและความรับผิดชอบร่วมกันในสังคม

นอกจากสังคมเกษตรกรรมที่ผูกพันอยู่กับควายและการทำนาปลูกข้าวแล้ว กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมยังสะท้อนให้เห็นสังคมที่มีระบบชนชั้นวรรณะ สังคมที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ สังคมที่ให้ความสำคัญกับผู้ชายเป็นใหญ่ และเป็นสังคมที่ทุกคนต้องมีความรับผิดชอบร่วมกันและเกื้อกูลกัน กฎหมายระบุไว้ว่าหากมีโจรลักขโมยทรัพย์สินหรือปล้นจี้ชาวบ้านให้ชาวบ้านช่วยกันติดตามคนร้ายหากผ่านหมู่บ้านใดก็ให้ถามไถ่และช่วยกันติดตามและลงบันทึกลงไว้จนกว่าคนร้ายจะหลบหนีออกนอกเขตราชอาณาจักร การช่วยเหลือดังกล่าวนอกจากเป็นการช่วยติดตามจับกุมคนร้ายให้ได้โดยง่ายแล้วยังเป็นการแสดงความรับผิดชอบต่อสังคมและทำให้เจ้าหน้าที่บ้านเมืองทำงานได้ง่ายขึ้น กรณีผู้ใดพบเห็นคนที่กำลังจะฆ่าตัวตายโดยกินง้วนเปื้อ ผูกคอตาย หรือกำลังตกน้ำ ไหลน้ำ ก็ต้องช่วยชีวิตไว้ และหากรอดปลอดภัยหรือช่วยชีวิตได้ทันท่วงที กฎหมายให้แบ่งค่าตัวของผู้รอดชีวิตเป็นสองส่วน ส่วนหนึ่งมอบให้แก่ผู้ช่วยเหลือชีวิต ลักษณะเช่นนี้นอกจากเป็นการกระตุ้นให้คนทำความดีแล้ว ยังสร้างเสริมความสงบเรียบร้อยและสร้างสำนึกที่ดีในการรับผิดชอบต่อสังคมได้อีกทางหนึ่งด้วย

มีข้อสังเกตว่า การแสดงความรับผิดชอบต่อสังคมร่วมกัน โดยเฉพาะการสอดส่องเรื่องการก่อความไม่สงบสุขในสังคมเช่น หากมีโจรผู้ร้ายปล้นจี้หรือลักขโมยทรัพย์สินสมบัติ ข้ำหาสลูกเมียของบุคคลใด หากผู้ใดรู้เบาะแสหรือสงสัยใคร่รีบแจ้งแก่เจ้าหน้าที่บ้านเมือง มิเช่นนั้นจะมีโทษตามกฎหมายโทษฐานละเลยหน้าที่ของการเป็นพลเมืองที่ดี สันนิษฐานว่า ในสมัยก่อนคงมีโจรผู้ร้ายชุกชุม มีการลักขโมยและ

ค้าขายทาสกันอย่างคึกคักจึงมีคดีดังกล่าวยื่นในสังคม ดังนั้น เพื่อป้องปรามการกระทำ ความผิดและกระตุ้นให้คนมีความรับผิดชอบต่อสังคม จึงให้รางวัลแก่บุคคลที่นำ ความมาแจ้งแก่ผู้เสียหาย เช่น หากมีคนนำความมาแจ้งแก่มูลนาย กรณีทาสหนี ก็จะได้รางวัลตอบแทนเป็นเงิน ๑ บาท^{๓๑} อันยังผลดีแก่เจ้าของทาส และฝ่าย ทาสเองก็ไม่กล้าคิดหนี เพราะมีโทษชัดเจน ในศิลาจารึกลักษณะลักพาโจรซึ่งเป็นเอกสาร เก่าแก่ของไทยที่มีอายุไล่เลี่ยกับกฎหมายของล้านช้างได้กล่าวถึงความรับผิดชอบต่อ สังคมของผู้คนที่ต้องร่วมกันสอดส่องดูแลความเรียบร้อยในสังคม ทั้งกรณีเข้าหนี เจ้าไพร่หนีนาย การลักขโมยและการอำลัก (ปิดบัง) ข้ำทาสคนอื่นไว้ตนเองพบ เห็นแต่ไม่แจ้งแก่เจ้าหน้าที่ของรัฐ จะมีความผิดฐาน “วางอุเบกขา” คือ วางเฉย ต่อผู้กระทำผิด

“มาตรา ๑ หากข้าท่านเมืองนั้นๆ ฟานหนีไปอยู่เรือนตน แม้ผู้นั้นกลับไม่รู้ เป็นข้าท่าน ได้เก็บข้าท่านพ้นสองวัน เมื่อรู้ว่าเป็นข้าท่านหนีนายมาอยู่กั บตน วันนั้นจวนค่ำแลไม่อาจส่งคืนข้าท่านได้ทัน แต่ก็กลับไม่เร่งเอาไปมอบ แก่เจ้าข้าสุภาพดีในรุ่งเช้า จ่าข้าสุภาพดีท่านได้รู้จึงไปตามหาให้แก่เจ้าข้า พระราชบัญญัติมีว่า อนึ่งไซ้รู้ แม้ผู้ใดถือศักดิ์ใหญ่สูงและไม่ส่งคืนข้าท่าน และบังอาจเก็บข้าท่านภรรยาท่านลูกท่านไม่ยอมส่งคืนเลย กฎหมายว่า ท่านจักให้ทอดสินไหม (ปรับเงิน) ด้วยเต็มขนาด (ให้เต็มอัตราที่ปรับได้) ในราชศาสตร์ธรรมศาสตร์และท่านจักปรับสินไหมเหมือนดังขโมยอัน ขโมยคนท่านและยังมีทันทเอาออกจากเมืองนั้นแล และช่วยข้าท่านหนีไป ไว้กลางเมือง”^{๓๒}

กรณีสงสัยว่าอาจมีคนขโมยผู้คนข้าวของมาแต่ไม่แจ้งต่อเจ้าหน้าที่ บ้านเมืองก็มีความผิดเช่นกันดังบัญญัติไว้ว่า

“มาตรา ๓ ถ้ามีผู้นำสงสัยว่า เป็นขโมยลักผู้คนท่านมาลับๆ ล่อๆ ไกล่ตน หรือไกล่เรือนตนก็ดี ให้เจ้าบ้านเจ้าเรือนพิจารณาดู ถ้ารู้ว่าเป็นขโมยจริง

^{๓๑} กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรม, หน้า ๗๑.

^{๓๒} วินัย พงศ์ศรีเพียร, “จารึกลักษณะโจร/ลักพา,” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระ ประวัติศาสตร์ไทย, ลำดับที่ ๑ ๑๐๕.

ก็ให้จับตัวให้ได้และเอาขโมยและสิ่งของไปส่งแก่เจ้าไท ถ้ามีช่วยจับกุม ขโมยได้ก็ให้รางวัลแก่ผู้นั้น ฅิว่าผู้ช่วยขโมยจักไปด้วยและจับมาได้พร้อม ขโมยนั้น ท่านไม่ให้สินรางวัลแก่มันผู้ซึ่งช่วยขโมยนั้น ด้วยเหตุว่า มันรู้ว่า ใครเป็นเจ้าทรัพย์และหมายจะได้บำเหน็จรางวัลช่วยจับขโมยตาม พระราชบัญญัติ รอให้เจ้าทรัพย์ไปถึงก่อนจึงได้เข้าจับด้วย เข้าใน ลักษณะ “อุเบกษา” คือ วางเฉย รอให้เจ้าทรัพย์ไปถึงก่อนจึงจับขโมยส่ง ให้ ท่านให้ถือว่า เป็นเพื่อนขโมยและถือว่าเข้าลักษณะวางเฉยเสียชั้นหนึ่ง ก่อน หากต่อไปข้างหน้าพบว่า มีข้อสัญญากับขโมยก็ให้บังคับคดีเอา ความผิดด้วย”^{๓๓} หรือใน

“มาตรา ๕ ถ้ามีผู้ลักวัวมอ ปอพันท่านไปไถ่ถอนหรือเรือนตนก็ดี คนผู้นั้น วางเฉยไม่จับกุมขโมย ปลอ่ยให้หนีไปเสียในกรณีดังต่อไปนี้ ขโมยนั้นเป็น พี่น้องตน จับขโมยได้แต่รับสินจ้างขโมย เจ้าของข้าวิ่งไล่ตามขโมยไป ได้ ร้องเรียกให้ผู้รู้เห็นช่วย เจ้าบ้านเจ้าเรือนอยู่บ้านและรู้แต่ไม่ช่วยจับกุมตัว กลับปลอ่ยให้ขโมยหนีไป หากอคคตินี้เกิดขึ้นในบ้านในเมืองเมื่อใดก็ให้ ลงโทษเหมือนลักเมียท่าน คนท่านแลสิ่งของท่าน ให้ได้ชื่อว่าเป็นผู้ขโมย แล้วและให้มันใช้หนี้สินทั้งหมดหนี้สินที่จะปรับเอาจากขโมยนั้น ท่านให้ เป็นสินจ้าง (ตามจับขโมย) และจะปรับไหมผู้ชมชู้ตนจับขโมยตามยศศักดิ์ W^{๓๔}

การแสดงความรักดีชอบต่อสังคมนี้ในกฎหมายตราสามดวงว่าด้วย “พระไอยการลักษณะทาส” ก็เน้นย้ำให้เห็นถึงการเกิดคดีเกี่ยวกับการขโมยผู้คน ข้าทาสของผู้อื่น การปิดบังอำพรางซ่อนเร้นอยู่หลากหลายกรณีด้วยกัน ซึ่งมีการกำหนด ปรับไหมใส่โทษไว้อย่างละเอียดกว่าของล้านช้างและสุโขทัยเนื่องจากได้พัฒนา กฎหมายขึ้นอย่างเป็นระบบระเบียบแล้ว^{๓๕}

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, ๑๐๖.

^{๓๔} ดูเพิ่มเติมใน บัวริน วังศิริ, *ทาสในสังคมไทย ศึกษาจากพระไอยการลักษณะทาส* เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง กฎหมายตราสามดวง: แว่นส่อง สังคมไทย ครั้งที่ ๓ วันศุกร์ที่ ๑๑ และวันเสาร์ที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๕๔๓ ณ ห้องประชุม สำนักหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี กรุงเทพมหานคร, ๔๔-๒๒๐.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน.

การเน้นย้ำเรื่องรับผิดชอบต่อสังคมในสังคมล้านช้างมิได้ปฏิบัติอยู่เฉพาะ การดูแลชาวลาวยด้วยกันเองเท่านั้นแต่ยังรวมถึงการดูแลรับผิดชอบชาว ต่างประเทศที่เดินทางเข้ามาค้าขายในราชอาณาจักรลาวด้วย เห็นได้จากกรณี หากมีข้าศึกศัตรูมาประชิดเมืองก็จะมี การป่าวประกาศให้ทุกคนอยู่ในบ้านเรือน และระดมพลมาร่วมรบ แต่หากมีชาวต่างประเทศเดินทางอยู่ในยามวิกาลนั้นก็ ต้องช่วยนำส่งถึงบ้านเขาด้วย ดังกล่าวไว้ว่า

“คณยังต่างประเทศแท้	ให้นายกวานถามถี ดูท่อน
หากผู้จักที่อยู่แท้	ควรให้ออกไป
คณบู้ที่แท้	ให้นำส่งหนีคืน
ส่งให้ถึงเคหัง	แห่งเขาผุ้งนั้น” ^{๓๖}

การที่มีชาวต่างประเทศเดินทางเข้ามาค้าขายหรือมาใช้ชีวิตอยู่ในสังคม ล้านช้างดังที่ปรากฏเป็นบทบัญญัติกฎหมายย่อมแสดงให้เห็นว่า อาณาจักรล้าน ช้างยุคนั้นเริ่มมีการค้าขายที่เจริญรุ่งเรือง และเริ่มมีชาวต่างชาติและทูตเข้ามาเจริญ สัมพันธไมตรีแล้ว สันนิษฐานว่า อาจหมายถึงสังคมสมัยสมเด็จพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช ซึ่งมีความเจริญรุ่งเรืองทางการค้าสูงสุดยุคหนึ่ง หลังจากที่พระองค์ทรงย้ายราช ธานีจากนครหลวงพระบางไปอยู่ที่นครหลวงเวียงจันทน์ อนึ่ง แม้ว่าการกล่าวถึง ชาวต่างประเทศที่เข้ามาอยู่ในสังคมล้านช้างไม่อาจชี้ชัดได้ว่าชาวต่างประเทศที่ เดินทางเข้ามาค้าขายหรือเข้ามาสัมพันธไมตรีกับล้านช้างนั้นมีชนชาติใดบ้างและ เข้ามาตั้งแต่สมัยใดแต่สิ่งที่ชี้ชัดคือชาวล้านช้างมีความเจริญรุ่งเรืองด้านการค้า กับชาวต่างประเทศแล้ว

๑๐. สังคมที่ควบคุมการครองตนของผู้หญิงอย่างเข้มงวด

มีข้อสังเกตว่า เอกสารชิ้นนี้สะท้อนให้เห็นการควบคุมสตรีอย่างเคร่งครัด โดยเฉพาะเรื่องหลักการประพฤติปฏิบัติตนของสตรีที่แต่งงานแล้ว คือ ห้าม ประพฤติมิจรรยา เช่นการคบชู้ การร่วมมือกับชู้ทำร้ายสามี การฆ่าสามีโดย วางยาเบื่อ การลักเอาข้าวของเครื่องใช้หรือเงินทองไปปรนเปรอชายชู้ เหล่านี้ เป็นคติฉกรรจ์ที่กฎหมายระบุโทษไว้อย่างรุนแรงถึงขั้นฆ่าผู้หญิงและชายชู้ได้โดย

^{๓๖} กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรม ๘๙.

ไม่มีความผิด ทั้งนี้หากเปรียบเทียบเรื่องราวของผู้หญิงระหว่างผู้หญิงล้านช้าง กับผู้หญิงล้านนาพบว่ามีความแตกต่างกันอย่างน่าสนใจ กล่าวคือผู้หญิงล้านนา ที่กล่าวไว้ในกฎหมายมังรายศาสตร์นั้นจะถูกควบคุมเป็นพิเศษโดยเฉพาะกลุ่ม “แม่ร้างแม่หม้าย” ซึ่งถูกมองว่าเป็นกลุ่มคนที่มีสถานภาพทางสังคมต่ำถูก ประณามและถูกดูถูกเหยียดหยามจากคนในสังคม โดยเฉพาะแม่ร้าง ซึ่ง หมายถึงหญิงที่หย่าจากสามีหรือถูกสามีทอดทิ้ง สังคมมักจะโยนความผิดบาป ให้แก่ผู้หญิง โดยชี้ว่าเป็นเพราะผู้หญิงไม่ดี อันเป็นการโทษผู้หญิงแต่เพียงฝ่าย เดียว ในขณะที่กฎหมายล้านช้าง ไม่กล่าวถึงสถานภาพของแม่ร้างแม่หม้ายแต่ อย่างใด แต่จะเน้นเรื่องห้ามผู้หญิงคบชู้ อันเป็นการเสื่อมเสียเกียรติของสามีและ เน้นการประพฤติตนให้เหมาะสมตามบทบาทและสถานภาพของผู้หญิงเช่น ห้าม ซื่อขายแลกเปลี่ยน หรือให้ผู้อื่นกัณฑ์ยืมสินหากสามีไม่อยู่บ้าน การเดินทางไปยัง สถานที่ต่างๆ หรือท่องเที่ยวต้องได้รับอนุญาตจากสามี เป็นต้น

การลดทอนบทบาท/ความสำคัญของผู้หญิงลงดังที่ปรากฏในกฎหมาย ธรรมศาสตร์ขุนบุรุม (รวมถึงกฎหมายของล้านนา) แสดงให้เห็นว่า เดิมทีสังคม สมัยก่อนอาจให้ความสำคัญกับผู้หญิงเท่าเทียมหรือใกล้เคียงกับเพศชาย แต่ ต่อมาเมื่อรับแนวคิดจากภายนอกโดยเฉพาะพระพุทธศาสนาและลัทธิฮินดู ซึ่ง ให้ความสำคัญกับผู้ชายเป็นใหญ่หรือเรียกว่า “ระบบชายเป็นใหญ่” อาจส่งผลให้ บทบาทและสถานภาพของผู้หญิงลดลงจนกลายเป็นเพียงผู้อ่อนแอ ผู้อยู่ใต้การปกป้อง คุ้มครองของพ่อแม่ สามี และลูกชาย ดังปรากฏในกฎหมายตราสามดวงของ ไทยและวรรณกรรมไทยยุคคลาสสิก^{๓๓} นอกจากนี้การกล่าวถึงสตรีแปด จำพวก^{๓๔} ในกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบุรุม ซึ่งมีนัยถึงการเป็นผู้ปกครองตนเอง

^{๓๓} รวมถึงวรรณกรรมล้านช้าง และวรรณกรรมล้านนา

^{๓๔} ผู้หญิงแปดจำพวก ได้แก่ ๑)หญิงที่พ่อตายอยู่กับแม่ ๒)หญิงที่มีพ่อแม่อยู่รักษา ๓) หญิงที่พี่ชายรักษา ๔)หญิงที่น้องชายรักษา ๕)หญิงที่มีพี่น้องรักษา ๖)หญิงที่มีชาติเชื้อ รักษา ๗)หญิงที่ไม่มีพงศ์เชื้อรักษา ๘)และหญิงที่มีสหธรรมิกทั้งห้ารักษา คือ พระภิกษุ ภิกษุณี สามเณร คนมีศีล รักษาที่ดี หญิงแปดจำพวกนี้ใครจะล่วงเกินไม่ได้ หากใคร ล่วงเกินให้ปรับไหมเบี้ย ๕๕,๐๐๐ หรือ ๑๐๖ บาทเพื่อง ส่วนเมียสิบสองจำพวก ได้แก่ ๑) ชายโอรสเอามาเป็นเมีย ๒) กษัตริย์พระราชทาน ๓) ซื้อมา ๔) เมียเอาชื่อๆ ไม่ได้ตบแต่ง ๕) ชายเอาของกินบริโภคให้ ๖) ชายเอาเครื่องนุ่งให้ ๗) พ่อแม่แต่งให้ ๘) เมียที่ได้มาด้วย

ไม่ได้ต้องอยู่ในความปกครองของพ่อ พี่ น้อง ลุงป้า น้าอา ตลอดจนการกล่าวถึงเมียสิบสองจำพวกที่ชายอื่นจะละเมิดมิได้เพราะหมายถึงสตรีที่มีสามีแล้วต้องอยู่ในความคุ้มครองของสามี ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร แสดงความคิดเห็นว่าหญิงแปดจำพวกและเมียสิบสองจำพวกนั้นปรากฏอยู่ในกฎหมายล้านนาโบราณด้วยสันนิษฐานว่าน่าจะมาจากพระธรรมศาสตร์ของอินเดีย แต่มีข้อสังเกตว่า ทางล้านนาจะให้สิทธิแก่ผู้หญิงมากกว่าทางภาคกลาง เพราะล้านนาได้รับอิทธิพลจากมอญ ซึ่งให้ความสำคัญกับผู้หญิงมากกว่าแสดงว่า ไม่ได้ถือตามฮินดู จึงทำให้ผู้หญิงมีบทบาทเท่ากับผู้ชายในสังคมล้านนา^{๓๙}

นอกจากนี้ข้อสังเกตเพิ่มเติมว่านอกจากการควบคุมผู้หญิงในรูปแบบดังที่กล่าวมาแล้วยังพบว่ามีการสอนหลักการประพฤติปฏิบัติของผู้หญิงในการครองเรือน ครองตน และครองงาน เพื่อบ่มุ่เน้นให้ผู้หญิงเป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดี ซื่อสัตย์และไม่นอกใจสามีเนื่องจากเป็นการทำลายชื่อเสียงวงศ์ตระกูลของสามี ในทางตรงกันข้ามกลับไม่มีการกล่าวถึงคำสอนหรือหลักการว่าด้วยการกระทำ ความผิดทางมิชฌาจารย์ของผู้ชายแต่อย่างใดซึ่งแน่นอนว่าในแง่ของความจริงแล้ว การผิดลูกเมียและหรือสามีของคนอื่นย่อมเกิดขึ้นได้ทั้งฝ่ายหญิงและชาย

ส่งท้าย

กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบรมจัดเป็นกฎหมายสำคัญของชนเผ่าไทที่สามารถสะท้อนภาพแทนทางสังคมวัฒนธรรมไทยยุคก่อนได้รับอิทธิพลจากพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ฮินดูได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะภาพวิถีชีวิต ความเชื่อและจารีตประเพณีไทดั้งเดิมซึ่งชี้ให้เห็นว่าชนชาติพันธุ์ไทมีความสัมพันธ์กับความยากเพราะประกอบอาชีพทำนาปลูกข้าว มีความเชื่อเรื่อง

ให้ของรางวัล ๙) ได้ในห้วงลวดเอา ๑๐) เมียมาอยู่ในเรือนรับจ้างได้กัน ๑๑) ไปเลือกเอามาเป็นเมีย และ ๑๒) พ่อแม่ยอมรับว่าเป็นเมีย หมายความว่าเมียสิบสองประเภทดังกล่าวห้ามชายอื่นล่วงเกินเพราะมีเจ้าของแล้ว ดังนั้นหญิงแปดจำพวกและเมียสิบสองประเภทจึงเป็นเครื่องหมายแสดงให้รู้ว่าผู้หญิงคือผู้ที่ถูกคุ้มครองดูแล ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยตนเองตามคติพราหมณ์ฮินดู

^{๓๙} ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร, สัมภาษณ์, ๒๖ ธันวาคม ๒๕๕๒.

ขวัญ แม่โพสพ ผีบรรพบุรุษ เคารพระบบอาวุโส มีการปกครองแบบชนชั้น มีเจ้านาย มีไพร่ และทาส เป็นต้น รวมถึงมีความขัดแย้งในสังคมมากมายเกี่ยวกับการทำมาหากินและการดำรงอยู่ของคนในสังคม แต่อย่างไรก็ดี สังคมก็สุขสงบและพัฒนาสืบมาได้ด้วยหลักกฎหมายที่เน้นหลักความเป็นธรรมและความประนีประนอมค่อนข้างสูงซึ่งหล่อหลอมขึ้นมาจากหลักจารีตประเพณีผสมผสานกับหลักนิติธรรมเพื่อบังคับใช้ในการควบคุมความประพฤติของสมาชิกในสังคมให้อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขและเป็นระเบียบ ในอีกแง่หนึ่งสิ่งที่บังคับให้ปฏิบัติร่วมกันดังกล่าวก็น่าจะสะท้อนย้อนกลับเป็นเครื่องชี้ให้เห็นบทบาทและหน้าที่ความรับผิดชอบของแต่ละชนชั้นให้ทำงานด้วยความมุ่งมั่นตั้งใจ ไม่เอารัดเอาเปรียบหรือข่มเหงรังแกกันโดยเฉพาะผู้มีอำนาจเช่นชนชั้นปกครองห้ามเบียดเบียนไพร่ราษฎร ตลอดจนเรียกร้องให้คนในสังคมแสดงความรับผิดชอบต่อสังคมด้วยการสละสิ่งตนแลความสงบเรียบร้อยในสังคมร่วมกัน เป็นต้น

ภาพสะท้อนสังคมและวัฒนธรรมที่แสดงผ่านธรรมศาสตร์ขุนบรมนี้ ช่วยสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับสังคมล้านช้าง หรือ สังคมไทโบราณว่า มีการพัฒนาขึ้นเป็นลำดับ จากจารีตประเพณีซึ่งเน้นหลักเหตุผลและความปรองดองค่อนข้างสูง ขณะเดียวกัน ก็สะท้อนวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของสังคมไทโบราณที่คนในล้านช้างรักษาอยู่โดยผูกพันแนบแน่นอยู่กับเกษตรกรรมและการค้าขาย นอกจากนี้ ยังเห็นบทบาทของกษัตริย์ และขุนนางนักปกครองในการดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยในราชอาณาจักร เห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมทั้งระดับเล็กสุดคือ ครอบครัวไปจนถึงระดับชุมชนและสังคมเมือง

เป็นที่น่าสังเกตว่า ไม่ปรากฏคำว่า “กฎหมาย” ในธรรมศาสตร์ขุนบรมเลย และบทบัญญัติต่างๆ ก็ยังไม่ได้บันทึกอย่างเป็นระบบชัดเจน เนื่องจากสืบทอดกันมาในลักษณะของการท่องจำ อย่างไรก็ตามถ้าหากใช้ภาษาไทโบราณจึงเข้าใจยากแม้แต่สำหรับคนที่คุ้นเคยภาษาลาวเป็นอย่างดี เหตุนี้ ธรรมศาสตร์ขุนบรมจึงมีคุณค่าต่อนักอักษรศาสตร์ ในฐานะที่แสดงให้เห็นลักษณะทางวรรณกรรมที่ใช้คำไทโบราณง่ายๆ แต่สื่อความหมายได้ชัดเจน ศัพท์โบราณจำนวนมากไม่ใช้แล้วในปัจจุบัน แต่ก็จัดเป็นคลังคำสำคัญในการทำทำความเข้าใจพัฒนาการของภาษาไทยเช่น คำว่าเงินเหี้ย เงินซึก เงินเบี้ย ชนค่าค่อ ชนไหม ชน

แปลง ชั้นสมมา และถ่องค่า เป็นต้น

ธรรมศาสตร์ขุนบุรุมแสดงให้เห็นถึงหลักนิติธรรมของรัฐในการตัดสินคดีความต่างๆ มีบางช่วงตอนที่กล่าวอ้างถึงธรรมศาสตร์และราชศาสตร์^{๔๐} แต่ก็เป็นเพียงการอ้างอิงเฉพาะเรื่องคดี ๔ ประการ ดังที่ได้อภิปรายไว้แล้วซึ่งสะท้อนถึงการแพร่กระจายความเชื่อและหลักการปกครองของชาวอินเดียที่ทรงอิทธิพลอยู่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาเป็นเวลานานแล้ว ในส่วนของราชอาณาจักรลาวเอง หลังจากที่ผลิตสร้างกฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบุรุมแล้วยังมีกฎหมายโคสाराช (โคสाराชฎี) กฎหมายธรรมศาสตร์ลาว กฎหมายอาณาจักรเทียมกัน ซึ่งแต่งขึ้นในชั้นหลังนั้นได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ สันนิษฐานว่าน่าจะแต่งในสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช เห็นได้จากเมื่อพระองค์เสด็จไปปกครองล้านนาพระองค์ได้นำกฎหมายโคสाराชไปใช้ในล้านนาในขณะที่กฎหมายธรรมศาสตร์ขุนบุรุมนี้มีกลิ่นอายหรือมีลักษณะเฉพาะของสังคมล้านช้างอย่างเห็นได้ชัดคือประกอบขึ้นจากหลักจารีตประเพณีอย่างแท้จริง

^{๔๐} การกล่าวถึงหลักการดำรงตน และการตัดสินคดีความของผู้พิพากษาว่าต้องตั้งมั่นอยู่ในธรรมห้ามมีอคติ ๔ ประการได้แก่ ฉันทาคติ โลภาคติ ภยาคติ และโมหาคติ ซึ่งเป็นหลักการตัดสินคดีที่กล่าวไว้ในหลักอินทภาษในพระธรรมศาสตร์ แสดงให้เห็นว่าล้านช้างยุครุ่งเรืองนั้นได้รับอิทธิพลวัฒนธรรมอินเดียผ่านพุทธศาสนาและกฎหมายธรรมศาสตร์

บรรณานุกรม

กฤษฎา บุญยสิทธิ. “พระอัจฉริยภาพด้านนิติศาสตร์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช.” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. **กฎหมายไทยฉบับเฉลิมพระเกียรติ**. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก”, ๒๕๔๘.

ชาญณรงค์ บุญหนุน. “พระธรรมศาสตร์.” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร และวีรวัลย์ งามสันติกุล, บรรณาธิการ. **นิติปรัชญาไทย ประกาศพระราชปราชญ์หลักอินทภาษ พระธรรมศาสตร์ และ On the Laws of Mu'ung Thai or Siam**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๙.

บัวริน วังศิริ. **ทาสในสังคมไทย ศึกษาจากพระไอยการลักษณะทาส**. เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางวิชาการเรื่อง กฎหมายตราสามดวง: แว่นส่องสังคมไทย ครั้งที่ ๓ วันศุกร์ที่ ๑๑ และวันเสาร์ที่ ๑๒ มิถุนายน ๒๕๔๗ ณ ห้องประชุมสำนักหอสมุดแห่งชาติ ท่าราชวรดิฐ กรุงเทพมหานคร.

พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖.

พินชนุกรมราชาธิราช ฉบับบูรณแก้. จัดพิมพ์เพื่อเป็นเกียรติและแสดงความยินดีในมงคลวาระที่ อาจารย์พิฑูร มลิวัลย์ได้รับพระราชทานปริญญาดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์ สาขาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๑๗ ธันวาคม ๒๕๓๐.

ประเพณีกฎหมายเขียนใหม่ ต้นฉบับใบลาน อักษรไทยเหนือ ภาษาไทยเหนือ. ปรึวรรตโดย นายสังวาล ราชศรี. ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร เมธีวิจัยอาวุโส สกว. หัวหน้าโครงการวิจัย “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก” มอบเป็นมิตรพลีเนื่องในโอกาสขึ้นศกใหม่ ๒๕๕๐. มปท. มปป.

ประเสริฐ ณ นคร. **มั่งรายศาสตร์ หรือกฎหมายพระเจ้ามั่งราย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๑.

ปิยนัตร์ ลินธุสอาด. **สังคมล้านช้างตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๒๑ ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๓**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๐.

ยุวรี อภิรักษ์ภูสิทธิ. **การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมเรื่องขุนบุรุม**. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐.

วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. **กฎหมายไทยฉบับเฉลิมพระเกียรติผลงานวิจัย**. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก”. ๒๕๔๘.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. “ศิลาจารึกกฎหมายลักษณะลักพา/โจร.” ใน ๑๐๐ เอกสาร **สำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย ลำดับที่ ๑**. วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๕๒.

_____. **คลองตัดคำพระพุทโธไสจารย์ บันทึกการตัดสินใจของล้านนาโบราณ**. รายงานวิจัยฉบับพิเศษ โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก” ในความสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๙.

ศศิกันต์ คงศักดิ์. “หลักอินทภาษ: คำสอนตระลาการไทยสมัยโบราณ.” ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร และวีรวัลย์ งามสันติกุล, บรรณาธิการ. **นิติปรัชญาไทย ประกาศพระราชปราชญ์ หลักอินทภาษ พระธรรมศาสตร์ และ On the Laws of Mu'ung Thai or Siam**. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), ๒๕๔๙.

เสถียร พันธรังสี. **ท้องถื่นสยามสมัยพระพุทธเจ้าหลวง**. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๐.

Volker Grabowsky and Andrew Turton, **The Gold and Silver Road of Trade and Friendship, The McLeod and Richardson Diplomatic Missions to Tai State in 1837**. Chiang Mai: Silkworm Books, 2003.

เอกสารลำดับที่ ๑๖

คำสอนพระยามังราย : เอกสารภูมิปัญญาล้านนา

ณัฐพล อยู่รุ่งเรืองศักดิ์

๑.ความสำคัญของเอกสาร

การรับรู้เรื่องราวทางประวัติศาสตร์ล้านนาในปัจจุบันนี้ มีความก้าวหน้าเป็นอย่างมากเพราะได้มีการศึกษาค้นคว้าจากเอกสารต่างๆ ซึ่งปริวรรตจากตัวอักษรล้านนามาเป็นภาษาไทย ทั้งในสมุดข่อยและสมุดใบลานที่มีอยู่มากมาย ซึ่งเป็นแหล่งข้อมูลและความรู้ด้านต่างๆ ที่จะสามารถเพิ่มข้อมูลทางการศึกษาให้มีเนื้อหาและหลักฐานในการอธิบายทางประวัติศาสตร์ได้มากขึ้น แต่การศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาส่วนใหญ่จำกัดอยู่เพียงภาพของสังคมที่มีเพียงเรื่องราวของลำดับเวลาและลำดับเหตุการณ์เป็นตัวดำเนินเรื่องราวทางประวัติศาสตร์เท่านั้น การจะศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนาเพื่อให้เกิดภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้น จำเป็นจะต้องศึกษาให้เห็นถึงระบบความคิด ความเชื่อ ค่านิยม รวมถึงทัศนคติของคนในสังคมล้านนาในยุคสมัยที่ทำการศึกษา ซึ่งสิ่งที่สามารถสะท้อนให้เห็นภาพเหล่านี้ได้ส่วนหนึ่งนั้น คือ วรรณกรรม

“คำสอนพระยามังราย” เป็นวรรณกรรมคำสอนเก่าแก่เรื่องหนึ่งของล้านนา พิจารณาจากลักษณะการประพันธ์สันนิษฐานว่า แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๙ เพราะลักษณะของร่ายและสร้อยคำทำยวรรคมีลักษณะสอดคล้องกับวรรณกรรมในช่วงเวลานี้ เช่น “โองการแข่งน้ำ” และ “ศิลาจารึกหลักที่ ๑” ซึ่งลักษณะของการประพันธ์ดังกล่าวไม่พบในสมัยต่อมา^๑ และเป็น

^๑ อีรวดี ไตรลึงคะ, การศึกษาเชิงวิเคราะห์คำสอนพระยามังราย (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, ภาควิชาภาษาไทย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), ๖๙.

ช่วงเวลาใกล้เคียงกับสมัยของพระยามังราย^๒ โดยเนื้อหาในตอนต้นของเรื่องระบุว่า พระสงฆ์รูปหนึ่ง ซึ่งอ้างว่ารจนาขึ้นตามคำสอนของพระมหาตีสุเถระที่ได้ทรงสอนแก่พระยามังราย มีจุดมุ่งหมายให้พระยามังรายนำไปสั่งสอนคนทุกระดับชั้นในสังคม คือ ท้าวพระยา เสนาอำมาตย์และไพร่ทั้งชายหญิง โดยมีอิทธิพลแนวคิดทางพุทธศาสนาเป็นบรรทัดฐานในการกำหนดเนื้อหาคำสอน

เนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมเรื่องนี้ ไม่ได้ถูกจำกัดอยู่เพียงภาพของสถาบันปกครองที่มักปรากฏอยู่ในวรรณกรรมต่างๆ ทั่วไปเท่านั้น แต่แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญา คติความเชื่อและแนวทางการดำรงตนในสังคมของผู้คนทุกชนชั้นในล้านนา

ผู้แต่งวรรณกรรมเรื่องนี้มีสถานภาพทางสังคมเป็นพระ อันเป็นสถาบันที่เชื่อมชนชั้นระหว่างผู้ปกครองกับผู้อยู่ภายใต้การปกครอง ทำให้วรรณกรรมเรื่องนี้ได้ถ่ายทอดความรู้ ความคิด ความเชื่อ ค่านิยมรวมถึงทัศนคติต่างๆ ของคนทุกชนชั้นในสังคมล้านนาไว้ และการที่วรรณกรรมเรื่องนี้ได้มีการคัดลอกสืบทอดกันมาจนเป็นที่นิยมแพร่หลายในสังคมล้านนา สะท้อนให้เห็นถึงการที่ผู้คนในสังคมยอมรับในแนวคิดและคำสอนจากวรรณกรรมเรื่องนี้

วิธีการนำเสนอเรื่องใน “คำสอนพระยามังราย” มีลักษณะที่ต่างไปจากวรรณกรรมคำสอนเรื่องอื่นๆ คือ ในส่วนแรก มีลักษณะที่เรียกว่า “ใจความ” โดยใช้รายเป็นการเดินเรื่อง สันนิษฐานว่า เพื่อให้ง่ายต่อการจดจำข้อความแต่ในบางข้อความนั้น ไม่สามารถที่จะตีความหรือทำความเข้าใจได้ เนื่องจากเป็นลักษณะของการอุปมา จึงมีการอธิบายในลักษณะของร้อยแก้วอีกครั้ง เพื่อที่สามารรถเข้าใจความหมายได้ ซึ่งเรียกว่า “เนื้อความ” และบางส่วนนั้นเป็นลักษณะของคำสอนที่สามารถจะทำความเข้าใจได้

^๒ ชินกาลมาลีปกรณ์ระบุว่า พระยามังรายมีอายุระหว่าง พ.ศ.๑๗๘๒ - ๑๘๕๔ แต่ราชวงศ์ปกรณ์เชียงใหม่ (ตำนาน ๑๕ ราชวงศ์) ระบุว่า พระยามังรายมีอายุระหว่าง พ.ศ. ๑๗๘๒ - ๑๘๖๐ ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, “เอกสารจีนราชวงศ์หยวนและหมิงสื่อถึงเกี่ยวกับรัชกาลพระยามังรายหลวง”, ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: คัดติโสภาคการพิมพ์, ๒๕๕๒), ๑๒๓-๑๖๑.

“คำสอนพระยามังราย” เป็นเสมือนภาพสะท้อนระบบความคิด ความเชื่อ ค่านิยม รวมถึงทัศนคติของคนในสังคมล้านนา ทั้งด้านสังคม วัฒนธรรม การเมืองและเศรษฐกิจได้ในระดับหนึ่ง ช่วยให้ผู้ที่ศึกษาได้เข้าใจถึงระบบความคิด ของชาวล้านนา และส่งผลให้การศึกษาประวัติศาสตร์ล้านนามีความน่าสนใจ และมีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น เพราะนอกจากจะมีลำดับเวลาและภาพเหตุการณ์ แล้ว ยังมีความคิด คติความเชื่อ ค่านิยมและภูมิปัญญาของผู้คนในสังคมปรากฏ ขึ้นด้วย “คำสอนพระยามังราย” จึงจัดเป็นเอกสารภูมิปัญญาของล้านนาที่ สำคัญเอกสารหนึ่ง

๑.๑ สถานภาพความรู้

จากการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องกับวรรณกรรมคำสอนเรื่อง “คำสอน พระยามังราย” นั้นพบว่า แม้สมหมาย เปรมจิตต์และปวงคำ ตู่ยเขียว เป็น ปริวรรตเนื้อความ และโครงการสำรวจจตุรภิรไบลานและสมุดข่อย คณะ สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ได้จัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๙ แต่งานศึกษา เกี่ยวข้องนั้นยังมีอยู่อย่างจำกัด มีเพียงผลงานของ อีราวดี ไตลังคะเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์คำสอนพระยามังราย” ในรูปแบบวิทยานิพนธ์ ภาควิชา ภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๒๕ ซึ่งวิเคราะห์รูปแบบและ ลักษณะคำประพันธ์ รวมถึงการวิเคราะห์เนื้อหาบางส่วนของคำสอนพระยามังราย งานที่ เกี่ยวข้องนั้นเป็นการศึกษาเรื่องของลักษณะคำประพันธ์มากกว่าที่จะศึกษาในฐานะ เอกสารประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาของล้านนา

๑.๒ ที่มาของเอกสาร

คำสอนพระยามังราย ต้นฉบับเดิมเป็นสมุดข่อยมี ๓๓ หน้า แต่ละหน้ามี ๑๘ บรรทัด กว้าง ๒๙ เซนติเมตร ยาว ๓๔ เซนติเมตร ข้อความทั้งหมดว่า ด้วยคำสอนพระยามังรายและคำสอนปรัมปราอีก ๒-๓ เรื่อง ซึ่งมักจะพบอยู่ ทั่วไปในภาคเหนือและภาคอีสาน ตลอดจนประเทศลาว สมุดข่อยคำสอนพระยามังรายที่ ได้พบนี้ มีการใช้คำและสำเนียงภาษายองปะปนอยู่มาก โดยได้เอกสารมาจาก พระโสมณธรรมมุนีแห่งวัดศรีโคมคำ อำเภอพะเยา จังหวัดเชียงราย ซึ่งท่านได้เอกสาร มาจากวัดสุวรรณหงษา อำเภอดอกคำใต้ จังหวัดเชียงราย ผู้ทำการปริวรรตได้ตั้งชื่อ

๑๒๒ คำสอนพระยามังราย

สันนิษฐานว่า สมุดข่อยเล่มนี้พระราชยอหรือพระที่เคยมีชีวิตคลุกคลีอยู่กับชาว
ยองบริเวณอำเภอป่าซางเป็นผู้รวบรวมขึ้น และมีการคัดลอกถ่ายทอดกันมา
หลายครั้ง ทำให้เนื้อหาบางส่วนคลาดเคลื่อน ภาควิชาสังคมวิทยาและ
มานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จึงได้จัดทำพิมพ์
เผยแพร่ “คำสอนพระยามังราย” เมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๕๑๙ เพื่อให้เนื้อหา
มีความคลาดเคลื่อนน้อยที่สุด^๓

๒. สารัตถวิพากษ์

คำสอนพระยามังรายมีลักษณะคำสอนที่เริ่มต้นด้วยอรรถกถาและมี
อรรถาธิบาย มีลักษณะของปริศนาธรรมที่อธิบายเนื้อหาอย่างสั้นๆ ในเชิง
เปรียบเทียบ โดยเริ่มต้นด้วยการประพันธ์คำกล่าวนมัสการพระรัตนตรัยและ
อำนวยการผู้อ่าน จากนั้นกล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการแต่งวรรณกรรมเรื่องนี้ว่า
พระสงฆ์องค์หนึ่งได้แต่งคำสอนเรื่องนี้ขึ้นตามคำที่พระมหาตีสุเถระทรงสั่ง
สอนแก่พระยามังราย เนื้อความในตอนท้ายกล่าวถึงวัตถุประสงค์ของการแต่ง
ว่า เพื่อให้พระยามังรายนำคำสอนนี้ไปปฏิบัติ และนำไปสั่งสอนแก่ขุนนางและ
ประชาชน เพื่อให้ทุกคนปฏิบัติตามจะทำให้บ้านเมืองสงบสุข

คำสอนพระยามังรายเป็นคำสอนที่สอนคนในทุกระดับชั้นของสังคม โดย
ระบุฐานะของบุคคลที่ต้องการสอนไว้ตอนต้นของแต่ละบทคำสอน ได้แก่ ท้าว
พระยา เสนาอำมาตย์และประชาชน ในส่วนเนื้อเรื่องของคำสอนประชาชนนั้น
แบ่งเนื้อหาออกเป็นคำสอนเพื่อบุคคลทั่วไป คำสอนผู้ชายและคำสอนผู้หญิง ซึ่ง
เนื้อหาของคำสอนพระยามังรายมีลักษณะดังนี้

คำสอนท้าวพระยา (กษัตริย์) จะเน้นให้ความสำคัญในเรื่องการปกครอง
การควบคุมดูแลเสนาอำมาตย์และประชาชน การเจริญสัมพันธไมตรีกับ
บ้านเมืองอื่น การจัดการและการบริหารบ้านเมืองโดยใช้หลักจารีตประเพณี ที่มี

^๓ คำสอนพระยามังราย (เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะ
สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๑๙)

การผสมผสานพุทธศาสนาเข้าไว้ด้วยกัน การมีจริยธรรมของผู้ปกครองและการประพฤติปฏิบัติตนให้เหมาะสมในฐานะผู้ปกครองบ้านเมือง

คำสอนเสนาอำมาตย์ ในตำแหน่งต่างๆ เน้นเรื่องการปกครอง การจัดระเบียบสังคม โดยยึดหลักคุณธรรมและจริยธรรม ปฏิบัติตนตามหน้าที่อย่างเหมาะสม ยึดถือจารีตประเพณี

คำสอนประชาชน เป็นคำสอนในการดำเนินชีวิตให้เป็นสุข โดยยึดหลักทางพุทธศาสนาและหลักปฏิบัติตนให้ดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมได้ ซึ่งคำสอนได้แบ่งเป็น คำสอนทั่วไป คำสอนผู้ชายและคำสอนผู้หญิง

๒.๑ แนวคิดในวรรณกรรมคำสอนเรื่อง “คำสอนพระยามังราย”

คำสอนพระยามังรายเป็นวรรณกรรมที่มีแนวคิดในด้านต่างๆ ที่แสดงโลกทัศน์และชีวทัศน์ของผู้คนในสังคม โดยมีพุทธศาสนาเป็นบรรทัดฐาน มีลักษณะเป็นข้อควรปฏิบัติ และข้อไม่ควรปฏิบัติ โดยใช้จารีตประเพณีเป็นตัวควบคุม ซึ่งถือว่าเป็นมาตรการอ่อนที่ใช้ในสังคมล้านนา โดยมีลักษณะของคำสอนดังต่อไปนี้

คำสอนท้าวพระยา

เนื้อหาในคำสอนพระยามังรายนั้น กล่าวว่ให้ท้าวพระยาผู้ปกครองพิจารณาคอยดูแลควบคุมบรรดาเสนาอำมาตย์ปฏิบัติตามหน้าที่ให้เหมาะสม และเต็มความสามารถ ดูแลเอาใจใส่อาณาประชาราษฎร์อย่าให้เดือดร้อน ส่งเสริมสนับสนุนผู้ที่มีปัญญา ความสามารถและญาติพี่น้อง ส่งเสริมทางด้านเศรษฐกิจและการค้า คุณสมบัติของท้าวพระยาที่ดีนั้นจะต้องมีความรอบรู้ในกิจการทั้งปวง ปฏิบัติตนให้ถูกกาลเทศะ มีหลักการพูดที่เหมาะสม จิตใจหนักแน่น ไม่ละเมิดหรือทำลายอาชญาใดๆ ที่ตั้งไว้ ปฏิบัติตามโบราณราชประเพณี มีสติรอบคอบ มีความตั้งใจในการปฏิบัติหน้าที่การงาน สอดส่องดูแลกิจการงานต่างๆ มีเมตตาในการลงโทษผู้ที่กระทำความผิด โดยพิจารณาโทษอย่างเหมาะสม ไม่ดูถูกดูแคลนผู้ที่ต่ำต้อยกว่า ยึดถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง ปฏิบัติตามคำสอนของพุทธศาสนา ทำนุบำรุงพระศาสนาให้ดำรงอยู่และเจริญรุ่งเรือง ส่งเสริมความสัมพันธ์กับบ้านเมืองอื่น อีกทั้งสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นภายใน

๑๒๔ คำสอนพระยามังราย

สังคม มีความเข้มงวดเรื่องกฎหมายบ้านเมือง มีความตั้งใจปฏิบัติงานต่างๆ และ
สุดท้ายคือให้ปฏิบัติธรรมเพื่อเข้าสู่พระนิพพาน

หลักปฏิบัติของผู้เป็นท้าวพระยาปกครองบ้านเมืองในคำสอนพระยามังรายนั้น
เน้นเรื่องการเมืองการปกครอง คำสอนท้าวพระยานี้สะท้อนแนวคิดการปกครองแบบ
ธรรมราชา คือ ท้าวพระยาที่ดีต้องเป็นผู้ยึดมั่นและปฏิบัติตามหลักธรรมในพุทธศาสนา
นำหลักธรรมทางศาสนามาใช้ปกครองบ้านเมืองอย่างมีเมตตาธรรม การที่ท้าว
พระยายึดมั่นในพุทธศาสนาและผู้อาวุโส นั้น เป็นการควบคุมจิตใจไม่ให้ลุ่มหลง
ในอำนาจการปกครอง การปฏิบัติตามจารีตประเพณีโบราณถือเป็นแบบอย่างที่ดี
สืบต่อกันมา เพื่อใช้เป็นแบบแผนในการควบคุมและสั่งสอนให้ผู้อยู่ใต้ปกครอง
ปฏิบัติตาม ดูแลสอดส่องไม่ให้เสนาอำมาตย์เข้มแข็งแก่ประชาชน มี
วิจาร์ณญาณในการลงโทษผู้กระทำความผิด เอาใจใส่ดูแลประชาชน นอกจากนี้
ยังแสดงให้เห็นถึงการปรับเปลี่ยนวิธีการปกครองให้เข้ากับหลักธรรมของพุทธ
ศาสนา เพื่อให้บ้านเมืองเป็นปึกแผ่น เกิดความร่มเย็นเป็นสุข และเน้นการขยาย
อาณาเขต โดยการสร้างสัมพันธไมตรีต่อกันมากกว่าการขยายอาณาเขตโดย
การทำสงคราม

การปกครองโดยธรรมย่อมจะทำให้บ้านเมืองร่มเย็นเป็นสุข ก่อให้เกิด
ความสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้ปกครองและผู้ใต้ปกครอง ทำให้สามารถที่จะ
ควบคุมกำลังไพร่พลและรักษาจำนวนคนที่เข้ามาอาศัยได้ การมีจำนวน
ประชากรมากนั้นย่อมแสดงถึงความเข้มแข็งของเมืองได้ เนื่องจากกำลังคนถือเป็น
ปัจจัยพื้นฐานสำคัญของอาณาจักร

คำสอนเสนาอำมาตย์

เนื้อหาในคำสอนพระยามังรายนั้นกล่าวว่า เสนาอำมาตย์ควรมีความรู้
รอบด้าน ประกอบไปด้วยความศรัทธาในพุทธศาสนา มีศีลธรรม ความละเอียด
และความเกรงกลัวต่อบาปกรรม เป็นผู้ที่มีจิตใจให้ เป็นผู้ฟังมาก มีความรู้และมี
ความกล้าหาญ แม้ยามศึกสงครามก็ให้มีจิตใจมุ่งมั่นที่จะกระทำศึก ไม่คิดที่จะ
หนีทัพกลับมาสู่บ้านเรือนตน และยามบ้านเมืองสงบก็อย่าได้กระทำตนหยาบช้า
และกระด้างแข็งต่อประชาชน อย่าไว้ใจบรรดาพวกที่เข้ามาอยู่ด้วยไม่ถึง ๓ ปี

อย่าละทิ้งบรรดาทหารในศึกครั้งก่อนๆ รู้จักรักษาทรัพย์สินเงินทอง อย่าได้กระทำตนให้เกิดโทษ ประพฤติตนตามประเพณีที่มีมาแต่ก่อน ทั้งด้านการกิน การให้ทาน การบ้านการเมืองต่างๆ และสนองคุณท้าวพระยาและแผ่นดินอย่างสม่ำเสมอ

คำสอนพระยามังรายในส่วนที่เป็นคำสอนเสนาอำมาตย์แสดงให้เห็นว่าเสนาอำมาตย์เป็นตัวแทนท้าวพระยาในการจัดการปกครองให้เป็นไปตามระเบียบของสังคมในระดับต่างๆ เสนาอำมาตย์ที่ดีจะต้องมีคุณธรรมช่วยปกครองบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง เป็นผู้ปฏิบัติงานต่างพระเนตรพระกรรณในด้านการเมืองการปกครอง การปฏิบัติตนของเสนาอำมาตย์นั้นจะต้องปฏิบัติหน้าที่ด้วยความมีจริยธรรม ต้องเป็นผู้นำที่ดี มีความกล้าหาญ มีความรู้ความสามารถ เต็มขนาด รอบคอบและประกอบด้วยคุณธรรม จึงจะสามารถช่วยในการปกครองบ้านเมืองให้เกิดประโยชน์สุขได้ การวางตนเป็นผู้นำที่ดีของเหล่าบรรดาเสนาอำมาตย์จะต้องยึดถือปฏิบัติข้อระเบียบประเพณีแต่โบราณและมีศีลธรรมตามหลักของพุทธศาสนา นอกจากนี้ ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเสนาอำมาตย์ต้องดำรงสถานะของตนในสังคมให้เหมาะสม ไม่โอ้อวดตนว่ามียศศักดิ์หรือมีความรู้ฉลาดกว่าผู้อื่น

การเป็นเสนาอำมาตย์จำเป็นต้องยึดถือตามระเบียบประเพณี โดยการสืบทอดอาชีพตามเชื้อสายตระกูล “เชื้อสายเสนาก็ให้เป็นเสนา เชื้อสายขุนก็ให้เป็นขุน เชื้อสายข้าราชการก็ให้เป็นข้าราชการ”^๔ “บ่ใช้เชื้อเจ้าก็อย่าหวังเป็นพระยา บ่ใช้เชื้อเสนาก็อย่าหวังเป็นอำมาตย์ บ่ใช้เชื้อคนแก้วอาจก็อย่าหวังเป็นขุนหาญ บ่ใช้เชื้อนักรบก็อย่าหวังเป็นเอ้าแก”^๕ การให้ความสำคัญเกี่ยวกับจารีตประเพณีคตินิยมเชื่อในเรื่องนี้สันนิษฐานว่า บุคคลที่มีเชื้อสายจากตระกูลที่มีหน้าที่สืบทอดกันมานั้นจะได้เรียนรู้ประเพณีเกี่ยวกับบ้านเมืองจากบรรพบุรุษ

^๔ ประเพณีกฎหมายเชียงใหม่ ต้นฉบับใบลาน อักษรไทยเหนือ ภาษาไทยเหนือ ปวิวรรต โดย สว่าง ราศรี

^๕ วินัย พงศ์ศรีเพียร, คลองตัดคำพระพุทโธสาจารย์ (กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย “กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก, ๒๕๔๙), ๑๗.

๑๒๖ คำสอนพระยามังราย

ของตน ทำให้ง่ายต่อการอบรมสั่งสอน และปฏิบัติหน้าที่ได้สมบูรณ์กว่าผู้ที่มาจากนอกเชื้อสายอาชีพ ซึ่งไม่ได้รับการฝึกฝนมาตั้งแต่แรก

การคำนึงถึงชื่อเสียงของวงศ์ตระกูลเป็นสิ่งที่ช่วยเสริมอำนาจบารมีให้เสนาอำมาตย์และเป็นเสมือนเครื่องมือควบคุมเสนาอำมาตย์ให้ปฏิบัติตนอย่างเหมาะสม เพื่อรักษาชื่อเสียงของวงศ์ตระกูล ผู้ที่มีเชื้อสายเสนาอำมาตย์มาก่อนจึงมีความเหมาะสมและมีความสามารถช่วยปกครองบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง

การยึดมั่นในหลักคติความเชื่อเรื่องการสืบเชื้อสายหน้านั้น มีอิทธิพลต่อคติความเชื่อของชาวล้านนาอย่างมาก เห็นได้จากเหตุการณ์ตอนที่เชียงใหม่เป็นเอกราชในระยะเวลาที่ยาวนาน โดยมีราชวงศ์มังรายเพียงราชวงศ์เดียวปกครองนั้นสืบเนื่องมาจากที่เสนาอำมาตย์แม้จะขึ้นมามีอำนาจมากเพียงใดก็ตาม ก็ไม่กล้าละเมิดหลักการหรือคติความเชื่อนี้ เพื่อที่จะยกตนเองขึ้นเป็นท้าวพระยา ต่อมาเมื่อพม่าเข้ามาปกครองล้านนา พม่าก็ได้รับการต่อต้านจากผู้คนในสังคมเพราะละเมิดคติความเชื่อนี้

คำสอนประชาชน

เนื้อหาในคำสอนพระยามังรายนั้นกล่าวไว้ว่า ประชาชน (คนใต้ลุ่มฟ้า) ควรมีใจใฝ่ในพุทธศาสนา รักษาศีล มีความสำรวมกิริยา ทั้งการนั่ง การนอน การยืน การเดิน ให้รู้จักเลือกคบคน มีความกตัญญูรู้คุณต่อบิดามารดา และการเลือกใช้คนให้เหมาะสมกับงาน

ประชาชนถือเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมือง สังคมล้านนาเป็นสังคมเกษตรกรรม มีความจำเป็นต้องใช้กำลังคน เพื่อเป็นแรงงานและเป็นทหารในยามศึกสงคราม คำสอนพระยามังรายส่วนที่สอนประชาชนจึงให้ยึดถือพุทธศาสนาเป็นหลักปฏิบัติ หมั่นรักษาศีล ทำบุญทำทาน ไม่ทำความชั่ว คำสอนด้านการดำเนินชีวิตมีเนื้อหาในการปฏิบัติตน เพื่อที่จะอยู่ในสังคมได้อย่างสงบสุข ทั้งนิสัยส่วนบุคคลและความสัมพันธ์กับบุคคลอื่น กล่าวคือ สอนให้รู้จักเลือกคบคน คุณลักษณะของคนให้เป็น รู้จักวางตนและปฏิบัติตนให้ถูกต้องเหมาะสมตามฐานะ

^๖ เรื่องเดียวกัน, ๑๗.

พอใจในฐานะของตน ใส่ใจในเรื่องข้อห้ามที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตและความเชื่อในท้องถิ่น

คำสอนประชาชนสะท้อนให้เห็นว่า แนวคิดทางพุทธศาสนาเข้ามามีบทบาทในวิถีชีวิตของคนล้านนาเป็นอย่างมาก การยึดหลักคำสอนและหลักปฏิบัติทางพุทธศาสนาช่วยให้มีชีวิตที่ดี มีความเจริญรุ่งเรืองและแผ่ไปด้วยความเชื่อของคนในท้องถิ่น ถ้าไม่ปฏิบัติตามจะก่อให้เกิดความชั่วร้าย หรือสิ่งไม่ดีในชีวิต การส่งเสริมให้คนในสังคมมีความเชื่อมั่นในพุทธศาสนาอาจเป็นนโยบายภาครัฐที่ต้องการให้ประชาชนมีความเชื่อความศรัทธาในพุทธศาสนา เพื่อที่จะสะดวกในการปกครองผู้คนให้เกิดความสงบขึ้นภายในสังคมล้านนา เนื่องจากมีแนวคิด คติความเชื่อในเรื่องเดียวกันและมีผู้นำทางสังคมเป็นผู้นำทางด้านความเชื่อ ซึ่งจะทำให้ปกครองได้ทั้งกำลังคนและจิตใจของผู้คนในสังคม

คำสอนผู้ชาย

คำสอนผู้ชายเป็นการยกตัวอย่างลักษณะนิสัยและความประพฤติที่ไม่เหมาะสมของผู้ชายในล้านนา เช่น การนอนตื่นสาย เกียจคร้าน ไม่มีความรู้ในการทำไร่นา กิริยามารยาทไม่ดี ไม่มีความอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่ ชอบบอกคำสั่งพูดเกินความจริง ไม่มีความสามารถในงานฝีมือช่าง เช่น การผูกหูกทอผ้า ไม่มีความเอื้อเฟื้อแก่ญาติพี่น้องพวกพ้อง หูเบา ใจร้อน ดุฎกดูแคลนผู้อื่น ประพฤติตนไม่เหมาะสมและไม่ยึดมั่นในพุทธศาสนา เป็นต้น

คำสอนผู้ชายเน้นเรื่องความขยันหมั่นเพียร และความรู้ความสามารถในการดำรงชีพเป็นเรื่องที่สำคัญ เพราะผู้ชายถือว่าเป็นแรงงานหลักของครอบครัว และสังคมจำเป็นจะต้องมีความรับผิดชอบ ประพฤติตัวให้เหมาะสมกับการเป็นผู้นำของครอบครัว การที่มีรู้ความสามารถที่หลากหลายนั้นจะทำให้ทำมาหากินได้อย่างไม่ยากลำบาก และจะต้องเป็นผู้ยึดมั่นในพุทธศาสนาเพื่อให้การดำเนินชีวิตเป็นไปตามหลักธรรม เกิดความสงบสุขภายในสังคม

คำสอนผู้หญิง

คำสอนผู้หญิงเป็นการยกตัวอย่างลักษณะของผู้หญิงที่ไม่ดีตามคติความเชื่อของคนล้านนา เช่น ผู้หญิงที่ขาดคุณสมบัติของแม่บ้านแม่เรือน เกียจคร้าน ทำงานบ้านไม่เรียบร้อย ปฏิบัติไม่ดีต่อสามี มีกิริยาวาจาไม่สุภาพ ไม่มีมารยาท กิริยาไม่เหมาะสมกับความเป็นผู้หญิง แต่งกายไม่เรียบร้อย ชอบหาเรื่องก่อคดีความ อารมณ์ร้อน สร้างความเดือดร้อนก่อความวุ่นวาย ไม่ปฏิบัติตามศีลธรรม จริยธรรมของพุทธศาสนา เป็นต้น

คำสอนพระยามังรายในส่วนคำสอนผู้หญิงนั้น เน้นคุณสมบัติของผู้หญิงด้านการเป็นแม่ศรีเรือน และการรักษากิริยามารยาทให้สุภาพเรียบร้อย มีเนื้อความมากกว่าคำสอนผู้ชายซึ่งสะท้อนว่า ผู้หญิงล้านนามีกรอบทางสังคมในการควบคุมพฤติกรรมมากกว่าผู้ชาย และการดำเนินชีวิตในสังคมของผู้หญิงมีข้อควรระวังมากกว่าผู้ชาย และสุดท้ายเน้นในเรื่องของการปฏิบัติตนตามหลักศีลธรรมทางพุทธศาสนา

คำสอนของพระยามังรายในส่วนที่สอนประชาชนทั้งผู้ชายและผู้หญิง ยังสะท้อนระบบและแนวคิดในการดำเนินชีวิตในสังคมตามสถานภาพและหน้าที่ของตน รวมทั้งวิถีชีวิตที่มีมุมมองในการดำรงตนในสังคมที่แตกต่างกัน อีกทั้งยังชี้ให้เห็นถึงแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ดี เป็นชีวิตที่มีหลักศาสนา และระบบความเชื่อดั้งเดิมผสมผสานอย่างลงตัวเข้ามาเป็นตัวควบคุมให้ดำรงตนตามหลักศีลธรรม มีหลักปฏิบัติเพื่อให้ตนเองมีชีวิตที่ดีและสังคมก็จะอยู่ร่วมกันได้ ซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญที่จะทำให้บ้านเมืองพัฒนาต่อไป

๒.๒ ภาพสะท้อนสังคมล้านนาจากวรรณกรรมคำสอนเรื่อง “คำสอนของพระยามังราย”

คำสอนพระยามังรายเป็นคำสอนบุคคลหลายชนชั้นในสังคมล้านนา แสดงให้เห็นถึงสังคมที่มีความเหลื่อมล้ำ หรือความไม่เท่าเทียมกันของคนในสังคม สังคมล้านนาให้ความสำคัญกับท้าวพระยาเป็นอย่างมากเพราะอยู่ในฐานะของการเป็นผู้นำและผู้ปกครอง ซึ่งนอกจากจะมีภาระหน้าที่ปกครอง

บ้านเมืองแล้ว ยังมีหน้าที่สั่งสอนเสนาอำมาตย์และประชาชนอีกด้วย นอกจากนี้ยังสะท้อนระบบเศรษฐกิจของสังคมล้านนา ที่มีทั้งการเก็บภาษีและนโยบายการกระจายความเจริญไปสู่ส่วนต่างๆ ของเมือง

คำสอนพระยามังรายสะท้อนให้เห็นสภาพสังคมล้านนาในด้านต่างๆ ดังนี้

ด้านสังคมและวัฒนธรรม

คำสอนพระยามังรายได้แสดงให้เห็นภาพสังคมล้านนาว่า เป็นสังคมที่มีคติความเชื่อ และแนวคิดแบบพื้นเมืองที่ผสมผสานเข้ากับพุทธศาสนา โดยมีการกำหนดข้อห้าม ที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาไว้อย่างชัดเจน เช่น การไม่ดื่มสุราในวันพระ “อย่าดูดเหล้าวันสี่สั” การรักษาศีล “ใครได้ธัมม์หื้อไปสู่วะ” ทำบุญทำทาน แต่ในขณะเดียวกัน ก็ได้สะท้อนสังคมที่เต็มไปด้วยคติความเชื่อในเรื่องโชคลาง ไสยศาสตร์ต่างๆ การนับถือผีวิญญาณบรรพบุรุษ ความเชื่อเกี่ยวกับผีสาวเทวดา นับถือเทพยดาอารักษ์ต่างๆ ซึ่งอาจจะมาจากการที่ชาวล้านนานั้นผูกพันกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เนื่องจากสภาพทางภูมิศาสตร์ของอาณาจักรที่มีป่าไม้ล้อมรอบ การดำเนินชีวิตจึงต้องสอดคล้องกับสิ่งแวดล้อม ซึ่งจะเป็นสิ่งที่ช่วยกำหนดเงื่อนไขของพฤติกรรมมนุษย์ อีกทั้งชาวล้านนายังมีความผูกพันกับขนบธรรมเนียมประเพณีที่ยึดถือสืบทอดกันมา เน้นปฏิบัติตามประเพณีที่มีมาแต่เดิม เนื่องจากถือว่าเป็นสิ่งที่ดีงามอยู่แล้ว “บทว่าหื้อเลี้ยงปู่ ๓ คน คือหื้อได้กระทำตามจารีตปาวะนี้ท้าวพระยาทั้งหลายแต่ก่อนนั้นถวีย ๓ เช่นก่อนจึงจักดีแล” การแก้ไขหรือเปลี่ยนแปลงถือว่าเป็นการไม่เคารพบรรพบุรุษซึ่งจะเกิดสิ่งที่ไม่ดีเรียกว่า “ชืด” คือเกิดเภทภัยต่างๆ เกิดเสนียดจัญไรขึ้น

สังคมล้านนานั้นถือว่าท้าวพระยา (กษัตริย์) มีสถานภาพสูงที่สุดในฐานะเป็นหัวหน้าผู้ปกครอง รองลงมาคือ เสนาอำมาตย์และประชาชนตามลำดับ ส่วนทาสนั้นไม่ปรากฏคำสอนสำหรับสอนทาส สันนิษฐานว่าในสังคมล้านนานั้น ทาสมีสถานภาพทางสังคมด้อยที่สุด และอยู่ภายใต้การควบคุมของเจ้านาย จึงไม่สามารถที่จะเลือกปฏิบัติให้เป็นไปตามคำสอนได้ หรือเป็นการแสดงความเห็นให้ทราบว่าจะไม่ต้องการให้มีทาสเกิดขึ้นในสังคม เพราะจะทำให้รัฐขาดผลประโยชน์

เนื่องจากทาสถือว่าเป็นสิทธิ์ของนายเงินที่ไม่สามารถที่จะเป็นไพร่เมืองเพื่อประกอบกิจกรรมต่างๆ เพื่อให้เศรษฐกิจเจริญเติบโตได้

คำสอนประชาชนสะท้อนให้เห็นว่า สังคมล้านนามีข้อจำกัดทางสถานภาพของผู้หญิงมาก เนื่องจากคำสอนผู้หญิงมีเนื้อความคำสอนมากกว่าคำสอนผู้ชาย ผู้หญิงมีข้อห้ามและข้อควรระวังในการดำเนินชีวิตมากกว่าผู้ชาย โดยเฉพาะผู้หญิงที่เป็นแม่ร้างแม่หม้ายจะถูกเพ่งเล็งมากกว่าผู้หญิงสาวทั่วไป “เป็นแม่ร้างแม่หม้ายก็อย่าจาสูง” แม้ในคำสอนผู้ชายยังมีปรากฏเนื้อความในเรื่องของการฟังคำพูดผู้หญิงที่เป็นร้างเป็นหม้ายว่า “มักฟังคำแม่ร้างแม่หม้ายและสาวหลาย ชายผู้นั้นก็บ่ดี”

นอกจากนี้ ยังสะท้อนให้เห็นกิจกรรมการทอผ้า ซึ่งมีความจำเป็นและถือเป็นเรื่องสำคัญต่อการดำเนินวิถีชีวิต และเป็นกิจกรรมที่ต้องได้รับความร่วมมือกันทั้งชายและหญิง จึงมีคำสอนเรื่องเกี่ยวกับการทอผ้าปรากฏทั้งในคำสอนผู้ชาย “บรู๊ ขวกรู้แปงเครื่องหูกเครื่องฝ้ายชายผู้นั้นก็บ่ดี” และคำสอนผู้หญิงว่า “ยกตีนขึ้นก็บ่ทอลายหญิงผู้นั้นก็บ่ดี” เนื่องจากการทอผ้าเป็นหน้าที่สำคัญของสตรีล้านนา จะพบว่าผ้าทอผูกพันกับช่วงชีวิตของชาวล้านนานับตั้งแต่เกิดจนตายคือ เมื่อเกิดมาก็ต้องนอนในเปลผ้าที่แม่ทอให้ลูก สะท้อนให้เห็นถึงความผูกพันระหว่างแม่และลูก ตลอดจนการนำผ้าขาวไปย้อมสีเหลืองเป็นผ้าไตรจีวรสำหรับให้ลูกชายนุ่งห่ม ในขณะที่บวชพระ และการทอผ้าถวายให้พระสงฆ์ใช้ในโอกาสต่างๆ และการถวายเป็นพุทธบูชา เช่น ประเพณีการทาน “ตุ่ง” ซึ่งเชื่อว่าจะได้อานิสงส์ผลบุญได้เกาะชายตุงขึ้นสวรรค์ หรือการทอผ้าห่อคัมภีร์ถวายเป็นวัด ซึ่งถือเป็นการสร้างบุญในทางพุทธศาสนา แม้กระทั่งพิธีศพของชาวล้านนา ผู้ตายแต่งด้วยชุดที่สวยงามที่สุดในชีวิต บรรดาญาติพี่น้องจะนำผ้าทอผืนงามพิเศษ ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็นฝีมือการทอของผู้ตายเอง หรือเป็นผ้าผืนที่มีผู้มอบให้ด้วยความรักจะใช้เป็นผ้าคลุมโลงศพ ผ้าทอเหล่านี้อาจถูกเผาไปพร้อมกับผู้ตาย บางครั้งเมื่อพระสงฆ์ทำพิธีบังสุกุลแล้วก็จะคืนผ้าให้ญาติหรือลูกหลานได้เก็บไว้เพื่อระลึกถึงบรรพบุรุษผู้ล่วงลับ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดภูมินทร์ จังหวัดน่าน

ภาพการทอผ้าของสตรีล้านนาซึ่งถือกันว่าเป็นเรื่องสำคัญเรื่องหนึ่งในสังคมล้านนา

ในสังคมล้านนาหญิงสาวที่มีฝีมือในการทอผ้า มักจะเป็นที่หมายปองของชายหนุ่ม ในประเพณีการแ้วสาวของชาวล้านนานั้น ผู้หญิงสาวจะนั่งอยู่บน “เต็น” หรือส่วนรับแขกของบ้านทำงานบ้านต่างๆ เช่น ปั่นฝ้าย เย็บปักถักร้อย ในขณะที่ชายหนุ่มมาเที่ยวหาจะเล่นพิณเปี่ยะหรือพูดคุยสนทนา หากพึงพอใจชายหนุ่มผู้ใดก็จะให้ยืมผ้าห่มคลุมตัวกลับไปบ้าน เพื่อว่าคืนต่อไปชายหนุ่มจะได้กลับมาสานต่อความสัมพันธ์ ผ้าทอจึงมีบทบาทใช้เป็นของสื่อรักแทนใจระหว่างชายหญิงด้วย

ภาพจิตรกรรมฝา
ผนัง วัดภูมินทร์
จังหวัดน่าน
ภาพการเกี่ยวพาราสี
ระหว่างหนุ่มสาวชาว
ล้านนาขณะทอผ้า

สังคมล้านนาเป็นสังคมที่ยกย่องและเกรงกลัวผู้มียศถาบรรดาศักดิ์ คำสอนพระยามังรายนั้นสอนว่า ให้แสดงความเคารพยกย่องและนอบน้อมต่อผู้ที่มียศถาบรรดาศักดิ์สูงกว่าตน และสอนเรื่องการปฏิบัติหน้าที่ ที่จะต้องไม่ก้าว กายกันคือ เป็นไพร่เป็นพ่อค้าต้องไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับเรื่องการเมือง เพราะไม่ใช้ หน้าที่ของไพร่ของพ่อค้า “เป็นพ่อค้าอย่าไปรู้ความเมือง” การเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับ ผู้มียศศักดิ์อาจก่อให้เกิดอันตราย และความเดือดร้อนทั้งแก่ตนเองและสังคม เสนาอำมาตย์ก็ต้องเกรงกลัวในพระราชอำนาจของท้าวพระยา ไม่ทำตัวให้เป็น ที่ ชื่นเคืองพระราชหฤทัย เพราะจะนำมาซึ่งความเดือดร้อนต่างๆ

สังคมล้านนาให้ความสำคัญกับผู้อาวุโสมากในฐานะผู้มีประสบการณ์ ผ่านชีวิตมามาก ผู้น้อยต้องแสดงกิริยาว่าอ่อนน้อมสุภาพต่อผู้ใหญ่ ไม่ ล่วงเกินผู้ใหญ่ ดังปรากฏในคำสอนผู้ชายตอนหนึ่งว่า “ปากต่อคนเฒ่าพอยจา แซ้ง ชายผู้นั้นก็ป่ดี” หรือแม้แต่เป็นกษัตริย์ก็ต้องดูแลข้าเฝ้าคนแก่ไม่ทอดทิ้ง เนื่องจากเคยร่วมทุกข์ร่วมสุขกันมาแต่ก่อน การรักพวกพ้องวงศ์ตระกูล ความผูกพันกันในครอบครัวและญาติพี่น้องในสังคมล้านนามีค่อนข้างสูง เมื่อ ญาติพี่น้องได้รับความเดือดร้อนก็ต้องช่วยเหลือ ไม่ดูหมิ่นดูแคลน “หันพี่น้อง ผานลุดูแควนท่าน ชายผู้นั้นก็ป่ดี” นอกจากความผูกพันในครอบครัวแล้ว ยังมี

ความผูกพันกับคนในหมู่บ้านเดียวกัน เพราะสังคมล้านนาเป็นสังคมเกษตรกรรม ต้องมีการช่วยเหลือกันในด้านแรงงานเวลาทำการเกษตร

สังคมล้านนาเป็นสังคมที่ยกย่องผู้มีปัญญา มีความรู้ความสามารถ เห็นได้จากในคำสอนพระยามังรายให้ความสำคัญกับผู้มีความรู้ ผู้มีความรู้ คนฉลาดและบัณฑิต “ตัวมีประยา รู้หลวกแล้วอย่าได้ละคำรู้คำหลวกเสียปดีแล” เพราะถือว่าผู้ที่มีความรู้เป็นบุคคลที่น่าคบหาสมาคม เพื่อจะได้รับความรู้จากผู้มีปัญญามาพัฒนาตนเอง ในคำสอนพระยามังรายจึงสอนให้คบหาหรือสนทนากับผู้มีปัญญา “หื้อได้คบบำเสพกับตัวบัณฑิตผู้รู้หลวกเหลือกว่าตนนั้นจึงดีแล” และให้ความสำคัญแก่นักปราชญ์ โดยนับถือนักปราชญ์เป็นอาจารย์และที่ปรึกษาราชการ เพราะนักปราชญ์เหล่านี้สามารถสร้างความมั่นคง และส่งเสริมความเจริญมาสู่สังคม ซึ่งจะทำให้บ้านเมืองอื่นยอมรับในอำนาจและอาจส่งบรรณาการมาถวาย “บทว่าหื้อแบ่งบวย ๘ ลูกนั้น คือว่าหื้อเลี้ยงข้าชั้นในไว้ผู้มีประยา อาจหื้อแล้วยังราชกิจชูประการประมาณ ๘ คน ๑ เพื่อหื้อนำมายังลาภโชคปัญญาการแต่บ้านน้อยเมืองใหญ่ทั้งหลาย ๘ ทิศ มาใส่เหล็่มสางแห่งพระยานั้นช้วนแล”

ด้านเศรษฐกิจ

สังคมล้านนาเป็นสังคมเกษตรกรรม แรงงานจึงเป็นปัจจัยสำคัญในการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ รายได้ของอาณาจักรส่วนใหญ่มาจากภาษีอากรที่เก็บจากประชาชนในรูปแบบต่างๆ ดังปรากฏคำว่า “ส่วยไร่ไผ่” ซึ่งเป็นภาษีรูปแบบหนึ่ง คือ ภาษีที่เก็บจากประชาชนที่ทำการเกษตร คำสอนพระยามังรายนั้นได้แสดงว่า ภาษีหรือผลประโยชน์ของรัฐนั้นได้มาหลายทาง เช่น จากทรัพย์สินที่ไม่มีเจ้าของ ค่าปรับจากคดีความ ภาษีอากรต่างๆ เป็นต้น การเก็บภาษีนั้นจะต้องมีระบบการเก็บที่มีประสิทธิภาพ ซึ่งบุคคลที่มีหน้าที่เก็บภาษีเป็นบุคคลที่มีความสำคัญต่อรัฐ จึงต้องมีการให้ชูปเลี้ยงผู้จัดเก็บภาษีอากรเพื่อใช้ในการเก็บภาษี “บทว่า หื้อปลูกไม้ล้มผาดขมหวาน นั้น คือว่าหื้อเลี้ยงคนหลายจำพวก ล้มนั้นคือ คนพิจารณาใส่ทัณฑกำ ผาดนั้นคือ คนจัดเอาส่วยไร่ไผ่ ขมนั้นคือ คนแก้วหาญอาจสมัตตะ เอายังชีวิตเราได้นั้นแล หวานนั้นคือเลี้ยงหมอหูลา นายหนังสือผู้ไต่คำนั้นแล”

คำสอนพระยามังรายแสดงความสำคัญของเศรษฐกิจ และสอนให้ท้าวพระยานั้นมีนโยบายทางเศรษฐกิจ คือ ให้เศรษฐกิจหรือผู้มีฐานะทางการเงินอยู่กระจายตามส่วนต่างๆ ของเมือง คือ ทางเหนือของเมือง กลางเมืองและทางใต้ของเมือง “หื้อเลี้ยงล้าน ๓ หัว” หมายถึง “หื้อเลี้ยงเสฏฐี ๓ คน ผู้ ๑ อยู่พายเหนือเวียง ผู้ ๑ อยู่กลางเวียง ผู้ ๑ อยู่พายใต้เวียง หื้อไว้เป็นที่เขาไปหาข่างข้าวของเงินคำ แห่งเสนาอามาตย์ทั้งหลาย ประชากรชาวเมืองทั้งหลายเยี่ยะคนหื้อมีข้าวของเงินไว้เยี่ยะล้านนั้นแล” เศรษฐินั้นถือว่าเป็นองค์ประกอบสำคัญของเมือง ในตำราพิไชยเสนาได้กล่าวถึง “องคัพพแห่งพระนคร ๔ ประการ คือ จักขุเมืองหนึ่ง พุงเมืองหนึ่ง ไล่เมืองหนึ่ง แขนเมืองหนึ่งและจักขุเมืองทั้งสองดวงนั้นคือนักปราชญ์รู้ไตรปิฎกธรรมนั้นแลโหราธิบดี ผู้รู้ไตรเพท และศิลปะสาระต่างๆหนึ่ง พุงเมืองนั้น คือ อดแห่งคหบดีและกระดุมภีผู้มีทุนทรัพย์ ธัญญาผลอาหารบริบูรณ์มั่งคั่งหนึ่ง ไล่เมืองนั้นคือกอนกุนแห่งพ่อค้าพานิช อันมีสติกำลังหนึ่ง”^{๓๗} การเปรียบเศรษฐกิจว่าเป็นพุงและไล่พระนครนั้นแสดงให้เห็นว่า บรรดาเศรษฐกิจเป็นกลไกอย่างหนึ่งที่คอยกระตุ้นเศรษฐกิจตามหัวเมืองต่างๆ ให้เคลื่อนตัวเติบโตขึ้น ซึ่งจะนำความร่ำรวยมาสู่อาณาจักร และส่งเสริมให้คนมีการประกอบอาชีพตามสภาวะแวดล้อม หรือความถนัดในแต่ละคน ซึ่งเป็นลักษณะแผนพัฒนาเศรษฐกิจของล้านนา

นอกจากนี้ ยังได้สะท้อนให้เห็นถึงการประกอบอาชีพของประชาชน มีการทำการเกษตรกรรมโดยทำนาเป็นอาชีพหลัก “ถึงยามนาบ่แต่งล้าง ชายผู้นั้นก็บ่ดี” และ “ใคร่เข้ามาเกื้อแบ่งนา” มีการสนับสนุนให้ทำการค้าขายเพื่อเป็นการส่งเสริมเศรษฐกิจทางด้านพาณิชยกรรมในสังคมเกษตรกรรมของล้านนา โดยมีตลาดเป็นแหล่งรวมสินค้าเพื่อการจับจ่ายใช้สอย “ใคร่กินเหล้าก็หื้อไปกาด” “ชายผู้ใดไปกาดบ่ได้ลาภสิ่งมา ชายผู้นั้นก็บ่ดี” สิ่งเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงศักยภาพทางการตลาดที่มีอยู่ในสังคมและระบบการจัดการทางเศรษฐกิจที่ดีที่เกิดขึ้นในสังคมล้านนาได้เป็นอย่างดี

^{๓๗} ตำราพิไชยเสนา ของ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ครุสมิต, จ.ศ.๑๒๔๕), ๑๓-๑๔.

ด้านการเมืองและการปกครอง

ล้านนาเป็นสังคมที่มีชนชั้น ๒ กลุ่มใหญ่ๆ คือ ชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้นผู้ถูกปกครอง ท้าวพระยาและเสนาอำมาตย์เป็นชนชั้นผู้ปกครอง ส่วนไพร่และทาสเป็นชนชั้นผู้ถูกปกครอง ทั้งสองชนชั้นอยู่ร่วมกันในสังคม โดยมีมาตรการทางสังคมเป็นตัวกำหนดความสัมพันธ์ และควบคุมให้สังคมปกติสุข มีหลักของพุทธศาสนาเป็นกรอบยึดถือ และปฏิบัติตามศีลธรรมต่างๆ โดยผู้ปกครองนั้นจะต้องมีความรอบรู้ในทุกด้าน ทั้งการบริหารบ้านเมือง และมีความรู้สามารถสอนผู้อื่น ทั้งวิธีการดำเนินชีวิตและจริยธรรมได้ ซึ่งมีความรอบรู้ในทุกด้านนี้เป็น การสร้างภาพที่เป็นอุดมคติของผู้ปกครองที่สังคมต้องการที่ปรากฏในตำนานหรือพงศาวดารเมืองเหนือทั่วไป^๔

สังคมของผู้ปกครองมีหลักทางพุทธศาสนาและจารีตประเพณีเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมและการประพฤติการปฏิบัติตน โดยพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่เชื่อมโยงให้ชนชั้นปกครอง และชนชั้นผู้ถูกปกครองมีความสัมพันธ์กัน มีความเชื่อในสิ่งเดียวกัน

การปกครองของล้านนาใช้แนวคิดแบบธรรมราชา ท้าวพระยาปกครองบ้านเมือง โดยยึดหลักธรรมตามพุทธศาสนา “หื้อหยำนกลัวแต่บาปทั้งมวล หมายนั้นคือหื้อหาญในสืลในบุญอันอาจกระทำยังคองอันดีแล หนั้นนั้นคือหื้อหนีไกลแต่บาปอกุศลนั้นแล” และต้องยึดถือโบราณราชประเพณีที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา “หื้อได้กระทำตามโบราณจารีตปาเวณีท้าวพระยาทั้งหลายแต่ก่อนนั้น ถ้วน ๓ เช่นก่อนนั้นจึงดีแล” สังคมล้านนาในสมัยเป็นอาณาจักรนั้น มีศูนย์กลางอยู่ที่สถาบันกษัตริย์แห่งราชวงศ์มังราย ซึ่งเป็นผู้ที่มีอำนาจสูงสุดในการปกครองบ้านเมือง ลักษณะเด่นของสถาบันกษัตริย์ล้านนา คือ ท้าวพระยามีสถานะความเป็นมนุษย์ไม่ใช่เทพเจ้าหรือสมมติเทพ โดยพิจารณาจากคำสอนพระยามังราย จะเห็นได้ว่า

^๔ ดูเพิ่มเติมใน “พงศาวดารเมืองเงินยางเชียงแสน,ตำนานสิงหนวัติกุมาร,” ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑ (พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ นางชื่น ราชพินิจจัย ณ วัดสระเกศ เมื่อวันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๙)

เป็นคำสอนที่สามารถนำไปปฏิบัติได้จริง การใช้อำนาจการปกครองมีขอบเขตจำกัดด้วยศีลธรรมและจารีตประเพณี โดยจารีตประเพณีของล้านนาเป็นปัจจัยสำคัญในการควบคุมอำนาจของท้าวพระยา

คำสอนพระยามังรายให้ความสำคัญในเรื่องของแนวทางปฏิบัติของท้าวพระยาที่ส่งเสริมให้มีการขยายอำนาจโดยการสร้างสัมพันธไมตรีที่ดี เพื่อหลีกเลี่ยงความขัดแย้ง อันจะก่อให้เกิดสงครามและความทุกข์ยากแก่ประชาชน การอภิเษกสมรสจึงถูกนำมาใช้เพื่อผลประโยชน์ทางการเมือง โดยให้ท้าวพระยามีชายา ๗ คน ซึ่งเป็นลูกสาวเจ้าเมืองอื่น เพื่อเป็นการเชื่อมความสัมพันธ์อันดีระหว่างเมือง “เป็นพระยาใหญ่หื้อมีราชไมตรีสนิทติดต่อกับด้วยท้าวพระยาทั้งหลายหัวบ้านคอนเมือง หื้อได้ลูกสาวเขามาปฏิบัติใช้สอยหื้อพอ ๗ คนจึงดีแล” และให้ความสำคัญกับการขยายอาณาเขต โดยใช้การประนีประนอมและหลีกเลี่ยงการใช้วิธีการรุนแรงหรือใช้กำลัง “หื้อมีไมตรีสนิทติดต่อกับด้วยบ้านน้อยเมืองใหญ่ทั้งหลายทุกแห่งแห่งที่จึงดีแล” ซึ่งต่างจากวรรณกรรมเรื่องอื่นๆ เช่น หิโตปเทศและราชনীติ ที่ให้ความสำคัญกับการทำสงคราม จนได้ชื่อว่าเป็นคู่มือการขยายอาณาเขต และการทำสงครามของกษัตริย์^{๙๙} แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของพุทธศาสนาที่ปรากฏอยู่ในคำสอนที่เกี่ยวกับการปกครอง โดยไม่สนับสนุนการทำสงคราม เพราะถือว่าเป็นการทำร้ายชีวิตผู้อื่น

สังคมล้านนาให้ความสำคัญกับประชาชนหรือไพร่มาก เพราะถือเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมือง ทั้งทางด้านการสร้างผลผลิต และเป็นกำลังในการทำสงคราม การปกครองจึงไม่เน้นการใช้อำนาจเด็ดขาดของผู้ปกครอง แต่ใช้หลักธรรมในการปกครอง เพื่อให้ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสามารถดำเนินชีวิตได้อย่างเป็นสุข และเกิดความพอใจที่จะอยู่อาศัยต่อไป อันมีผลต่อการโยกย้ายถิ่นฐานที่ทำกิน ซึ่งอาจนำมาซึ่งปัญหาการขาดแคลนกำลังคนในการทำสงคราม และเป็นผลเสียต่อการผลิตและการเก็บส่วย การมีไพร่จำนวนมากนั้นแสดงถึงอำนาจความมั่นคงทางการปกครองได้อย่างหนึ่ง

^{๙๙} สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทรวรณิช, *ความคิดทางการเมืองไทย* (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๒๓), ๑๒๕-๑๔๔.

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดภูมินทร์ จังหวัดน่าน

ภาพการนุ่งผ้าให้ผู้สูงศักดิ์สะท้อนให้เห็นภาพความแตกต่างของชนชั้นในสังคม

๓. วิพากษ์เอกสาร

คำสอนพระยามังราย

ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียร แปลและอธิบายความ

[ประนามพจน์]

นโม ตสฺสตุถุ ตีรตุตโน เม นาโถ เขยฺยตุ สพฺพมฺงคฺล^{๑๐}

สรีสวัสดิ์จังจักมี ที่นี้อาจารย์เจ้า^{๑๑} จักแต่งตามคำแห่งมหาตีสสเถระ^{๑๒} ตน
เว้นเสียยังกิเลสตัณหาขาดแล้ว ลวด^{๑๓} ได้ทรงปฏิภาณ^{๑๔} อันผ่านแผ้วทั้ง ๓ หาก
จารย์^{๑๕} สอนสั่ง แก่พระยามังรายตนนั้นเสวยเมืองชื่อว่า หริภุญชัยเรืองดี^{๑๖}
เชียงใหม่ หื้อได้ได้ตามคอง^{๑๗} ด้วยคำสอนอันนี้

[คำสอนพระเจ้าแผ่นดิน ๑]

[ใจความ]

ภยา^{๑๘} ตนใดได้เป็นใหญ่ หื้อไขว้ไม้เป็นกำวย หื้อแบ่งบวย ๘ ลูก หื้อปลูกไม้
ล้มฟาดخمหวาน หื้อหย่านหานหนืออยู่ อย่าละล่งคำจา หื้อเลี้ยงกา ๓ หมู หื้อ
เลี้ยงปู ๓ คน หื้อแต่งพล ๓ ด้าน หื้อเลี้ยงล้าน ๓ หัว หื้อมีตัวในท้อง หื้อกระทำ
ตนเป็นดังจ้องหลูบลูกาง หื้อเลี้ยงนาง ๓ ปาก หื้อเลี้ยงนาค ๓ ตัว หื้อมีวัวแสน

^{๑๐} ข้าขอนอบน้อมพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง ขอสรรพมงคลชัยจงมี

^{๑๑} หมายถึง พระภิกษุผู้เขียนคำสอนนี้

^{๑๒} พระมหาตีสสเถระ เป็นพระอุปัชฌาจารย์พระยามังรายหลวง

^{๑๓} เลย ในที่นี้ความว่า แล้วยัง

^{๑๔} ทรงปฏิภาณ หมายถึง ได้ยึดมั่นในพระไตรปิฎก

^{๑๕} เจรจา

^{๑๖} ต้นฉบับเขียนว่า หริภุญชัยเรือง(บุรี เริง) ในศิลาจารึกหลักที่ ๗๑ (จารึกวัดพระธาตุ
ลำพาน) ให้ชื่อเมืองลำพานว่า หริบุญชบุรีเรืองดี

^{๑๗} คอง หมายถึง ครรลอง

^{๑๘} ภยา ในที่นี้คือ พระยา หมายถึง ผู้ปกครอง

เอก หื้อเลียงแขกหลายทาง บ้านเมืองจางเกือทอด หย่าเลียงมอดขบเมือง ๑๓/
จำพวก^{๑๙} นี้แล

[เนื้อความ]

(๑) บทว่า หื้อ^{๒๐} ไชวไม้เป็นก้วย^{๒๑} นั้น คือว่า เป็นท้าวพระยาหื้อมีตาเล็งแล
แผ่^{๒๒} ยังสัณฐานบ้านเมืองที่ร้ายที่ตี หื้อพิจารณาด้วยเงาและอามาศผู้มี
คุณและมีโทษ หื้อไปทุกแห่งแจ้ง^{๒๓} ไปยังไพร่บ้านชาวเมืองทั้งหลาย หื้อแจ้ง
เป่ง^{๒๔} หน^{๒๕} ดี เป็นดังตาก้วยนั้นแล

(๒) บทว่า หื้อแปงบวย^{๒๖} ๘ ลูกนั้น คือว่า หื้อเลียงเข้าชั้นใน^{๒๗} ไว้ผู้มีประ
ยา^{๒๘} อาจหื้อแล้วยังราชกิจ^{๒๙} ประการ ประมาณ ๘ คน ๑ เพื่อหื้อนำมายัง
लग्न^{๓๐} ชดบ้นณาการ แต่^{๓๑} บ้านน้อยเมืองใหญ่ทั้งหลาย ๘ ทิศมาใส่เหล้ม
สง^{๓๒} แห่งพระยานั้นช้วนแล

(๓) บทว่า หื้อปลูก^{๓๒} ไม้ส้ม^{๓๓} ฝาดخمหวาน^{๓๔} นั้น คือว่าหื้อเลียงคนหลาย

^{๑๙} ประการ

^{๒๐} หื้อ หมายถึง ให้

^{๒๑} ก้วย หมายถึง แข่งใส่ของ หรือ ชะลอม

^{๒๒} แผ่แผ่ หมายถึง สอดส่องดูแลให้ทั่ว

^{๒๓} มุม

^{๒๔} ตรงกับ แปลง แปลว่า แจ้งชัด สว่าง

^{๒๕} เห็น

^{๒๖} บวย หมายถึง กระบวยตักน้ำดื่ม ทำด้วยกะลามะพร้าว

^{๒๗} เข้าชั้นใน หมายถึง คนใน, ผู้ใกล้ชิด

^{๒๘} ปัญญา

^{๒๙} ทุก

^{๓๐} จาก

^{๓๑} สง ตรงกับ ฉาง ในภาษาไทยภาคกลาง

^{๓๒} ปลูก

^{๓๓} เปรี๊ยว

^{๓๔} หื้อปลูกไม้ส้มฝาดخمหวาน ในที่นี้หมายถึง ให้ปลูกต้นไม้ ๔ รสชาติ คือ เปรี๊ยว ฝาด ขม
หวาน

จำพวก สัมมนั้นคือ คนพิจารณาใส่ทัณฑก้า^{๓๕} [นั่นแล]^{๓๖} ผาคนั้นคือ คนจัดเอา
ส่วยไร่ไผ่ [นั่นแล] ขมนั้นคือ คนแก้หาญอาจสมัตตะ^{๓๗} เอายังชีวิตเราได้นั้น
แล หวานนั้นคือ เลี้ยงหมอหูลา^{๓๘} นายหนังสือผู้ไต่คำ^{๓๙} นั้นแล

(๔) บทว่า หื้อหย้าน^{๔๐} หาน^{๔๑} หนีอยู่นั้น คือว่า หื้อหย้านกลัวแต่บาปทั้ง
มวล หาญนั้นคือ หื้อหาญในสืลในบุญอันอาจกระทำยังคองอันดีและ หนีนั้น
คือ หื้อหนีไกลแต่บาปอกุศลนั้นแล และ อยู่นั้นคือ หื้ออยู่กับด้วยบัณฑิตคนผู้มีประ
ยารู้สืลรู้บุญนั้นแล

(๕) บทว่า อย่าละ^{๔๒} ล่ง^{๔๓} คำจานั้น คือว่า เป็นท้าวพระยาอย่าหือละเสีย
ยัง ถ้อยคำอันเป็นยังราชคาถา^{๔๔} ราชสาน^{๔๕} อันดีทั้งมวลไปสันใช้ไมตรี
ต่างประเทศราชนั้นแล

(๖) บทว่า หื้อเลี้ยงกา ๓ หมู่นั้น คือว่า เป็นท้าวพระยาหื้อมี
สติสัมปชัญญะ รู้รำเพิง^{๔๖} คุ้มอันจักวุฒิ^{๔๗} แลบุद्धิในการเมื่อวัน ๓ ยาม เมื่อ
คืน ๓ ยาม หื้อรู้แจ้งในเหตุการณ์อันเป็นอดีตและอนาคตปัจจุบันนั้นแท้แล

(๗) บทว่า หื้อเลี้ยงปู ๓ คนนั้น คือว่า หื้อได้กระทำตามโบราณจารีต

^{๓๕} ทัณฑก้า หรือ ทัณฑกรรม หมายถึง โทษ

^{๓๖} ข้อความในวงเล็บเหลี่ยมนั้นเติมเข้าไปเพื่อให้ถูกต้องตามบริบทอักษรลีลา

^{๓๗} สามารถ

^{๓๘} หูลา ตรงกับ โหรา หมายถึง หมอ, โหราจารย์

^{๓๙} ไต่คำ คือ ไต่สวนความ คำในภาษาเหนือแปลว่า ความ คดี

^{๔๐} กลัว กลัวเกรง

^{๔๑} หาญ คือ กล้า

^{๔๒} ละ แปลว่า ทิ้ง

^{๔๓} ล่ง หมายถึง ล่วง ละเมิด

^{๔๔} คำว่า คาถา แปลว่า เวทมนตร์ศักดิ์สิทธิ์ ไม่ได้ความในที่นี้ คำที่ถูกต้องควรเป็น กถา แปลว่า ถ้อยคำ (conversation, speech) ราชคาถา ควรเป็น ราชกถา หมายถึง คำของ พระราชา ชำความและตรงกับราชสาร

^{๔๕} ราชสาร

^{๔๖} รู้ พิจารณา

^{๔๗} เจริญ

ปาเวณี^{๔๘} ท้าวพระยาทั้งหลาย แต่ก่อนนั้นถ้วน ๓ เช่นก่อนจึงจักดีแล

(๔) บทว่า หื้อเลี้ยงพล ๓ ด้านนั้น คือว่า หื้อแต่งเป็นคบย่ำแก้วทั้ง ๓^{๔๙} เป็นที่พึงแก้ตนแก้ตัวแก้บ้านแก้เมืองแล้วแล กระทำการอันจักวุฒิแก่พระเจ้า พระธัมมพระสังฆะหื้อรุ่งเรืองไปเมื่อหน้านั้นแล

(๕) บทว่า หื้อเลี้ยงล้าน ๓ หัวนั้น คือว่าหื้อเลี้ยงเสฏฐี ๓ คน ผู้ ๑ อยู่พายเหนือเวียง ผู้ ๑ อยู่กลางเวียง ผู้ ๑ อยู่พายใต้เวียง หื้อไว้เป็นที่เขาไปหาหยง ข้าวของเงิน คำแห่งเสนาอามาตย์ทั้งหลายประชานราษฎร^{๕๐} ชาวเมืองทั้งหลาย เยียะ^{๕๑} คนหื้อมีข้าวของเงินไว้เยียะล้านนั้นแล

(๖) บทว่า หื้อมีตัวในท้องนั้น คือว่า หื้อประยารัฐำเพิงดูยังลัพพกิจทั้ง มวลในทุกเมื่อแล

(๗) บทว่า กระทำตนเป็นดังจ้อง^{๕๒} หลูปลู^{๕๓} กางนั้น คือว่า เมื่อแขก ต่างบ้านต่างเมืองมาก็ดี เมื่อไปเป็นแขกต่างบ้านต่างเมืองก็ดี เมื่อชาวบ้าน ชาวเมืองนิมนต์ไปนั้นก็ดี คา^{๕๔}นี้หื้อกระทำลิหนาท^{๕๕} งามอาจด้วยราชมนุ^{๕๖} ภาวะ เป็นดังกางจ้องนั้น อย่าหลูป^{๕๗} ตน เนยยะ ๑ เมื่ออยู่หอยอยู่เรือน เมื่อ เยียะเวียกกระทำกราก็ดี เมื่อเข้าไปสู่แก้วทั้ง ๓ นั้น คา^{๕๘}นี้หื้อได้กระทำตนเป็นดัง หลูปจ้องนั้นแล

(๘) บทว่า หื้อเลี้ยงนาง ๓ ปาก^{๕๙} นั้น คือว่า หื้อสั่งสอนยังนางอัคคมเหสี ด้วยคำสอน ๓ อัน คือว่าเมื่อสั่งสอนข้าคนนั้น หื้อเขาจาเข้มแข็งหื้อเขามีที่กลัว

^{๔๘} ประเพณี

^{๔๙} แก้วทั้ง ๓ หมายถึง พระรัตนตรัย

^{๕๐} ประชาราษฎร

^{๕๑} เยียะ หมายถึง ทำ, การกระทำ

^{๕๒} จ้อง หมายถึง ร่มแสดงยศ ในที่นี้อาจหมายถึง ฉัตรของพระเจ้าแผ่นดิน

^{๕๓} หลูป กับ ลู๋ ซ้ำความกัน แปลว่า ลดรุ่มลง

^{๕๔} ครา ครั้ง โอกาส

^{๕๕} ลิหนาท

^{๕๖} ราชมนุ แปลว่า เหลียวฉลาดสมเป็นพระราชา

^{๕๗} ลดเกียรติยศ

^{๕๘} วิธีพูดให้ถูกกาลเทศะ

๑๔๒ คำสอนพระยามังราย

เมื่อปากจกักับด้วยเสนาอามาตย์สมณพราหมณ์ทั้งหลายหือตามปกติ เมื่อปากจกักับด้วยลูกและพัวหืออ่อนหวานจึงดี ๓ อันนี้แล

(๑๓) บทว่า หือเลี้ยงนาค ๓ ตัวนั้น คือว่า หือได้อุปัฏฐาก^{๕๙} แก้วทั้ง ๓ คือ พุทธนาค ธัมมุนาค สังฆนาค ด้วยประใจทั้ง ๔ หือบัระมवल^{๖๐} แล

(๑๔) บทว่า หือมีวัวแสน^{๖๑} แยก^{๖๒} คือว่า หือมีวัวหวน^{๖๓} จานจา^{๖๔} ฉลาด ผาดผาย^{๖๕} ฟิงชั้นฟิงถ้อย^{๖๖} หือเป็นประโยชน์กะเทนแก่ท่านแท้แล

(๑๕) บทว่า หือมีแขกหลายทางนั้น คือว่า พัน^{๖๗} เรือไว้หลายท่า หมา^{๖๘} เข้า^{๖๙} ไว้หลายมือ หือมีไมตรีสนิทติดต่อกับด้วยบ้านน้อยเมืองใหญ่ทั้งหลายทุกแห่งแ่งที่จึงดีแล

(๑๖) บทว่า บ้านเมือง^{๖๙} จาง^{๗๐} เกือ^{๗๑} ทอด^{๗๒} นั้น คือว่า ไฟร์บ้านชาวเมือง ยิน^{๗๓} ลำบากเหลือใจเสียแล้ว คนท้าวขุนมีกรุณาเล้าโลมไฟร์บ้านชาวเมืองทั้งหลาย หือเขามีคำปโมชช^{๗๔} ชมชื่นยินดีด้วยอันจักตั้งในบ้านในเมืองนั้นจึงดีแล

^{๕๙} ผู้อุปถัมภ์ค้ำจุน

^{๖๐} เพี้ยนจากคำว่า ประมवल แปลว่า ยิ่งๆ ขึ้นไป

^{๖๑} จำนวน ๑๐๐,๐๐๐

^{๖๒} ไม้ที่วางขวางบนคอวัวหรือควายเวลาไถนา

^{๖๓} ไหวหาร

^{๖๔} จรรจา เจริจา

^{๖๕} ผาดผาย แปลว่า ชัดถ้อยชัดความน่าฟัง ผาด แปลว่า ดัง ผาย สง่างาม เช่น ในคำ ผึงผาย

^{๖๖} ฟิงชั้นฟิงถ้อย หมายถึง อาศัยชั้นเชิงอาศัยถ้อยคำ

^{๖๗} พัน แปลว่า ผูก

^{๖๘} หมาเข้า คือ หมาข้าว หมายถึง การเตรียมข้าว, แซ่ข้าวก่อนนึ่งเป็นข้าวเหนียว

^{๖๙} ชาวบ้านชาวเมือง

^{๗๐} ลดน้อย ขาดแคลน

^{๗๑} เกลือ

^{๗๒} วาง ทิ้งไว้ให้ มอบให้ ความทั้งหมดแปลว่า เมื่อไฟร์บ้านพลเมืองขาดแคลนต้องนำสิ่งของมาให้

^{๗๓} รู้ลึก

^{๗๔} ยินดี คำบาลีว่า ปโมชช สันสกฤตว่า ปราโมทย

(๑๓) บทว่า อย่าเลี้ยงมอดขบเมืองนั้น คือว่า อย่าได้เลี้ยงเสนาอำมาตย์
 ปาวแก้ว^{๓๕} ฝูงร้ายมักข่มเหงเตงเต็ก^{๓๖} อาธำ^{๓๗} โลก^{๓๘} ล่วงพัน^{๓๙} ประมาณ^{๔๐}
 บาป^{๔๑} โหม^{๔๒} ใส่โทษ^{๔๓} หื้อชาวบ้านชาวเมืองทั้งหลายลำบากมากนัก ก็อย่าหื้อ
 ได้เลี้ยงคนฝูงเป็นผีกะ^{๔๔} ผีปอบ^{๔๕} ไว้ในบ้านในเมืองปดิลแล

[คำสอนพระเจ้าแผ่นดิน ๒]

[ใจความ]

เนยยะ^{๔๖} ๑ ผู้ใดได้เป็นพระยาใหญ่ใส่^{๔๗} เมืองขวาง^{๔๘} หื้อกอดนาน ๓
 เชน หื้อสอดเนื้อ ๓ บัก หื้อรักสิบชอด หื้อพอดสิบปอง หื้อลมคันธา ๘ เฌียง หื้อ
 เหลิงสุรา หื้อมีกากินเนา หื้อเลี้ยงเผ่าหมาไน หื้อดั่งไฟหลวแก่น หื้อเล่นตาม
 ทางหลวง หื้อพองพายหน้าหื้อวามาแถม หื้อข่มเหง ๓ บัก หื้อรัก ๓ ต่อ
 หื้อออกนอกเข้าอาด หื้อกวาดเข้าสาร หื้อฝังตัวหมั้น หื้อขันตัววิด ดิดไหนหื้อ
 จับหัน หื้อกันเข้า ๓ วัน หื้อแรง ๒ และ ๑ เท่านี้แล

^{๓๕} ปาวแก้ว หมายถึง สมุน, คนสนิท

^{๓๖} เต็ก หมายถึง ทำให้ยอม, บังคับ, กดขี่

^{๓๗} อธรรม แปลว่า ไม่ชอบ

^{๓๘} ความอยากได้ของผู้อื่น

^{๓๙} ล่วง กับ พัน หมายความว่ากัน คือ เกิน

^{๔๐} กำหนด

^{๔๑} กระทำบาป

^{๔๒} ปรับเงินชดเชยที่ได้กระทำความผิด

^{๔๓} กล่าวร้ายใส่ความ สำนวนปัจจุบันว่า บ้ายสีความผิดให้

^{๔๔} ผีจะกะ หมายถึง ผีประเภทตายจากความอดอยาก จึงเป็นผีที่กินไม่เลือก

^{๔๕} ผีที่สิงอยู่ในคน แล้วกินตับไตไส้พุงของคนนั้น จนกระทั่งคนนั้นตาย

^{๔๖} คำสอน

^{๔๗} ดูแล

^{๔๘} กว้างใหญ่

[เนื้อความ]

(๑) บทว่า หื้อกอดน่าน ^{๙๙} นั้น คือว่า เป็นพระยาใหญ่หื้อมีราชไมตรีสนิทติดต่อกับด้วยท้าวพระยาทั้งหลายหัวบ้านคอนเมือง ^{๙๐} หื้อได้ลูกสาวเขามาปฏิบัติใช้สอยหื้อพอ ^{๙๑} คนจึงดีแล

(๒) บทว่า หื้อสอดเนื้อ ^{๙๒} บัก ^{๙๓} นั้น คือว่า หื้อประกอบไปด้วยสัตตอริยธนะ ^{๙๔} ^{๙๕} จำพวก คือว่า สทฺธาธนะ ^{๙๖} สีสฺสน ^{๙๗} หิริธนะ ^{๙๘} โอตฺตปฺปณ ^{๙๙} สจฺจธนะ ^{๑๐๐} จาคธนะ ^{๑๐๑} สุตฺตธนะ ^{๑๐๒} ปัญฺญาธนะ ^{๑๐๓} นั้นแล

(๓) บทว่า หื้อรักลิบขอด ^{๑๐๔} นั้น คือว่า หื้อประกอบไปด้วยทสฺกุสลกัมมบทลิบประการ คือ สจฺจจริตธัม ^{๑๐๕} นั้นแล

^{๙๙} เชิญ เชื้อเชิญ (ให้เป็นไมตรี)

^{๙๐} หัวบ้านคอนเมือง หมายถึง หัวบ้านท้ายเมือง

^{๙๑} ปริมาณเนื้อจากการสับครึ่งหนึ่ง

^{๙๒} ทรัพย์อันนำความเจริญมา ^{๙๓} ประการ

^{๙๔} ทรัพย์จากการมีศรัทธา

^{๙๕} ทรัพย์จากการถือศีล

^{๙๖} ทรัพย์จากความละอายแก่บาป

^{๙๗} ทรัพย์จากการเกรงกลัวบาป

^{๙๘} ทรัพย์จากการถือสัจจะ

^{๙๙} ทรัพย์จากการให้

^{๑๐๐} ทรัพย์จากการฟัง

^{๑๐๑} ทรัพย์จากการมีปัญญา

^{๑๐๒} ขอด หมายถึง ขมวดเป็นเส้นหรือปม

^{๑๐๓} สจฺจจริตธรรม ๑๐ ประการ คือ พระธรรมสามบท ได้แก่ กายกรรมสาม อันได้แก่ (๑) ห้ามฆ่าสัตว์ตัดชีวิต “โดยต่ำลงไปแต่ไข่เรือดไข่เส้นก็อย่าฆ่าหนึ่ง” (๒) ห้ามลักสวัญญาณทรัพย์ อริยญาณทรัพย์ อันมนุษย์หึงหวง และ (๓) ห้ามมิให้เสพเมถุนธรรมกับหญิง ๒๐ จำพวก

วชิกรรมสี่ อันได้แก่ (๑) “ห้ามมุสาวาทสลับปลับคำพราง” (๒) ห้ามพูดส่อเสียด (๓) ห้ามพูดหยาบซ้ำ” และ (๔) ห้ามพูดตลกคะนอง “มิเป็นประโยชน์”

มโนกรรมสาม อันได้แก่ (๑) จิตโรภ (๒) จิตรพยาบาท และ (๓) จิตรที่เห็นผิดว่าเมื่อฆ่าสัตว์แล้ว ลักทรัพย์แล้ว และล่วงประเวณีแล้ว จะไม่ได้รับผลกรรมตามสนอง ซ้ำไม่รู้บาปบุญคุณโทษ

(๔) บทว่า หี้อลมคันธา ๘ เยื้องนั้น คือว่า หี้อรกษาสีล ๕ สีล ๘ ชุเดือนดับ เดือนเพง ขึ้น ๘ ค่ำ ลง ๘ ค่ำ อย่าหือชวด^{๑๐๓} แท้แล

(๕) บทว่า หือเหลิง^{๑๐๔} สุรานั้น คือว่า หือเลี้ยงคนแก้วหาญ^{๑๐๕} ผู้อาจอาสาได้นั้นแล

(๖) บทว่า หือมีกาгинเอนั้น คือว่า หือมีข้าชั้นในใจแก้ว^{๑๐๖} อาจเอาชีวิตแห่งตนพ้นภัยได้นั้นแล^{๑๐๗}

(๗) บทว่า หือเลี้ยงเฝ้าหมาใน^{๑๐๘} นั้น คือว่า หือเขอันเป็นเชื้อชาติญาติการวงสาแห่งตนนั้นแล

(๘) บทว่า หือดั่งไฟหลว^{๑๐๙} แก่นนั้น คือว่า หือเอาบัณฑิตผู้มีประยามาเป็นอาจารย์สั่งสอนตนไว้^{๑๑๐} แล

(๙) บทว่า หือเล่นตามทางหลวง^{๑๑๑} นั้น คือว่า หือปฏิบัติตามโบราณเก่าแห่งท้าวพระยาทั้งหลายอันดีแต่ก่อนนั้นแล

(๑๐) บทว่า หือปอง^{๑๑๒} พายหน้านั้น คือว่า อันใดจักวุฒิจำเรินมากกว่าเก่าก็หือพร้อมกันเล่ากระทำไป

(๑๑) บทว่า หือวา^{๑๑๓} มาแถมนั้น คือว่า หือเร่งกระทำบุญรักษาสีลกินทานไปแถมเล่าจึงดีแล

(๑๒) บทว่า หือข่มเหง ๓ บัคนั้น คือว่า หือข่มโทสะ โมหะ โลภะ เสียอย่า

^{๑๐๓} ชวด หมายถึง พลาด

^{๑๐๔} ฮึกเหิม

^{๑๐๕} แก้วหาญ คือ แก้วหาญ

^{๑๐๖} แก้ว

^{๑๐๗} ในบทนี้ ได้พูดกล่าวถึง การเลี้ยงบ่าวไพร่คนสนิทที่ตายแทนได้

^{๑๐๘} เฝ้าหมาใน คือ วงศ์ตระกูลชั้นใน หรือ ญาติสนิท

^{๑๐๙} ฟิน ในที่นี้คือ เชื้อเพลิง ที่สุ่มไม่ให้แก่นไม้มอด

^{๑๑๐} ใจๆ หมายถึง เสมอๆ , เรื่อยๆ

^{๑๑๑} ใหญ่

^{๑๑๒} มุ่งหมาย

^{๑๑๓} คงหมายถึง จำนวนเนื้อที่เป็นวา

หือเขาเกิดได้แล

(๑๓) บทว่า หือรัก ๓ ต่อนั้น คือว่า หือได้ตั้งอยู่ในทาน สิล ปัญญา นั้น จึงจักดีแล

(๑๔) บทว่า หือออกพอก^{๑๑๔} เข้าอาด^{๑๑๕} นั้น คือว่า หือค่อยชักเอาท้าวพระยาทั้งหลายต่างประเทศเข้ามาในอาชญาแห่งตนด้วยอนุโลมปฎิโลม^{๑๑๖} นั้นแล

(๑๕) บทว่า หือกวาดเข้าสารนั้น คือว่า ค่อยกวาดจุ^{๑๑๗} โลมเอาของปณณการแห่งท่านเข้ามาใส่หล่ม^{๑๑๘} ใส่สา^{๑๑๙} แห่งตนนั้นแล

(๑๖) บทว่า หือฝังตัวหมั้นนั้น คือว่า จักตั้งอาชญา^{๑๒๐} ไว้เื่องใดก็หือตั้งหมั้น อย่ารีด^{๑๒๑} ม้าง^{๑๒๒} อาชญา^{๑๒๓} แห่งตนปดีแล^{๑๒๔}

(๑๗) บทว่า หือขึ้น^{๑๒๕} ตัวอิต^{๑๒๖} นั้น คือว่า ผู้ใดมีโทษทางผิดก็เขียนขัดจัดถามดูหือแจ้งแต่ก่อนอย่ารีบตี^{๑๒๗} รีบย่อ^{๑๒๘}

(๑๘) บทว่า ติด^{๑๒๙} ไหนหือจับ^{๑๓๐} นั้น คือว่า จักเยี่ยะการอันใดก็หือตั้งใจเยี่ยะอันนั้นแล้วแท้จึงดีแล

๑๑๔ ออกพอก น่าจะหมายถึง อากาญชียิตถ

๑๑๕ เข้าอาด หมายถึง เอาเข้ามาด้วยการแสดงความองอาจ (หรือ อำนาจ)

๑๑๖ อนุโลมปฎิโลม หมายถึง โอนอ่อนผ่อนตาม

๑๑๗ มาก ดังใช้ในสำนวน กินจุ แปลว่า กินมาก

๑๑๘ ใส่หล่ม หมายถึง นำเข้าห้องพระคลัง

๑๑๙ ใส่สา หมายถึง นำเข้าฉางหลวง

๑๒๐ อาชญา หมายถึง คำสั่ง

๑๒๑ เอาออก ทิ้ง เช่น รีดลูก แปลว่า เอาลูกออก ทิ้ง

๑๒๒ ม้าง หมายถึง ทำลาย

๑๒๓ คำสั่ง

๑๒๔ ในบทนี้ได้กล่าวถึง การยึดปฏิบัติ, การยึดมั่นในคำสอน

๑๒๕ คั่น ตรงกับ ขัด ในความอธิบาย

๑๒๖ อธิฐ

๑๒๗ เขียนดีให้รับโทษ

๑๒๘ ด่วนสรุปเอา

๑๒๙ ตั้งใจทำสิ่งใดให้ต่อเนื่อง

๑๓๐ ทำการนั้นไม่ปล่อยวาง

(๑๙) บทว่าหื้อกัน^{๑๓๑} เข้า ๗ วัน คือว่า หื้ออดกลั้นรักสาสึล ๕ สึล ๘ เมื่อเดือนดับ เดือนเพง ออก ๘ ค่ำ แรม ๘ ค่ำ ๗ วัน รอด ๗ วันอย่าขาด

(๒๐) บทว่าหื้อเล็งหัน^{๑๓๒} และ ๑ นั้น คือว่า หื้อเล็งหันยังมนุสสสัมปัตติเทวสัมปัตติ และ สักคโมกขะนิพพาน^{๑๓๓} แล้วหื้อกระทำบุญไปไจ้ๆ นั้นแล

[คำสอนเสนาบดี]

[ใจความ]

บทการ^{๑๓๔} ๑ คັນว่าเป็นเสนาผู้ใหญ่ ท่านใส่^{๑๓๕}ไว้ต่างหูต่างตา^{๑๓๖} จูงหื้อมีชา ๗ บ้อง หื้อมีช่อง ๗ ชา หื้อมีตา ๗ หน่วย อย่าหื้อป่วย ๗ นาย หื้อตายแล้วเกิดเกิดแล้วตาย การเลิกกายเป็นการเลื่อ อยู่บ้านเรือนเป็นคน อย่าหายอยู่พัก อย่าลักคนเต้าแขก อย่าแจกข้าปูลา^{๑๓๗} การเลิกมาหื้อใจขาด การอาดหื้อใจผาย หื้อตาตายเมื่อหน้า หื้อคิดถึงช้างม้าข้าคนมี คิดถึงชีลิปห้อง หื้อคิดต้องลิบเอวดล้า หื้อจำสัพพะเทศ จักได้เกียดเมื่อลุน มีคุณถึงได้หล้า หัวบ่คุงฟ้าเท่าฝ่ามือเดียว ๒ จำพวกนี้แล

[เนื้อความ]

(๑) บทว่า หื้อมีชา ๗ บ้องนั้น คือว่า เป็นเสนาอามาตย์ หื้อยศใหญ่ใส่^{๑๓๘}สูงกล้าแข่งตามยศลัก^{๑๓๙} จึงมีเดชอำนาจกว่า^{๑๔๐} เจ้าขอบ^{๑๔๑}แลมีรัทธิ^{๑๔๒}

๑๓๑ อด

๑๓๒ หัน หมายถึง เห็น, มองเห็น

๑๓๓ สักคโมกขะนิพพาน หมายถึง นครแห่งนิพพาน (การหลุดพ้น)

๑๓๔ ทางปฏิบัติ

๑๓๕ แต่งตั้ง

๑๓๖ แทนพระกรรณพระเนตร ต่าง แปลว่า แทน

๑๓๗ ในส่วนเนื้อความเขียนว่า ปูลา

๑๓๘ แต่งตั้งให้

๑๓๙ ศักดิ์

๑๔๐ กว่า[คนอื่น]

๑๔๑ พระเจ้าแผ่นดินทรงโปรดปราน

๑๔๘ คำสอนพระยามังราย

มี^{๑๔๒}ร^{๑๔๓}ท^{๑๔๔}ธ^{๑๔๕}ี^{๑๔๖}แก^{๑๔๗}บ้านเมืองแท้ จ^{๑๔๘}ิง^{๑๔๙}ดี^{๑๕๐}แล

(๒) บทว่า ห^{๑๕๑}ือ^{๑๕๒}มี^{๑๕๓}ช^{๑๕๔}อง^{๑๕๕} ๗^{๑๕๖} ชา^{๑๕๗} น^{๑๕๘}ั้น^{๑๕๙} คือ^{๑๖๐}ว่า^{๑๖๑} ห^{๑๖๒}ือ^{๑๖๓}มี^{๑๖๔}อา^{๑๖๕}ช^{๑๖๖}ญา^{๑๖๗}ต^{๑๖๘}ัง^{๑๖๙}ไว้^{๑๗๐}แก^{๑๗๑}ย^{๑๗๒}ส^{๑๗๓}ป^{๑๗๔}ริ^{๑๗๕}ว^{๑๗๖}าร^{๑๗๗} อ^{๑๗๘}ย^{๑๗๙}า^{๑๘๐}ห^{๑๘๑}ือ^{๑๘๒}ล^{๑๘๓}่วง^{๑๘๔}เ^{๑๘๕}้า^{๑๘๖}ล^{๑๘๗}่วง^{๑๘๘}อ^{๑๘๙}อก^{๑๙๐}ได้^{๑๙๑} ตาม^{๑๙๒}ฐ^{๑๙๓}า^{๑๙๔}น^{๑๙๕}ะ^{๑๙๖} จ^{๑๙๗}ิง^{๑๙๘}ดี^{๑๙๙}แล

(๓) บทว่า ห^{๑๙๑}ือ^{๑๙๒}มี^{๑๙๓}ตา^{๑๙๔} ๓^{๑๙๕} หน^{๑๙๖}ว^{๑๙๗}ย^{๑๙๘} น^{๑๙๙}ั้น^{๒๐๐} คือ^{๒๐๑}ว่า^{๒๐๒} ห^{๒๐๓}ือ^{๒๐๔}ร^{๒๐๕}า^{๒๐๖}เพ^{๒๐๗}ิง^{๒๐๘} ร^{๒๐๙}ู้^{๒๑๐}ย^{๒๑๑}ง^{๒๑๒}ล^{๒๑๓}ัพ^{๒๑๔}พ^{๒๑๕}ก^{๒๑๖}ิ^{๒๑๗}จ^{๒๑๘}ท^{๒๑๙}ัง^{๒๒๐}ม^{๒๒๑}ว^{๒๒๒}ล^{๒๒๓}เม^{๒๒๔}ือ^{๒๒๕}ด^{๒๒๖}ิน^{๒๒๗} ๓^{๒๒๘} ย^{๒๒๙}า^{๒๓๐}ม^{๒๓๑} เม^{๒๓๒}ือ^{๒๓๓}ว^{๒๓๔}น^{๒๓๕} ๓^{๒๓๖} ย^{๒๓๗}า^{๒๓๘}ม^{๒๓๙} อ^{๒๓๑}ย^{๒๓๒}า^{๒๓๓}ป^{๒๓๔}ระ^{๒๓๕}มา^{๒๓๖}ท^{๒๓๗}ส^{๒๓๘}า^{๒๓๙}ล^{๒๔๐}า^{๒๔๑} จ^{๒๔๒}ิง^{๒๔๓}ดี^{๒๔๔}แล

(๔) บทว่า อ^{๒๔๒}ย^{๒๔๓}า^{๒๔๔}ห^{๒๔๕}ือ^{๒๔๖}ป^{๒๔๗}ว^{๒๔๘}ย^{๒๔๙} ๗^{๒๕๐} น^{๒๕๑}า^{๒๕๒}ย^{๒๕๓}น^{๒๕๔}ั้น^{๒๕๕} คือ^{๒๕๖}ว่า^{๒๕๗} ห^{๒๕๘}ือ^{๒๕๙}ป^{๒๖๐}ระ^{๒๖๑}ก^{๒๖๒}อ^{๒๖๓}บ^{๒๖๔}ไ^{๒๖๕}ด^{๒๖๖}ว^{๒๖๗}ย^{๒๖๘}ส^{๒๖๙}ต^{๒๗๐}ต^{๒๗๑}อ^{๒๗๒}ริ^{๒๗๓}ย^{๒๗๔}ธ^{๒๗๕}น^{๒๗๖}ะ^{๒๗๗} ๗^{๒๗๘} ป^{๒๗๙}ระ^{๒๘๐}ก^{๒๘๑}า^{๒๘๒}ร^{๒๘๓} คือ^{๒๘๔}ว่า^{๒๘๕} ล^{๒๘๖}ั^{๒๘๗}ท^{๒๘๘}า^{๒๘๙} ล^{๒๙๐}ี^{๒๙๑}ล^{๒๙๒} ห^{๒๙๓}ิ^{๒๙๔}ริ^{๒๙๕}โ^{๒๙๖}ด^{๒๙๗}ต^{๒๙๘}ป^{๒๙๙}ะ^{๓๐๐} จ^{๓๐๑}า^{๓๐๒}ค^{๓๐๓}ะ^{๓๐๔} ส^{๓๐๕}ุ^{๓๐๖}ต^{๓๐๗}ะ^{๓๐๘} ป^{๓๐๙}ัญ^{๓๑๐}ญ^{๓๑๑}า^{๓๑๒}ธ^{๓๑๓}น^{๓๑๔}ะ^{๓๑๕}อ^{๓๑๖}น^{๓๑๗}ี^{๓๑๘}แล

(๕) บทว่า ต^{๓๑๑}า^{๓๑๒}ย^{๓๑๓}แล^{๓๑๔}ว^{๓๑๕}เก^{๓๑๖}ิ^{๓๑๗}ต^{๓๑๘} น^{๓๑๙}ั้น^{๓๒๐} คือ^{๓๒๑}ว่า^{๓๒๒} เม^{๓๒๓}ือ^{๓๒๔}เล^{๓๒๕}ิ^{๓๒๖}ก^{๓๒๗} มี^{๓๒๘}ห^{๓๒๙}ือ^{๓๓๐}ไ^{๓๓๑}ด^{๓๓๒}ส^{๓๓๓}ละ^{๓๓๔}ช^{๓๓๕}ี^{๓๓๖}ว^{๓๓๗}ิต^{๓๓๘}เส^{๓๓๙}ย^{๓๔๐} เ^{๓๔๑}า^{๓๔๒}ก^{๓๔๓}า^{๓๔๔}ร^{๓๔๕}ไ^{๓๔๖}ต^{๓๔๗}า^{๓๔๘}ง^{๓๔๙}เ^{๓๕๐}้า^{๓๕๑}ป^{๓๕๒}ต^{๓๕๓}า^{๓๕๔}ย^{๓๕๕}จ^{๓๕๖}ิง^{๓๕๗}ดี^{๓๕๘}แล

(๖) บทว่า ห^{๓๕๑}ือ^{๓๕๒}เก^{๓๕๓}ิ^{๓๕๔}ต^{๓๕๕}แล^{๓๕๖}ว^{๓๕๗}ต^{๓๕๘}า^{๓๕๙}ย^{๓๖๐}น^{๓๖๑}ั้น^{๓๖๒} คือ^{๓๖๓}ว่า^{๓๖๔} เม^{๓๖๕}ือ^{๓๖๖}พ^{๓๖๗}า^{๓๖๘}ย^{๓๖๙}ล^{๓๗๐}ุ^{๓๗๑}น^{๓๗๒} เล^{๓๗๓}ิ^{๓๗๔}ก^{๓๗๕}ว^{๓๗๖}ี^{๓๗๗} เก^{๓๗๘}ิ^{๓๗๙}ต^{๓๘๐}มี^{๓๘๑}เ^{๓๘๒}ล^{๓๘๓}้า^{๓๘๔}ช^{๓๘๕}้า^{๓๘๖} ห^{๓๘๗}ือ^{๓๘๘}ส^{๓๘๙}ละ^{๓๙๐}ช^{๓๙๑}ี^{๓๙๒}ว^{๓๙๓}ิต^{๓๙๔}เส^{๓๙๕}ย^{๓๙๖}แล^{๓๙๗}ว^{๓๙๘}ไ^{๓๙๙}เ^{๔๐๐}า^{๔๐๑}ก^{๔๐๒}า^{๔๐๓}ร^{๔๐๔}ไ^{๔๐๕}ต^{๔๐๖}า^{๔๐๗}ง^{๔๐๘}เ^{๔๐๙}้า^{๔๑๐}เด^{๔๑๑}ิม^{๔๑๒}จ^{๔๑๓}ิง^{๔๑๔}ดี^{๔๑๕}แล

(๗) บทว่า ก^{๔๑๑}า^{๔๑๒}ร^{๔๑๓}เล^{๔๑๔}ิ^{๔๑๕}ก^{๔๑๖}า^{๔๑๗}ย^{๔๑๘} เป็น^{๔๑๙}เ^{๔๒๐}ล^{๔๒๑}ี^{๔๒๒}อ^{๔๒๓}ย^{๔๒๔}ู่^{๔๒๕}บ^{๔๒๖}า^{๔๒๗}น^{๔๒๘}ั้น^{๔๒๙} คือ^{๔๓๐}ว่า^{๔๓๑} เม^{๔๓๒}ือ^{๔๓๓}ก^{๔๓๔}ำ^{๔๓๕}จ^{๔๓๖}ัด^{๔๓๗}ช^{๔๓๘}ำ^{๔๓๙}เล^{๔๔๐}ิ^{๔๔๑}ก^{๔๔๒}า^{๔๔๓}น^{๔๔๔}ั้น^{๔๔๕} ห^{๔๔๖}ือ^{๔๔๗}เ^{๔๔๘}า^{๔๔๙}จ^{๔๕๐}ิ^{๔๕๑}ต^{๔๕๒}เ^{๔๕๓}ล^{๔๕๔}ี^{๔๕๕}เ^{๔๕๖}ย^{๔๕๗} ก^{๔๕๘}ล^{๔๕๙}ำ^{๔๖๐}ห^{๔๖๑}า^{๔๖๒}ญ^{๔๖๓}เป็น^{๔๖๔}ด^{๔๖๕}ัง^{๔๖๖}เ^{๔๖๗}ล^{๔๖๘}ี^{๔๖๙}อ^{๔๗๐}จ^{๔๗๑}ั^{๔๗๒}บ^{๔๗๓}ต^{๔๗๔}ว^{๔๗๕}น^{๔๗๖}ั้น^{๔๗๗}แท^{๔๗๘}้^{๔๗๙}จ^{๔๘๐}ิง^{๔๘๑}ดี^{๔๘๒}แล

(๘) บทว่า อ^{๔๘๑}ย^{๔๘๒}ู่^{๔๘๓}บ^{๔๘๔}า^{๔๘๕}น^{๔๘๖}เ^{๔๘๗}ร^{๔๘๘}ี^{๔๘๙}อ^{๔๙๐}น^{๔๙๑}เป็น^{๔๙๒}ค^{๔๙๓}น^{๔๙๔}น^{๔๙๕}ั้น^{๔๙๖} คือ^{๔๙๗}ว่า^{๔๙๘} เม^{๔๙๙}ือ^{๕๐๐}อ^{๕๐๑}ย^{๕๐๒}ู่^{๕๐๓}บ^{๕๐๔}า^{๕๐๕}น^{๕๐๖}อ^{๕๐๗}ย^{๕๐๘}เ^{๕๐๙}ร^{๕๑๐}ี^{๕๑๑}อ^{๕๑๒}น^{๕๑๓} ป^{๕๑๔}มี^{๕๑๕}เล^{๕๑๖}ิ^{๕๑๗}ก^{๕๑๘}

^{๑๔๒} น่าจะคัดลอกผิด คำที่ถูกต้องควรเป็น ริทธี ซึ่งก็คือ ฤทธิ (อำนาจ)

^{๑๔๓} ชา หมายถึง หมู่

^{๑๔๔} ล่วง หมายถึง ละเมิด

^{๑๔๕} ลุก

^{๑๔๖} คิด

^{๑๔๗} สาลา หมายถึง ชะล่าใจ, วางใจ

^{๑๔๘} ป่วย หมายถึง เสีย, ละทิ้ง

^{๑๔๙} เกิด ในที่นี้หมายถึง รอดมาจากศึกสงครามได้

^{๑๕๐} เลิก หมายถึง ศึก, สงคราม

^{๑๕๑} ภายหลัง หมายถึง ภายหลัง

^{๑๕๒} ในที่นี้ใช้คำว่า วิ ซึ่งน่าจะซ้ำความกับ เลิก จึงน่าจะแปลว่า รบรากัน ยังปรากฏอยู่ใน คำ ราวี (รา แปลว่า รบ ดังเช่นใช้ว่า รบรา)

^{๑๕๓} เลิกวิเกิดมีเล่าซ้ำ ในที่นี้หมายถึง ศึกเกิดซ้ำแล้วซ้ำอีก

^{๑๕๔} กลาย เปลี่ยนเป็น

^{๑๕๕} ใส่ มีความเท่ากับ เสีย (ทิ้งลงไป) นั่นคือ เอาจิตและใจทุ่มเทให้

นั้นอย่าเยาะหยาบและกล้าแข็งแกไฟร์ไทย ปกติแล

(๙) บทว่า อย่าหาหน^{๑๕๖} อยู่^{๑๕๗} พัก^{๑๕๘} นั้น คือว่า เมื่อราชการเกิดมีหือ
ใส่ใจเอากการเจ้าแท้ อย่าแก่เจ็บแก่ป่วยปกติแล

(๑๐) บทว่า อย่าลัก^{๑๕๙} คนเต้า^{๑๖๐} แยก^{๑๖๑} นั้น คือว่า อย่าลักคนฝูงเข้ามา
ยินดีใหม่ ถ้วน ๓ ปีก่อน ควรรักจึงค่อยรักไม่ควรรักอย่ารัก จึงจักดีแล

(๑๑) บทว่า อย่าแจก^{๑๖๒} ขำปุรา^{๑๖๓} นั้น คือว่า อย่าได้ละเลี่ยยังข้าเก่าคน
เก่าแห่งตน อันกับทุกซกกับยากองอาด^{๑๖๔} อาสาแต่ก่อน ปกติแล

(๑๒) บทว่า การเลิกมาหือใจขาด^{๑๖๕} นั้น คือว่า ขาเลิกเกิดมาเมื่อใดหือ
ได้สละชีวิตเสียแล้ว เอากการตางเจ้าแห่งตน จึงจักดีแล

(๑๓) บทว่าการอาดหือใจผายนั้น คือว่า กิจการโภยเกิดมีแกไฟร์ไทย
หือเอาจิตใส่ใจเสีย^{๑๖๖} หือบ้านไทยเมืองทั้งหลายมีที่ยินดีจึงดีแล

(๑๔) บทว่า หือตายเมื่อหน้านั้น คือว่า เมื่อไปรบเลิกนั้น ก็หือขึ้นใจ^{๑๖๗}
แท้^{๑๖๘} อย่าได้ซื้อคร้าน^{๑๖๙} หยั่นการ^{๑๗๐} ลักฟาย^{๑๗๑} คิน^{๑๗๒} ทานจักข้า^{๑๗๓} เสีย ปกติ

^{๑๕๖} หาญไประหว่างทาง หรือ เกลไธล

^{๑๕๗} หยุด

^{๑๕๘} มัวแต่พัก

^{๑๕๙} แอบ

^{๑๖๐} เต้า เพี้ยนมาจาก “เทา” หรือ “เทียว” คนเต้า คือ คนจรมอนหมิ่น

^{๑๖๑} แปลกหน้า

^{๑๖๒} แจก หมายถึง จ่ายออกไป

^{๑๖๓} ขำปุรา หมายถึง ข้าเก่า

^{๑๖๔} กองอาด

^{๑๖๕} เต็ดขาด

^{๑๖๖} ดูเชิงอรรถ ๒๑๓

^{๑๖๗} ตั้งใจ

^{๑๖๘} จริง

^{๑๖๙} เกียจคร้าน

^{๑๗๐} กลัวแก่การ

^{๑๗๑} แอบแพ้หนีมา

^{๑๗๒} การลักฟายคิน ในที่นี้หมายถึง การหนีกลับมา

แล

(๑๕) บทว่า หื้อคิดถึง^{๑๓/๔} ช้างม้าเข้าคนมีนั้น คือว่า ข้าวของเงินคำ ช้างม้า วัวควาย ตัวมีไว้แล้ว อย่าหื้อกระทำมักจิบหายเสีย บ่ดีแล

(๑๖) บทว่า คิดถึงขีลิบห้องนั้น คือว่า เมื่อแต่งหนี้^{๑๓/๕} แปรโทษ^{๑๓/๖} นั้น หื้อคิดถึงลูกเมียเด็กหญิง นางสาวหลานเหลนแห่งตนไฉ่ๆ คั้นว่าตัวเสีย^{๑๓/๗} เยียว^{๑๓/๘} เพิ่นเท^{๑๓/๙} เออนับเลี้ยง^{๑๔/๐} บ่ดีแล

(๑๗) บทว่า หื้อคิดต้องลิบเอ็ดลำ^{๑๔/๑} นั้น คือว่า อย่ามักกระทำโทษ^{๑๔/๒} หื้อคิดถึงท่านจักได้นำเอาตนไปใส่คอกไฉ่นั้น จิงดีแล

(๑๘) บทว่า หื้อจำสัพพะ^{๑๔/๓} เพศ^{๑๔/๔} นั้น คือว่า หื้อจื่อ^{๑๔/๕} จำสัพพะกิจ หมั้นกระทำการตามกาลราชปาเวณี คือ การกิน การทาน การบ้าน การเมือง จิงดีแล

(๑๙) บทว่า จักได้เกียด^{๑๔/๖} เมื่อลุน^{๑๔/๗} นั้น คือว่า หมั้นถามราชการเป็นอัน

๑๓/๓ ชั่ว

๑๓/๔ คิดถึง

๑๓/๕ สร้างหนี้ กู้หนี้

๑๓/๖ ทำความผิด

๑๓/๗ ถ้าว่า ตัวต้องเสีย

๑๓/๘ เกรงว่า

๑๓/๙ ยึด กวาดเอา

๑๔/๐ จนสิ้น

๑๔/๑ ลักษณะของคอกช้างคน อาจมาจากชื่อเรียกไผ่หรือซีกรง ๑๑ ลำ

๑๔/๒ โทษ คือ ความผิด

๑๔/๓ สัพพะ หมายถึง ทั้งหลาย

๑๔/๔ เพศ แปลว่า ชุดแต่งกาย แพรพรรณ แต่นำมาใช้ในลักษณะเช่นว่า “ต่างเพศต่างพรรณ” แปลว่า ชนิด อาจเขียนผิดจาก “เภท” ในภาษาสันสกฤต ซึ่งแปลว่า ชนิดต่างๆ

๑๔/๕ จื่อจำ คือ จดจำ จื่อ แปลว่า จดลงไว้ เหมือนคำ ลือ ในภาษาจีนที่ไทยรับมาใช้ในคำว่า หนังสือ

๑๔/๖ เกียรติ

๑๔/๗ ในภายหลัง

หมั่นคง^{๑๔๘} นัก พายุลูท่านก็จักเต็มแถม ยังส่วยไร่ไผ่ไร่ไผ่คามเขตดินักชะแล

(๒๐) บทว่ามีคุณ^{๑๔๙} ถึงได้หล้า^{๑๕๐} นั้น คือว่า หมั่นกระทำแก่เจ้าตนมากนักแล้ว ท่านก็จักตอบคุณหือเป็นใหญ่เป็นสูงในฐานันตรอันวิเสสนั้นแล

(๒๑) บทว่าห้วยบ่^{๑๕๑} พ้า^{๑๕๒} ยังฝ่ามือเดียนั้น คือว่า เมื่อยศเป็นใหญ่ไล่เป็นสูงแล้วก็หือกระทำขอบใจ^{๑๕๓} เจ้าตนไปไฉ่ๆ จึ่งจักได้อยู่สุขสำราญบานใจมากนักแท้แล เหตุตั้งอัน ห้วยบ่^{๑๕๑} พ้า^{๑๕๒} เท่าฝ่ามือเดียนั้นแลท่านเอย^{๑๕๔}

[คำสอนไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน]

[ใจความ]

บทการ ๑ เป็นคนได้ลุ่มฟ้า^{๑๕๕} ก็อย่าได้ละ ๓ เชิง หือรอมเปิง ๔ ล้านอย่าค่านคำจา อย่าหลับตาเข้าถ้ำ หืออาบน้ำที่วังใส หือหมั่นไซ ๒ ถ้ำ หือหมั่นเผ้า ๒ กา หือมีคำจา ๓ สิ่ง อย่าวิดว้างพัดดาว อย่าปาวเสียที่ อย่าปีกันหือท่านหันแดน อย่าแพง ๔ หอก อย่าลอกคำจา อย่ามาเรื่อนเก่า หือป็นเป็นดังเท่าหุยหาย ไปด้วยฝนลมลายชีวชี หือรู้ที่อันไป ๑๗ บทนี้

[เนื้อความ]

(๑) บทว่า อย่าละทอด ๓ เชิง^{๑๕๖} นั้น คือว่า อย่าหือละแก้วทั้ง ๓ คือว่า พระเจ้า พระธัมม์ พระสังฆะเสียปดี

(๒) บทว่า หือรอมเปิง^{๑๕๗} ๔ ล้านนั้น คือว่า หือสังรวม^{๑๕๘} อินทรีย์ใน

^{๑๔๘} หมั่นคง

^{๑๔๙} มีคุณ แปลว่า กระทำคุณความดี

^{๑๕๐} พระเจ้าแผ่นดิน

^{๑๕๑} ห้วยบ่^{๑๕๑} หมายถึง สูงส่ง

^{๑๕๒} พ้า หมายถึง กษัตริย์, พระเจ้าแผ่นดิน

^{๑๕๓} ตอบแทนพระคุณ

^{๑๕๔} บทนี้ได้กล่าวถึง การให้ประมาณตนเอง

^{๑๕๕} คนได้ลุ่มฟ้า หมายถึง ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน

^{๑๕๖} เชิง หมายถึง ดิน รากฐาน สิ่งทรงรับ

^{๑๕๗} รำพึง แปลว่า คิดพิจารณา

๑๕๒ คำสอนพระยามังราย

อิริยาบถทั้ง ๔ หือได้จึงดีแล

(๓) บทว่า อย่าค่าน^{๑๙๙} คำจานั้น คือว่า หือหมั่นเขียนน้ำธัมมคำสอน
ลัทธิปัญญะพุทธเจ้าไปไฉๆ อย่าค่านจึงดีแล

(๔) บทว่า อย่าหลับตาเข้าถ้ำนั้น คือว่า ตัวหากเป็นผู้รู้ผู้หลวกแล้ว อย่าไป
คบผู้ป่หลวกนั้น ปดีแล^{๒๐๐}

(๕) บทว่า หืออาบน้ำที่วัง^{๒๐๑} ไสนั้น คือว่า หือได้คบ^{๒๐๒} ยำ^{๒๐๓} เสพ^{๒๐๔} กับ
ด้วยบัณฑิตผู้รู้ผู้หลวกเหลือกว่าตนนั้นจึงดีแล

(๖) บทว่า หือหมั่นไซ^{๒๐๕} ถ้ำ^{๒๐๖} นั้น คือว่า หือหมั่นกระทำวัตรปฏิบัติ
แก่พ่อแม่ครูบาอาจารย์แห่งตนไปไฉๆ ช้วนอย่าขาด จึงดีแล

(๗) บทว่า หือหมั่นเฝ้า ๒ กานั้น คือว่า หมั่นปฏิบัติให้วันบคบยำพระเจ้า
พระธัมม พระสังฆะในกาลเมื่อเช้าที่ ๑ เมื่อค่ำที่ ๑ ใน ๒ กาลนี้อย่าหือขาด จึง
ดีแล

(๘) บทว่า หือมีจา ๓ สิ่งนั้น คือว่า หือจาถึงพระเจ้า พระธัมม
พระสังฆะทั้งหลาย พ้นไปแล้วอันจักมาพายหน้าก็ดี อันยังมีในปัจจุบันนี้ก็ดี
อย่าหือขาดเทอะจึงดีแล

(๙) บทว่า อย่าวิต^{๒๐๗} วังพัต^{๒๐๘} ตัว^{๒๐๙} นั้น คือว่า ตัวมีประยาธู้หลวกแล้ว

๑๙๘ สํารวม

๑๙๙ ค่าน หมายถึง เกียจคร้าน

๒๐๐ บทนี้กล่าวไว้ว่า อย่าคบคนพาล

๒๐๑ วัง หมายถึง วังน้ำ

๒๐๒ เคารพ

๒๐๓ ยำเกรง

๒๐๔ สมาคมด้วย

๒๐๕ หมั่นไซ หมายถึง หมั่นรับใช้

๒๐๖ ถ้ำ หมายถึง ผู้เฒ่า, ผู้แก่

๒๐๗ กระโดด กระโจนแบบใช้กำลังเท้าทั้งคู่ถีบตัวให้สูงขึ้น

๒๐๘ พัต หมายถึง พลัดออกไป, พลัดหลง

๒๐๙ ตัว หมายถึง ดินแดน

อย่าได้ละคำรู้คำหลวงเสีย บ่ดีแล

(๑๐) บทว่า อย่าปาว^{๒๑๐} เสียที่^{๒๑๑} นั้น คือว่า อย่าหนีเสียของธัมม์และไป
กระทำคำอันบ่ใช้ธัมมนั้นบ่ดีแล

(๑๑) บทว่า อย่าปี^{๒๑๒} ก้นหื้อหื้อท่านหันแดนนั้น คือว่า อย่าไข^{๒๑๓} โทส^{๒๑๔}
ร้ายในตนหื้อปรากฏแก่ท่าน บ่ดีแล

(๑๒) บทว่า อย่าแทง ๔ หอกนั้น คือว่า อย่าหื้อผิดอิริยาบถทั้ง ๔ เมื่อนั่ง
เมื่อนอน เมื่อยืน เมื่อเที่ยว^{๒๑๕} ลักเทือแล

(๑๓) บทว่า อย่าลอก^{๒๑๖} คำจานั้น คือว่า จาอันใดหื้อมีคำหมิ่นเทียงอย่า
ล่าย^{๒๑๗} อย่าพาง^{๒๑๘} บ่ดีแล

(๑๔) บทว่า อย่ามาเรือนเก่า^{๒๑๙} นั้น คือว่า ละบาปแล้วแต่ก่อนอย่าหื้อได้
กระทำแถมเล่าบ่ดีแล

(๑๕) บทว่า หื้อปั่นเป็นดั่งเท่าหุย^{๒๒๐} หายนั้น คือว่า หื้อหมั่นรักสาสิลกิน
ทานเมตตาทามาไปใจๆ หื้อบาปนั้นพันนิพพันหายไปจึงดีแล

(๑๖) บทว่า ไปด้วยฝนลมลาย^{๒๒๑} ชิวชิว^{๒๒๒} นั้น^{๒๒๓} คือว่ากลัวบาปแล้ว หื้อ

^{๒๑๐} ปาว หมายถึง กระโจน หนี

^{๒๑๑} ที่ซึ่งที่มีอยู่

^{๒๑๒} ปี หมายถึง เปิด

^{๒๑๓} เปิดเผย

^{๒๑๔} ข้อบกพร่อง ความผิด

^{๒๑๕} เที่ยว ตรงกับ เทา หรือ เต้า หมายถึง เดิน

^{๒๑๖} ลอก ในที่นี้หมายถึง ปอก แปลว่า เอาออก ใช้คู่กันเป็น ปอกลอก หมายถึง ไม่รักษา

คำพูด

^{๒๑๗} โโกหก

^{๒๑๘} พาง หมายถึง อำพราง

^{๒๑๙} เรือนเก่า ในที่นี้หมายถึง กรรมเก่า

^{๒๒๐} หุย ชั่วความกับ หาย หุยหาย แปลว่า หายไปโดยสิ้นเชิง

^{๒๒๑} ลาย แปลว่า เส้น สาย, ลมลาย หมายถึง ลมพัดให้เห็นเป็นสาย

^{๒๒๒} ชิวชิว เป็นเสียงฝนตกซู่ซู่

๑๕๔ คำสอนพระยามังราย

คงมัดคผลไปไ้ๆ หากจักได้นำเอาจิตใจตนไปรอดด้วยเดชผละผลจอตเนรัพ
พานจึงดีแล

(๑๓) บทว่า หื้อรู้ที่อันไ้ นั้น คือว่า หื้อหมั้นไปสู๋ไปหาสงเสพ^{๒๒๔} บัณฑิตผู้
มีพระยาอาจสั่งสอนตนไปได้นั้น จึงดีแล

[คำสอนพระยาใหญ่]

[ใจความ]

บทการ ๑ ค้นว่า เป็นพระยาใหญ่ควรดีได้ตามคอง^{๒๒๕} ค่อยปอง^{๒๒๖} ไป
อย่าฟ้ง^{๒๒๗} เยียว^{๒๒๘} ได้คั่งกินแหนด^{๒๒๙} หื้อแปงสติ^{๒๓๐} ตน ๑ ใจกลัวได้ถูก^{๒๓๑} ผิด
สืล^{๒๓๒} เพ็น^{๒๓๓} ว่า คิง^{๒๓๔} คั่ง^{๒๓๕} กินก็แค้น^{๒๓๖} คิงคั่งแล่น^{๒๓๗} ก็นุน^{๒๓๘} หวังเป็นบุญก็
เยียวได้เป็นบาป^{๒๓๙} เราชนาบ^{๒๔๐} ทานก็เพ็นดูแควน^{๒๔๑} เราเป็นแทน^{๒๔๒} ก็ทานจัก

^{๒๒๓} ไปด้วยฝนลมลายชีวชีนั้น ในที่นี้หมายถึง ไปด้วยกับฝนที่ลมพัดเห็นเป็นสายแบละ
เสียงชูชู, เสียงของฝน

^{๒๒๔} สมเสพ คือ ร่วมกินร่วมคบ

^{๒๒๕} คลองธรรม ทางที่ถูกต้องชอบธรรม

^{๒๒๖} ปอง หมายถึง ไตร่ตรอง

^{๒๒๗} ฟ้ง หมายถึง รีบ, เร่ง

^{๒๒๘} เยียว หมายถึง เกรงว่า

^{๒๒๙} รู้สีกกลางแคลงใจว่าตัดสินคดีผิด

^{๒๓๐} ทำสติ รักษาสติ

^{๒๓๑} ต้องกับ ตรงกับ

^{๒๓๒} เพ็น (เพื่อน) หมายถึง เขา

^{๒๓๓} คิง

^{๒๓๔} ประดั่งเข้ามา ออกเข้ามา

^{๒๓๕} คับแค้นใจ

^{๒๓๖} รุ่ง เคลื่อนที่อย่างรวดเร็ว

^{๒๓๗} นุน แปลว่า อิดออด ไม่เต็มใจ

^{๒๓๘} ที่หวังจะได้บุญก็เกรงว่าจะเป็นบาป

^{๒๓๙} บีบคั้น บังคับ กำชับ

^{๒๔๐} ดูแควน หมายถึง ดูแคลน

^{๒๔๑} แตน

ได้เป็นต่อ^{๒๔๒} บ่หย่อ^{๒๔๓} ๕ ต่อ^{๒๔๔} กันตาย จักว่าอันใดจักสอนอันใด ก็หื้อเอายาย^{๒๔๕} มาแทกเทียม^{๒๔๖} ดู แล้วเยยะพิจารณาไปเทอะ เห็นว่าเป็นท้าวก็หื้อมีแสนตา เป็นพระยา^{๒๔๗}ก็หื้อมีแสนหู คันที่หูหื้อดูที่ตา คันหันที่ตาหื้อพิจารณาประยา^{๒๔๘}ในใจถ้วนถี่ หื้อรู้ที่มีไภย อย่าเยยะร้าย^{๒๔๙} คนผู้ไป^{๒๕๐}ก็อย่าดูแควน^{๒๕๑} ผู้เล่นอยู่เหนือดิน^{๒๕๒}ก็อย่าหื้อได้ให้^{๒๕๓} ผู้คนเฝ้าอยู่เหนือไม้ก็อย่าหื้อได้หัว^{๒๕๔} ตัวงู^{๒๕๕}อย่าได้เคียด^{๒๕๖} ตัวเขียด^{๒๕๗}อย่าหื้อตาย โทสพอข้า^{๒๕๘}หื้อไหม โทสพอไหม หื้อสอน โทสพอสอนให้หาย หากมีหลายประการต่างๆ จึ่งจักสว่างเป็นคุณ เห็นว่าขุนแสนก็หื้อดีแสนชั้น^{๒๕๙} ขุนหมื่นก็หื้อดีหมื่นชั้น จึ่งจักข้าเป็นไป เมืองใดมีไพร่ฟ้าเต็มเมือง ข้าเล็กต่างประเทศจักมาบิ^{๒๖๐}เบียน^{๒๖๑}ก็บ่ได้ มีลูกบ้านเต็มงามท่านกับดูแควน ได้อุปมาเป็นดั่งปีน^{๒๖๒}เต็มกำ^{๒๖๓} ไผ่จักหักบ่ได้ คันว่า

^{๒๔๒} ตัวต่อ

^{๒๔๓} บ่หย่อ หมายถึง ไม่ย่อท้อ

^{๒๔๔} สู้กัน

^{๒๔๕} คำที่ยาย (บรรพบุรุษ)

^{๒๔๖} แทกเทียม หมายถึง เปรียบเทียบ

^{๒๔๗} ประยา ในที่นี้หมายถึง ปัญญา

^{๒๔๘} เยยะร้าย คือ กระทำสิ่งร้าย/ไม่ดี

^{๒๔๙} บ้าไป

^{๒๕๐} ดูหมิ่น

^{๒๕๑} เล่น แปลว่า วิ่ง ในที่นี้ เล่นเหนือดิน หมายถึงว่า ลำบากไม่ได้หยุดได้หย่อน

^{๒๕๒} ให้ หมายถึง ร้องไห้

^{๒๕๓} หัวเราะเยาะ

^{๒๕๔} หมายถึง คนที่มีพิษสง

^{๒๕๕} แค้น โกรธ

^{๒๕๖} หมายถึง พวกคนที่ไม่สำคัญ

^{๒๕๗} พอข้า คือ พอที่จะต้องฆ่า

^{๒๕๘} ประการ อย่าง

^{๒๕๙} บิเบียน

^{๒๖๐} เปียดเบียน

^{๒๖๑} ญู

^{๒๖๒} ดั่งปีนเต็มกำ ในที่นี้หมายถึง ญู

ปิ่นเล่มเดียวท่านหักเสียบามใดก็ได้ ก็พริ้ว^{๒๖๓} เป็นดั่งอันแล^{๒๖๔}

[คำสอนขุนอามาตย์]

บทการ ๑ ผู้ใดได้เป็นขุนอามาตย์ ก็อย่าอาจ^{๒๖๕} ว่ากูนี้แก่น^{๒๖๖} มีลัก^{๒๖๗}
อย่าว่ากูนี้หลวกเหลือ^{๒๖๘} ท่าน อย่าว่ากูนี้ผ่านคำจา^{๒๖๙} อย่าว่าหันตากูนี้มีดัง^{๒๗๐}
อย่าว่าดังกูนี้มีดอก^{๒๗๑} อย่าว่ากูนี้แจ่มชูประการ^{๒๗๒} อย่าว่ากูนี้กล้าหาญบ่มีไผ
เลิกล้ำ^{๒๗๓} บ่หากนำท่านก็เยียวได้^{๒๗๔} หาไผบ่หาใกล้ก็เยียวได้หาไกล^{๒๗๕} หัน
ท่านไร^{๒๗๖} ก็อย่าดูแควน เมื่อเราแควน^{๒๗๗} ก็ยังจักหา^{๒๗๘} เล่า ท่านบ่รู้^{๒๗๙} ก็เพิ่น
หากจักหัน^{๒๘๐} เราบ่ป็น^{๒๘๑} ก็ท่านมีใจเกียจกล้า^{๒๘๒} หมูป่เข้า^{๒๘๓} หมาบ่เข้า^{๒๘๔}

-
- ๒๖๓ บอก พรรณนา
๒๖๔ แก่น หมายถึง แก่นแก้ว
๒๖๕ บังอาจ หาญกล้า
๒๖๖ เป็นคนสำคัญ
๒๖๗ คักดี
๒๖๘ เหลือ ในที่นี้หมายถึง เกิน
๒๖๙ ผ่านความเจรจามาก
๒๗๐ หันตาอย่างกูนี้มีใครเหมือน
๒๗๑ คนอย่างกูหาไม่มีดอก
๒๗๒ คนอย่างกูรู้ทุกเรื่อง
๒๗๓ ไม่มีใครกล้าเกิน
๒๗๔ ไม่มีใครนำก็เกรงว่าทำเองได้
๒๗๕ หาใครไม่หาใกล้ก็เกรงว่าต้องไปหาในที่ไกล
๒๗๖ ยากจน
๒๗๗ แควน หมายถึง ขาดแคลน
๒๗๘ พึ่งพา
๒๗๙ ท่าน (เจ้าตัวเอง) อาจไม่รู้ (ว่าถูกดูแควน)
๒๘๐ แต่เพิ่น (เพื่อน หมายถึง คนอื่นๆ) ก็เห็นอยู่
๒๘๑ ป็น หมายถึง แบ่งปัน
๒๘๒ เกียจกล้า คือ เกลียดอย่างรุนแรง
๒๘๓ เชื่องช้า
๒๘๔ ฆ่า

หมาบ่ขบ^{๒๔๕} กบป่ร้อง ฐกัป่ช่างกีน^{๒๔๖} ลมบ่พัดโบไม้กัป่ไหว เสือบ่ลั้ม^{๒๔๗} บ่เสีย
ลาย จ้วบ่ตายกัป่เสียชื่อ ผู้รู้หากยังมี จักว่าดีก็เยียวซ้ำร้ายกว่าเก่าเล่าชะแล

[คำสอนราษฎร]

บทการ ๑ ชายผู้ใดเป็นคนเถ่า^{๒๔๘} อย่าไปอ้างคำป็น^{๒๔๙} ญิงผู้ใดเป็นคนใจ
พัง^{๒๕๐} อย่าไปเหล้นชู้^{๒๕๑} คนผู้ใดบ่รู้อย่าไปกล่าวคำหลวก คนช่างลักป่ดี^{๒๕๒} เอา
มาเป็นเลี้ยว คนใจเลี้ยว^{๒๕๓} ป่ดีเอามาเป็นคู่ คนในชุมพู่^{๒๕๔} นี่อันป่ดีใช้ คือว่าหื้อ
คนโบ้ไปเอาการ อย่าใช้คนผาน^{๒๕๕} ไปซื้อคัว^{๒๕๖} ในกาต^{๒๕๗} อย่าใช้คนผู้ขยาด^{๒๕๘}
ไปต่อคำเมือง^{๒๕๙} อย่าไปชี้เยือง^{๓๐๐} ตางม้า อย่าป่อย^{๓๐๑} มหิ^{๓๐๒} เป็นการ
[हां]^{๓๐๓} อย่าไปซื้อนาง^{๓๐๔} มาเป็นช้อย^{๓๐๕} นกจอกน้อย^{๓๐๖} อย่าไปรู้คำฟ้า^{๓๐๗}

๒๔๕ ขบพัน ทำเสียงข่มขู่

๒๔๖ ช่างกีน แปลว่า กินได้บ่อยๆ

๒๔๗ ตาย

๒๔๘ เถ่า หมายถึง คนเถ่า, คนแก่

๒๔๙ คำป็น หมายถึง คำอวยพร

๒๕๐ ใจเร็ว ในที่นี้หมายถึง ใจง่าย

๒๕๑ คบเป็นคนรักด้วย

๒๕๒ ป่ดี คือ ไม่ดีถ้าจะ

๒๕๓ วอกแวก ชอบนอกใจ

๒๕๔ ชุมพู่ทวีป คือ แผ่นดินนี้

๒๕๕ ตรงกับ ผลาญ(เงิน)

๒๕๖ เข้าของ

๒๕๗ ตลาด

๒๕๘ ขยาด ในที่นี้หมายถึง ขลาด ขี้กลัว

๒๕๙ ต่อคำเมือง คือ ต่อสู้ความเมือง ในที่นี้คงหมายถึง เรื่องสำคัญๆ

๓๐๐ เยือง หมายถึง เลียงผา หรือ กวาง

๓๐๑ ปล่อย

๓๐๒ มหิ เพี้ยนจาก มหิงส์ หมายถึง วัว, ควาย

๓๐๓ ข้อความตรงนี้ตกไปคำหนึ่ง เพราะขาดสัมผัสกับวลีต่อมา ในที่นี้เติม ห้าง ไว้ ให้ได้
ความว่า ปล่อยทั้งควายไว้ห้างจะถูกขโมย

๓๐๔ นาง ในที่นี้หมายถึง หญิงผู้ดี

๓๐๕ ช้อย หมายถึง ข้า (ข้าทาส)

๓๐๖ นกจอกน้อย ในที่นี้หมายถึง ข้าราชการผู้น้อย

๑๕๘ คำสอนพระยามังราย

เป็นพ่อค้าอย่าไปรู้คำเมือง^{๓๐๘} นุ่งผ้าเหลือง^{๓๐๙} อย่าไปรู้คำบ้าน^{๓๑๐} ชีคร้าน
อย่าได้เลี้ยง^{๓๑๑} ของ จักเยียวปอง^{๓๑๒} อันใดก็หื้อทอง^{๓๑๓} ดูเพิ่น อย่าของปอย^{๓๑๔}
เงินหื้อโจรหัน ย่าง^{๓๑๕} บั้ง^{๓๑๖} อย่าไปใกล้ช้าง ปากบ่กว้าง^{๓๑๗} อย่าไปจาเงิน^{๓๑๘}
ญิงมีพัรวักแพง^{๓๑๙} อย่าอ้างพั่วใหม่^{๓๒๐} อย่าไต่ถ้อย^{๓๒๑} ยามผาน^{๓๒๒} หื้อไป
การ^{๓๒๓} ยามเช้า อย่าดูตเหล้าวันสี่ล อย่ากินसानง่วนเปือ^{๓๒๔} หื้อเอื้อเพื่อด้วย
คองธัมม หื้อได้ฟังคำครูกล่าว คั่นเป็นบ่าว^{๓๒๕} ก็หื้อช่าง^{๓๒๖} หาสาว คั่นเป็นสาว
ก็หื้อช่าง^{๓๒๗} หูกฝ้าย^{๓๒๘} เป็นแม่ร้างแม่หม้ายก็อย่าจาสูง^{๓๒๙} คั่นเป็นขุนก็อย่า
ยอ^{๓๓๐} ตัวข่มทาน อย่าผาน^{๓๓๑} หื้อจ้ง^{๓๓๒} ไฟ^{๓๓๓} อย่ารักผู้ไกลกว่าผู้ใกล้ อย่ารักผู้

๓๐๗/ คำฟ้า แปลว่า ความของพระเจ้าแผ่นดิน

๓๐๘/ คำเมือง หมายถึง ความเมือง, ความของบ้านเมือง

๓๐๙/ ครองสมณเพศ

๓๑๐/ คำบ้าน คือ ความบ้าน กิจการฝ่ายโลกย์

๓๑๑/ ดูแล

๓๑๒/ คิดหมายอยากได้

๓๑๓/ ทอง ตรงกับ ทอง ซึ่งก็คือ ทอง ในที่นี้หมายถึง ทรัพย์สิน

๓๑๔/ ปล่อย

๓๑๕/ ก้าวเท้า

๓๑๖/ เร็ว

๓๑๗/ เจรจาไม่เก่งไม่ทันเขา

๓๑๘/ อย่าไปจาเงิน แปลว่า อย่าไปเจรจาแข่งพวกเงิน (ไทเมืองเชียงตุง)

๓๑๙/ แพง แปลว่า รัก

๓๒๐/ อย่าไปอวดอ้างว่าจะไปมีพั่วใหม่

๓๒๑/ ไต่ถ้อย ตัดสินถ้อยความ/คดี

๓๒๒/ ยามผาน ไม่ได้ความ นอกจากเป็น ยามผ่าน คือ หลังยาม ๑ ผ่านไปแล้ว (หลังสาม
ทุ่ม) หมายถึง เวลาค่ำมืด

๓๒๓/ ดำเนินการ

๓๒๔/ สาน ง่วน เปื้อ หมายถึง สิ่งเป็นพิษแต่ละชนิด

๓๒๕/ ชายหนุ่ม

๓๒๖/ ขยัน

๓๒๗/ หมั่น

๓๒๘/ หูกฝ้าย หมายถึง ทอผ้าฝ้าย

๓๒๙/ จาสูง หมายถึงความว่า เรียกค่าตัวสูง

๓๓๐/ ยก

ไป^{๓๓๔} เสียกว่าผู้หลวก อย่ารักผู้หนวก^{๓๓๕} กว่าผู้เบา อย่ารักผู้เมาเสียกว่าผู้ชืน
อย่ารักผู้อื่นเสีย^{๓๓๖} ลูกหลาน หากมีด้วยประการต่างๆ จึงจักสว่างวันคืน อย่า
รักเงินแสนได้^{๓๓๗} หือรักไพร่แสนเมืองจึงดีแลท่านเอ๋ย

เนยยะ ๑ คนผู้ยังใคร่มีเงินก็หือไปค้า ใครขี่ม้าก็หือไปปฏิบัติขุน ใครได้
บุญก็ไปปฏิฐากพระเจ้า ใครกินเหล้า^{๓๓๘} ก็หือไปกาด^{๓๓๙} ใครเข้ามาก^{๓๔๐} หือแบ่ง
นา ใครเป็นคนชา^{๓๔๑} หือไปสู้ช่าง ใครมีลูกน้อย^{๓๔๒} หือเอาแม่^{๓๔๓} ใครเป็นชะเร^{๓๔๔}
หือช่างแถม ใครได้คนแถม^{๓๔๕} หือเอาผู้ดีคำ^{๓๔๖} ใครได้ธัมม์หือไปสู้พระ ใครเป็น
คนอาละ^{๓๔๗} หือได้เรียนเชิง^{๓๔๘} ใครเป็นคนแดนเมิง^{๓๔๙} หือได้ส่วยขน^{๓๕๐} ใครได้

๓๓๑ พาล หาเรื่องเดือดร้อน

๓๓๒ เกลียดซัง ไม่ชอบ

๓๓๓ ความทั้งหมดว่า อย่ากะกะเกรให้ผู้คนเกลียดซัง

๓๓๔ คนโง่วิชา

๓๓๕ ต้นฉบับเขียน หนัก ในที่นี้แก้ให้ตรงเสียงสัมผัสกับหลวก

๓๓๖ หึ่ง ทอดหึ่ง

๓๓๗ ควรเป็น ไถ่ แปลว่า ถุง

๓๓๘ ของมีนเมา ข้อมูลนี้น่าสนใจว่า ในตลาดของล้านนามีการขายสุราเมรัยด้วย

๓๓๙ ตลาด

๓๔๐ อยากได้ข้าวมาก

๓๔๑ ชา แปลว่า พวกเขาทั้งสอง ตรงกับคำว่า คู่ ในภาษาไทยมีคำว่า คู่ชา ซึ่งก็หมายถึง
เขาทั้งสอง (ไม่รวมคนอื่น) คนชา ในที่นี้หมายถึง คู่ฝึกหัดงาน

๓๔๒ ลูกตัวเล็กๆ

๓๔๓ คำในต้นฉบับเป็น เมีย ในที่นี้แก้เป็น แม่ ให้ตรงสัมผัส เอาแม่ คือ สมสู่กับเมีย (หรือ
แต่งงาน)

๓๔๔ ไม่ทราบความหมาย

๓๔๕ ที่ถูกต้องควรเป็น แคร้ม แปลว่า ละเอียด ถี่ถ้วน ไม่ทำอะไรตกๆ หล่น คนแคร้ม คือ
คนที่ทำการถี่ถ้วน

๓๔๖ ว่ากล่าวสั่งสอน

๓๔๗ ไม่ทราบความหมาย โดยบริบทน่าจะหมายถึง คนพ้อน คนรำ

๓๔๘ กระบวนท่า แบบอย่าง

๓๔๙ คนอยู่ในเมือง

๓๕๐ ส่วยไม้

ยาลูกอ่อนหือตำพล [.....^{๓๕๑}] คั่นสองผืนก็จักได้กินหวาน ใจสองอันก็หือหาอัน
นั้นเทอะ

[คำสอนชาย]

บทการ ๑ เป็นพ่อเรือนนี้เอย อย่างอนลูกหล้า^{๓๕๒} เยียวได้เป็นข้าท่าน
เสียวันสาย^{๓๕๓} เงินปมาเทียว เป็นคนเปียว^{๓๕๔} นี้เอย อย่างอนลูกขวาย^{๓๕๕} นกกา
หลายบินมาข้าม เยียวท่านหมายดีหั่ว เพ็นว่าชี้้วม้นว่าชี้ลา ท่านว่าชี้ไ่กัมนว่าชี้
เหน^{๓๕๖} เพ็นว่าเหม็นม้นว่าหอม คั่นท่านสอนม้นว่าดำ ใจเกียดกัลวปดีเนอ

เนยยะ ๑ ชายผู้ใดเมื่อ^{๓๕๗} กาด^{๓๕๘} บ่ได้ลาภลังมา^{๓๕๙} ชายผู้นั้นก็ปดี ถึง
ยามนา^{๓๖๐} บ่แต่งสัง^{๓๖๑} ชายผู้นั้นก็ปดี มักลี^{๓๖๒} อยู่บ้านท่านบ่หาการ^{๓๖๓} ชายผู้
นั้นก็ปดี หันลูกหลานบ่ปันกินเข้า ชายผู้นั้นก็ปดี มีลูกเต้าปรักเสีย^{๓๖๔} ตน ชายผู้
นั้นก็ปดี บ่รู้แบ่งสัง^{๓๖๕} ปลูกกัวย^{๓๖๖} ปลูกอ้อย ชายผู้นั้นก็ปดี เอาหม้อน้อยตั้ง
เหนือไฟบ่มีเกือจักใส่ ชายผู้นั้นก็ปดี ผู้ใหญ่ร้อง^{๓๖๗} บ่ไปหา ชายผู้นั้นก็ปดี ทำว
ขุนจา^{๓๖๘} และปากคำผ่า^{๓๖๙} ชายผู้นั้นก็ปดี ท่านใช้กว่า^{๓๗๐} ม้นลังว่าบ่ทัน ชายผู้

^{๓๕๑} ข้อความดูเหมือนขาดหายไป

^{๓๕๒} อย่างอนลูกหล้า หมายถึง อย่าตี้นคนสุดท้าย

^{๓๕๓} เสียวันสาย ในที่นี้หมายถึง ทิ้งเวลาไปจนสาย

^{๓๕๔} เปียว หมายถึง เปล่าประโยชน์

^{๓๕๕} อย่างอนลูกขวาย หมายถึง อย่างอนตีสาย

^{๓๕๖} อีเห็น

^{๓๕๗} เมื่อ หมายถึง ไป

^{๓๕๘} กาด หมายถึง ตลาด

^{๓๕๙} ลาภลังมา ในที่นี้หมายถึง ไม่ได้อะไรเลย

^{๓๖๐} ฤดูทำนา

^{๓๖๑} สัง ในที่นี้หมายถึง ห้าง (ห้างนา)

^{๓๖๒} ลี หมายถึง หลบ

^{๓๖๓} ไม่หาการงานทำเป็นหลักแหล่ง

^{๓๖๔} ทิ้ง ทอดทิ้ง

^{๓๖๕} สัง แปลว่า อะไรๆ ก็ตาม

^{๓๖๖} กัลว

^{๓๖๗} เรียกหา เรียกใช้

^{๓๖๘} ผู้หลักผู้ใหญ่พูดอยู่

นั้นก็ปดี ถึงยามงาย^{๓๓/๑} ยามวันบ่หาหุงเข้า ชายผู้นั้นก็ปดี ปากต่อ^{๓๓/๒} คนเถา
 พอย^{๓๓/๓} จาแข็ง^{๓๓/๔} ชายผู้นั้นก็ปดี บรู้ชวก^{๓๓/๕} รู้แบ่งเครื่องหูกเครื่องฝ้าย ชายผู้
 นั้นก็ปดี มักฟังคำแม่ร้าง^{๓๓/๖} แม่หม้าย^{๓๓/๗} แลสาวหลาน ชายผู้นั้นก็ปดี มักไป
 หมายผูงชู^{๓๓/๘} ชายผู้นั้นก็ปดี อันบรู้พอยไปจา ชายผู้นั้นก็ปดี มักฝ่อหน้าฝ่อ
 ตา^{๓๓/๙} แลควะ^{๓๔/๐} กวนท่าน ชายผู้นั้นก็ปดี มักผาน^{๓๔/๑} หื้อของหาย ชายผู้นั้นก็ป
 ดี มีธนวัตถุหลายบ่จ่าย ชายผู้นั้นก็ปดี ใจบ่เข้าในข้ายแก้วทั้ง ๓ ชายผู้นั้นก็ป
 ดี หันพี่น้องผาน^{๓๔/๒} ลู^{๓๔/๓} คุแควนท่าน ชายผู้นั้นก็ปดี ชีคร้านจิง^{๓๔/๔} เยียะหนัก
 ชายผู้นั้นก็ปดี มักใช้ด้วยคำสั่ง ชายผู้นั้นก็ปดี จุงหื้อมีใจม่อ^{๓๔/๕} พอกินทาน จุง
 จักมีอายุเมินนานไปพายหน้า ตราบต่อทำอันเข้าสู่ชั้นฟ้าและเนรัพพานนั้นชะแล
 ทานเอย

^{๓๖/๙} ปากคำผ่า หมายถึง พุดแทรก, พุดผ่า, แยงพุด

^{๓๓/๐} กว่า ในที่นี้แปลว่า จาก ไป เป็นภาษาไทยใหญ่ เช่น ล้มหายตายกว่า (ล้มหายตาย
 จาก/ตายไป)

^{๓๓/๑} ยามงาย หมายถึง ยามเช้า

^{๓๓/๒} ปากต่อ หมายถึง ต่อปากต่อคำ

^{๓๓/๓} แล้วยัง

^{๓๓/๔} พุดจากระด้าง

^{๓๓/๕} ชวก หมายถึง ซ่อมแซม

^{๓๓/๖} แม่ร้าง หมายถึง ผัวทิ้ง

^{๓๓/๗} แม่หม้าย หมายถึง ผัวตาย

^{๓๓/๘} ชอบที่จะหมายปองคนรักไว้หลายคน

^{๓๓/๙} มักฝ่อหน้าฝ่อตา หมายความว่า ชอบทำหน้าทำตา

^{๓๔/๐} ควะ หมายถึง ทำหน้าทะเล้น

^{๓๔/๑} ผลาญ แปลว่า ทำให้หมดไปโดยไม่จำเป็น

^{๓๔/๒} ผาน แปลว่า เตือนตรึง

^{๓๔/๓} ลู แปลว่า ล่วง ล่วงเกิน

^{๓๔/๔} น่าจะเป็น จิง อ่านว่า ชิง แปลว่า เกลียด ไม่ชอบ เช่น คำว่า ชิง ที่ปรากฏในคำว่า
 ชิงชัง

^{๓๔/๕} ใจกว้าง ใจกรุณา ในภาษาถิ่นอีสาน แปลว่า ใจง่าย

[คำสอนหญิง]

บทการ ๑ หญิงผู้ใดแกงผักทั้งราก หญิงผู้นั้นก็ปดี กำปาก^{๓๔๖} พอก^{๓๔๗} หัว
 หมา หญิงผู้นั้นก็ปดี ท่านไปนามันพอยซ่อนอยู่บ้าน หญิงผู้นั้นก็ปดี ชีคร้าน
 รีด^{๓๔๘} ท่านกิน หญิงผู้นั้นก็ปดี ยกดินขึ้นก็ปทอลาย หญิงผู้นั้นก็ปดี มักไปกาย^{๓๔๙}
 ทำน้ำบ่ตักน้ำมาเรือน หญิงผู้นั้นก็ปดี มักเขินขวย^{๓๕๐} ลูกหล้า^{๓๕๑} หญิงผู้นั้นก็ปดี
 ใคร่กินขึ้นล้า^{๓๕๒} ปหาเขียง หญิงผู้นั้นก็ปดี นอนเรียงผ้าบ่เอื้อพอง^{๓๕๓} หญิงผู้นั้นก็ป
 ดี ฟีน้องร้องนาน^{๓๕๔} ขาน^{๓๕๕} หญิงผู้นั้นก็ปดี เอาดินลงขานมักทีบ^{๓๕๖} ฟาก^{๓๕๗} หญิง
 ผู้นั้นก็ปดี ล้างปากถ้อยลืมคำ หญิงผู้นั้นก็ปดี เสื้อผ้ายำ^{๓๕๘} ฝนปลูตาค หญิงผู้นั้นก็ป
 ดี มักลากเอาลูกอ่อนน้อยไปรวมการ [หญิงผู้นั้นก็ปดี]^{๓๕๙} หันผ้าผาน^{๔๐๐} เยียะร้าย
 หญิงผู้นั้นก็ปดี หันผ้าใบ^{๔๐๑} ดูแควน หญิงผู้นั้นก็ปดี มักเล่นดิน^{๔๐๒} ไปแหว^{๔๐๓} เรือน
 ท่าน หญิงผู้นั้นก็ปดี มักผาน^{๔๐๔} หื้อเป็นคำ^{๔๐๕} หญิงผู้นั้นก็ปดี เงินคำมีมักจ่าย

^{๓๔๖} พาก หมายถึง ทัพพี

^{๓๔๗} พ็อก แปลว่า เคาะเล่น

^{๓๔๘} ขอเอา (ปัจจุบันมีสำนวน รีดไถ)

^{๓๔๙} ตรงกับคำว่า กราย แปลว่า ไกล

^{๓๕๐} อิดออด ช้า

^{๓๕๑} ลูกหล้า ดินส่าย

^{๓๕๒} อาหารที่ทำจากเอาเนื้อมาหั่นเป็นชิ้นๆ แล้วยำกับน้ำพริก คล้ายลาบ

^{๓๕๓} ปอง บ่เอื้อปอง แปลว่า ไม่ยอมให้ร่วมประเวณีด้วย

^{๓๕๔} เรียกออยู่นาน

^{๓๕๕} จิงขานรับ

^{๓๕๖} ถีบ

^{๓๕๗} ไม้ไผ่ที่สับเป็นซี่เล็กๆ ผูกติดกันใช้ปูพื้นเรือน

^{๓๕๘} เปียก

^{๓๕๙} ช้อความตกไป

^{๔๐๐} ตกยาก

^{๔๐๑} ใบ ในที่นี้หมายถึง ไม่ตอบได้

^{๔๐๒} อาการเร่งรีบไป

^{๔๐๓} แหว หมายถึง ไปเที่ยว

^{๔๐๔} พาล คือ หาเรื่อง ก่อเรื่อง

^{๔๐๕} คำ หมายถึง ความ, ความเมื่อง

หญิงผู้นั้นก็ปดี ใจบ่เข้าในชายแก้วทั้ง ๓ หญิงผู้นั้นก็ปดี ท่านบ่ถามพอยกล่าว^{๔๐๖}
 หญิงผู้นั้นก็ปดี คั้นหันบ่าว^{๔๐๗} มักไปหา หญิงผู้นั้นก็ปดี จักจาอันใดเยยะพัง^{๔๐๘} หญิง
 ผู้นั้นก็ปดี มักอวดรู้สิ่งหลาย หญิงผู้นั้นก็ปดี มักชวนชวาย^{๔๐๙} ด้วยคำส่อ^{๔๑๐} หญิงผู้
 นั้นก็ปดี มักก่อตั้งคำเมือง^{๔๑๑} หญิงผู้นั้นก็ปดี บ่รู้รำเพิงไปเมื่อหน้า หญิงผู้นั้นก็ป
 ดี เสื้อผ้าขาดบ่หยิบ^{๔๑๒} บ่ผุง^{๔๑๓} หญิงผู้นั้นก็ปดี เมื่อหุงแกงหลุด^{๔๑๔} ยา^{๔๑๕} หญิงผู้
 นั้นก็ปดี จาคำทะ^{๔๑๖} ต่อ^{๔๑๗} ผัว^{๔๑๘} หญิงผู้นั้นก็ปดี มักยอตัวข่มท่าน หญิงผู้นั้นก็ป
 ดี มักผาน^{๔๑๙} ด้วยทางกิน หญิงผู้นั้นก็ปดี มักเลียตีนเลียมือจูบนิ้ว หญิงผู้นั้นก็ป
 ดี มักดีว^{๔๒๐} สิ้นหื้อเพิ่นหันเขินขา หญิงผู้นั้นก็ปดี มักจาคำผ่า^{๔๒๑} พ่อแม่ หญิงผู้
 นั้นก็ปดี ลาดเสียง^{๔๒๒} แก่ต่อท้าวพระยา หญิงผู้นั้นก็ปดี สี^{๔๒๓} แคง^{๔๒๔} ขาและเอา
 ตีนลั่นแหง^{๔๒๕} หญิงผู้นั้นก็ปดี มักแล้ง^{๔๒๖} ต่ำผิดท่านหลายคน หญิงผู้นั้นก็ปดี ตัว

^{๔๐๖} ท่านบ่ถามพอยกล่าว ในที่นี้หมายถึง ไม่รู้กาลเทศะ

^{๔๐๗} บ่าว หมายถึง ผู้ชาย

^{๔๐๘} เยยะพัง แปลว่า รับประทานอาหาร

^{๔๐๙} เอาใจใส่ ใส่ใจทำ

^{๔๑๐} ส่อ หมายถึง ส่อเสียด

^{๔๑๑} ก่อคดีความ เป็นความกับชาวบ้าน

^{๔๑๒} หยิบ หมายถึง เย็บ

^{๔๑๓} ชุน ปะ

^{๔๑๔} ปล่อยให้ขาดไป

^{๔๑๕} หุงแกงหลุดยา ในที่นี้หมายถึง ประชุมอาหารไม่ครบรสชาติ, เครื่องแกงไม่ครบ

^{๔๑๖} ปะทะ (คารม)

^{๔๑๗} ต่อปากต่อคำ

^{๔๑๘} จาคำทอต่อผัว ในที่นี้หมายถึง ต่อล้อต่อเถียงสามี

^{๔๑๙} ใช้จ่ายเงินสุรุ่ยสุร่าย

^{๔๒๐} ดีว หมายถึง ยกขึ้น

^{๔๒๑} พุดขัด หรือ ทะลุกลางป่อง

^{๔๒๒} ลาดเสียง หมายถึง ขึ้นเสียง, ตะคอก

^{๔๒๓} เอามือถูไปมา

^{๔๒๔} แคง

^{๔๒๕} หลุด แปลว่า ปล่อยไป ยา หมายถึง เครื่องแกง หลุดยา หมายถึง ไม่ใส่เครื่องแกง

^{๔๒๖} แล้ง หมายถึง ตั้งใจ, เจตนา

เป็นนายพอยเฝียบ^{๔๒๓}ไพร่ ญิงผู้นั้นก็ปดี ตัวบ่เป็นใหญ่พอยเฝียบ^{๔๒๔}ขุนเมือง
 ญิงผู้นั้นก็ปดี ไฟ^{๔๒๕}เรือนตนและเอาไปใส่เรือนท่าน^{๔๒๖} ญิงผู้นั้นก็ปดี ไฟเพิน
 บ้านเอามาใส่เรือนตน ญิงผู้นั้นก็ปดี คั้นเพินใคร่หัว^{๔๒๗} มักว่าดำ ญิงผู้นั้นก็ปดี
 คั้นท่านว่ากว่ามันว่าปไป ญิงผู้นั้นก็ปดี เยยะสร้างอันโตบ่ประณีต ญิงผู้นั้นก็ปดี
 ฟีน้องสหายมาบ่เอื้อพบ^{๔๒๘} ญิงผู้นั้นก็ปดี ผัวไปรบเลิกบ่กำบ่แขง^{๔๒๙} ญิงผู้นั้นก็
 ปดี ถึงยามงายยามแลงหา^{๔๓๐} หุงเข้า ญิงผู้นั้นก็ปดี ลาด^{๔๓๑} ต่อ^{๔๓๒} คนเฝ้าพอย
 ไปจากำงาน^{๔๓๓} ญิงผู้นั้นก็ปดี ไปทางโตบ่หา^{๔๓๔} ญิงผู้นั้นก็ปดี ที่หมู่เขาหมู่
 เหล้ามันพอยหากิน ญิงผู้นั้นก็ปดี ทังปีทังเดือนบ่รักสาสี่ล ๕ สี่ล ๘ ญิงผู้นั้นก็
 ปดี มันเท่ามกแกวด^{๔๓๕} ด้วยอันจักไรแลอันจักผาน หากมีด้วยประการดังนี้
 เราจึงชี้สอนไปจุ่งใส่ใจเรียนเอาหือได้จำใจๆ จึงดีแลท่านเอย

^{๔๒๓} เฝียบ คือ เปรียบ ในที่นี้ความว่า ทำตัวเปรียบได้อย่างไพร่

^{๔๒๔} เปรียบ

^{๔๒๕} เรื่องร้าย

^{๔๒๖} ไฟเรือนตนและเอาไปใส่เรือนท่าน ในที่นี้หมายถึง เอาเรื่องร้ายในบ้านของตนไปเล่าให้
 ผู้อื่นฟัง

^{๔๒๗} ครั้นเพื่อน (คนอื่นๆ) อยากเล่นสนุกด้วยบ้าง

^{๔๒๘} เอื้อเพื่อต้อนรับ

^{๔๒๙} ไม่ใส่ใจเป็นส่วนหนึ่งด้วย ในที่นี้ กำ แปลว่า กิ่ง หรือ ครึ่ง หรือ เท่าๆ กัน แขง แปลว่า
 เอาใจใส่

^{๔๓๐} เรียกหา คือ ต้องเรียกหาให้หุงข้าว

^{๔๓๑} ขึ้นเสียง

^{๔๓๒} ต่อคำ

^{๔๓๓} จากำงาน หมายถึง ไปเจรจาเรื่องงานเรื่องการ

^{๔๓๔} เพื่อนร่วมทาง

^{๔๓๕} แกวด แปลว่า ตรา บัญญัติ กำหนด

[คำสอนคนทั่วไป]

เนยยะ ๑ เป็นคนหือพิจารณาดูถึ^{๔๕๐} จังจักรู้ที่โทสหลายหน คือว่า อย่า
เก็บคำสนส่อ^{๔๕๑} อย่าห่อเข้า^{๔๕๒} หือเข้าท่านหนี อย่าซื้อขอนผี^{๔๕๓} ทานมาให้^{๔๕๔}
อย่าป่าไป^{๔๕๕} ผาง^{๔๕๖} ทางหลวง อย่าพันหลัว^{๔๕๗} เข้าใหม่ อย่าไต่^{๔๕๘} ข้าม^{๔๕๙} ขุน
แสน^{๔๕๐} อย่าแทนที่นังเถ้าแก่ อย่างอนแผ่ที่ทาง ๓ สุม^{๔๕๑} อย่าไปที่น้ำ ๓
สบ^{๔๕๒} อย่าไปปัตตินบ^{๔๕๓} กับด้วยคนผู้คร้าน อยู่บ้านอย่าสานวี^{๔๕๔} อยู่ดีอย่า
ถามหมอ อย่าหลอแหล^{๔๕๕} ปากล้า อย่าคำ^{๔๕๖} ก้วยตีบ^{๔๕๗} อย่าหีบหน้าแมน^{๔๕๘}
อย่าดูแควนหมากเกี้ยง^{๔๕๙} อย่าเลี้ยงเข้าท่าน อย่าเอามอญม่าน^{๔๖๐} เป็นสหาย
หันเลื่อลายอย่าว่าปู่เจ้า^{๔๖๑} ทานว่าน้ำเหล้า อย่าว่าน้ำตาล อย่าจาร์จาวว่าร้าย

๔๕๐ ครอบถ้วน

๔๕๑ อย่าเก็บคำสนส่อ หมายถึง อย่าใส่ใจกับคำยุยง (สนส่อ แปลว่า ยุยง กล่าวหา)

๔๕๒ จัดเสปียงอาหาร

๔๕๓ ขอนผี ในที่นี้หมายถึง โรงศพ

๔๕๔ อย่าซื้อขอนผีทานมาให้ ในที่นี้หมายถึง อย่าเอาเรื่องร้ายๆ มาใส่ตัว

๔๕๕ ตรงกับภาษาไทยกลางว่า ป่าเปือ หรือ ป่าๆ เปือๆ กังรู้เรื่องกั้งไม่รู้เรื่อง

๔๕๖ คำนี้ควรเป็น ฟาง เพราะมีคำ ฟางทาง แปลว่า ข้างทาง

๔๕๗ หลัว หมายถึง ไม้พิน

๔๕๘ ไต่สวนคดีความ

๔๕๙ ทำโดยไม่บอกไม่แจ้ง ไม่ปรึกษา

๔๕๐ อย่าไต่ข้ามขุนแสน ในที่นี้หมายถึง อย่าทำงานอะไรก็ตามข้ามหน้าข้ามตาผู้ใหญ่

๔๕๑ ทาง ๓ สุม หมายถึง ทางสามแพร่ง

๔๕๒ พบ

๔๕๓ ปัตตินบ คือ ปฏินบ หมายถึง ไหว้ซึ่งกันและกัน ซึ่งก็คือ คบหาด้วย

๔๕๔ ตามศัพท์ แปลว่า สานพัด แต่ในที่นี้แปลว่า ก่อเรื่อง (สาน แปลว่า ทำ วิ แปลว่า ราวี ทะเลาะ)

๔๕๕ หลอแหล หมายถึง พูดยาไม่ระวังปาก

๔๕๖ คำจุน รักษา

๔๕๗ ก้วยตีบ คือ ก้วยที่มีเม็ดมาก ก้วยป่า

๔๕๘ ไม่ทราบความหมาย

๔๕๙ หมากเกี้ยง คือ ลูกหว้า ในที่นี้มันยหมายถึง อย่าพิจารณาคนเพียงดูจากภายนอก

๔๖๐ ม่าน หมายถึง ประเทศพม่า

๔๖๑ หันเลื่อลายอย่าว่าปู่เจ้า ในที่นี้หมายถึง อย่าด่วนสรุป, อย่าด่วนเข้าใจผิด

๑๖๖ คำสอนพระยามังราย

อย่าร้าย^{๔๖๒} ท่านหลายวัน อย่าพันคอกไม้ทอง^{๔๖๓} อย่าแบ่งกองไม้ม่วง^{๔๖๔} อย่า
ลวง^{๔๖๕} ชาม^{๔๖๖} ขุนหลาย อย่านอนหงายเล่นคมดาบ อย่าคาบนมแม่^{๔๖๗} อย่า
เท^{๔๖๘} ของเจ้า อย่าอุ้มเข้าแลง^{๔๖๙} [.....] อย่าทิ้งดูอัน^{๔๗๐} [.....] อย่าฟัง^{๔๗๑} คำ
สอน^{๔๗๒} [.....] อย่าก่อคำเมือง^{๔๗๓} อย่าเอาเฟื้อง^{๔๗๔} มาเซ็ดที่ตาย อย่ามักง่าย
เอาของปัน^{๔๗๕} ปากบั้ง^{๔๗๖} บั้งจักคืนได้ เรียกที่ไร^{๔๗๗} จักเสียตาย^{๔๗๘} คำ
ทั้งหลายมีดังนี้ จุงแกวด^{๔๗๙} ซื่อไวสอนกัน ทุกไผ่มันยิ่งยวด จึงจักพ้นจากทุกข์
และโทษทั้งมวลแลท่านเอ๋ย

บทการ ๑ เป็นคนอย่าดูแวนผู้ต่ำ อย่าอย่าผู้กำ^{๔๗๙} ลีล^{๔๘๐} อย่ากิน
อน^{๔๘๑} พ่อแม่ อย่ามักแหล^{๔๘๒} เทียวเด็ก^{๔๘๓} เยียวเป็นเล็ก^{๔๘๔} จบพบ เลิกท่าน

^{๔๖๒} ล้าย แปลว่า โกหก

^{๔๖๓} ทั้งหมดหมายความว่า อย่าไปพันไม้สักทองเอามาทำครก เพราะไม้สักทองเป็นของมี
ราคา ไม่คุ้มกับสิ่งที่ทำ

^{๔๖๔} ทั้งหมดหมายความว่า อย่าไปเอาไม้มะม่วงมาทำกลอง ไม่คุ้มเช่นเดียวกัน

^{๔๖๕} กระทำลวงเกิน

^{๔๖๖} มองข้าม กระทำข้ามหน้าข้ามตา ไม่ให้เกียรติ

^{๔๖๗} ที่เขียนไว้เดิมเป็น เมีย ในที่นี้แก้ไขให้ถูกต้อง

^{๔๖๘} รื้อออก ลัก ขโมยของหลวง

^{๔๖๙} เข้าแลง คือ ข้างเข็น

^{๔๗๐} ฟัง แปลว่า รับประทาน

^{๔๗๑} ฟังคำสอน แปลว่า รับประทานเวลาใครบอกอะไรก็ตาม

^{๔๗๒} คำ คือ ความ คำเมือง คือ ความเมือง ในที่นี้หมายถึง ทำผิดกฎหมายบ้านเมือง

^{๔๗๓} เฟื้อง หมายถึง ฟางข้าว

^{๔๗๔} ปัน แปลว่า ให้ แบ่งให้

^{๔๗๕} ในภาษาเหนือ คนปากบั้ง คือ คนพูดเร็ว คิดเร็ว ปากบั้ง หมายถึง ไม่ด่วนพูด
ออกไปก่อนคิด

^{๔๗๖} เรียกของที่สูญหายไปแล้ว

^{๔๗๗} จดขึ้นมา

^{๔๗๘} จดบันทึกลงไว้ จำไว้

^{๔๗๙} ถือ

^{๔๘๐} คีล

^{๔๘๑} กอน

^{๔๘๒} เหลาะเหละ เหลวไหล

รบสงครามก็เลิก ลูกหญิงชายถ้วน^{๔๘๕}ใหญ่^{๔๘๖}ก็เลิก ไกลฝั่งเหล้าก็เลิก เข้าอยู่
 เยีย^{๔๘๗}ก็เลิก เมียงามนอนเรียงข้างก็เลิก ซ้างพ่อน้อย^{๔๘๘}นอนร่วมโรงก็เลิก
 อยู่ร่วมบ้านก็เลิก คนคร้านอยู่ร่วมเรือนก็เลิก คนผาน^{๔๘๙}ร่วมที่ค้ำก็เลิก
 เชิน^{๔๙๐}ตื่นไป^{๔๙๑}บ่ซ้าง^{๔๙๒}กว่า^{๔๙๓}ก็เลิก ผู้มั่งคั่งอยู่ใกล้ตนก็เลิก หมาเวอน^{๔๙๔}
 เป็นบอ^{๔๙๕}ก็เลิก ก่อเกล้า^{๔๙๖}เป็นเสือเอน^{๔๙๗}ก็เลิก คนเขิน^{๔๙๘}ร่วมเที่ยวทางไป
 ค้ำก็เลิก เดินเขาฟ้าบ่ใสก็เลิก ไฟบ่สุ่มก็เลิก กุม^{๔๙๙}สาวพบเมียท่านก็เลิก^{๕๐๐}
 มักผานภูเงินโท[ง]^{๕๐๑}ก็เลิก มีว่วบ^{๕๐๒}คืบ^{๕๐๓}ต่างก็เลิก เงินล้าน^{๕๐๔}อยู่
 เต็มถง^{๕๐๕}ก็เลิก ค้าบอง^{๕๐๖}บ่ถึง^{๕๐๗}ก็เลิก ฤกหนี่^{๕๐๘}ท่านบ่ได้แทน^{๕๐๙}ก็เลิก

๔๘๓ ดึก

๔๘๔ ดึก ในที่นี้หมายถึง เรื่องที่น่าทุกข์มาให้

๔๘๕ ครบ ทุกคน

๔๘๖ โตแล้ว

๔๘๗ เยีย หมายถึง ฉางข้าว

๔๘๘ ซ้างพลายน้อย

๔๘๙ คนผาน คือ คนยากไร้

๔๙๐ เชิญ ขอร้อง

๔๙๑ ขอให้ใครเดินทางไป

๔๙๒ ชำนาญ

๔๙๓ จากไปแล้ว

๔๙๔ ร่วงปลานไปมา

๔๙๕ บ้ำ

๔๙๖ ยกผมสูงอย่างนักพรต

๔๙๗ เสือเอน หมายถึง เสือสมิง คือ ผู้ที่เดิมมีวิชาอาคมแก่กล้าแล้วกลายเป็นเสือไป

๔๙๘ เชิญใจ

๔๙๙ จับต้อง

๕๐๐ ไปเกาะกุมมือหญิงสาวแล้วกลับพบว่าเป็นเมียคนอื่น

๕๐๑ ทอง

๕๐๒ บ่ แปลว่า ไร้ หรือ ไม่มี

๕๐๓ คืบ คือ ถูงใส่ของบนหลัง

๕๐๔ หมายถึง เงินล้านเปี้ย

๕๐๕ ถูง

๕๐๖ หมายถึงกำไรจากค้า

๕๐๗ ไม่ถึงที่ตั้งไว้

๑๖๘ คำสอนพระยามังราย

สุขไฟแดงบ่เหมียดผ่อ^{๕๑๐}ก็เลิก มักส่อ^{๕๑๑}ด้วยคำขุนก็เลิก ใจบุญมักบาปก็
เลิก ทานขนาบ^{๕๑๒}เถิงตนก็เลิก แแบ่งสวนแล้วควายมาเข้า^{๕๑๓}ก็เลิก เป็นเจ้า
ช้างชี้หัวพาย^{๕๑๔}ก็เลิก คนญิงหลายมาน^{๕๑๕}ทองใหญ่ก็เลิก ไพร่น้อยปอง^{๕๑๖}คำ
เมือง^{๕๑๗}ก็เลิก ชีเคิง^{๕๑๘}อวด^{๕๑๙}เมียเก่าก็เลิก หัวเข้าอ่อนอย่าง^{๕๒๐}เทียวเล่นก็
เลิก ขาบ่แข็งขันน้ำเซียวก็เลิก ค่ำบ่แล้ว^{๕๒๑}อยู่เสมอกก็เลิก เสือขนลายเจ็บบาด
ก็เลิก อาคาด^{๕๒๒}ทานกำเวน^{๕๒๓}ก็เลิก มักเยี่ยะเซ็น^{๕๒๔}เมื่อน้ำก็เลิก คน
คั่ว^{๕๒๕}ชะ^{๕๒๖}พายหลังก็เลิก คืดคำสั่ง^{๕๒๗}บ่เลี้ยง^{๕๒๘}ก็เลิก คันท่านรู้เงินจักเป็น
คำ อย่านับกระทำเนอบดีแล

เนยยะ ๑ น้ำเล็ก^{๕๒๙}ได้ร้อยวา สังขยา^{๕๓๐}ก็หยั่งค่อยได้ คนใจใหม่^{๕๓๑}ไผ

^{๕๐๘} ถูกหนี่ หมายถึง เป็นหนี่

^{๕๐๙} จ่ายคีน

^{๕๑๐} เหมียดผ่อ หมายถึง ดูแล, รักษา, รวบรวม

^{๕๑๑} กล่าวหา

^{๕๑๒} ขนาบ หมายถึง บีบ บังคับ ปราบปรามเข้ามาถึงตัว

^{๕๑๓} มาเข้า หมายถึง มาทำลายข้าว

^{๕๑๔} ช้างพลาย

^{๕๑๕} มีครรรภ์มาหลายครั้งแล้ว

^{๕๑๖} หมายถึง

^{๕๑๗} ความเมือง คดี

^{๕๑๘} เคื่อง ชุ่นเคื่อง

^{๕๑๙} แสดงออกมา

^{๕๒๐} ก้าว

^{๕๒๑} เป็นความไม่สิ้นสุด

^{๕๒๒} อาฆาตมาดร้าย

^{๕๒๓} จอจเวร

^{๕๒๔} มักก่อกรรมทำเข็ญไว้

^{๕๒๕} กตขี้ข่มเหง

^{๕๒๖} ชั่ว มีคำว่า ชะชั่ว

^{๕๒๗} ความที่สั่ง(ถูกระ)แก่ใครไป

^{๕๒๘} บ่เลี้ยง แปลว่า ไม่ครบถ้วน

^{๕๒๙} เลิก หมายถึง ลึก

^{๕๓๐} สังขยา ในที่นี้หมายถึง การนับ

ป่หั้น วันจักตายไผ่ปู้ เป็นคนมักชู้ถ่อยเสียตาย เป็นคนกำ ^{๕๓๒} ปลายหื้อ
 หมั้น ^{๕๓๓}อย่าลวน ^{๕๓๔}สันสหาย ^{๕๓๕}อย่าดูหล่าย ^{๕๓๖}พี่น้อง ^{๕๓๖} ฐูกช้องอย่าลืมคุณ
 เพิ่นว่าลื่น ^{๕๓๗}ขุนก็ขุนข้า ^{๕๓๘}ลื่นมำก็มำติด ลื่นมิดก็มิดบาด ลื่นดาบก็ดาบ
 จับ ^{๕๓๙}ลื่นหลับจักเสียผ้า ลื่นข้าจักเสียที ลื่นผูงชู้จักได้บาป ลาบ ^{๕๔๐}ข้างหื้อ
 พ่ายควาย ^{๕๔๑}ลาบผีพาย ^{๕๔๒}หื้อพ่ายหึ่งห้อย ^{๕๔๓} เป็นไพร่น้อยอย่าจาแข็ง ^{๕๔๔}
 ตัวบ่แพง ^{๕๔๕}อย่าที่ ^{๕๔๖}เป็นใหญ่ เพิ่นว่าฟิงไม้ก็เยียวไม้หัก ฟิงหลักก็เยียวหลัก
 โคน เมื่อปองก็เยียวมี จักว่าดีเยียวชั่วร้าย จักว่าหน่ายเยียวชั่วเกย ^{๕๔๗} เป็นคน
 นี้เอยไต้ลุ่มฟ้า อย่าได้มำเกล้า ^{๕๔๘}คะ ^{๕๔๙}ขุนเมิง ^{๕๕๐}ทางชู้เคิง ^{๕๕๑}จักรีบช่วยมา
 คอบ ^{๕๕๒} คันท่านบอกที่ชอบจักได้เสียเงิน ไผ่อย่าชวนกันกระทำแต่งมัน บ่ดีลัก

^{๕๓๑} ใจโหม้ ในที่นี้หมายถึง ใจดำ

^{๕๓๒} เป็นคนกำ คือ เคารพนับถือ ๓ พระพุทธ พระธรรม และ พระสงฆ์

^{๕๓๓} ลวน หมายถึง ลวนลาม

^{๕๓๔} สันสหาย แปลว่า ฉันทเพื่อน

^{๕๓๕} หล่าย แปลว่า ฟาก ข้าง

^{๕๓๖} ความในที่นี้ก็คือว่า อย่ามองดูว่า เฉพาะคนนั้นคนนี้เป็นพี่น้องหรือญาติ

^{๕๓๗} ทำผิดด้วย เผลอทำเล่นกับ

^{๕๓๘} ฆ่า

^{๕๓๙} จับ ในที่นี้คือ จาบ แปลว่า แทะถูก เหมือนอย่างพูดว่า จาบจ้วง จ้วงแปลว่า แทะ (ใช้
 ชู้ความว่า จ้วงแทะ)

^{๕๔๐} เขียน ลาบ แต่หมายถึง ลาก สิ่งที่ได้มา

^{๕๔๑} ได้ลากเป็นข้างนั้นสู้ได้ควายไม่ได้

^{๕๔๒} ผีพราย

^{๕๔๓} ได้แสงผีพรายไม่สู้แสงหึ่งห้อย

^{๕๔๔} จาแข็ง แปลว่า พุดแข็งกระด้าง

^{๕๔๕} ตัวบ่แพง ในที่นี้หมายถึง คนคักดินาต่ำ, คนไม่มีราคา

^{๕๔๖} ถือตน ทำที่

^{๕๔๗} เกย หมายถึง คุ่นเคย

^{๕๔๘} อย่ามำเกล้า คือ อย่าได้บอก

^{๕๔๙} คะ แปลว่า คลาดไปจาก หรือ คำนกับ เช่น ในคำว่า คะคลาด คะคาน ในที่นี้
 หมายความว่า อย่าทำอะไรขัดกับขุนเมือง (เจ้าบ้านผ่านเมือง)

^{๕๕๐} ดันฉบับเขียน เมือง แก่เป็น เมิง ให้ตรงสัมพันธ์

^{๕๕๑} เคิง หมายถึง ข้อสงสัย

^{๕๕๒} คอบ หมายถึง ผลตอบแทน

แห่งแลท่านทั้งหลายเขาเออย

บทการ ๑ ช่างรัก^{๕๕๓} จักได้กอดกันนอน ๒ วิ่งวอนน้ำตาบ่ขาดหน้า^{๕๕๔}
๒ ช่างค้าจกมีเงินคำตาย ๒ ใจผาย^{๕๕๕} จักมีประยามากกว้าง ๒ หมั่นสร้างท่านบ่
ดูแควน ๒ มักแม่น^{๕๕๖} จักตายอยากเข้า ๒ ตื่นเข้าจกเป็นคุณ ๒ ใจบุญจกมีลาภ
๒ ใจบาปจกจิบ^{๕๕๗} หาย ๒ ใจตายจกเป็นกำฟ้า ๒ ลูกหล้า^{๕๕๘} จกเจียวผาน^{๕๕๙}
๒ พุ่ม^{๕๖๐} ช่างจกเสียฟ้า^{๕๖๑} ๒ ช่างปาก^{๕๖๒} จกมีวงสา ๒ ตัณหา^{๕๖๓} ปมีพี่น้อง ๒
ช่างปอง^{๕๖๔} ปมีชาวเรือนหลาย ๒ ใจนาย^{๕๖๕} ท่านบ่สู้ ๒ เหล้นซู้^{๕๖๖} จกเสียเงิน ๒
ช่างชนจกหัวลอก^{๕๖๗} ๒ ช่างบอก^{๕๖๘} จกเป็นคำ ๒ ใจดำจกวินาด ๒ ใจอาด^{๕๖๙}
บ่กลัวไฟ ๒ ใจไกล^{๕๗๐} ท่านบ่มาสู่ ๒ ใจอยู่จกเป็นทวย^{๕๗๑} ไป ๒ ใจไวจกรีบแล้ว
๒ ผ่านแผ้ว^{๕๗๒} จักดูงาม ๒ ใจบานจกหน้าคลี ๒ คิดถึจกเป็นดีแลท่านเออย

พระมหาเถรเจ้ามาสอนดังนี้แล้ว พระยามังรายตนผ่านแผ้วเสวยเมืองหริ

^{๕๕๓} ชอบแสดงความรัก

^{๕๕๔} ไปวิ่งวอนใครอย่าให้น้ำตาขาดหน้า

^{๕๕๕} ใจกว้าง

^{๕๕๖} แม่น บางที่ใช้ว่า แม่นว่า แปลว่า ถ้าหากว่า ในที่นี้หมายถึง มัวแต่ตั้งเงื่อนไขเวลาจัก
ทำอะไรสักอย่างหนึ่ง

^{๕๕๗} ชิบหาย ชิบหาย

^{๕๕๘} มีลูกคนสุดท้าย หรือ ซ้า

^{๕๕๙} ยากไร้

^{๕๖๐} พุ่มเถียงด้วย

^{๕๖๑} ฟ้า

^{๕๖๒} ช่างพูด

^{๕๖๓} ความอยากที่ไม่หยุดหย่อน

^{๕๖๔} ปอง แปลว่า ปิด เก็บตัวจากผู้อื่น

^{๕๖๕} มีจิตใจเป็นอย่งนาย หรือ ผู้นำ

^{๕๖๖} เล่นซู้ คือ ไปเป็นซู้กับหญิงมีสามีแล้ว

^{๕๖๗} ถลอก

^{๕๖๘} ยุยง

^{๕๖๙} อาจ หาญกล้า

^{๕๗๐} ใจที่ไม่ผูกพัน

^{๕๗๑} ทวย หมายถึง ตาม, ตามหา

^{๕๗๒} หน้าตาผ่องแผ้ว

ภุญไชยเรียงเชียงใหม่ ลวดเอาสอนข้าไพร่ชาวเมืองเสียนานเนิ่นทั้ง ๔ พร้อมชูที่
วงสา กับทั้งราชบุตรตาราชบุตรดีลูกเต้าอัคคมเหสีเฝ้าพันพวง คำอันอยู่ข้างโขงใน
แคว้นเขาก็เยาะชอบแม่นคองธัมม์ เงินคำจึงจักไหลมาสู่ ยุท่า^{๕๗/๓} อยู่กินทาน
บ้านเมืองบานใสรุ่ง ลวดก้านกุ่มดิงาม สืบกับตามถึงยอดตราบต่อเท้ารอดปิด
เดียนี่แลเท่านั้นเออ

กล่าวยังคำสอนมหาตีสสเถรเจ้ามาสอนภยามังรายเมืองเชียงใหม่ ก็แล้ว
เท่านี้ก่อนแล

สรุป

คำสอนพระยามังรายเป็นเอกสารประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาล้านนาที่
สำคัญแสดงให้เห็นถึงระบบความคิดของชาวล้านนาและโลกทัศน์ของชาว
ล้านนาที่ได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาที่รับเข้ามา และอิทธิพลจากจารีต
ประเพณีที่สืบทอดกันมา พุทธศาสนาเป็นเสมือนกรอบความคิดที่เป็นตัวควบคุม
หลักเกณฑ์ทางสังคมและคนภายในสังคม โดยใช้การสร้างเงื่อนไขและ
ข้อกำหนดในการจำกัดอำนาจของผู้ปกครองในรูปของศีลธรรม

ภาพสะท้อนความไม่เท่าเทียมกันในสังคม แต่ดำรงอยู่ร่วมกันได้โดยใช้
กรอบของพุทธศาสนา อาศัยทั้งหลักธรรมและหลักปรัชญาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว
จิตใจ และเป็นตัวเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นที่เหลื่อมล้ำแตกต่างกันให้
เป็นอันหนึ่งอันเดียว โดยมีท้าวพระยา(กษัตริย์)และเสนาอำมาตย์ เป็นกลุ่ม
ผู้ปกครองใช้อำนาจในการบริหารลดหลั่นกันไปตามลำดับ มีการจำกัดขอบเขต
อำนาจของท้าวพระยาและเสนาอำมาตย์โดยวิธีการต่างๆ ที่ดำเนินถึง
ผลประโยชน์ของประชาชนและบ้านเมืองเป็นหลัก ข้อกำหนดเกี่ยวกับคุณธรรม
การปฏิบัติตามจารีตประเพณี การให้ความสำคัญกับประชาชนเป็นข้อจำกัด
ขอบเขตของอำนาจที่สำคัญของผู้เป็นท้าวพระยา เนื่องจากท้าวพระยาและเสนา
อำมาตย์มีภาระหน้าที่ที่จะต้องปฏิบัติต่อประชาชน และให้ความสำคัญกับ
ประชาชนในฐานะพื้นฐานกำลังแรงงานของสังคม ซึ่งสังคมที่มีประชาชนอยู่มาก

^{๕๗/๓} สะดวก

แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองของสังคมนั้นๆ เนื่องจากเป็นส่วนหนึ่งในการพัฒนาเศรษฐกิจให้เจริญก้าวหน้า

แนวคิดที่สืบเนื่องมาจากจารีตประเพณีเก่าแก่ในสังคมและมีการยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันเรื่อยมา โดยมีรากฐานจากความเชื่อดั้งเดิมในการนับถือวิญญาณต่างๆ ชีวิตของมนุษย์ในสังคมต้องสอดคล้องกับสิ่งแวดล้อมรอบตัวที่เป็นเสมือนสิ่งที่ช่วยกำหนดเงื่อนไขของพฤติกรรมในสังคม สังคมล้านนาคืออณูและผูกพันกับขนบธรรมเนียมประเพณี กฎหมายหรือข้อบังคับต่างๆ ที่สืบเนื่องมาจากจารีต ประเพณีเก่าแก่จึงเป็นสิ่งสำคัญที่แสดงให้เห็นว่าแม้กษัตริย์จะมีอำนาจมากแต่ในทางปฏิบัติแล้วจะต้องคำนึงถึงประเพณีปฏิบัติทางสังคมด้วย พระราชอำนาจของกษัตริย์จึงดำเนินให้สอดคล้องกับจารีตประเพณีที่ปฏิบัติสืบต่อกันมา

วรรณกรรมพื้นบ้านและวรรณกรรมคำสอนทุกเรื่องของล้านนาเป็นเสมือนส่วนหนึ่งของการแต่งเติมภาพประวัติศาสตร์ล้านนาที่เป็นภาพรวมของทุกชนชั้นในสังคมล้านนา ทั้งวิถีชีวิตทางด้านสังคมและวัฒนธรรม เศรษฐกิจ การเมืองการปกครอง เพื่อให้เห็นความสมบูรณ์ของประวัติศาสตร์ล้านนาที่ชัดเจนขึ้นกว่าเก่า ความสมบูรณ์ของประวัติศาสตร์ล้านนานั้นไม่ได้อาศัยเพียงเนื้อความจากการปริวรรตวรรณกรรมแต่ละเรื่องเท่านั้น หากแต่ยังต้องอาศัยการตีความจากมุมมองที่แตกต่างกันในแต่ละด้านและมีการเปรียบเทียบวรรณกรรมเรื่องอื่นๆ ซึ่งจะทำให้มีความเข้าใจเกี่ยวกับภูมิปัญญา คติความเชื่อ ค่านิยมและสภาพสังคมในล้านนาได้มากยิ่งขึ้น

บรรณานุกรม

หนังสือภาษาไทย

คำสอนพระยามังราย. เชียงใหม่: ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะ
สังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๑๙.

ตำราพิไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ครุสมิต,
จ.ศ.๑๒๔๕.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๑. พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพ นางชื่น ราชพินิจชัย ณ วัด
สระเกศ เมื่อวันที่ ๑๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๙.

ประเพณีกฎหมายเชียงใหม่ ต้นฉบับใบลาน อักษรไทยเหนือ ภาษาไทยเหนือ ปรีวรรต
โดย สัณวาล ราชี

ประเสริฐ ณ นคร. มังรายศาสตร์. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรี
นครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๒๑.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. คลองตัดคำพระพุทฺธโสภาจารย์. กรุงเทพฯ: โครงการวิจัย
“กฎหมายตราสามดวง: ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก, ๒๕๔๙.

_____. “เอกสารจีนราชวงศ์หยวนและหมิงสื่อถึงเกี่ยวกับรัชกาลพระยามังราย
หลวง.” ใน ๑๐๐ เอกสารสำคัญ: สรรพสาระประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ :
ศักดิ์โสภาคการพิมพ์, ๒๕๕๒.

สมบัติ จันทรวงศ์ และ ชัยอนันต์ สมุทรวณิช. ความคิดทางการเมืองไทย. กรุงเทพฯ :
บรรณกิจ, ๒๕๒๓.

วิทยานิพนธ์

ทรงศักดิ์ ปรารงค์วัฒนากุล. “วิเคราะห์วรรณกรรมล้านนาไทย เรื่องเจ้าวิฑูรสอนหลาน
และพระลอสอนโลก.” วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรี
นครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๑๙.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว. “การวิเคราะห์สังคมเชียงใหม่ สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตาม
ต้นฉบับใบลานภาคเหนือ.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต คณะอักษร
ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐.

อิรวดี ไตรลึงคะ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์คำสอนพระยามังราย.” วิทยานิพนธ์ปริญญา
อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

เอกสารลำดับที่ ๑๓

ตำราพิชัยสงคราม : ตำราว่าด้วยคุณสมบัติและข้อควรประพฤติ ของข้าราชการระดับสูง

วรพร ภู่งศ์พันธุ์

ความสำคัญของเอกสาร

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายของคำว่า ข้าราชการที่เป็นคำโบราณว่าหมายถึง คนที่ทำราชการตามทำเนียบ ผู้ปฏิบัติราชการในส่วนราชการ และให้ความหมายตามคำที่ใช้ในกฎหมายว่า บุคคลซึ่งรับราชการ โดยได้รับเงินเดือนจากเงินงบประมาณรายจ่ายหมวดเงินเดือน เช่น ข้าราชการพลเรือน ข้าราชการ

ครู ส่วนคำว่าราชการ หมายถึง การงานของรัฐบาลหรือของพระเจ้าแผ่นดิน^๑ จากความหมายข้างต้นโดยเฉพาะในส่วนของความหมายเก่าโบราณ จะเห็นว่าข้าราชการ

ที่มา: <http://www.bloggang.com/data/rattanakosin225/picture/1192075037.jpg>

คือ ผู้ปฏิบัติงานของพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงต้องมีกรอบหรือกฎหรือระเบียบเป็นข้อบังคับ ซึ่งกำหนดขึ้นไว้เป็นระเบียบในการปฏิบัติ หรือดำเนินการตามกฎหมาย ในปัจจุบันกฎหรือระเบียบต่างๆได้ระบุไว้ชัดเจนและมีผลบังคับใช้ตามกฎหมาย ข้าราชการที่ประพฤติผิดกฎหรือระเบียบจึงถูกลงโทษได้ตามกฎหมาย ในอดีตก่อนการปฏิรูประบอบราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^๑ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖), ๑๘๐, ๙๔๙.

(รัชกาลที่ ๕) (เท่าที่ศึกษาได้ในขณะนี้) กฎเกณฑ์ข้อบังคับข้าราชการไม่ได้เขียนไว้ชัดเจนนัก เอกสารที่พบคือข้อพึงปฏิบัติ ข้อควรประพฤติของข้าราชการ ซึ่งไม่ได้ระบุโทษในกรณีที่ข้าราชการไม่ได้ประพฤติปฏิบัติตาม

ตำราพิไชยเสนาเป็นตำราเก่าของไทยที่ว่าด้วยคุณสมบัติ ข้อพึงปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการระดับสูง และเป็นเอกสารสำคัญที่สะท้อนจารีตการปกครองไทยแต่โบราณ ที่ให้ความสำคัญกับ “คน” และ “จริยธรรม” ของคนที่มีหน้าที่ดูแลบริหารราชการบ้านเมือง

ตำราพิไชยเสนาที่เลือกมาศึกษาในครั้งนี้ ผู้ศึกษาใช้ต้นฉบับของเจ้าพระยามหิทรศกดิ์ธำรงค์เป็นผู้พิมพ์เผยแพร่ เนื่องจากเห็นว่า มีความค่อนข้างสมบูรณ์กว่าเรื่องพระพิไชยเสนาเอกสารหอหลวง ที่ตีพิมพ์ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม

๑. ช่วงเวลาแต่งตำราพิไชยเสนา

เจ้าพระยามหิทรศกดิ์ธำรงค์ ผู้พิมพ์เผยแพร่ตำราพิไชยเสนา เมื่อจุลศักราช ๑๒๔๕ (พ.ศ. ๒๔๒๖) อธิบายที่มาของตำราพิไชยเสนาวา ได้มาจากขุนพรหมราชปัญญา ปลัดนั่งศาลกรมพระสัสดีซ้าย ขุนพรหมปัญญาได้หนังสือเล่มนี้มาครั้งที่เป็นข้าหลวงกำกับสักเลขเมืองนครศรีธรรมราช จุลศักราช ๑๒๑๐ (พ.ศ. ๒๓๙๑) ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๓) การออกไปครั้งนั้น ขุนพรหมปัญญาได้เที่ยวค้นหาหนังสือโบราณ แต่ที่พบส่วนใหญ่ก็เหมือนหนังสือเช่นที่มีในพระนคร จนกระทั่งได้พบตำราพิไชยเสนาที่หลวงต่างตากรมการเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเล่าว่าได้คัดลอกจากตำราพิไชยเสนา ซึ่งเป็นตำราปรัมปราเก่าแก่มาแต่ครั้งโบราณ ต่อมาจากเจ้าพระยานครศรีธรรมราช จากคำอธิบายข้างต้นแสดงว่า ตำราพิไชยเสนาน่าจะเป็นตำราเก่าและมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาและได้คัดลอกต่อๆ กันมา แต่ไม่สามารถระบุได้แน่ชัดว่าเขียนขึ้นในสมัยไหน อย่างน้อยในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศตำรานี้คงมีอยู่แล้ว เพราะปรากฏ “เรื่องพระพิไชยเสนาเป็นตำราสำหรับข้าราชการควร

ตำรา พิไชย เสนา

ของ

เจ้า พระยา มหินทร ศักดิ์ ชำรงค์

ได้ ลง พิมพ์ คราว แรก

ณ กรุง เทพ ที่ โรง พิมพ์ คุรุ สมิต

ตำบล บางคอแหลม

ปี มะแม เบญจศก จุลศักราช

๑๒๔๕

ประพฤติ” รวมอยู่ในคำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารที่เกี่ยวข้องกับกรุงศรีอยุธยาตอนปลายในช่วงรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรมนี้น่าจะคัดลอกและเรียบเรียงจากต้นฉบับในหอหลวง^๒

แม้ตำราพิไชยเสนาและพระพิไชยเสนามีสาระหลักเหมือนกัน คือ เป็นตำราที่ข้าราชการควรประพฤติ แต่เมื่อเปรียบเทียบเนื้อหาโดยละเอียดพบว่ามีความแตกต่างกันอยู่บ้าง ตั้งแต่ความยากง่ายของภาษา ความเปรียบเทียบไปจนถึงรายละเอียดบางประการ กล่าวคือ ตำราพิไชยเสนามีภาษาที่ยากกว่าเข้าใจยากกว่า และพรรณนามากกว่า ขณะที่พระพิไชยเสนาใช้ภาษาที่สั้นกระชับ เนื้อความหลายข้อของพระพิไชยเสนาเป็นการแยกความออกมาต่างๆ ที่สาระใจความควรรวมเป็นข้อเดียวกันเหมือนในตำราพิไชยเสนา นอกจากนี้ ยังพบว่า มีเนื้อความบางตอนที่ไม่พบในพระพิไชยเสนาดังตัวอย่างที่จะยกให้เห็นต่อไปนี้

ภาษาและการพรรณนา

ตำราพิไชยเสนา

“ประการหนึ่ง เสนาบดีผู้สนองพระราชหฤทัยไทย พระโขนงนครแห่งสมเด็จพระบรมราชกระษัตริเจ้าใช้ ย่อมกอบด้วยเกียรติยศศักดิ์ดาเดชอันประเสริฐ พึงทรงไว้ซึ่งสุรสิงหนาท แห่งพระยาราชสีห์แลพระยาราชสีห์นั้น มีสุรสิงหนาทเปนอธิบดีแก่สรรพสัตว์...พระยาราชสีห์กอบด้วยอิริยาบถ มีองค์ ๔ ประการๆ หนึ่งเมื่อจะเข้าสู่ไสยาศรนั้นยอมพินิจพิจารณาลีลาอาศรน์ ไสยาศรน์รอบคอบเปนอันดีแล้ว จึงขึ้นสู่ไสยาศรน์ บ่ายศีศะแลหางเปนปรกติ แล้วเอาเท้าทั้งสี่ประกบกัน ไว้ให้เสมอแล้วจึงหลับ ครั้นเวลาตื่นขึ้นก็พิจารณาดูท่าเท้าทั้ง ๔ นั้น เคลื่อนคลาดจากกัน มาทว่าน้อยหนึ่งก็จะมีคายน้อยใจ จึงเอาเท้าประกบกันเข้าใหม่ แล้วก็ไสยาศรน์ไปอีกเล่า ครั้นตื่นเห็นเท้าทั้ง ๔ ประกติดูอยู่แล้วใช้ จึงลุกขึ้นประโยชน์จะออกจากสุวรรณคูหา...ประการหนึ่งแม้ว่าพระยาราชสีห์จะ

^๒ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๔), คำนำ.

จับสรรพสัตว์ใหญ่่น้อยเป็นอาหารก็ดีย่อมกระทำสิ่งหนาท...ให้สัตว์นั้นถึงแก่พิณาศพ่ายแพ้แล้วจึงจะเอาเป็นอาหาร จะได้ดูหมิ่นว่าสัตว์น้อยถอยกำลังนั้นหาได้ ถืออิริยาบถดังนี้ เป็นนิมิตได้ประหม่าจึงมีไชยชนะแก่สรรพสัตว์ทั้งปวง และผู้เป็นเสนาบดีพึงทรงไว้อิริยาบถแห่งพระยาราชสีห์อย่าได้ประหม่า จึงจะมีไชยชนะแก่อรินราชประจามิตร แล้วประพฤติราชกิจก็สิทธิ์ขาด อาจมีสุรสิงหนาทดุจพระยาราชสีห์นั้น”^๓

พระพิไชยเสนา

“ข้อ ๒๔ ผู้เป็นเสนาบดีให้พึงทราบ ว่า ตนมีอำนาจสนองพระโองการดุจดั่งอำนาจแห่งพระยาราชสีห์ จึงต้องประพฤติกริยาบถดุจดั่งพระยาไตรสรราชสีห์ ธรรมดาว่าพระยาราชสีห์เป็นสัตว์ใหญ่ร้ายกาจในราวป่าแต่เช่นนั้นยังไม่มีความสามารถ ประกอบไปด้วยความหวังมีกริยาบถ ๔ ประการ คือ กิน นอน เดิน หยุดพัก ๔ อย่าง มีประมาท ผู้เป็นเสนาบดีควรประพฤติกริยาบถดังพระยาราชสีห์”^๔

การแยกความ

ตำราพิไชยเสนา

“ประการหนึ่ง เสนาบดีผู้มีปรีชาปัญญาพลใช้ มาทว่าจะมีทิจิตรสมานสมาคมด้วยมิตรสนิทเสนห์ก็ดี พึงให้สมาคมด้วยผู้มีตระกูลประยูรวงษ์อันสูงศักดิ์ ซึ่งประพฤติการเป็นประโยชน์ แก่บรมราชกระษัตริย์เจ้า แลกอบด้วยความสัจกระตัญญูทันเวลาที่จึงจะสมควร ถึงกระนั้นก็ดีย่าได้พึงลำแดงความลับออกให้ปรากฏ แลผู้เป็นมิตรสนิทเสนห์นั้นรู้ ธรรมดาว่ามิคแมนมาทว่า จะมีความเสนห์แก่กันยืดยาวไปก็ดี ครั้นมีความพิโรธใจแล้วก็ย่อมยกโทษานุโทษ แลลำแดงความลับออกให้แก่บุคคลผู้อื่นฟังก็

^๓ ตำราพิไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (พระนคร : บางคอกแหลม, ๑๒๔๕), ๓๔-๓๗.

^๔ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม, ๓๘-๓๙.

จะมีความอับประยศ ไพร่พลผู้น้อยก็จะมีคามคะระหาติเตียนได้ เหตุมิได้
กำบังความลับไว้ พึงวิจารณ์เหินเหตุพาลปานดังนี้จึงจะสมควร”^๕

พระพิไชยเสนา

“ข้อ ๒๒ เปนเสวะกามาตยาธิบติให้มีปรีชาญาณวิจารณ์การสมาคม
มิตรมีหลายสถานเมื่อจะผูกไมตรีให้ดูว่ามิตรจะมาชักอนกลอุบายแบบ
ด้วยคารม จะมาเกลี้ยกล่อมเอาความในไปฝากใฝ่อรินทรราชปัจจามิตร
คิดเอาชัยชำนะแก่เราหรือเปนผู้ชื้อตรงจริงให้วิจารณ์ก่อนจึงสมาคมคบ
หามาสู่ลำนักที่สุดแต่อย่าให้เสียเปรียบ

ข้อ ๒๓ ผู้เปนอำมาตย์ราชเสนีมุขมนตรีจะคบหาสมาคมให้พิจารณา
โดยละเอียดเห็นว่าสมควรจะสมาคมจึงคบหา แต่อย่าแสดงความลับ
อันตรายร้ายแรงออกให้แจ้งปรากฏแก่มิตรที่สนิทนั้นหาควรไม่ ถ้าได้
พิโรธกันก็จะแสดงความลับออกให้ปรากฏแก่ผู้อื่นก็จะเป็นการอับยศ
แลอันตรายแก่ตน จงมัทยัตไว้ในอารมย์”^๖

**เนื้อความที่ปรากฏในตำราพิไชยเสนาแต่ไม่ปรากฏในพระพิไชย
เสนา**

“ประการหนึ่ง จะยาตราพยุหจตุรงค์สู่สมรภูมิไชย ให้เอาสาตรพระพิไชยสงคราม
เปนฉบับ อย่าได้ดูหมิ่นแก่ราชศัตรูให้มัทยัตการชกกาย และระวังระไว
ทแกล้วทหารไพร่พลทั้งสี่หมู่ให้รอบคอบ อย่าให้มีจุลาจล วิจลได้ แล้ว
อย่าย่อท้อองอนแก่ราชศัตรู จึงกระทำสุรสิงหนาททองคำจ เพื่อจะ
ประหัดประหารอรินราชฆ่าศึก ให้ถึงซึ่งพินาศหวาดไหวคักดาเดชอันยิ่ง
แม้ว่าบรรพชิตจะเข้ามาสู่สมาคมในสมรภูมิก็ดี ก็อย่ามั่งงอนมะคการ แก่
บรรพชิตกลางสมรภูมิ วิจารณ์ะ โดยในทั้งปวงให้รู้เลกเทดเลกฟ้อ แห่ง
ราชศัตรูจงแจ้งจึงจะทรงไว้ซึ่งเกียรติยศ เอาไชยชำนะแก่อรินราชศัตรู
สืบไป”^๗

^๕ ตำราพิไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์, ๓๓๓-๓๓๔.

^๖ คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม, ๓๔๘.

^๗ ตำราพิไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์, ๓๔๘-๓๔๙.

เท่าที่ยกตัวอย่างมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า แม้ตำราพิไชยเสนาและพระพิไชยเสนามีเนื้อความโดยรวมคล้ายกัน แต่เนื้อหาโดยละเอียดต่างกัน สันนิษฐานว่าพระพิไชยเสนา ซึ่งเป็นเอกสารที่มีต้นฉบับในหอหลวงอาจมีความไม่ครบถ้วนหรือได้ต้นฉบับมาไม่ครบถ้วน แต่ผู้รวบรวมต้นฉบับคงพอทราบว่า สาระของข้อควรประพจน์ของข้าราชการระดับสูงดังกล่าวมี ๒๕ ประการ จึงได้พยายามแบ่งเนื้อความ (ทั้งที่ควรรวมเป็นข้อเดียวกัน) บางตอนเป็น ๒ ข้อ ดังตัวอย่างที่ยกให้เห็นข้างต้น เมื่อเอกสารจากหอหลวงช่วงปลายอยุธยารัชกาลสมเด็จพระเจ้าบรมโกศมีความไม่ครบถ้วน ก็น่าจะเป็นไปได้ว่า เอกสารนี้คงมีมาก่อนหน้านี้แล้ว แต่จะเก่าไปถึงไหนมีอาจประมาณได้ชัดเจน แต่ที่เห็นได้ชัดคือ เอกสารนี้ต้องมีความสำคัญและแพร่หลายมากพอสมควร จึงไปพบต้นฉบับที่เมืองนครศรีธรรมราช หัวเมืองพระยามหานครที่มีความสำคัญมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา

๒. ผู้แต่ง

ไม่ปรากฏชัดเจนว่า ผู้แต่งตำราพิไชยเสนาคือผู้ใด เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์เห็นว่า “เปนของนักปราชญ์โบราณ ดูเหมือนว่าจะเรียงถวายเป็นบรมกระษัตริย์ ถวายท่านอัครมหาเสนาธิบดีและอะธิบดีลำดับเนื่องมา”^๙ ส่วนพระพิไชยเสนามีได้ให้ข้อมูลไว้ ผู้ศึกษาเห็นเช่นเดียวกับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ว่า ผู้แต่งต้องเป็นผู้รู้ในสมัยก่อน แต่ผู้รู้นั้นคงไม่ใช่พระสงฆ์ เพราะความหลายตอนเป็นข้อปฏิบัติทางโลก เช่น การทำนุบำรุงเลี้ยงดูข้าราชการ ทหาร พลรบ ไฟร การรู้ตำราพิไชยสงครามและการรู้จักชัยชนะของเมือง ๓ ประการ คือกำลังการยกพล การมีกำลังถอยกำลังและการรู้จักทหาร ซึ่งมีน่าใช้กิจของพระสงฆ์ที่จะต้องมาสั่งสอนเรื่องนี้

^๙ เมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองพระยามหานครขึ้นกรุงศรีอยุธยาเมื่อไรไม่ปรากฏแน่ชัด แต่เท่าที่ปรากฏในเอกสารเช่น กฎมณเฑียรบาล หรือพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาต่างพยายามอธิบายว่า เมืองนครศรีธรรมราชเป็นเมืองพระยามหานคร เป็นเมืองถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยามาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา

^๙ ตำราพิไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์, ๓-๔.

ไม่ว่าผู้แต่งจะเป็นใครก็ตาม แต่เห็นได้ว่า บุคคลผู้นั้นต้องเป็นผู้มีความรอบรู้ ทั้งทางโลกและทางธรรม เห็นได้จากการสั่งสอนให้เสนาบดีทั้งหลายมีความรู้เรื่องการพิชัยสงคราม และการให้เว้นจากอคติ ๔ ประการในการตัดสินคดีความ การให้เว้นจากอคติ ๔ ในการตัดสินคดีความนี้ปรากฏอยู่ในหลักอินทภาษ ซึ่งเป็นหลักการทางจริยธรรมและจรรยาบรรณสำหรับตระลาการและผู้พิพากษาศักดิ์สิทธิ์ เพื่อให้เกิดความบริสุทธิ์ยุติธรรมด้วย^{๑๐} แสดงว่า ผู้แต่งต้องมีความรู้เรื่องคัมภีร์กฎหมายในระดับหนึ่ง และเป็นไปได้ว่าอาจจะรู้คัมภีร์คำสอนอื่นๆ ด้วย เช่น ราชনীติ ธรรมনীติ^{๑๑}

๓. จุดประสงค์การแต่ง

เมื่อพิจารณาเนื้อหาโดยรวมตำราพิชัยเสนาคงเขียนขึ้นมาเพื่อสอนขุนนางระดับสูงว่า คนที่เป็นเสนาบดีพึงต้องประพฤติตนมีคุณสมบัติ และหน้าที่อย่างไรบ้าง และเมื่อตำราพิชัยเสนาเป็นเพียงคำสอน จึงไม่มีอำนาจบังคับทางกฎหมายให้บรรดาเสนาบดีทั้งหลายทำตามรวมทั้งไม่มีข้อกำหนดบทลงโทษ

^{๑๐} รายละเอียดใน ศคิกานต์ คงศักดิ์, “หลักอินทภาษ,” ใน **นิติปรัชญาไทย ประกาศพระราชปรารภ หลักอินทภาษ พระธรรมศาสตร์ และ On the Laws of Mu'ung Thai or Siam**, วินัย พงศ์ศรีเพียรและวิรัช งามสันติกุล, บรรณาธิการ (กรุงเทพฯ: สามลดา, ๒๕๔๙), ๒๑-๖๕.

^{๑๑} ราชনীติเป็นคำสอนสำหรับพระมหากษัตริย์ แต่มีเนื้อหาคำสอนสำหรับข้าราชการ คนทั่วไป ตลอดจนแนวทางปฏิบัติในชีวิตประจำวัน เช่น การกิน การนอน การดื่ม รวมอยู่ด้วยแม้จะไม่มากนัก ธรรมনীติเป็นคำสอนว่าด้วยข้อควรประพฤติ หรือแนวทางปฏิบัติของคนทั่วไป เช่นว่าด้วยเรื่องการแสวงหาความรู้ การพูด การครองเรือน สิ่งที่ต้องทำ ไม่ควรทำ การคบมิตร เป็นต้น เนื้อหาคำสอนของราชনীติ ธรรมনীติ ได้มาจากคัมภีร์ต่างๆ ทั้งฝ่ายพราหมณ์-ฮินดู และฝ่ายพุทธ ดูรายละเอียดใน ราชบัณฑิตยสถาน, ผู้จัดพิมพ์, **ราชনীติ-ธรรมনীติ** (กรุงเทพฯ : สหธรรมิก, ๒๕๓๕) ; อนันตญาณและคณามิสกะ, **ราชনীติพากย์บาลีและพากย์ไทย**, แปลโดย กิม (ทอง) หงส์ลดาภรณ์ (พระนคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๙, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลโทพระยาตรีสรราชภักดี (ม.ร.ว.ฉาย กำภู) มีนาคม, ๒๕๐๙).

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์เห็นว่าตำราพิไชยเสนา “นักปราชญ์โบราณกล่าวไว้เป็นคำเตือนสติ ผู้ที่ยินดีประพฤติกล่าวความแบบค้าย มีทั้งคະติธรรมคະติโลกย์ระคนปนเจืออ้อแปล บางแห่งเหมือนจะเป็นคำเตือนราชตระกูล ครั้นถูกความที่สำคัญไม่สมควร ก็เยื้องกรายเป็นคำเตือนมุขมัตย์ ผู้รักษาเมือง กรมการเมือง”^{๑๒} ฉะนั้น ในทัศนะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ ตำราพิไชยเสนาจึงเป็นคำเตือนสติ (คำเตือน) ราชตระกูล มุขมัตย์ ผู้รักษาเมือง กรมการเมืองทั้งหลาย

ไม่ว่าตำราพิไชยเสนาจะเป็นคำสอนหรือคำเตือนสติก็ตาม แต่ถ้าหากขุนนาง เสนาบดี ประพฤติปฏิบัติตามคำสอนนี้ย่อมมีผลดีต่อราชการงานเมือง และทำให้ประชาชนอยู่ดีมีสุข ดังคำกล่าวของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ที่ว่า “ถ้าผู้เป็นข้าราชการ ประพฤติได้ตามพิไชยเสนา ก็จะเป็นราชบุรุษดุจรัตนะบุรุษของสมเด็จพระบรมจักรพรรดิราชเจ้า ได้เป็นที่พึ่งแก่ประชาชนทั่วไป”^{๑๓}

อย่างไรก็ดี เป็นที่น่าสังเกตว่าผู้แต่ง / ผู้เรียบเรียง / ผู้รวบรวมพระพิไชยเสนาฉบับหอหลวง พยายามทำให้เอกสารคำสอนนี้มีน้ำหนักน่าเชื่อถือขึ้น โดยอ้างว่าเป็นคำสอนจากพระพุทธเจ้า ดังปรากฏข้อความในส่วนต้นของเอกสารดังนี้

“สมเด็จพระผู้มีพระภาคย์ ทรงพระนามว่าดังนี้ สมเด็จพระบรมนารถศาสดาจารย์ญาณะพิชิตมารโมลีศรีสรรเพชญ์ พระองค์เสด็จสถิตเหนือรัตนบวรลังก์ในโรงธรรมภาคย์ศาลา ณ มหาธรรมาราม ทรงพระมหากรุณาตรัสพระสัทธรรมเทศนา พระราชทานสั่งสอนวิไชยเสนานุวัตแก่เสนาบดี ด้วยพระสารพระคาถาเป็นไฉนยะ พระอาจารย์ผู้ประกอบด้วยความกรุณาจิตรแก่เสนาบดี กุลบุตรซึ่งจะมาอุปบัติภายหลัง ทานจึงสาทกยกข้ออธิบายตามวาระพุทธฎีกาเป็นเอกเทศดังนี้ มี ๒๕ มาตรา”^{๑๔}

^{๑๒} ตำราพิไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์, ๑-๒.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, ๒.

^{๑๔} คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม, ๓๔.

การยกคำสอนให้เป็นของพระพุทธเจ้านี้ไม่ใช่เรื่องแปลก เพราะหลัก
อินทภาษ หลักการทางจริยธรรม และจรรยาบรรณของตระกูลการผู้พิพากษาก็
ถูกยกให้เป็นคำสอนของพระอินทร์เช่นกัน วิธีการดังกล่าวนี้มีผลให้หลักการและ
คำสอนนั้นๆ ดูมีที่มาอันสูงส่ง คักดีสิทธิ์และพึงปฏิบัติตาม การที่พระพิไชยเสนา
ฉบับหอหลวงยกให้คำสอนมีที่มาจากพระพุทธเจ้า อาจทำให้ไม่ปรากฏความ
บางตอนที่เป็นเรื่องทางโลกค่อนข้างมาก นอกเหนือจากเหตุผลที่ได้เอกละสารไม่
ครบถ้วน เช่น เรื่องการยาตราทัพสู่สมรภูมิที่กล่าวมาแล้วในหัวข้อ เนื้อความที่
ไม่ปรากฏในพระพิไชยเสนา รวมทั้งเรื่องความเชื่อในไสยศาสตร์บางประการ

“ประการหนึ่ง ผู้เปนเสนาธิบดีให้มีสัญญาภรณพัฒน์ อาจให้กำจัด
อุปทวะโภยให้มีไชยชนะในณรงคยุทธนั้น อย่าพึงเอาชายพกชายผ้าเชด
ภักตรา แล้วอย่าให้คลุมศีลสะเดิน อนึ่งอย่าพึงสมาคมสังวาสด้วย
กระษัตริภาวผู้ถึงแก่รัชชะลาการ และยังมีถึงกำหนดรัชชะลาการก่อน
แลลัทธิผู้ถึงกำหนดรัชชะลาการนั้น แต่จะประมาทภักตรแลศีลสะก็เปน
อุปทวอัปมงคล พึงให้เว้นสิ่งสามประการนี้ จึงจะถาวรพิพัฒน์แก่อาตมา
สืบไป”^{๑๕}

สำหรับจุดประสงค์ในการพิมพ์เผยแพร่ตำราพิไชยเสนาใน จ.ศ. ๑๒๔๕
หรือ พ.ศ. ๒๔๒๖ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค้อธิบายไว้ชัดเจนว่า เพื่อเป็น
การเผื่อแผ่แก่คนทั้งปวงที่ยินดีในของเก่าแต่ครั้งโบราณ และว่าตำราพิไชยเสนา
เหมือนเครื่องลายคราม ถ้วย โถ โอ จาน ปั่นน้ำชาของเก่าที่คนเสาะแสวงหามา
อวดกัน แต่ตำราพิไชยเสนาซึ่งเป็นตำราโบราณอายุนับร้อยปีนั้นไม่มีของใดเทียบ
ได้ “เรียกสรรเสริญว่าปั่นลั่นเมืองก็ว่าได้...ถ้าผู้ใดปรินิบัติได้แล้วไม่มีใครสู้แท้จริง
เหมือนปั่น คอ ม่อ เท้า ปุ่ม...เปนตำราลั่นเมืองหาไม่ได้อย่างนี้อีกแล้ว”^{๑๖} หรือ
กล่าวอีกนัยหนึ่งตำราพิไชยเสนาเป็นตำราที่ประเสริฐสุดไม่มีตำราอะไรดีไปกว่านี้

^{๑๕} ตำนาราชไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์, ๓๓๗-๓๓๘.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, ๔-๕.

ตำราหมตทั้งเมืองก็หาไม่ได้เช่นนี้อีก^{๑๗} นอกจากนี้เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ ยังว่า ตำราพิไชยเสนาจะเป็นเครื่องระงับใจที่ไม่บริสุทธิให้บริสุทธิขึ้นได้^{๑๘}

ทว่าผู้ศึกษาเห็นว่า การเลือกพิมพ์ตำราพิไชยเสนาอาจจะมีคามหมาย หรือจุดประสงค์อื่นแฝงอยู่ด้วย และคงเป็นเรื่องเกี่ยวกับเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์โดยตรง เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ (เพ็ง เพ็ญกุล) เป็นเจ้ากรมพระสุรัสวดี กรมที่มีความสำคัญไม่มากนักเมื่อเทียบกับกรมเวียง กรมวัง กรมคลัง กรมนา และฐานะก็ไม่ได้สำคัญเช่น สมุหกลาโหม สมุหนายก เมื่อกล่าวถึงหน้าที่กรมพระสุรัสวดีมีหน้าที่รักษาทะเบียนทางว่าวบัญชีไพร่พล ทั้งฝ่ายทหาร พลเรือนในกรุงและหัวเมือง เก็บเงินแทนราชการ ซึ่งไพร่ไม่ได้มาทำ แต่เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ หน้าที่ดังกล่าวก็เสื่อมลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสไว้ในพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดินเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๔๓๐ ว่า ราชการกรมนี้รุ่งโรยไปมาก เช่น จำนวนไพร่พลหัวเมือง สัสดี ได้ทราบบ้างก็มี ไม่ทราบก็มี เงินส่วยหรือเงินชำระราชการตัวเลกหัวเมืองสัสดีก็ไม่มีใครรู้เห็นเป็นผู้รับส่งด้วยถึงได้บัญชีเลกหัวเมืองก็รู้แต่บัญชีเท่านั้น ไม่สามารถรู้ได้ว่าเมืองใดส่งเงินแล้วหรือยังไม่ได้ส่งและไม่มีอำนาจตักเตือนให้ส่งด้วย^{๑๙} ดังนั้น เมื่อเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์เลือกพิมพ์หนังสือตำราพิไชยเสนาซึ่งเป็นหนังสือ “ปั้นลิ้นเมือง” และเป็นของนักปราชญ์โบราณ “ดูเหมือนจะเรียงถวายเป็นบรมกระษัตริย์ ฤๅท่านอัคมหาเสนาธิบดีและอะชิบดีลำดับเนื่องมา”^{๒๐} ก็อาจมีนัยที่น่าสนใจที่แสดงถึงฐานะและความสำคัญของท่านที่เป็น “เจ้าพระยา”

^{๑๗} ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร ได้อธิบายความหมายของคำว่า ปั้นลิ้นเมืองว่า ตำราหมตทั้งเมืองหาไม่ได้อีกแล้ว ส่วนคำว่า ปั้นคอก ม่อ เท้า ปุ่ม หมายถึง การปั้นคนทุกส่วน สำเร็จรูป สมบูรณ์แบบ

^{๑๘} ตำราพิไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์, ๖.

^{๑๙} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน,” ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิชและชัตติยา กรรณสูตร, ผู้รวบรวม, เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ.๒๔๑๓-๒๔๓๗ (กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๘), ๙๖-๙๗.

^{๒๐} ตำราพิไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์, ๓-๕.

และอาจเป็นการแสดงให้เห็นว่าตัวท่านเองเป็นคนที่เห็นคุณค่าของ “ตำราบูรณฉบับด้วยร้อยปี” ขณะที่คนอื่นสนใจ “ถ้วย โถ โอ จาน ปั่นน้ำชา”^{๒๑}

นอกจากนี้ผู้ศึกษายังเห็นว่าตำราพิชัยเสนาเล่มนี้สะท้อนให้เห็นรอยต่อระบบราชการแบบเก่าและใหม่ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงได้ชื่อว่าเป็นผู้จงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๕^{๒๒} ส่วนหนึ่งอาจเป็นเพราะท่านเป็นบุตรบุญธรรมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ ๔)^{๒๓} อาจกล่าวได้ว่า

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน, ๔.

^{๒๒} ที่กล่าวว่า เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงจงรักภักดีต่อรัชกาลที่ ๕ นอกจากเพราะเป็นบุตรบุญธรรมรัชกาลที่ ๔ แล้ว ส่วนหนึ่งเป็นเพราะเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ไม่ลงรอยกับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เหตุการณ์ที่สะท้อนความไม่ถักกันของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ทั้ง ๒ ท่านนี้เห็นได้จากกรณีนิราศหนองคาย นิราศที่แต่งโดยหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์) ทนายคนใกล้ชิดเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง นิราศหนองคายเล่าเหตุการณ์ที่เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นแม่ทัพคุมกองทัพกรุงเทพฯ ทัพหนึ่งจะไปปราบฮ่อที่เมืองหนองคายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘ แต่เป็นเรื่องราวฟ้องร้องกันขึ้นมา เพราะเนื้อหาในนิราศหลายตอนเขียนกระทบกระเทียบสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ประธานการจัดทัพ ผู้ซึ่งนั่งสั่งงานอยู่ในกรุง เช่น การสั่งเดินทัพในฤดูฝน

“...ฤดูฝนความไข้มิได้หยอก
ที่ในดงลึกล้ำลวนน้ำนอง
ซึ่งปู่ย่าตาดูครั้งกรุงเก่า
ฤดูฝนเป็นไมไปณรงค์
แต่เมื่อฝนแห้งสนิท

ผู้ใหญ่บอกเสรำจิตคิดสยง
จะยกกองทัพไปกลัวไข้ดง
ฟังเขาเล่าจำไว้ไม่ไหลหลง
ทำการสงครามแต่ก่อนบ่ห่อนเป็น
จึงจะคิดยกทัพไปขับเข็ญ...”

ผลจากการฟ้องร้องกันหลวงพัฒนพงศ์ภักดีถูกโบย ๕๐ ที และจำคุก ส่วนหนังสือถูกสั่งเผา อย่างไรก็ตาม ในการสอบสวน ผู้สอบสวนเชื่อว่า ผู้แนะนำเลี่ยมสอนให้หลวงพัฒนพงศ์ภักดีแต่งนิราศคือ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ซึ่งเคยมีความขัดแย้งกับตระกูลบุนนาคอยู่ก่อนแล้ว (ผู้สนใจนิราศหนองคายและการวิเคราะห์นิราศดังกล่าวอ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกเผา สิทธิ ศรีสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์) มนวกนิราศหนองคายหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์), พิมพ์ครั้งที่ ๓ (กรุงเทพฯ : ส่องสยาม, ๒๕๓๓).

^{๒๓} ความในนิราศหนองคายให้ข้อมูลว่า เมื่อทัพเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงพักอยู่ที่หาดพระยาทศ สระบุรี รัชกาลที่ ๕ ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ถือราชหัตถเลขาและของต่างๆ ขึ้นไปประทานรวมทั้งน้ำมันหอมระจ่อมเกล้าที่ทรงเสกเป่าไว้สำหรับประทานพระเจ้าลูกยาเธอเมื่อไปทัพ

เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงเป็นคนทันสมัยคนหนึ่งในยุคหนึ่ง เพราะเป็นคนไทย ยุครัตนโกสินทร์รุ่นแรกๆ ที่มีโอกาสเดินทางไปยุโรป โดยเป็นอุปทูตนำพระราชสาส์นและ คุมเครื่องบรรณาการไปถวายสมเด็จพระนางเจ้าวิกตอเรียแห่งอังกฤษในสมัย รัชกาลที่ ๔ และเป็นเจ้าของโรงละครที่มีชื่อโรงเขียนเป็นภาษาอังกฤษเหนือเวที ว่า Prince Theatre โดยเป็นผู้นำแบบละครยุโรปมาปรับปรุงละครนอกของท่าน ให้มีแนวทางแปลกออกไป

ละครของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงจึงได้รับความนิยมมากปลาย สมัยรัชกาลที่ ๔ และละครของท่านได้ริเริ่มเก็บเงิน (ตั๋ว) เป็นโรงแรก^{๒๔} แต่ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงก็ยังคงผูกพันกับระบบราชการในรูปแบบเดิม ที่ เน้นให้ผู้เป็นข้าราชการมีความจงรักภักดีต่อกษัตริย์ “ถ้าผู้เป็นข้าราชการ ประพฤติได้ตามพิไชยเสนา ก็จะเป็น **ราชบุรุษดุจรัตนบุรุษของสมเด็จพระ บรมจักรพัทธราชาเจ้า** ได้เป็นที่พึงแก่นระชนทั่วไป”^{๒๕} และให้ความสำคัญ กับ “คน” และ “จริยธรรมของคน” ผู้มีหน้าที่ดูแลบริหารราชการบ้านเมือง มากกว่าการเน้นคุณสมบัติหรือความรู้เฉพาะด้านของคนที่จะเป็นข้าราชการ ตามแบบราชการสมัยใหม่ (ประเด็นนี้จะถึงต่อไปข้างหน้า)

ในขณะที่อีก ๒ ปีต่อมา คือ พ.ศ. ๒๔๒๘ (ร.ศ. ๑๐๓) ได้มีบรรดาเจ้านาย ข้าราชการซึ่งเป็นคนไทยรุ่นแรกที่ได้ไปศึกษา และได้เห็นประเพณีการปกครองของชาติ ต่างๆ ในทวีปยุโรปและอังกฤษ^{๒๖} ได้กราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงระเบียบ ราชการแผ่นดิน โดยขอให้เปลี่ยนแปลงการปกครองแบบ “แอบโซลูตโมนากี” ให้เป็น

“...เห็นเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์... ท่านเจ้าคุณแม่ทัพออกรับรอง...
หีบใหญ่ๆ รับขนขึ้นบนเรือ อีกกับน้ำมันหอมพระจอมเกล้า
ทรงเสกเป่าไว้เลิศประเสริฐเหลือ ดอกไม้ร้อยแปดอย่างไม่จางเจือ
กลิ่นเอาเหงื่อทำน้ำมันด้วยบรรจง ไว้บำเรอลูกเธอเสด็จทัพ...”

เรื่องเดียวกัน, ๑๓๔.

^{๒๔} อเนก นาวิกมูล, “ภาพเก่า เล่าตำนาน,” ศิลปวัฒนธรรม ๑๖, ๔ (กุมภาพันธ์ ๒๕๓๘) : ๑๐๐.

^{๒๕} ตำราพิไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง, ๒.

^{๒๖} ชัยอนันต์ สมุทวณิชและชัตติยา กรรณสูตร, ผู้รวบรวม, เอกสารการเมืองการ ปกครองไทย พ.ศ. ๒๔๑๓-๒๔๓๓, ๓๓/.

“คอนสติติวชั่นแนลโมนากี” และการเลือกคนรับราชการนั้น “ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งมีตำแหน่งหรือหาตำแหน่งมิได้ก็ดี ต้องเลือกคนที่มีความรู้ตั้งแต่หนังสือเลข แลภาษาไทยขึ้นไป ๑ ต้องมีชื่อเสียงแลความประพฤติดีที่เป็นหลักฐาน ๑ แลมีอายุพ้น ๒๐ ปีขึ้นไป ๑ จึงจะเข้ารับราชการได้ แลคนที่ทำชั่วจนถึงถอดจากยศศักดิ์ด้วยความชั่ว แลผิดต่อกฎหมายแผ่นดินแล้วนั้นจะรับราชการต่อไปในกรมหนึ่งกรมใดอีกไม่ได้ เพื่อให้เป็นความยุติธรรม แลได้คนที่สมควรรับราชการได้ตามขนบธรรมเนียมยุโรปได้จริงทุกอย่าง (ข้อที่ไล่หนังสือนี้ยังหาชัดเจนไม่ จะกราบบังคมทูลพระกรุณาในคราวหลัง)”^{๒๓} ดังนั้น ผู้ศึกษาจึงเห็นว่า ตำราพิไชยเสนาคือรอยต่อที่สะท้อนความคิดของข้าราชการรุ่นเก่ารุ่นใหม่ที่สำคัญเล่มหนึ่ง

สถานภาพความรู้

งานศึกษาเกี่ยวกับตำราพิไชยเสนาเท่าที่ผ่านมายังไม่มีผู้ใดนำมาศึกษาวิเคราะห์ แต่พระพิไชยเสนามีการศึกษาโดยสมบัติ จันทรวงศ์และชัยอนันต์ สมุทวณิช เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๓ ในหนังสือ ความคิดทางการเมืองไทย

สมบัติ จันทรวงศ์และชัยอนันต์ สมุทวณิช เห็นว่าพระพิไชยเสนาคือราชনীติ^{๒๔} ฉบับย่อสำหรับข้าราชการชั้นสูง เนื้อหาทั้ง ๒๕ ข้อครอบคลุมโดยราชনীติ ดังนั้น พระพิไชยเสนาจึงเป็นการนำเอาคุณธรรมและวิธีการปกครองในราชনীติมาย่อเพื่อใช้สอนเสนาบดีผู้เป็นกลไกทางการเมือง การปกครองและการบริหารที่สำคัญยิ่งของพระราชาธิบดี จากนั้นอธิบายเนื้อหาพระพิไชยเสนาว่า ส่วนแรกเป็นการสอนคุณธรรม ส่วนที่สอง สอนให้เสนาบดีรู้จักองค์ประกอบสำคัญของสังคมคือ องค์การพลเมือง ได้แก่ จักขุ พง ไล่ เอ็นแห่งพระนคร ส่วนที่สาม ว่าด้วยวิธีประพฤติปฏิบัติตนในการใช้อำนาจ ซึ่งมีทั้งการแนะนำให้ใช้อำนาจ

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, ๖๐-๖๑.

^{๒๔} ราชনীติคือหลักการปกครองที่กษัตริย์ในสมัยโบราณใช้เป็นหลักในการปกครอง

อย่างเป็นธรรมชาติ รู้จักกลอุบายในการตีกลสงคราม และวิธีการบังคับบัญชาคน รวมถึงการอบรมสั่งสอนประชาชน^{๒๙}

การวิเคราะห์ของสมบัติ จันทรวงศ์และชัยอนันต์ สมุทวณิช เป็นมุมมองทางรัฐศาสตร์ที่น่าสนใจ อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุที่ต้นฉบับพระพิไชยเสนาบางส่วนมีความผิดแผกไปจากตำราพิไชยเสนา การวิเคราะห์ตำราพิไชยเสนาของผู้ศึกษาจึงมีเนื้อหาและมุมมอง (ทางประวัติศาสตร์) บางเรื่องผิดไปจากนักวิชาการทั้งสองท่านบ้าง

อย่างไรก็ดี ข้อวิเคราะห์เรื่องที่ว่าพระพิไชยเสนาคือหลักไชย ซึ่งเป็นหลักจริยธรรมของข้าราชการสมัยอยุธยา^{๓๐} นั้นยังมีความคลาดเคลื่อนอยู่ เพราะหลักไชยที่แท้แล้ว เป็นตำรากฎหมายว่าด้วยหลักวิธีพิจารณาความของขุนศาลตระลาการในอดีต แต่เป็นหลักวิธีพิจารณาความที่มีลักษณะพิเศษคือผูกเป็น “หลักความ” หรือ “กลความ” ซึ่งมีรูปแบบและวิธีการที่มีชื่อเฉพาะคล้ายตำราพิไชยสงครามของไทย กำจร เลี้ยงสังธรรม ผู้สนใจศึกษากฎหมายโบราณให้ข้อสังเกตว่ากลความนี้เป็นผลมาจากการสังเคราะห์หลักกฎหมายวิธีพิจารณาความในกฎหมายตราสามดวงขึ้นเป็นวิชากฎหมายวิชาหนึ่งของนักนิติศาสตร์ไทยในอดีต โดยอาจได้รับอิทธิพลจากตำราพิไชยสงคราม^{๓๑} ความเข้าใจคลาดเคลื่อนดังกล่าวเป็นที่เข้าใจได้เพราะว่าในเวลานั้น (พ.ศ. ๒๕๒๓) ยังไม่ได้พบต้นฉบับหลักไชยฉบับจริง^{๓๒}

^{๒๙} สมบัติ จันทรวงศ์และชัยอนันต์ สมุทวณิช, *ความคิดทางการเมืองไทย* (กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๒๓), ๑๕๒-๑๖๓.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, ๑๕๖-๑๕๘.

^{๓๑} *หลักไชย ตำรากฎหมายครั้งกรุงศรีอยุธยา* (กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๖), ๓๐-๓๑.

^{๓๒} อ่านรายละเอียดการค้นพบหลักไชยฉบับจริงของกำจร เลี้ยงสังธรรม ใน เรื่องเดียวกัน, ๒๓-๓๐.

ตำราพิชัยเสนา : ตำราว่าด้วยคุณสมบัติและข้อควรประพฤติของข้าราชการระดับสูง

ตำราพิชัยเสนามีเนื้อหาว่าด้วยคุณสมบัติและข้อควรประพฤติของข้าราชการระดับสูง ดังนี้

๑. คุณสมบัติ

คุณสมบัติอันพึงมี พึงกระทำของบรรดาข้าราชการระดับสูงในตำราพิชัยเสนา แบ่งเป็น ๒ ประการใหญ่คือ การมีคุณธรรมและการมีความรู้ (ทางโลก)

๑.๑ การมีคุณธรรม คุณธรรมของข้าราชการชั้นสูงหรือเสนาบดีในตำราพิชัยเสนาประมวลแล้ว มีดังนี้

ก. มีความจงรักภักดี กตัญญูต่อพระมหากษัตริย์

คุณธรรมข้อนี้ถือได้ว่าเป็นความสำคัญลำดับต้นๆ เพราะขุนนางข้าราชการคือผู้ปฏิบัติงานให้พระเจ้าแผ่นดิน ถ้าขุนนางข้าราชการปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์จงรักภักดีไม่เพียงทำให้ราชการดำเนินไปด้วยดีเท่านั้น หากยังทำให้พระเกียรติคุณของพระเจ้าแผ่นดินปรากฏด้วย คุณธรรมข้อนี้ปรากฏในตำราพิชัยเสนาหลายที่

“...ผู้เปนเสนาบดีใช้ให้มีอุษาหะวิริยะเพียรภักดี และถือสัจธรรมซื่อตรงต่อพระธรรมราชากระษัตริเจ้า...แลพึงให้ตำมรูงผดุง ผดฯ พระเกียรติยศแห่งพระบรมราชากระษัตริเจ้าให้ขจรฟุ้งเฟื่องไปโดยทิศานุทิศจงสนองพระราชที่ฤไทย ไนยเนตรแห่งพระบรมราชากระษัตริเจ้า...”

“ประการหนึ่งผู้เปนเสนาบดีพึงบำรุงพระเกียรติยศแห่งพระบรมราชากระษัตริเจ้าให้เฟื่องฟุ้งขจรไปโดยทิศานุทิศ และแน่ว่าท้าวพระยาประเทศราชของคใด มีเข้ามาสู่พระราชสมภารแห่ง พระบรมราชากระษัตริเจ้า...ให้มีไมตรีจิตรโอบอ้อมให้มีความประติพัทธ์รักใคร่ด้วยคุณทำอันเที่ยง กระทำให้ท้าวพระยาประเทศราชของคนั้น เข้ามาสู่พระราชสมภารแห่งพระบรมราชากระษัตริเจ้าจงได้ ไว้เกียรติยศให้กระจายกระจะ...”

“...เสนาธิปไตยพิริยธามาตยราชประโรหิต ทเกล้าทหารอนาประชาราษฎรทั้งปวง
อีกเล่า ก็อาไศรยไพบุญบารมี แห่งสมเด็จบรมราชกระษัตริเจ้าเป็นที่
พึ่ง จึงจะจำเริญสุขาณสุขโดยอิริยาบถได้ ควรให้ผู้เป็นเสนาธิปไตย
พิริยธามาตยราชประโรหิตทเกล้าทหาร อนาประชาราษฎรนั้นจะมี
กะตัญญูกตเวทิตอบแทน พระเดช พระคุณ กระทำราชกิจบำรุงพระยศ
พระเกียรติแห่งพระบรมราชกระษัตริ เจ้ากว่าจะสิ้นชีวิต จึงควรโดย
ธรรมประเพณี...”^{๓๓}

ข. มีศีล มีธรรม มีความกตัญญูต่อมิตร มีความเมตตากรุณา และมีวาจาไพเราะ

ตำราพิชัยเสนาให้ข้อมูลว่าขุนนางข้าราชการชั้นสูงไม่เพียงต้อง
จงรักภักดี กตัญญูต่อพระมหากษัตริย์เท่านั้น หากยังต้องเป็นผู้กตัญญูต่อมิตร
มีความเมตตากรุณาต่อสมณชีพราหมณ์ ไพร่ฟ้า ประชาชน อีกทั้งต้องเป็นผู้มี
ศีลมีธรรมอันจะนำมาสู่สุจริตธรรม ๓ ประการ คือ กายสุจริต วาสุจริต และ
มโนสุจริต

“ประการหนึ่ง พึงให้ผู้เป็นอธิบดี ตั้งอยู่ในความสักถือนพระไตรรัตนคุณ
รักษาเบญจศีลาเปนนิจ และรักษาอหังคาราเปนนุโบสถศีล พึงสวดบทธ
ระธรรมเทศนา เพื่อจะเอาพระสัจธรรมเจ้า เปนบรมครูอันประเสริฐให้
ปราศจากทุจริต ในสันดานเสียแล้ว จึงตั้งอยู่ในบรมสุจริตธรรมสาม
ประการ คือ กาย วาจิ มโน สุจริต ครั้นสุจริตทั้งสามบังเกิดในอารมณ์
เที่ยงแล้ว ก็เจริญสติสถาปณญาณพละอาจ เห็นทุกขแลไภยล่วงหน้าใน
อิธโลกและปรโลก ก็จะเป็นที่พำนัก...”

“ประการหนึ่ง พึงให้กระทำความเคารพแลสการบูชาตถาคตบรมมิตทั้งสิบ
ประการจนเปนนิจ แลบรมมิตนั้น คือ สมเด็จพระพุทธองค์...พระปัจเจก
โพธิเจ้า...พระธรรม...พระบรมราชกระษัตริเจ้า...พระบิดา...พระมารดา
...พระเชษฐา...ญาติผู้เฒ่าผู้แก่ ผู้มีศีลา...บัณฑิตยชาตินักปราชญ์ผู้รู้ธรรม

^{๓๓} ตำราพิชัยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์, ๓/๒๔, ๓๔-๔๐.

...จงให้ผูกพันไมตรียิ่งจิตรแก่บรมมคิลิปประการนี้...จึงจะเจริญ
เกียรติยศศรีสวัสดิ์ พัทธมมงคลแก่เสนาบดีผู้นั้นสืบไป”

“ผู้เปนเสนาบดี...มีความเมตากรุณา โอบอ้อมแผ่เพื่อบำรุงรักสมณะ
พราหมณ์ ไพร่ฟ้าประชากรในพระนคร และประจันตประเทศเขตรขอบ
คันธลีมาณทล แห่งสมเด็จบรมราชกระษัตริเจ้าโดยยุติธรรม บูราณ
ประเพณีให้เชชมศุขสืบไป”

“ประการหนึ่งเล่า...จะผูกคนทั้งหลายใช้ก็เอาไครยด้วยมีไมตรีจิตร คิด
การุณภาพโอบอ้อมเอาใจ ทำนุกบำรุงเลี้ยงดูโดยชอบธรรมให้มีศุขา
นุศุขสมควรด้วยคุณานุรูป อย่าให้คิดว่าบุคคลผู้นี้คั่นเคย บุคคลผู้นี้หา
คั่นเคยมิได้ ให้บันดาลไมตรีจิตร แก่บุคคลทั้งปวงนั้นให้ เสมอสมาน
รอบคอบ ประกอบด้วยเมตากรุณาทั่วไป จึงจะผูกน้ำใจแห่งบุคคลทั้ง
ปวงไว้ได้ บุคคลทั้งนั้นก็จะมีภาพรดีพิพัทธ์ รักใคร่ยำเียงด้วยคุณทำ
อันเที่ยงตรง ก็จะมีเอาเปนพำนักนี้พึงภาพารจะมีสืบไป”

“ประการหนึ่งผู้เปนเสนาบดี...ควรให้มีไมตรีจิตรโอบอ้อม ให้มีความ
ประดีพิพัทธ์รักใคร่ด้วยคุณทำอันเที่ยง กระทำให้ทั่วพระยาประเทศราช
...เข้ามาสู่พระราชสมภารแห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้าจงได้ ไว้
เกียรติยศให้กระจายกระจาย...”

“ประการหนึ่ง พึงให้มีถ้อยคำอันไพเราะเพราะอ่อนหวาน แก่จัตุพิบรรพ
สัตว์และให้บันดานไมตรีจิตรแก่มุขมนตรี ผู้เฒ่าผู้แก่อันมีอายุสม
ประกอบด้วยคุณวุฒิต่างๆ นั้น ควรให้มีการุณภาพทำนุกบำรุงเลี้ยงดู ผู้
นั้นให้สมควรด้วยคุณานุรูปคุณวุฒิปรีชาแลสมควรจะเรียกว่าบิดา
มารดาญาติลูกต่าน้ำอาใช้ ก็พึงให้เรียกหาตามสมควร”^{๓๔}

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, ๓, ๘, ๙, ๑๒-๑๓, ๒๔-๒๕, ๒๙.

ค. มีวิจารณ์ญาณ เห็นผิดเห็นชอบตามทำนองคลองธรรม มีความเที่ยงธรรมและยุติธรรม

ตำราพิชัยเสนาให้ข้อมูลว่า ผู้ที่เป็นขุนนาง ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่หรือเสนาบดี ซึ่งต้องทำหน้าที่บริหารราชการบ้านเมืองช่วยองค์พระมหากษัตริย์ต้องเป็นผู้มีวิจารณ์ญาณ มีความเที่ยงธรรมยุติธรรมในการทำหน้าที่วินิจฉัยคดี เพื่อเป็นที่พึ่งของไพร่พลในสังกัดและประชาชนทั้งปวง

“...อันว่าอำมาตยราชเสนาีมลตรีมุขโยธา ทแกลัwthารพลรบ แลไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวงใช้ เทียวย่อมอาไศรยไบบุญบารมีแห่งเสนาธิบดีผู้มีปรีชา ปัญญาพลพะยาบาระมีปกป้องบำรุงจึงชุ่มชื่น...แลทแกลัwthารไพร่พลทั้งปวงปราศจากเสนาบดีใช้ เหตุว่าเสนาบดีผู้นั้นไม่มีวิจารณ์ปัญญา เหน็ดผิดและชอบหนักเบา แลมิได้ทำนุบำรุงปกป้องเลี้ยงดู ตามประยูรวงษ์ให้มีศุขานุสุข บุคคลทั้งนั้นจึงให้มีความรักใคร่เนือยหน่ายปลาตไปจากเสนาบดีได้...”

“ประการหนึ่ง...ให้ผู้เปนเสนาธิบดีถือซึ่งอาญาจักรให้ยังยืนสิทธิ์ขาดจะบังคับบัญชาราชกิจ แลกิจศุขทุกขประการใด ให้ตริตรองให้ต้องโดยคลองธรรม ขนบทำเทียมถ่องแท้แล้ว จึงบังคับบัญชาให้สำเร็จสิทธิ์ขาดมิได้คืนกลับหลังยังยืนเที่ยงตรงเสมอสมานรอบคอบ ดุจกงจักรพิไชยราชรถ...อนึ่งมุขมลตรีผู้ดาษอำมรงค์ทแกลัwthาร อนุาพระราชราชฎทั้งปวงนั้น บางถือลัจจุจริตรธรรมก็มีบ้าง บางคนถือฝายอะกุศล หาลัจจธรรมมิได้ก็มีบ้าง มาทว่าบุคคลทั้งปวงจะมาว่ากล่าว เปนข้อสรรเสริญนิทาอาตมาก็ดี และจะกล่าวคะติเนือความยกอะธกรโทษแก่กันแลกันโดยขานุโทษหนักเบาประการใดก็ดี พึงให้ตริกรตรองโดยวิจารณ์ให้แท้อย่าให้เชื่อฟังเอาถ้อยคำผู้ซึ่งมากล่านั้นก่อน เมื่อใดได้ถ้อยคำทั้งสองฝ่ายเปนลัตยาณุลัจแล้วจึงวินิจฉัยโดยกิจคดีนั้น ให้เห็นข้อผิดและชอบหนักเบาเปนลัจเปนธรรมถ่องแท้ ให้เสมอสมานเที่ยงตรงดั่งกงแห่งราชรถให้ขาดโดยอาญาจักรดุจนั่น”

“ประการหนึ่ง จะวินิจฉัยกิจคะติทั้งปวงนั้น ให้ปราศจากคติ ๔ ประการ คือ ฉันทาคะติ...พึงให้ตั้งจิตให้ขาดจากโลก จิตรออย่าให้เหน แก่ผัสสะตุลาภ อันจะได้เป็นประโยชน์แก่อาตมา กระทำน้ำจิตให้ต่ำกลาง ปานดังตราฐอันยกขึ้นให้เสมอแน่นมาทว่าญาติพันธุ์มิตร อันสนิทเสนห์ แห่งญาติมาก็ดี ก็อย่าพึงลำเอียงเข้าด้วย ให้ตั้งอยู่ในพระอุเบกขาญาณ จงเที่ยง...โทษาคตินั้น ให้ปราศจากพยาบาท จองเวรแก่ผู้มีคะติทั้งสอง ฝ่าย อย่าให้คิดว่าคนนี้มี ความชอบคุ่นเคย คนนี้ไม่มีความชอบคุ่นเคย ด้วยอาตมาหาได้ ให้ตั้งจิตรอเบกขาไว้เที่ยงตรง...ไภยาคตินั้น จง กระทำน้ำจิตให้องอาจมั่นคง อย่าให้หวาดไหวแก่ไภยความกลัว ว่าผู้มี คะตินั้นเป็นอธิบดีมียศถา และราชตระกูลประยูรวงษ์อันสูงศักดิ์ อย่า ให้ส่ดุ้งเกรงว่าผู้นั้นมีวิทยาคม และฝีมือกำลังกายพะละแก่กล้า จง ยุคหนองเอาความลัศจรรย์จิตรธรรม อันชื่อดีไว้มั่นคง มิได้ส่ดุ้งกลัว ไภย...โมหาคตินั้น...อ้อว่าหลงยิ่งกว่าสิ่งทั้งปวง ถ้าโมหะเข้าครอบงำอยู่ ในขันธสันดานแห่งบุคคลละผู้ใดแล้ว ก็ให้มีคณลหลงไหล มิได้รู้ว่าบาป บุญคุณโทษประโยชน์...ครั้นปราศจากคะติทั้งสี่ประการขาดแล้ว ก็ รุ่งเรืองด้วยสติเบญญาสามารถอาจตัดทอนกิจทุกข์และสุข แห่งอะนา ปรชารายฐผู้มีกิจทำวน ให้เหน็ดและชอบหนักและเบาโดยยุติธรรม ให้สิทธิ์ขาดโดยอาญาจักรได้ แลเสนาธิบดีผู้ใดประพฤติกการปานดังนี้ เสนาบดีผู้นั้นอาจทรงไว้ซึ่งกังวณในพิภพแผ่นดินแห่งพระธรรมราชาธิบดีเจ้า เสนาธิบดีผู้นั้น ก็จะเป็นที่พึ่งพำนักแก่จัตุพิบรรพสัตว์ แลประชาน ราชฐในพระนคร แลประจันตะประเทศเขตรขอบคั่นธสีมาให้ผาสุก สิบไป”

“ประการหนึ่ง เหล่าผู้เป็นเสนาธิบดี...ให้ประพฤติน้ำใจเป็นทุติย มัชฌิมท่ากลาง ดุจพินสามสาย สายหนึ่งเคร่ง สายหนึ่งเป็น มณิมท่ากลาง สายหนึ่งหย่อน...แน่นมาทเสนามุขมลตรี พิริโยธามาตย ทแก้ลวทหารผู้ชิตใช้ แลไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวงประพฤตีดัด แรวง พลาดพลั้งในราชกิจ เป็นข้อมหันตโทษมัชฌิมโทษก็ดี พิจารณาเป็นลั ก้องแท้แล้วควรจะลงทัณฑ์กรรม ทำโทษแก่ผู้นั้นโดยโทษานุโทษ ถ้า

บุคคลผู้นั้นกระทำผิดแต่ครั้งหนึ่ง โทษอันเปน มหันตโทษ ควรให้ลงแต่
มัจฉิมโทษ ถ้าเปนฉิมโทษควรให้ภาคทัณฑ์ไว้ กำชับสั่งสอนครั้งหนึ่ง
ก่อน ถ้าและเปนคนสุรองอาจมีพียง ยังกระทำสืบต่อไปเปนสองครั้งสาม
ครั้งอีกเล่า ครั้นจะลดผ่อนโทษลงผู้นั้นจะเหิมน้ำใจ บุคคลทั้งปวงก็จะดู
เยี่ยงอย่างกัน มิได้เซตขามขยาตราชญาจักร จะเสื่อมเสียสุรสิงหนาท
ราชบัญญัติ แห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้า ควรให้ทัณฑกรรมทำโทษแก่
ผู้ผิด โดยโทษานุโทษหนักเบา ตามยถากรรมผู้นั้น แต่อย่าให้ไพร่ผูกแวง
แก่ผู้นั้นสืบไป จึงจะควรด้วยยุติธรรมราชประเพณี”^{๓๕}

ง. เป็นผู้รู้จักตน รู้จักคน

ผู้เป็นเสนาบดีพึงต้องมีคุณสมบัติที่สำคัญอีก ๒ ประการคือ ต้องรู้จักคบ
คน รู้จักรักษาความลับและเป็นผู้ที่ไม่ตั้งอยู่ในความประมาท ขณะเดียวกันก็ต้อง
รู้จักคนของตนด้วยว่ามีความรู้ความสามารถอย่างไร เมื่อคนของตนทำคุณงาม
ความดีก็ต้องสนับสนุนส่งเสริมจึงได้ชื่อว่าเป็นเสนาบดีที่ดี

“ประการหนึ่ง เสนาบดีผู้มีปรีชาปัญญาพลใช้ มาทว่าจะมีทิจิตรสมาน
สมาคมด้วยมิตรเสนห์ที่ดี พึงให้สมาคมด้วยผู้มีตระกูลประยูรวงษ์อันสูง
ศักดิ์ ซึ่งประพฤดีการเปนประโยชน์แก่บรมราชกระษัตริเจ้า แลกอบด้วย
ความลัศจรรย์กตเวทีจึงจะสมควร ถึงกระนั้นก็ต้องอย่าได้พียงลำแดง
ความลับออกให้ปรากฏ แลผู้เป็นมิตรสนิทเสนห์นั้นรู้ ธรรมดาว่ามิค
แม่นมาทว่าจะมีความเสนห์แก่กันยืดยาวไปก็ดี ครั้นมีความพิโรธใจแล้ว
ก็ย่อมยกโทษานุโทษ แลลำแดงความลับออกให้แก่บุคคลผู้อื่นฟังก็จะมี
ความอับระยศ...”

“ประการหนึ่ง เสนาบดี...ย่อมกอบด้วยเกียรติยศศักดิ์ตาเดชอันประเสริฐ
พึงทรงไว้ซึ่งสุรสิงหนาท แห่งพระยาราชสีห...มิได้ประหมาท จึงมิไชย
ชำนาญแก่สรรพสัตว์ทั้งปวง และผู้เป็นเสนาบดีพึงทรงไว้ อิริยาบถแห่ง
พระยาราชสีหอย่าได้ประหมาทจึงจะมีไชยชำนาญแก่อรินราชประจามิตร
แล้วประพฤดีราชกิจก็สิทธิ์ขาด อาจมีสุรสิงหนาทดุจพระยาราชสีหนั้น”

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, ๑๖-๒๓/.

“ประการหนึ่ง ผู้เปนเสนาบดีใช้...พึงให้เสนาบดีผะดุงฝ่ายจัดแจงทำนุก บำรุงเลี้ยงดู ข้าราชการทักเลวทหารพลรบแต่ไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวง ให้รอบคอบ โดยยุติธรรมประเพณี...ถ้าและบุคคลผู้ใดมีคุณวุฒิปรีชา คุณาณรูป สมควรมียศถาศักดิ์บำรุงราชกิจ แห่งพระบรมราชกระษัตริ เจ้า ก็ได้ให้เลี้ยงดูผู้นั้นให้มียศถาศักดิ์ขึ้นไปโดยควร ด้วยสติปัญญา คุณาณรูป และมาทว่าผู้ถือยศถาศักดิ์อยู่แล้ว ครั้นมีความชอบ ประกอบด้วยลิลประสารท วิธีประการใดควรจะเลื่อนยศถาศักดิ์ขึ้น ก็ให้เลื่อนขึ้นให้สูงศักดิ์ ให้มั่งคั่งพร้อมไว้ในราชการ...”

“ประการหนึ่ง ถ้าผู้เปนเสนาบดีมีการคุณภาพ จะให้พัสดุลากเครื่อง อุประโภคบริโภค เปนต้นว่าบำเหน็จรางวัล แก่ทักเลวทหารไพร่พลทั้ง ปวง ซึ่งมีความชอบ แลหาความชอบมิได้ก็ดี พึงพิจารณาให้รู้ถาณานุการ การอันวิเศษแลมัทยมให้แจ้งว่าบุคคล ผู้นี้มีความชอบบำเหน็จบำนาญ การอันวิเศษ บุคคลผู้นี้มีความชอบบำเหน็จบำนาญการอันเปนมัทยม บุคคลผู้นี้คุณณวุทธิความชอบ บุคคลผู้นี้หาคุณณวุทธิความชอบมิได้ก็พึง ให้พัสดุรางวัลนั้นจงสมควร ถ้าสมควรจะให้ก็อย่าพึงให้ แลผู้ซึ่งมีความชอบแลบำเหน็จบำนาญ การอันวิเศษนั้น ควรให้พัสดุรางวัลนั้น จงสมควรให้เชชมเต็มใจบุคคลผู้นั้น ก็จะมีน้ำใจอุษาหะในราชการงาน พระพิไชยสงครามยิ่งขึ้นไป แลบุคคลผู้มีความชอบบำเหน็จ การอันเปน มัทยมนั้นก็พึงให้พัสดุลากรางวัลเปนมัทยมลาก ผู้นั้นจะมีความคิดว่า ถ้าอาตมาอุษาหะในราชการงานพิไชยสงคราม มีความชอบขึ้นยิ่งกว่านี้ ไซ้ ก็จะมีบำเหน็จรางวัลมากขึ้นกว่านี้อีกเล่า ถ้าแลบุคคลผู้ใด หา บำเหน็จบำนาญการอันวิเศษและมัทยมมิได้ เข้ามาขอโดยสุหาวมัทยัดไซ้ ก็พึงพิจารณาดูคุณาณรูป ปติคาหกผู้จะเข้ามารับทานนั้นให้แจ้ง ผู้นี้ เกลือกจะเปนฝักฝ่ายอะรินราชปักษามิตร คิดอุบายกลซ่อนกลเข้ามาเอา แยกคาย ความลับประการอันใดฤาให้แจ้งก่อน ถ้าเห็นว่าไม่มีแล้วก็พึง ให้บริจาทาน ผู้มาขอนั้น โดยสมควรด้วยเกียรติยศแห่งอาตมา อย่าให้

คิดว่าผู้คนผู้นี้ บุคคลผู้นี้คุ้นเคย บุคคลผู้นี้หาคุ้นเคยมิได้ อย่าพึงให้
สงไสยจงทำทานให้เสมอสมานโดยชอบธรรม...”^{๓๖}

๑.๒ การมีความรู้

การมีความรู้ในตำราพิไชยสงคราม หมายถึง การมีความรู้ทางโลก คือ รู้
ตำราพิไชยสงคราม รู้จักกำลังคนของตน รู้องค์ประกอบของพระนคร และรู้จัก
กฎหมาย

ก. รู้ตำราพิไชยสงคราม

ผู้เป็นเสนาบดีที่ดีต้องมีความรอบรู้ตำราพิไชยสงครามเพื่อเตรียม
พระนคร เตรียมคนไว้พร้อมรับศึกต้องรู้ทันเล่ห์กลศึก เช่น การให้พระสงฆ์เข้า
มาในสมณภูมิศึกต้องระมัดระวัง ขณะเดียวกัน ต้องรู้ว่าสิ่งใดควรทำไม่ควรทำใน
เชิงไสยศาสตร์ การอับมงคลต่างๆ เพื่อเอาชนะการศึกนั้น เช่น ไม่ให้สมาคม
สังวาสกับหญิงผู้มีประจำเดือน อย่าเอาชายพกชายผ้าเช็ดหน้าหรือคลุมศีรษะ
เดิน

“ประการหนึ่ง ผู้เป็นเสนาธิบดีใช้ ให้รู้คุณวุทธิปรีชาสมาธอาจรู้ศาสตร
พิไชยสงครามเปนอาทิแล พึงให้ตรวจตราตระเตรียมตบแต่ง พระนคร
ประการป้อมป็นหอรบ ค่าย คู โขลงทวาร ไว้ให้บริบูรณ์มั่นคง แล้วให้
จัดแจงตรับเตรียมเครื่องสรรพยุทธ์ แลเครื่องบริโภคย สำหรับราชการ
งานพิไชยสงครามไว้ให้พร้อม แล้วให้ปรนปรีฝึกสอนทแกล้วทหาร ทาส
กำมะกรคนใช้ให้ชำนาญน่าญว่องไว ชัดเจนโดยศิลประสาตรต่างๆ”

“ประการหนึ่ง พึงให้เลี้ยงดูหมู่จัตุรงค์พยุหะทั้งสี่หมู่ คือ พลช้าง พลม้า
พระราชรถ บพจรเดินเท้า ซึ่งเปนพาหะนะพระบรมราชกระษัตริเจ้าไว้
ให้อิ่มแรงแข่งขันมีกำลังองอาจเหิมหาญแกล้วกล้าในณรงคยุทธโดย
ศาสตรพระพิไชยสงครามพร้อมแล้ว มาทว่าจะรักษาพระนครก็เปนสุข
จะยาดราไปประจนด้วยอริราชศัตรู โดยทศานุกิศจักจะมีไชยชำนะโดย
แท้ เหตุตริตรองประพฤติราชกิจอยู่มิได้ประหมาท”

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, ๒๓-๒๔, ๓๑-๓๓.

“ประการหนึ่ง จะยาตราพยุหจตุรงค์สู่สมรภูมิไชย ให้เอาสารทพระพิไชยสงครามเปนฉบับ อย่าได้ดูหมิ่นแก่ราชศัตรู ให้มัทยัตการรักษายและระวังระไวทแก้สวทหารไพร่พลทั้งสี่หมู่ให้รอบคอบ อย่าให้มีจุลาจลวิจลได้ แล้วอย่าย่อท้ององอนแก่ราชศัตรู จึงกระทำสุรสิงหนาทองค์อาจ เพื่อจะประหัตประหารอรินราชฆ่าศึก ให้ถึงซึ่งพินาศหวาดไหวคักดาเดชอันยิ่ง แม่นว่าบรรพชิตจะเข้ามาสู่สมาคมในสมรภูมิก็คดี ก็อย่ามา้องอนนะมัตการ แก่บรรพชิตกลางสมรภูมิไวจารณะโดยไนทั้งปวงให้รู้เลกเทดเลกฟ่อ แห่งราชศัตรูจงแจ้ง จึงจะทรงไว้ซึ่งเกียรติยศเอาไชยชำนะแก่อรินราชศัตรูสืบไป”

“ประการหนึ่ง ผู้เปนเสนาบดีพึงบำรุงพระเกียรติยศ แห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้า ให้เฟื่องฟูขจรไปโดยทิศานุทิศ และแม่นว่าท้าวพระยาประเทศราชองค์ใด มีเข้าสู่พระราชสมภาร แห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้าก็พึงให้เสนาบดีคิดอ่านตริกตรองกลอุบายต่างๆ...”

“ประการหนึ่ง ผู้เปนเสนาบดีให้มีสัญญาภรพพัฒ อาจให้กำจัดอุปทวะไภยให้มีไชยชำนะในณรงคยุทธนั้น อย่าพึงเอาชายพกชายผ้าเชตมัทตรา แล้วอย่าให้คลุมศีศะเดิน อนึ่งอย่าพึงสมาคมสังวาศด้วยกระษัตริภาวผู้ถึงแก่รัชชะลาการ และยังมีถึงกำหนดรัชชะลาการก่อน แลลัทธิผู้ถึงกำหนดรัชชะลาการนั้น แต่จะประมาทภักตรแลศีศะก็เปนอุปัทวอัปมงคลพึงให้เว้นสิ่งสามประการนี้ จึงจะถาวรพพัฒแก่อาตมาสืบไป”^{๓๓๗}

ข. รู้จักกำลังคนของตน

เสนาบดีนอกจากต้องรู้ตำราพิชัยสงครามแล้วยังต้องรู้ด้วยว่าคนของตนมีปัญญา มีความกล้าในการสงครามอย่างไร เพื่อจะได้ชนะในการศึก และจะต้องรู้ว่าคนของตนมีคุณสมบัติเช่นไรจะได้ส่งเสริมในทางที่ถูกที่ควร

“ประการหนึ่ง เสนาบดีผู้มีปัญญาผล พึงดำริให้รู้จักลักษณไชยชำนะเมืองสามประการ คือ ถารนพลหนึ่ง กาลเทศพลหนึ่ง วิไศรยพลหนึ่ง แลถา

^{๓๓๗} เรื่องเดียวกัน, ๙-๑๑, ๒๙, ๓๓-๓๔.

รณพลนั้น ให้รู้จักกำลังแห่งนายยกพล ซึ่งจะเข้าสู่ณรงคฺยฺทิตินั้นว่าผู้นี้จะมีกำลังฤๅจะถอยกำลัง กาลเทศพลนั้น ให้รู้จักการเทศซึ่งจะเข้าสู่รบยุทธินั้น จะมีกำลังฤๅ ฤๅจะถอยกำลัง วิไศรยพลนั้นให้รู้จักกำลังแห่งทะเลลวทหาร ผู้อาทมาถาษาว่าผู้นี้มีกำลังฤๅ ฤๅจะถอยกำลัง ให้รู้จักลักษณไชยชนะของคสามประการ

ให้แจ้งก่อน จึงจะเอาไชยชนะในณรงคฺยฺทิตินั้นได้”^{๓๘}

“ประการหนึ่ง พึงให้วิจารณ์ ด้วยปัญญาให้โดยในทั้งปวง ให้รู้จักกำลังคุณานุรูป ถานานุรูป แห่งทะเลลวทหารไพโรพทั้งปวง ว่าบุคคลนี้มีกำลังบุคคลผู้นี้หากำลังมิได้ บุคคลผู้นี้มีคุณวุทธิผู้นี้หาคุณวุทธิมิได้ ผู้นี้มีศิลปประสาทร ผู้นี้หาศิลปประสาทรมิได้ ให้แจ้งก็พึงเลี้ยงดู บุคคลทั้งปวงนั้นให้สมควรคณานุรูปตามกำลัง คุณวุทธิศิลปประสาทรแห่งบุคคลผู้นั้นๆ ก็จะมีปลงใจลงในราชกิจ คิดจะอาษาราชการให้ยิ่งๆขึ้นไป เมื่อนำอีกเล่า”^{๓๙}

ค. รู้จักองค์ประกอบพระนคร

ผู้เป็นเสนาบดีต้องรู้ว่าองคคพพทั้ง ๔ ของเมืองว่าประกอบไปด้วยนักปราชญ์ผู้รู้ คหบดีกระฎุมพี พ่อค้ำพาณิชย์ และขุนนางข้าราชการทั้งปวง และพึงดูเลอองค์ประกอบทั้ง ๔ นี้ให้ดีมีฉะนั้นบ้านเมืองจะระล่ำระสายได้

“ประการหนึ่ง ผู้เสนาธิบติใช้พึงให้รู้จักลักษณะองคคพพ แห่งพระนคร ๔ ประการ คือ จักขุเมืองหนึ่ง พงเมืองหนึ่ง ไส้เมือง หนึ่ง เอนเมืองหนึ่งและจักขุเมืองทั้งสองดวงนั้น คือนักปราชญ์ผู้รู้ไตรยปิฎกธรรม

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, ๓๐-๓๑. พระพิไชยเสนาธิบายเรื่องชัยชนะสามประการได้เข้าใจง่ายกว่าตำราพิไชยเสนา ดังนี้ ธารณพล คือ ให้รู้จักกำลังนายทหารที่จะเข้าสู่ณรงคฺยฺทิตินั้นว่า ผู้นี้มีกำลังปัญญาอาวุธแลกล้าหาญหรือไม่ กาลเทศพล คือ ให้รู้จักชัยภูมิที่จะสู้ศึกสงครามว่าจะได้เปรียบหรือเสียเปรียบประการใด วิไศรยพล คือ ให้รู้ฉะฉาว่าผู้นั้นกล้าหาญหรือขลาด จึงใช้ตามวิสัยกำลังทหารอย่าขึ้นใจจะเสียการ ถ้าเมื่อการจวนจลาจล จึงระดมตามหมู่มากและน้อยพอควร กาลในปัจจุบันถ้ารู้จักพ่อนปรนกำลังศึกสงครามแล้วอาจเอาชัยชนะได้

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน, ๑๑.

นั้น แลโหราธิบดีผู้รู้โหราศาสตร์และศิลปศาสตร์ต่างๆ หนึ่ง พงเมืองนั้น คือ
อดแห่งคหบดีแลกระดุมกั ผู้มีทุนทรัพย์ธัญญาผลอาหารบริบูรณ์มั่งคั่ง
หนึ่ง ไล่เมืองนั้น คือ กอนกุนแห่งพ่อค้าพานิชอันมีสติกำลังหนึ่ง แลเอน
เมืองนั้นคือมลตรีสุริยาข้าราชการ ขุนหมื่นผู้ดาบอำมรวงผู้พิชิตใช้ราชกิจทั้ง
ปวง แลองค์นายพลีประการดังนี้ เปนเครื่องประดับแห่งพระนคร พึงให้
ผู้เปนเสนาธิบดีพระยาบาลโอบอ้อมทำนุบำรุง เลี้ยงดูให้เข้มแข็ง
การ ตั้งอยู่เปนผาศก อย่าให้จุลาจลหวาดไหวระส่ำระสายได้”^{๔๐}

ง. รู้จักกฎหมาย

เสนาบดีนอกจากต้องรู้ตำราพิชัยสงคราม รู้จักกำลังคนของตน และรู้จัก
องค์ประกอบของพระนครแล้วยังต้องเป็นผู้รู้กฎหมายด้วย มิฉะนั้น ถ้าคนของ
ตนหรือราษฎรทั่วไปทำผิดจะลงโทษได้ไม่ถูกต้องและไม่ยุติธรรม ความเรื่องนี้
ไม่ได้เขียนไว้ชัดเจนแต่ประมวลได้จากความบางประการในตำราพิชัยเสนา เช่น
ความที่ว่า

“...แลแม่นมาทเสนามุขมลตรี พิริโยธามาตยทแก้ลวทหารผู้ชิตใช้ แล
ไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวงประพฤดีผิด แรวงปลาตปลั่งในราชกิจ เปน
ข้อมหันตะโทษ มัชฌิมโทษก็ดี พิจารณาเปนสัจถ่องแท้แล้วควรจะ
ลงทัณฑ์กรรม ทำโทษแก่ผู้นั้นโดยโทษานุโทษ...”^{๔๑}

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, ๑๓-๑๔. พระพิชัยเสนากล่าวถึงองค์นายพล ๔ แห่งพระนครต่างกับ
พระพิชัยเสนาบางประการ โดยว่าพุงคือพ่อค้าพาณิชยที่ประกอบกิจค้าขายให้กำลัง
พระนคร ไล่คือ นรเศรษฐีผู้มีทรัพย์สำหรับพระนครจะได้เจริญ

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, ๒๓.

๒. หน้าที่ที่ควรประพฤติปฏิบัติ

หน้าที่อันควรประพฤติปฏิบัติที่ปรากฏในตำราพิชัยสงคราม มีดังนี้

๒.๑ หน้าที่ลงโทษผู้คิดร้ายต่อแผ่นดิน

ผู้เป็นเสนาบดีมีหน้าที่ลงโทษผู้คิดร้ายต่อแผ่นดิน ถ้าผู้คิดร้ายนั้นพออบรมสั่งสอนได้ก็ให้ทำ แต่ถ้าคนผู้นั้นร้ายเกินสั่งสอนได้ให้ขับออกจากหมู่กองเพื่อไม่ให้คนเอาเยี่ยงอย่างกัน ตำราพิชัยสงครามระบุว่าเสนาบดีที่ทำหน้าที่ดังนี้ถือว่า “ต้องโดยธรรมประเพณีสืบมา”^{๔๑}

“ประการหนึ่งพึงให้ให้ทราบยศดร้าย แห่งบุคคลผู้มียศร้ายในแผ่นดินให้เสียยศราบคาบลงเป็นอันดี ดุจนายสารถิอันฝึกอิสรชนชาติอาชาไนยนั้นจงได้ ถ้าแลผู้มียศร้ายนั้นองอาจกล้าแข็งแรงร้ายหนักสมควรสั่งสอนสมาคมแล้ว ก็ให้บำเพ็ญกิริยาออกจากหมู่จากกองเสีย อย่าให้บุคคลทั้งปวงเอาเป็นเยี่ยงอย่างกัน...ให้ผู้เป็นเสนาบดี ตริตระองประพฤติการปาดังนี้ จึงต้องโดยธรรมประเพณีสืบมา”^{๔๒}

๒.๒ หน้าที่ดูแลองคาพยพทั้ง ๔

เสนาบดีมีเพียงต้องรู้ว่าองคาพยพที่สำคัญของพระนครทั้ง ๔ ประการประกอบไปด้วยนักปราชญ์ผู้มีความรู้ ทั้งฝ่ายพุทธฝ่ายพราหมณ์ คหบดี กระฎุมพี ซึ่งเป็นผู้มีทุนทรัพย์ พ่อค่านายวาณิชที่ประกอบกิจการค้าขายให้กำลังเมือง และบรรดาข้าราชการทั้งปวงผู้รักษาพระนครให้เจริญแล้ว ยังต้องมีหน้าที่ดูแลคนเหล่านี้ (ต่างพระเนตรพระกรรณแทนกษัตริย์) ให้อยู่ดีมีสุขเพื่อบ้านเมืองจะได้เจริญก้าวหน้าต่อไป

๒.๓ หน้าที่ดูแลรักษาธรรมนิยมประเพณีของพระนครและดูแลประชาชนให้ประพฤติดี

เสนาบดีมีหน้าที่ดูแลธรรมนิยมราชประเพณีแห่งองค์พระมหากษัตริย์ และที่ราษฎรเคยประพฤติปฏิบัติมา ให้เสื่อมสูญ ถ้าเสนาบดีและราษฎรทุกคนรักษาประเพณีต่างๆ ไว้ได้พระนครก็จะเจริญรุ่งเรือง ผู้คนอยู่เย็นเป็นสุข

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, ๑๑-๑๒.

นอกจากมีหน้าที่ดูแลรักษาจารีตประเพณีแล้ว เสนาบดียังมีหน้าที่ดูแลสั่งสอนประชาชนให้ประพฤติสิ่งดีที่จะเป็นประโยชน์ในโลกนี้โลกหน้า ถ้าสิ่งที่ทำนั้นไม่เป็นประโยชน์ก็ต้องห้าม จะเห็นได้ว่าหน้าที่ของเสนาบดีครอบคลุมมาถึงการดูแลประชาชนให้ทำดีเพื่อประโยชน์ในโลกหน้า (ชาติหน้า) ด้วย มิใช่เพียงเน้นแต่โลกปัจจุบันเท่านั้น

“ประการหนึ่งฉบับราชประเพณี แห่งบรมราชกระษัตริ และสมณพราหมณา ประชาราชฎการเคยประพฤติสืบๆ มาเป็นฉบับทำเนียมสำหรับพระนครอยู่แล้วก็ให้จัดแจงบำรุงไว้ให้ปรกติ อยู่อย่าให้เสื่อมสูญเสียฉบับราชประเพณีโบราณไปได้...แลเสนาบดีพิริยโยธามาตยราชปะโรหิต อนุาประชาราษฎรประพฤติ โดยธรรมมิได้เสียฉบับบุราณราชประเพณีสืบๆ มาแล้ว พระนครแลมานั้นก็จะวัฒนาการจำเริญ เปนเกษมสุขทุกเมื่อ”

“ประการหนึ่งผู้เปนเสนาบดีตรวจตราพิจารณา อนุาประชาราษฎรชาวเมือง ประพฤติการดีการซึ่งสิ่งจะเป็นประโยชน์ในอิถโลกยและประโลกย แลหาประโยชน์ในอิถโลกยประโลกย มิได้ก็ให้แจ้ง แลสิ่งซึ่งหาประโยชน์มิได้นั้น พึงให้กำชับห้ามหนั้นให้ลดผ่อนละเสีย แลสิ่งซึ่งเปนประโยชน์ในอิถโลกยประโลกยนั้น ควรให้ประพฤติทำตามเยี่ยงอย่างประเพณีสืบๆ มา”^{๔๓}

เท่าที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ตำราพิชัยเสนาได้กำหนดคุณสมบัติและหน้าที่อันพึงมีพึงกระทำของเสนาบดีหรือข้าราชการชั้นสูงไว้มากมาย ถ้าเสนาบดีคนใดทำได้ตามนี้ย่อมได้ชื่อว่าจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และเป็นผู้มีคุณธรรมเป็นที่พึงของอาณาประชาราษฎร์ได้

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, ๑๔-๑๖. ความในพระพิชัยเสนาค้นนี้มีข้อความแตกต่างที่น่าสนใจคือ “ให้ลดภาษีอากรให้ล่อใจคนให้ทำมากขึ้น” ดูเหมือนว่าพระพิชัยเสนาจะเน้นประโยชน์ปัจจุบันของผู้ปกครองในเรื่องรายได้ค่อนข้างมาก ขณะที่ตำราพิชัยเสนาให้ภาพกว้างๆ ว่า เสนาบดีมีหน้าที่ดูแลให้ประชาชนประพฤติดีทำสิ่งที่เป็ประโยชน์ในโลกนี้โลกหน้า

ตำราพิชัยเสนา : ภาพสะท้อนจารีตการปกครองไทยยุคก่อนการปฏิรูป ระบบราชการ

ตำราพิชัยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงคัมภีร์มีคุณค่าสำคัญอีกประการหนึ่งนอกเหนือจากการเป็นตำราหรือคำสอนให้ข้าราชการระดับสูงประพฤติปฏิบัติ นั่นคือ สะท้อนให้เห็นจารีตการปกครองไทยยุคก่อนปฏิรูประบบราชการในสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่เน้นความสำคัญของคนและจริยธรรมของผู้เป็นข้าราชการเหนือสิ่งใด ขณะที่ข้าราชการในระบบราชการสมัยใหม่ต้องเป็นผู้มีความรู้ความชำนาญเฉพาะด้านสอดคล้องกับตำแหน่งหน้าที่ที่จะปฏิบัติตามแนวคิดแบบตะวันตก

อย่างไรก็ดี มีข้อพึงสังเกตประการหนึ่งในปุมราชธรรมหรือประมวลข้อธรรมต่างๆ สำหรับพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นเอกสารเก่าครั้งอยุธยาว่า กษัตริย์ต้องทรงมี “ราชวิจารณ์ธรรม” หรือวิธีเลือกใช้เสวกามาตย์ที่ประกอบด้วย **คุณธรรมและอุปนิสัย**เหมาะสมกับตำแหน่งต่างๆ (ไม่เน้นความรู้ความชำนาญเฉพาะสาขาตามแบบตะวันตก) หากทรงเลือกสรรบุคคลที่มีความสามารถเหมาะสมกับตำแหน่งหน้าที่ย่อมก่อให้เกิดผลสำเร็จต่อราชการและเป็นผลดีต่อกษัตริย์ เพราะขุนนางเหล่านี้คือผู้ที่ทำราชการต่างพระเนตรพระกรรณ แต่ถ้าเลือกคนที่ไม่เหมาะสมผลร้ายย่อมตกอยู่กับกษัตริย์

“ขุนใดแสวงหาส่วย ขุนใดช่วยสินรอน ขุนใดปองแต่งคำ ขุนใดหน้าหลัง
ตริ ขุนใดริรู้การ ขุนใดชำนาญรู้จ่าย ขุนใดบาย บ่ ให้เป่ลื่อง ขุนใด บ่ ให้
เคื่องจโรษฏร ขุนใด บ่ ให้ขาดสินรอน ขุนใด บ่ ให้หมองใจให้ ขุนใดให้
คนพัก ขุนใดชักพานิชประเทศ ขุนใดรู้เลศโวหาร ขุนใดชำนาญตั้งนี้ สิบ
สี่สิ่งบ่งชี้ชอบ ตั้งขุนคลัง”^{๔๔}

นอกจากนี้ กษัตริย์พึงต้องรู้ว่าคนแบบใดที่เข้าข่ายขุนเข็ญไม่พึงตั้งให้ดำรงตำแหน่งใดๆ

^{๔๔} กรมศิลปากร, **ปุมราชธรรม** (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), ๕, ๑๓, ๘๗.

“ขุนโตมักพาธา^{๔๕} แห่งโทษ ขุนโตโกรธ บ่ มิติดหน้าหลัง ขุนโตหวัง
 สิ้นจ้าง ขุนโตอ้างทรนงค์ดี ขุนโตมักกินเหล้า ขุนโตเข้าข้างผิด
 ขุนโตซัดแซมร้าย ขุนโตบายเกลียวกล^{๔๖} ขุนโตยลโลภลามก ขุนโตคาบ
 ถอยคำ ขุนโตทำใจใหญ่ ขุนโตเฝ็ดอกฟ้ามามือ ขุนโตพิลึกฤาปอง
 เปลา^{๔๗} ขุนโตเคร่าคิดสการ^{๔๘} ขุนโต บ่ รู้ยุคดีธารยุคดีธรรม^{๔๙} ขุนโต
 สรรใส่ทาน ขุนโตร่านคำกล่าว^{๕๐} ขุนโตคร่าวเหยื่อหยาม^{๕๑} ขุนโตขาม
 ยแย้ง^{๕๒} ขุนโตกำแหงกลางเมือง ขุนโตเคืองใจไพร่ ขุนโตใคร่เมียมมาก
 ขุนโตรักษายากใจคน ขุนโต บ่ ดุตนดูทาน ขุนโต บ่ คิดอ่านระรัง^{๕๓} ขุน
 โตจาจึงว่าตนรู้ ขุนโตหลู่คุณท่านเสีย ขุนโตเยี้ยทรหึ่งนัก^{๕๔} ขุนโตมัก
 พล่อยปาก ขุนมักหลากตนองค์ท้าว^{๕๕} ขุนโตมักน้าวพรวด้วยเช่า ขุนโต
 เลี้ยงงูเห่าให้กำลัง ขุนโตฟังหญิงกลัวเมียข่ม ขุนโตจกเล่มเร่งขุดเล่า^{๕๖}
 ขุนโตเมามัวโมหะ ขุนโตโทรห^{๕๗} ทารุณสามสิบหกปุนกล่าวนี้ ขุนตั้งนั้น
 ชื่อชี ชาติร้ายขุนเข็ญ”^{๕๘}

^{๔๕} กระทบกระเทียบ เปียดเปียน

^{๔๖} หันไปใช้เล่ห์กล

^{๔๗} คิดถึงสิ่งที่เป็นไปไม่ได้

^{๔๘} คิดแต่จะเอาสินบน

^{๔๙} ไม่ยุติธรรม

^{๕๐} คอยใส่ความเขา

^{๕๑} คอยเหยียดหยามผู้อื่น

^{๕๒} ไม่กล้าหาญ

^{๕๓} ไม่คิดอ่านให้รอบคอบ

^{๕๔} ชอบไว้วางย

^{๕๕} มีเจ้านายหลายคน

^{๕๖} ทำการใดเมื่อสายไปเสียแล้ว

^{๕๗} คิดคดทรยศ

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, ๑๐๐.

๑. การให้ความสำคัญกับคน

คุณสมบัติที่สำคัญของคนที่เป็นข้าราชการระดับสูงในตำราพิชัยสงครามมีหลายประการ ทั้งเป็นผู้มีความรู้ในทางโลก เช่น รู้ตำราพิชัยสงคราม รู้จักกำลังคนของตน รู้จักองค์ประกอบของพระนคร แต่ถ้าสังเกตจากเนื้อหาความในตำราพิชัยสงครามจะเห็นได้ว่า คุณสมบัติที่สำคัญประการแรกสุดคือการจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

“โลกะเทศ ใจความว่า ผู้เปนเสนาบดีใช้ให้มีอุษาหะวิริยะเพียรภักดี และ ถือนัจจรรณชื่อนตรงต่อ**พระธรรม ราชกระษัตริเจ้า** แล ตรงต่อสมณะ พรหมณา ประชากร ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินเปนต้น แลพึงให้**ตำมรุ่มผดุง ผดาพระเกียรติยศ** แห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้าให้ขจรพุ่งเฟื่องไป โดยทิศานุทิศจงสนองพระราชหฤทัยไทยในนเรนทร แห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้า

๒๕๙

...

จะเห็นได้ว่าตำราพิชัยสงครามกำหนดความจงรักภักดีต่อกษัตริย์ สำคัญประการแรกสุด ส่วนชื่อนตรงต่อพระสงฆ์องค์เจ้า ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินสำคัญรองลงมา และเมื่อจะจบความในตำราพิชัยสงครามก็ยังเน้นย้ำว่า บรรดาเสนาบดีทั้งหลาย (รวมทั้งราชบุโรหิต ทหาร ไพร่ฟ้าประชาชน แต่เนื่องจากตำราพิชัยสงครามเป็นตำราของข้าราชการระดับสูง (พิจารณาจากในตำราพิชัยสงคราม) ดังนั้นบุโรหิต ทหาร ประชาชน จึงไม่กล่าวถึงในที่นี้) ควรกตัญญูต่อพระมหากษัตริย์ทำพระราชกิจบำรุงพระยศพระเกียรติจนกว่าจะสิ้นชีวิต เสนาบดีที่ทำได้เช่นนั้นก็จะเป็นที่สรรเสริญทั้งในโลกนี้โลกหน้า และด้วยอำนาจที่อุทิศและจงรักภักดีต่อกษัตริย์จะเป็นปัจจัยอุปถัมภ์ค้ำชู อาจช่วยให้สำเร็จในสวรรค์สมบัติและนิพพานสมบัติ

“...แลเสนาบดีพิริโยธามาดยราชบุโรหิต ทเกล้าทหาร ณะนาประชาราษฎรทั้งปวงอีกเล่า ก็อาไศรยใบบุญบารมี แห่งสมเด็จ บรมราชกระษัตริเจ้าเป็นที่พึง... ควร...มีกตัญญูกตเวทีตอบแทน พระเดชพระคุณ...เสนาบดีผู้มีปัญญาพลวิจาระณะเห็นเหตุการณ์ปาดังนี้ เสนาบดีผู้นั้น ก็จะมีผลความสรรเสริญสถา

๕๙ ตำราพิชัยสงครามของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์, ๙/.

พรณจำเริญ ก็จะมีในอิโลกยประโลกยสืบไป...ด้วยอำนาจอุสาหาสาพิ
ภักดีต่อบรมราชกระษัตริเจ้า ผ้ทรงอนันตคุณอันยิ่ง แลกอบด้วย
ลัทธิธรรมสุจริตประพฤติราชกิจซื้อตรง ต่ออะนาประชาราษฎรไพร่ฟ้า
ข้าขอบคั่นระเสมา ผลานิสงษ์ศีลทานซึ่งกระทำ ก็จะเป็นปัจจัย
อุประถำภค้ำชูกายอาตมาไปในอิโลกยแลประโลกย อาจให้สำเร็จแก่
สมบัติสองประการ คือสวรรณสมบัติเปนอะนุโลมปติโลม แลจะบาย
บากเข้าสู่พระอะมัตมทานครนิฤพาน ระงับชาติกันดานก็มีด้วยประการ
ดังนี้

จบเรื่องพิชัยเสนาบดีแต่เท่านี้”^{๖๐}

อย่างไรก็ดี ด้วยตำราพิชัยเสนา คือ ข้อควรประพฤติของข้าราชการ
ชั้นสูงไม่ใช่กฎหมายที่มีอำนาจบังคับใช้ ดังนั้น แม้จะเน้นย้ำเรื่องการจงรักภักดี
แต่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในประวัติศาสตร์โดยเฉพาะประวัติศาสตร์อยุธยา ก็
สะท้อนให้เห็นถึงความระแวง ความไม่วางใจของพระมหากษัตริย์ต่อความ
จงรักภักดีของบรรดาขุนนางข้าราชการ ดังนั้น ในบางสมัยกษัตริย์จึงต้องมีการสับเปลี่ยน
ตำแหน่งขุนนางบ่อย ๆ และเลือกขุนนางที่ตนเองไว้วางใจขึ้นสู่ตำแหน่งสำคัญ เช่น สมัย
สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เอกสารชาวต่างชาติสมัยอยุธยาให้ข้อมูลว่า ทรง
โปรดให้คนสำคัญและขุนนางเข้าเฝ้าวันละ ๓ ครั้ง ในตอนเที่ยง ตอนบ่าย ตอน
เย็น ทั้งนี้จะมีการจดชื่อทุก ๆ คนไว้ ถ้าคนใดไม่มาต้องเป็นเพราะป่วยไข้ หาก
พระเจ้าแผ่นดินสงสัยก็จะส่งหมอไปตรวจเยี่ยม

ส่วนในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ทรงแต่งสายลับไว้เป็นอันมากและทรง
แยกไล่เรียงเอาทีละคน นอกจากใช้ผู้สอดแนมแล้วสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
และสมเด็จพระนารายณ์ ยังใช้วิธีการสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางบ่อย ๆ เพื่อมิให้
ขุนนางสามารถสั่งสมอำนาจทางการเมืองและทางเศรษฐกิจขึ้นท้าทายกษัตริย์
ได้ เช่น ใน พ.ศ. ๒๑๓๙ สมเด็จพระเจ้าปราสาททองทรงสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนางสำคัญ
ครั้งใหญ่ คือ ออกญาวังเป็นออกญาพิษณุโลก ออกญาพลเทพเป็นออกญาวัง ออกญา

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, ๓๙-๔๒.

กำแพงเพชรเป็นออกญาพลเทพ ออกญาจักรีเป็นออกญากำแพงเพชร ออกญา
กลาโหมเป็นออกญาจักรี ออกญายมราชเป็นออกญากลาโหม และออกญาศรีสงครามเป็น
ออกญาจักรี^{๖๑} การสับเปลี่ยนตำแหน่ง ขุนนางบ่อย ๆ ตามคำบอกเล่าในเอกสารร่วม
สมัยสะท้อนถึงปัญหาเรื่องความจงรักภักดีเป็นอย่างดี ส่วนการเลือกขุนนางที่
ไว้วางใจขึ้นสู่ตำแหน่งสำคัญมิให้เห็นเกือบทุกครั้งที่มีการผลัดเปลี่ยนแผ่นดิน
ใหม่ และถ้าหากการขึ้นเสวยราชย์นั้นได้มาด้วยการใช้กำลัง การแต่งตั้งคนที่ไว้วางใจ
ได้ว่าจะจงรักภักดีต่อตนเองยิ่งเป็นเรื่องสำคัญ ตัวอย่างเช่น สมัยสมเด็จพระบรมโกศ
หลังจากขึ้นครองราชย์โดยการเอาชนะเจ้าฟ้าอภัย ซึ่งเป็นโอรสของสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ
และมีศักดิ์เป็นหลานของพระองค์เองแล้ว พระองค์ “มีพระราชโองการมานพระบัณฑูร
สุรสิงหนาท สั่งให้ขุนชำนาญ (เป็นกำลังสำคัญที่ทำให้พระองค์เอาชนะเจ้าฟ้าอภัย
ได้) เป็นเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ว่าที่โกษาธิบดี ให้หลวงจำแสนยากรนั้นเป็น
เจ้าพระยาสุรสีห์ว่าที่จักรี พระราชสงครามซึ่งว่าที่จักรีนั้นให้เป็นพระยาราชนายกว่าที่
กลาโหม ข้าหลวงเดิมทั้งปวงซึ่งมีความชอบนั้นนั้นทรงพระกรุณาแต่งตั้งตาม
สมควรทั้งสิ้น”^{๖๒}

เมื่อตำราพิไชยเสนาเป็นตำราข้อควรประพฤติแต่มีมีอำนาจบังคับใช้
ราชสำนักยุคจารีตจึงต้องออกกฎหมายมาควบคุมขุนนางข้าราชการไม่ให้คิด
กบฏหรือคิดร้ายต่อองค์พระกษัตริย์ เช่น การที่กฎหมายเทียรบาล ห้ามเจ้านาย
ลูกขุน เจ้าเมือง คบหาไปมาหาสู่กัน หรือพระโอรสการกระบดถือกำหนดโทษถึง

^{๖๑} ฟาน ฟลิต, **รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลิต (วัน วลีต)**
(กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๖), ๒๙, ๙๔-๙๗, ๒๔๕, ๓๔๒; เดอ ลา ลูแบร์,
จดหมายเหตุสุลา ลู แบร์ ฉบับสมบูรณ์, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร:
ก้าวหน้า, ๒๕๑๐), ๔๖๑; Dhiravat na Pombejra, “A Political History of Siam under the
Prasatthong Dynasty ๑๖๒๙-๑๖๘๘,” (Ph.D. thesis, School of Oriental and African
Studies, University of London, ๑๙๘๔), ๑๘๘-๑๘๙.

^{๖๒} “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนมาศ (เจิม),” ใน **ประชุม
พงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์
กรมศิลปากร, ๒๕๔๒), ๔๓๓.

ตายต่อผู้คิดทำผิดต่อกษัตริย์^{๖๓} แต่ถึงแม้จะมีกฎหมายห้าม การละเมิดข้อห้ามตามกฎหมายก็มีให้เห็นตลอดประวัติศาสตร์อยุธยา

เมื่อย้อนกลับไปพิจารณาเรื่องการสับเปลี่ยนตำแหน่งขุนนาง จะช่วยทำให้เห็นภาพจารีตการปกครองยุคก่อนการปฏิรูประบบราชการอีกประการหนึ่งนั่นคือ คนที่เป็นขุนนางในสมัยก่อนไม่จำเป็นต้องมีความรู้เฉพาะด้าน เพราะใครก็ตามที่เป็นที่ไว้วางใจของกษัตริย์ย่อมสามารถทำงานตำแหน่งใดก็ได้ ดังนั้นในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง จึงมีกรณีที่ออกญาพลเทพหรือเจ้ากรมนาไปเป็นออกญาวังหรือคุมกรมวังได้ หรือออกญายมราชเจ้ากรมนครบาลซึ่งมีหน้าที่ทางด้านตุลาการศาลอุทธรณ์ไปเป็นออกญา kala โหม หรือในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ขุนนางที่ทรงไว้วางใจทำงาน ๒ ตำแหน่ง เช่น ออกญาพระเสด็จเจ้ากรมธรรมการ นอกจากทำหน้าที่ผู้ว่าราชการพระนครแล้ว ยังทำหน้าที่ออกญาพระคลังโดยพระบรมราชโองการด้วย^{๖๔} ดังนั้น คุณสมบัติที่เสนาบดีพึงมีเช่นเป็นผู้มีคุณวุฒิ มีความปรีชาสามารถรอบรู้พิชัยสงครามตามที่ปรากฏในตำราพิชัยเสนาในโลกแห่งความเป็นจริง จึงอาจไม่มีความหมายเท่ากับว่าเสนาบดีหรือขุนนางผู้นั้นเป็นคนของใคร

๒. การเน้นเรื่องจริยธรรม

การมีจริยธรรมมีคุณธรรมของเสนาบดี คือ เนื้อหาที่ได้รับการเน้นย้ำมากที่สุด ในตำราพิชัยเสนาเมื่อเปรียบเทียบกับเนื้อหาอื่น ๆ จริยธรรมหรือคุณธรรมที่กล่าวถึงได้แก่ การมีศีล มีธรรม มีความกตัญญู มีเมตตากรุณา มีความเที่ยงธรรม ยุติธรรม จะเห็นได้ว่าผู้แต่งตำราพิชัยเสนาหยิบยกหลักธรรมคำสอนในพุทธศาสนาซึ่งเป็นความเชื่อหลักในสังคมมาสั่งสอนให้ข้าราชการชั้นสูงยึดเป็น

^{๖๓} ดูตัวอย่างข้อกำหนดดังกล่าวได้ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร, บรรณาธิการ, **กฎหมายบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ** (กรุงเทพฯ : โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. กฎหมายตราสามดวง : ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก, ๒๕๔๘), ๑๒๒-๑๒๓; “พระไอยการกระบดึก” ใน **ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา ๓ ดวง เล่ม ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙), ๔๖๓.

^{๖๔} เดอ ลา ลู แบร์, **จดหมายเหตุลา ลูแบร์ฉบับสมบูรณ์**, ๓๕๖; มานพ ถาวรวัฒนะสกุล, **ขุนนางอยุธยา** (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๖), ๒๔๖-๒๔๙.

ข้อปฏิบัติ เมื่อขุนนางมีจริยธรรมย่อมทำให้พระเกียรติยศของกษัตริย์กระจายออกไป ทำให้สมณชีพราหมณ์ อาณาประชาราษฎร์เป็นสุข และทำให้ราชการดำเนินไปด้วยดี

จริยธรรมในตำราพิชัยเสนานี้อาจถือว่าเป็นหลักราชการกำกับความประพฤติเสนาบดีทุกคนในยุคจารีตก่อนที่จะมีกฎหรือระเบียบราชการสมัยใหม่ออกมา เสนาบดีใดถ้ายึดหลักจริยธรรมเป็นหลักในการทำราชการย่อมเป็นที่สรรเสริญยกย่อง แต่ถ้าผู้ใดประพฤติตนในทางที่ไม่ถูกต้องไม่ควรก็อาจเสื่อมวาสนาและเป็นที่ติฉินนินทาของคนทั่วไปได้ ดังพระโอวาทของสมเด็จพระ กรม พระยาดำรงราชานุภาพที่ให้แก่มุขเป็นข้าราชการซึ่งมีตำแหน่งอยู่ตามหัวเมืองดังนี้

“ผู้เป็นข้าราชการซึ่งมีตำแหน่งรับราชการอยู่ตามหัวเมืองถึงจะมีสติปัญญาและวิชาความรู้เท่าใด ถ้าไม่ประพฤติตนให้อยู่ในอรรถาัยดี โดยสมควรแก่ตำแหน่งแล้ว มักจะไม่ใคร่ได้ดีในราชการ และบางทีก็กลับไปได้ความเสื่อมเสียสิ้นวาสนาไปได้ บรรดาผู้ที่ทำราชการโดยมุ่งหมายเพื่อจะให้ได้ความดีมีชื่อเสียงเกียรติยศในราชการต้องเอาใจใส่ความประพฤติตนด้วยจงมาก”^{๖๕}

^{๖๕} สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระโอวาทสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ (ม.ป.ป., ม.ป.ท.), ๑.

เอกสารต้นฉบับ

นำต้น

๑ ตำราพิชัยเสนา ฯ

๑ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงฯ ธำรงนั้นอธิบายว่าทรงไว้ ซึ่งหนังสือพิชัยเสนาเป็นที่ยินดีว่าเป็นคำปรัมปรา นักปราชญ์กล่าวว่าเป็นนักปราชญ์โบราณ กล่าวไว้เป็นคำเตือนสติ ผู้ที่ยินดีประพจน์กล่าวความแบาย มีทั้งคติธรรมคติโลกย์ระคนปนเจืออัดแปล บางแห่งเหมือนจะเป็นคำเตือนราชตระกูล ครั้นถูกความที่สำคัญไม่สมควร ก็เยื้องกรายเป็นคำเตือนมุขมัตย์ ผู้รักษาเมืองกรมการ ปราชญ์ที่กล่าวนี้ ควรจะเป็นที่สรรเสริญ และถ้อยคำที่กล่าวเป็นสุภาษิตทั้งสิ้น ข้าพเจ้าชอบใจยินดีมากนัก ถ้าผู้เป็นข้าราชการ ประพจน์ได้ตามพิชัยเสนา ก็จะเป็นราชบุรุษจรรยาคะบุรุษ ของสมเด็จพระบรมจักรพรรดิราชเจ้า ได้เป็นที่พึงแก่นระชนทั่วไป ข้าพเจ้าผู้มีชื่อในข้างต้นได้หนังสือพิชัยเสนานี้มาแต่ขุนพรหมราชปัญญา ปลัดนั่งศาลกรมพระสัคดีซ้าย เดิมในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ณะปีวอกล่ำฤทธิศก ศักราช ๑๒๑๐ ปี ขุนพรหมราชปัญญาออกไป เป็นข้าหลวงกำกับคักเลขเมืองนครศรีธรรมราช เทียวค้นหาหนังสือโบราณที่ปลาดๆ ก็พบปะแต่หนังสือเช่นที่มีในกรุงแล้ว สืบต่อไปจึงไปได้ หนังสือพิชัยเสนานี้ที่หลวงต่างตากกรมการ เมืองนครศรีธรรมราช แล้วหลวงต่างตาแจ้งว่าลอคคัตต่อมาจากเจ้าพระยานครศรีธรรมราชเฒ่า เป็นตำราปรัมปราเก่าแก่ มาแต่โบราณ ขุนพรหมราชปัญญาได้มาให้ข้าพเจ้าไว้ ข้าพเจ้าปรินิบัติมาตามทางความนี้ได้บ้างพอสมควร บัดนี้ข้าพเจ้ามีอายุขึ้นมาก จำเป็นจำจะมีเวลาจากอิทธิโลกย์ไปสู่ประโลภย์เป็นแน่ แต่ยังไม่ผู้ใดซึ่งบอกเวลาให้คิดเหตุนั้น จึงได้คิดจะเผื่อแผ่คำซึ่งเป็นตำราในเรื่องพิชัยเสนา แก่ท่านทั้งหลายทั้งปวงที่จะมีใจยินดีตามคำที่ เป็นสุภาษิต ในเรื่องพิชัยเสนาซึ่งเป็นของนักปราชญ์โบราณ ดูเหมือนจะเรียงถวายเป็นบรมกระษัตริย์ ถาพทานอัครมหาเสนาธิบดี และอะริบดีลำดับเนื่องมา ข้าพเจ้าจึงอุสหาออกทุนสร้างขึ้นเป็นหนังสือพิมพ์ ด้วยความปราถนาจะแผ่เผื่อแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง ที่สืบเสาะยินดี ในของอย่างเก่าแต่ครั้งโบราณเหมือนเครื่องลายคราม ถ้วย โถ โอ จาน ปั่นน้ำชาซึ่งเป็นของโบราณปางไสมียัง

ต้องการสืบเสาะแสวงหามา เชิดชูอวดอ้างซึ่งกันและกัน ครั่งนี้ข้าพเจ้าได้ตำรา
บุญรณฉบับด้วยร้อยปี ยังไม่มีของใครจะเปรียบเหมือนครั้งนั้น ที่เรียกสรรเสริญว่า
ปั้นลั่นเมืองก็ว่าได้ ตำราพิไชยเสนาเรื่องนี้ก็ฉนั้น ถ้าผู้ใดมีใจชอบคำสุภาสิต
ปราปรา ซึ่งเปนของนักปราชเภา เช่นกับผู้นิพนธ์เครื่องลายคราม ถ้วย โอ โอ จาน
ปั้นน้ำชา นั้น จงมานะสัการะด้วยปัญญา ก็อาจเห็นว่าตำราพิไชยเสนานี้ดีไม่มีของ
ใคร ถ้าผู้ใดปรินิบัติได้แล้ว ไม่มีใครสู้แท้จริงเหมือนปั้นคอม่อเท้าปุมครั้งนั้น ที่
เรียกว่าปั้นลั่นเมือง ตำราพิไชยเสนานี้ก็เปนตำราลั่นเมือง หาไม่ได้เป็นอย่างนี้อีก
แล้ว โดยใจข้าพเจ้าเป็นผู้ชอบนับถือยินดี นานาจิตตัง ลางเนื้อชอบลางยา ใน
พุทธภาษิตก็กล่าวว่า อะเสวรรณจะภาลานัง บันติตานันจะเสวรรณ คำอันนี้ก็
มาแต่หนทางอันนี้ ขอท่านที่เปนปราชจพิจารณา ก็คงจะเห็นชอบตามทางอันนี้
ว่าเปนคำถูกคำจริงควรจะเก็บรักษาไว้ เมื่อท่านผู้ใดเป็นที่ยินดีชอบใจ ก็จะได้
มานะสัการะ กระทำให้จิตรผ่องใส ถ้าท่านผู้ใดไม่ชอบ ไม่อยากกระทำน้ำจืดให้
ผ่องใส ได้ตำรานี้ไปจะเอาตำรานี้เก็บทิ้งไว้ก็ได้ นานๆ ไปเมื่อร่างกายแก่ชรา
และมีทุกข์ขึ้นคงจะต้องหันหน้าเข้าหาเครื่องดับที่เปนธรรม คำโอวาทของพระ
เจ้าช่องแคบแล้วต้องหันหน้าเข้าหาพระทุกคนทุกชาติทุกภาษา เมื่อยังไข้อยู่ก็
ไม่คิดจะรู้จัก เมื่อชราจะยาธิเบียดเบียดเข้าแล้วก็ต้องรู้จัก เพราะเหตุดังนี้ จึงได้
คิดตีพิมพ์ขึ้นเพื่อแผ่ปราณาจะให้เปนคุณเปนประโยชน์ แก่ท่านผู้ที่จะต้องการ
ความสุข ในอิทธะโลกย์ประโลกย์ตามโอวาท หนังสือพิไชยเสนา ข้าพเจ้าเห็นว่า
จะเปนเครื่องระงับใจที่ไม่บริสุทธิ์ ให้บริสุทธิ์ขึ้นได้ ขอท่านทั้งหลายทั้งปวง ที่ได้
อ่านหนังสือที่ข้าพเจ้าได้เปนตนลงพิมพ์ จงอย่าได้นึกการที่ผิดๆ ในคำที่ข้าพเจ้า
กล่าวเปนสารบาลนี้เลย อะ

๑ ที่นี้จะกล่าวด้วยพิไชยเสนา อะ

๑ เลกะเทศใจความว่า ผู้เปนเสนาบดีใช้ให้มีอุษาหะวิริยะเพียรภักดี และ
ถือสัจธรรมซื่อตรงต่อพระธรรม ราชกระษัตริเจ้าแล ตรงต่อสมณะ พราหมณา
ประชากร ไฟร์ฟ้าข้าแผ่นดินเปนต้น แลพึงให้ตำมรุงผดุงผดาดพระเกียรติยศแห่ง
พระบรมราชกระษัตริเจ้าให้ขจรฟุ้งเฟื่องไปโดยทิศานุทิศจงสนองพระราชหิฤ
ไทย ไนยเนตร แห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้า แลมีความเมตากรุณา โอบอ้อมแผ่

เพื่อบำรุงรักษาสถาปนาพระราชมณเฑียรพัชรพัชรในพระนคร และประจักษ์นทประเทศ
 เขตราชอาณาเขตสัมมาภิมุขแห่งสมเด็จบรมราชกระษัตริย์เจ้าโดยยุติธรรม บวรณ
 ประเพณีให้เชชมสุขสืบไป ประการหนึ่ง พึงให้ผู้เป็นอธิบดี ตั้งอยู่ในความสัจถือ
 พระไตรรัตน์คุณ รักษาเบญจศีลา เปนนิจ และรักษาอรรถศีลาเป็นอุโบสถศีล
 พึงสัจธรรมพระธรรมเทศนา เพื่อกะเอาพระสัจธรรมเจ้า เป็นบรมครูอันประเสริฐ
 ให้ปราศจากทุจริต ในสันดานเสียแล้ว จึงตั้งอยู่ในบรมสุจริตธรรมสามประการ
 คือ กาย วาจา มโน สุจริต ครั้นสุจริตทั้งสามบังเกิดในอารมณ์เที่ยงแล้ว ก็เจริญ
 สติสมาธิปัญญาพละอาจ เหน้นทุกขแลโภยลวงนำในอิทธิโลกยและประโลภกยก็
 จะเป็นที่พำนักนี้ แก่จัดอุพิบรรพลัทธิโลกยสืบไป ประการหนึ่ง พึงให้กระทำคำ
 รวบรวมคำรบแลสการบูชา กตัญญูต่อบรมมิตทั้งสืบประการจงเป็นนิจ แลบรมมิต
 นั้น คือสมเด็จพระพุทธองค์หนึ่ง พระปัจเจกโพธิเจ้าหนึ่ง พระธรรมหนึ่ง
 พระบรมราชกระษัตริย์เจ้าหนึ่ง พระบิดาหนึ่ง พระมารดาหนึ่ง พระเชษฐาหนึ่ง
 ญาติผู้เฒ่าผู้แก่ผู้มีศีลาหนึ่ง บัณฑิตยชาตินักปราชญ์ผู้รู้ธรรมหนึ่ง จงให้ผูกพัน
 ไม่ตรียงจิตระแกำบรมมิตสืบประการนี้ ให้นิจเนื่องอย่าได้ประมาท จึงจะเจริญ
 เกียรติยศศรีสวัสดิ์ พืพัตมมงคลแก่เสนาบดีผู้นั้นสืบไป ประการหนึ่ง ผู้เป็น
 เสนาธิบดีใช้ ให้รู้คุณวุทธิปรีชาสามาถอาจรู้สาตรพิชัยสงครามเป็นอาทิ แลพึง
 ให้ตรวจตราตระเตรียมตบแต่ง พระนครประการป้อมป็นหอรบ ค่าย คู
 ขิลนทวาร ไว้ให้บริบูรณ์มั่นคง แล้วให้จัดแจงตรับเตรียมเครื่องสรรพยุทธ์ แล
 เครื่องบริโภคย สำหรับราชการงานพิชัยสงครามไว้ให้พร้อม แล้วให้ปรนปรี
 ผูกสันทเกล้าทหาร ทาษกำมะกรคนใช้ให้ชำนาญงานว่องไวชัดเจนโดยศิลปประ
 สาตรต่างๆ

ประการหนึ่ง พึงให้เลี้ยงดูหมู่จัตุรงค์พยุหะทั้งสี่หมู่ คือ พลช้าง พลม้า
 พระราชรถ บทจรเดินเท้า ซึ่งเป็นพาหนะพระบรมราชกระษัตริย์เจ้าไว้ ให้มีอิมแรง
 แขงขยันมีกำลังองอาจเหิมหาญกล้าในณรงค์ยุทธ โดยสาตรพระพิชัย
 สงครามพร้อมแล้ว มาทว่าจะรักษาพระนครก็เปนครุข จะยาดราไปประจันด้วย
 อรินราชศัตรู โดยทิตานุทิศก็จะมีไชยชนะโดยแท้ เหตุตริตรองประพจน์ราชกิจ
 อยู่มิได้ประมาท ประการหนึ่ง พึงให้วิจารณ์ด้วยปัญญาให้โดยในทั้งปวง ให้
 รู้จักกำลังคุณานุรูป ถาณานุรูป แห่งทะเกล้าทหารไพร่พลทั้งปวง ว่าบุคคลนี้มี

กำลังบุคคลผู้นี้หากำลังมิได้ บุคคลผู้นี้มีคุณวุฒิ ผู้นี้หาคุณวุฒิได้ ผู้นี้มีศิลป
ระสาตร ผู้นี้หาศิลประสาตรมิได้ให้แจ้งก็พึงเล็งดู บุคคลทั้งปวงนั้นให้สมควร
คณาณูรูปตามกำลัง คุณวุฒิศิลประสาตร แห่งบุคคลผู้หนึ่งๆ ก็จะปลงใจลงใน
ราชกิจ คิดจะทำอาชาราชการให้ยิ่งๆ ขึ้นไป เมื่อน่าอีกแล้ว

๑ ประการหนึ่งพึงให้ให้ทราบพศคร้าย แห่งบุคคลผู้มีพศร้ายในแผ่นดิน
คืนให้เสียพศราบคาบลงเปนอันดี ดุจนายสารถิอันฝึก อีสันธราชาธิอาชาไนยนั้น
จงได้ ถ้าแลผู้มีพศร้ายนั้นองอาจกล้าแข็งแรงร้ายหนัก มิควรสั่งสอนสมาคม
แล้ว ก็ให้บำเพ็ญก่าออกจากหมู่จากกองเสีย อย่าให้บุคคลทั้งปวงเอาเปนเยี่ยง
อย่างกัน แลธรรมดาว่าโรคพยาธิอยู่ในการชกกายไซ ย่อมกระทำร้ายปีเปียน
การชกกายเอง แลต้นไม้รากไม้อันอยู่ในดงพงหลวง ครั้นเพนยาที่มาบ่าบัดซึ่ง
พยาธิโรคเสียได้ ฉันทใดก็ดี ให้ผู้เพนเสนาบดีตริตรองประพฤติการปานดังนี้ จึง
ต้องโดยธรรมประเพณีสืบมา ฯ

๑ ประการหนึ่ง พึงให้มีถ้อยคำอันไพเราะเพราะอ่อนหวาน แก่จัด
พิบรพสัตตและให้บัณฑิตไตรจิตระกุ่มขมนตร ผู้เฒ่าผู้แก่อันมีอายุสม
ประกอบด้วยคุณวุฒิต่างๆ นั้น ควรให้มีการอุณาภาวทำนุบำรุงเล็งดูผู้หนึ่งให้
สมควรด้วยคณาณูรูปคุณวุฒิปรีชาแลสมควรจะเรียกว่าปิตามารดาญาติลุงตา
น้าอาใช้ ก็พึงให้เรียกหาตามสมควร ฯ

๑ ประการหนึ่ง ผู้เสนาบดีใช้พึงให้รู้จักลักษณะอังคัพพ แห่งพระนคร
๔ ประการ คือ จักขุเมืองหนึ่ง พงเมืองหนึ่ง ไล่เมืองหนึ่ง เอนเมืองหนึ่ง และ
จักขุเมืองทั้งสองดวงนั้น คือ นักปราชญ์รู้ไตรปิฎกธรรมนั้น แลโหราธิบดีผู้รู้ไตร
เพทและศิลประสาตรต่างๆ หนึ่ง พงเมืองนั้นคือ อด^{๖๖}แห่งคหบดีแลกระดุมภี ผู้มี
ทุนทรัพย์ัญญาพลาหารบริบูรณ์มั่งคั่งหนึ่ง ไล่เมืองนั้น คือ กอนกุน^{๖๗}แห่ง
พ่อค้าพานิช อันมีสติกำลังหนึ่ง แลเอนเมืองนั้นคือมลตรีสุรโยธาข้าราชการ ขุน
หมื่น ผู้ดาษธำมรงค์ผู้ชิตใช้ราชกิจทั้งปวง แลอังคัพพสี่ประการดังนี้ เปนเครื่อ
องประดับแห่งพระนครพึงให้ผู้เพนเสนาบดีพระยาบาลโอบอ้อมทำนุบำรุง

^{๖๖} สันนิษฐานว่ามาจากคำว่า อัทฒ ซึ่งหมายถึงความมั่งคั่ง หรือ อด ซึ่งหมายถึง สูงสุด

^{๖๗} กองกุนท์ หมายถึง กองไฟ

เลี้ยงดูให้เข้มแข็งจื๊งการ ตั้งอยู่เปนผาศก อย่าให้จุลาจลหาวาดไหวระล่ำรสายได้
 ประการหนึ่งฉบับราชประเพณี แห่งบรมราชกระษัตริ และสมณพราหมณา
 ประชาราษฎรเคยประพฤตีสืบๆ มาเปนฉบับทำเนียมสำหรับพระนครอยู่แล้วก็
 ให้จัดแจงบำรุงไว้ให้ปรกติอยู่ อย่าให้เสื่อมสูญเสียฉบับราชประเพณีโบราณไป
 ได้ อันว่าโลกย์ธาตุไซ้ ย่อมอาไศรยแก่ระดูทั้งสาม คือ คิมหันต์ วสันต์ เหมันตร
 ดูๆ ทั้งสามเสมอสมาบนบริบูรณ์อยู่ มิได้วิปริตปรวนแปร แล้วโลกยธาตุนั้นก็
 วัฒนาการตั้งอยู่เปนปรกติ หาอันตรายมิได้และพระนครกรุงใด มีปรกติอยู่ด้วย
 เครื่องประดับสี่ประการแล้ว แลเสนาบดีพิริยโยธามาตยราชปะโรหิต อนา
 ประชาราษฎรพระพฤติ โดยธรรมมิได้เสียฉบับบุราณราชประเพณีสืบๆ มาแล้ว
 พระนครแลมานั้นก็จะวัฒนาการจำเริญ เปนเกษมสุขทุกเมื่อ อะ

๑ ประการหนึ่งผู้เปนเสนาบดีตรวจตราพิจารณา ดู อนาประชาราษฎร
 ชาวเมือง ประพฤติการดีการซึ่งจะเปนประโยชน์ในอิธิโลกยและประโลกย แลหา
 ประโยชน์ในอิธิโลกยประโลกย มิได้ก็ให้แจ้ง แลสิ่งซึ่งหาประโยชน์มิได้นั้น พึงให้
 กำชับห้ามเหนให้ลดผ่อนละเสีย แลสิ่งซึ่งเปน ประโยชน์ในอิธิโลกยประโลกยนั้น
 ควรให้ประพฤติทำตามเยี่ยงอย่างประเพณีสืบๆ มา อะ

๑ ประการหนึ่งควรให้ผู้เปนเสนาธิบดีถืออาญาจักรให้สิทธิขาดแข่งกล้า
 ดุจจักรแห่งพระนระรายน์เทวบุตร แลจักรแห่งนระรายน์นั้น ครั้นพระองค์คว่างไป
 ประทับประหารอะรินราชสัตรูทั้งปวง ก็เนียรนาตยับย้อย มีอาษามาถแข่งขัด
 ทานทนได้ แลให้ผู้เปนเสนาธิบดีถือซึ่งอาญาจักรให้ยังยืนสิทธิขาดจะบังคับ
 บัญชาราชกิจ แลกิจสุขทุกข์ประการใด ให้ตริตรองให้ต้องโดยคลองธรรม ขนบ
 ทำเทียมถ่องแท้แล้ว จึงบังคับบัญชาให้สำเร็จสิทธิขาด มิได้คืนกลับหลังยังยืน
 เทียงตรงเสมอสมาบนรอบคอบ ดุจกงจักรพิไชยราชรถ วนเวียนไปโดยรอบคอบ
 มิได้เลือกที่สูงที่ต่ำดูจนนั้น จึงจะทรงศักดิ์เดชานุภาพ จะจรไปโดยทิศานุทิศทั้ง
 ปวง อนึ่งมุขมลตรีผู้ตาสจ้ามรงค์ทแก้ลวทหาร อนาประชาราษฎรทั้งปวงนั้น
 บางถือลัจจุจริตธรรมก็มีบ้าง บางคนถือฝายอะกุศล หาลัจจธรรมมิได้ก็มีบ้าง
 มาทว่าบุคคลทั้งปวงจะมาร่ากล่าว เปนข้อสรรเลิณินทาอาตมาก็ดี และจะ
 กล่าวคะดีเนื้อความยกอะธกรโทษแก่กันแลกัน โดยขานูโทษหนักเบาประการใด
 ก็ดี พึงให้ตริตรองโดยวิจารณ์ให้แท้ อย่าให้เชื่อฟังเอาถ้อยคำผู้ซึ่งมากล่าวนั้น

ก่อน เมื่อใดได้ถ้อยคำทั้งสองฝ่ายเป็นสัตยาณุสัจ แล้วจึงวินิจฉัยกิจคดีนั้น ให้
 เหนข้อผิดและชอบหนักเบาเป็นสัจเป็นธรรมถ่องแท้ ให้เสมอสมานเที่ยงตรงดั่ง
 กงแห่งราชรถให้ขาดโดยอาญาจักรคุณนั้น ประการหนึ่ง จะวินิจฉัยกิจคดีทั้ง
 ปวงนั้น ให้ปราศจากคติ๔ ประการ คือ ฉันทาคะติ โทษาคะติ โมหาคะติ โภยา
 คะติ แลฉันทาคะตินั้นพึงให้ตั้งจิตให้ขาดจากโลภ จิตรอย่าให้เหนแก่พัสตุลาภ
 อันจะได้เป็นประโยชน์แก่อาตมา กระทำน้ำจิตให้ท่ากลาง ปานดังตราฐอัน
 ยกขึ้นให้เสมอแม่นมาทว่าญาติพันธุ์มิตร อันสนิทเสนห์แห่งญาติญาติ ก็อย่าพึง
 ลำเอียงเข้าด้วย ให้ตั้งอยู่ในพระอุเบกขาญาณจงเที่ยง จึงได้ชื่อว่าปราศจาก
 ฉันทาคะติประการหนึ่ง คือ โทษาคะตินั้น ให้ปราศจากพยาบาท จอแวแ้วแก่ผู้มี
 คดีทั้งสองฝ่าย อย่าให้คิดว่าคนนี้มี ความชอบคุณเคย คนนี้ไม่มีความชอบ
 คุณเคยด้วยอาตมาหาได้ ให้ตั้งจิตอุเบกขาไว้เที่ยงตรง จึงได้ชื่อว่าปราศจาก
 โทษาคะติ คำนับสองประการ และปราศจากโมหาคะตินั้นจงกระทำน้ำจิตให้
 งามอาจมั่นคง อย่าให้หวาดไหวแก่ภัยความกลัว ว่าผู้มีคตินั้นเป็นอธิปัตติมยศ
 และราชตระกูลประยูรวงษ์อันสูงศักดิ์ อย่าให้สอ ดั่งกริ่งเกรงว่าผู้นั้นมีวิหยาคม
 และฝีมือกำลังกายพะละแก่กล้า จงยุตหนองเอาความสัจสุจริตธรรม อันชื่อตรง
 ไว้ให้มั่นคง มิได้สะดุ้งกลัวภัยแล้ว ก็ได้ชื่อว่าปราศจากโมหาคะติ เป็นคำรบสาม
 ประการ และปราศจากโมหาคะตินั้น เป็นอันยากนัก โมหะตัวนี้ อัดว่าหลงยิ่ง
 กว่าสิ่งทั้งปวง ถ้าโมหะเข้าครอบงำอยู่ในขันธสันดานแห่งบุคคลละผู้ใดแล้ว ก็ให้
 มีตมหลงไหล มิได้รู้บาปบุญคุณโทษประโยชน์ และหาประโยชน์มิได้รู้ผิด
 และชอบ มีแต่มีตมหลุ่มหล่อ ไปด้วยโมหันธ์การเป็นนิจดังนี้เป็นลักษณะแห่งโมหะ
 คะติ พึงให้ละเสียซึ่งโมหะ ให้ปราศจากขันธสันดาน อย่าให้ทุจริตเข้าระคนอยู่ได้
 จงยุตหนองเอาสัจธรรมสุจริต อันกลัวบาปละอายแก่บาปนั้นให้มั่นคง ก็ได้ชื่อว่า
 ปราศจากโมหาคะติ เป็นคำรบสี่ประการ ครั้นปราศจากคดีทั้งสี่ประการขาด
 แล้ว ก็รุ่งเรืองด้วยสติเบญญาสามาถอาจตัดทอนกิจทุกข์แลสุข แห่งอะนา
 ปรชารายการผู้มีกิจทำวน ให้เหนผิดและชอบหนักและเบาโดยยุติธรรม ให้
 สิทธิขาดโดยอาญาจักรได้ แลเสนนาธิปัตติผู้ใดประพฤติกการปานดังนี้ เสนาบดีผู้นั้น

อาจทรงไว้ซึ่งกังวณ^{๖๔}ในพิภพ แผ่นดินแห่งพระธรรมราชากระษัตริเจ้า เสนาบดีผู้นั้นก็จะเป็นที่พึ่งพำนักแก่จตุปิบรรพสัตว์ แลประชานราษฎรในพระนคร แลประจันตะประเทศเขตรขอบคันธสีมาให้ผาศุกสปีไป ฯ

๑ ประการหนึ่ง เหล่าผู้เปนเสนาธิบดีให้มีน้ำใจปะติภาคมัทยัต ครั้นอ่อนน้อมภักทระหนกตกใจ ไพร่พลทั้งปวงก็ดิเตียนดูหมิ่นเกียรติดยศ คักดาเดชก็จะย่อหย่อนลง ครั้นองอาจกล้าแข็งแรงร้ายหนัก ไพร่พลทงปวงก็จะกริ่งเกรงเขตขามขยาดมิอาจสามารถจะเข้ามาสู่สมาคมจะประพฤตกิจ โดยสาตรพระพิไชยสงครามจะไม่สำเร็จ ให้ประพฤตน้ำใจเปนทุติยมัชฌิมท่ากลาง ดุจพินสามสาย สายหนึ่งเคร่ง สายหนึ่งเป็นมฌิมท่ากลาง สายหนึ่งหย่อน แลสายที่เคร่งหนักนั้นมีเสียงมิได้เพราะ แล้วยก็จะพลันขาด สายที่เป็นมัชฌิมท่ากลางนั้นมีเสียงอันไพเราะ เพราะ แล้วยก็ได้พลันขาด สายที่หย่อนนั้นมีเสียงมิไพเราะเพราะและฟังประพฤตน้ำจิตเป็นมัทยัต ดุจพินสายกลางอันมีเสียงไพเราะเพราะ แลแม่นมาทเสนามุขมลตรี พิริโยธามาตยทแก้ลวทหารผู้ชิตใช้ แลไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวงประพฤตผิตแรงพลตพลังในราชกิจ เปนข้อมหันตะโทษมัชฌิมโทษก็ดี พิจารณาเปนลัองแต่แล้วควรจะลงทัณทกรรม ทำโทษแก่ผู้นั้นโดยโทษานุโทษ ถ้าบุคคลผู้นั้นกระทำผิตแต่ครั้งหนึ่ง โทษอันเปนมหันตโทษ ควรให้ลงแต่มัชฌิมโทษ ถ้าเปนฌิมโทษควรให้ภาคทัณทไว้ กำซบสั่งสอนครั้งหนึ่งก่อน ถ้าและเปนคนสุรองอาจมีฟัง ยังกระทำสืบต่อไปเปนสองครั้งสามครั้งอีกเล่า ครั้นจะลดผ่อนโทษลงผู้นั้นจะเหิมน้ำใจ บุคคลทั้งปวงก็จะดูเยี่ยงอย่างกัน มิได้เขตขามขยาดราชอาญาจักร จะเสื่อมเสียสุรสิงหนาทราชบัญญัติ แห่งพระบรมราชากระษัตริเจ้า ควรให้ทัณทกรรมทำโทษแก่ผู้ผิต โดยโทษานุโทษหนักเบา ตามยถากรรมผู้นั้น แต่อย่าให้ไพร่ผูกเวรแก่ผู้นั้นสืบไป จึงจะควรด้วยยุติธรรมราชประเพณี ประการหนึ่งเล่าธรรมด่าว่าผูกคชสารใช้ มันคงด้วยปลอกและพวนจะผูกงูทั้งหลายก็อาไศรยด้วยเวชสาตร วิทิตยาคมตนคาถาอันประสิทธิ จะผูกคนทั้งหลายใช้ก็อาไศรยด้วยมิโมตริจิตร คิตการุณภาพโอบอ้อมเอาใจ ทำนุกบารุงเลี้ยงดูโดยชอบธรรม ให้มีศุขขานุศุขสมควรด้วยคุณาณรูป อย่าให้คิดว่าบุคคลผู้นี้คุ่นเคย

^{๖๔} ธุระ หรือ กิจ

บุคคลผู้นี้หาคุ้นเคยมิได้ ให้บันดาลไม้ตรีจักร แก่บุคคลทั้งปวงนั้นให้เสมอสมาน
รอบคอบ ประกอบไปด้วยเมตากรุณาทั่วไป จึงจะผูกน้ำใจแห่งบุคคลทั้งปวงไว้
ได้ บุคคลทั้งนั้นก็จะมีวามประติพัทธ์ รักใคร่ยำเียงด้วยคุณทำอันเที่ยงตรง ก็
จะเอาเป็นพยานนี้ฟังภาบารมีสืบไป ฯ

๑ ประการหนึ่ง ธรรมดาว่านกกทั้งหลายย่อมอาไศรยจับต้นไม้ อันมี
ปริยมนทล กิ่งก้านกระการด้วยลูกดอก แลวานรใช้ ย่อมอาไศรยแก่ป่าไม้อันมี
ผล ปองประโยชน์จะเลี้ยงอาตมา แลลง ภูมรินนั้นย่อมอาไศรย เอาทราบกลืนเกสร
ดอกไม้ทั้งปวงเป็นอาหาร แลสัตว์ภาพทั้งปวง ย่อมอาไศรยบุรุษสามีปกครองจึง
เป็น ประกตอยู่ อันว่าอำมาตยราชเสนีมลตรีมุขโยธา ทเกล้าหวทหารพลรบ แลไพร่
ฟ้าประชากรทั้งปวงใช้เทียวย่อมอาไศรยไปบุญบารมีแห่งเสนาบดีผู้มีปรีชา
ปัญาพลพะยาบารมีปกป้องบำรุงจึงชุ่มชื่น ครองอาตมาเป็นผาสุกได้ แลฝูงนก
จะปราศจากไม้ใช้เหตุว่าต้นไม้สาขาหากิ่งก้านลูกดอกมิได้ วานรละป่าเสียก็เหตุ
ว่าป่านั้น เป็นวิบัติอัคคีลูกกลามไหม้ไม้ทั้งหลายยับเยินเสีย ต้นไม้และสระบัวทั้ง
ปวง ครั้นไม่มีดอกแล้วแลลงภูมรินก็มิได้สู่สุมาคม แลสัตว์ภาพอันชิงชังบุรุษนั้น
เหตุว่าบุรุษผู้หนึ่งหาพัสดุลากทูนทรัพย์มิได้ แลทเกล้าหวทหารไพร่พลทั้งปวง
ปราศจากเสนาบดีใช้ เหตุว่าเสนาบดีผู้หนึ่งไม่มีวิจารณ์ ปัญาเหน็ดและชอบ
หนักเบา แลมิได้ทำนุบำรุงปกป้องเลี้ยงดู ตามประยูรวงษ์ให้มีสุขานุสุข บุคคล
ทั้งนั้นจึงให้มีความรักใคร่เนือยหน่าย ปลาดไปจากเสนาบดีได้ แลเสนาบดีผู้มี
อปรีชาพล ฟังพิจารณาให้เห่นเหตุการณ์ปานทั้งนี้เป้นฉบับทำประเพณีสืบไป
ประการหนึ่ง ผู้เป็นเสนาบดีใช้ พระบรมราชกระษัตริเจ้าดำรงวางพระไทย ตั้งไว้
ในที่อะคะฐานอันประเสริฐ รุ่งเรืองไปด้วยอุกฤษฏีเกียรติยศ แลบริวารยศสูง
ศักดิ์ใหญ่ยิ่งเปรียบปานดังสุวรรณบรรพตอันมหาประเสริฐ และฝูงคนานิกรเนือ
นกกทั้งหลาย ครั้นเข้าจับอาไศรยเหนือศุขหวานบรรพตแล้ว ศรีแสงสุวรรณก็ส่อง
จับตัวเนือนกทั้งปวง เปนศรีสุวรรณไปด้วย แลพึงให้เสนาบดีผะดุงฝ่ายจัดแจง
ทำนุบำรุงเลี้ยงดู ข้าราชการทเกล้าหวทหารพลรบ แต่ไพร่ฟ้าประชากรทั้งปวงให้
รอบคอบโดยยุติธรรมประเพณี ให้มีความเกษมสุขสืบไป ถ้าและบุคคลผู้ใดมีคุณ
วุทธิปรีชาคุณาณรูป สมควรมียศถาศักดิ์บำรุงราชกิจ แห่งพระบรมราชกระษัตริ
เจ้า ก็ได้ให้เลี้ยงดูผู้หนึ่งให้มียศถาศักดิ์ขึ้นไปด้วยควร ด้วยสติปัญญาคุณาณรูป

และมาทว่าผู้ถือยศถาถักติดอยู่แล้ว ครั้นมีความชอบประกอบด้วยลิลประสาทร
วิธีประการใดควรจะเลื่อนยศถาถักติดขึ้น ก็ให้เลื่อนขึ้นให้สูงศักดิ์ ให้มั่งคั่งพรั่ง
พร้อมไว้ในราชการ ปานดั่งเนื้อมันอันมาเอาไครยในสุวรรณบรรพต แสงศรี
สุวรรณก็ส่องจับตัวเนื้อมันทั้งปวง เปนศรีสุวรรณด้วยคุณนั้น ประการหนึ่ง ผู้
เปนเสนาบตีพึงบำรุงพระเกียรติยศ แห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้า ให้เฟื่องฟุ้ง
ขจรไปโดยทิศานุทิศ และแน่ว่าท้าวพระยาประเทศราชองค์ใด มีเข้าสู่พระราช
สมภาร แห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้าก็พึงให้เสนาบตีคิดอ่านตริตรองกลอุบาย
ต่างๆ และควรให้มีไมตรีจิตโรบอ้อม ให้มีความประติพัทธ์รักใคร่ด้วยคุณทำอัน
เที่ยง กระทำให้ท้าวพระยาประเทศราชองค์นั้น เข้ามาสู่พระราชสมภารแห่งพระ
บรมราชกระษัตริเจ้าจงได้ ไว้เกียรติยศให้กระจายกระจาย ผูกนิคมประชากรทวย
ราษฎร์ จะส่งซาธุสรวลเลิณความสัจวารณจำเริญก็จะพึงมีแก่เสนาบตีผู้นั้น
สืบไป ฯ

๑ ประการหนึ่ง เสนาบตีผู้มีปัญญาผล พึงดำริให้รู้จักลักษณะไชยชำนาญเมือง
สามประการ คือ ถารณพลหนึ่ง กาลเทศพลหนึ่ง วิไศรยพลหนึ่ง แลถารณพลนั้น
ให้รู้จักกำลังแห่งนายยกพล ซึ่งจะเข้าสู่ณรงคยุทธินั้นว่า ผู้นี้จะมีกำลังฤจะถอย
กำลัง กาลเทศพลนั้น ให้รู้จักการเทศซึ่งจะเข้าสู่รบยุทธินั้น จะมีกำลังฤ ฤจะ
ถอยกำลัง วิไศรยพลนั้นให้รู้จักกำลังแห่งทะเลแก่งทวาร ผู้อาทมาถาษาว่าผู้นี้มี
กำลังฤๆ จะถอยกำลัง ให้รู้จักลักษณะไชยชำนาญของคสามประการให้แจ้งก่อน จึง
จะเอาไชยชำนาญในณรงคยุทธินั้นได้ ประการหนึ่ง ถ้าผู้เปนเสนาบตีมีการคุณภาพ
จะให้พัศดุลาภเครื่องอุประโภคบริโภค เปนต้นว่าบำเหนจรางวัลแก่ท้าว
ทหารไพร่พลทั้งปวง ซึ่งมีความชอบ แลหาความชอบมิได้ก็ดี พึงวิจารณ์ให้รู้ถา
นาณการ^{๖๙} การอันวิเสศแลมัทยมให้แจ้งว่าบุคคล ผู้นี้มีความชอบบำ
เหนจบำนานการอันวิเสศ บุคคลผู้นี้มีความชอบบำเหนจบำนาน การอันเปน
มัทยม บุคคลผู้นี้คุณณวุทธิความชอบ บุคคลผู้นี้หาคุณณวุทธิความชอบมิได้ก็พึง
ให้พัศดุรางวัลนั้นจงสมควร ถ้าสมควรจะให้ก็อย่าพึงให้ แลผู้ซึ่งมีความชอบแลบำ
เหนจบำนาน การอันวิเสศนั้น ควรให้พัศดุรางวัลนั้น จงสมควรให้เชชมเต็มใจ

^{๖๙} ตามระดับคุณงามความดี หรือ ให้รู้เรื่องเล็กเรื่องใหญ่

บุคคลผู้นั้น ก็จะมีน้ำใจอุษาหะในราชการงานพระพิไชยสงครามยิ่งขึ้นไป และบุคคลผู้มีความชอบบำเหน็จ การอันเป็นมัทมณัสนั้นก็พึงให้พัสดุลารางวันเป็นมัทมณลาก ผู้นั้นจะมีความคิดว่า ถ้าอาตมาอุษาหะในราชการงานพิไชยสงคราม มีความชอบขึ้นไปยิ่งกว่านี้ใช้ ก็จะมีบำเหน็จรางวัลมากขึ้นกว่านี้อีกแล้ว ถ้าแลบุคคลผู้ใด หาบำเหน็จบำนาญการอันวิเศษและมัทยัคมิได้ เข้ามาขอโดยสุหาวมัทยัค^{๓๐}ใช้ ก็พึงพิจารณาณดูณรูป ปติคาห^{๓๑}ผู้จะเข้ามารับทานนั้นให้แจ้ง ผู้นี้เกลือกจะเป็นฝักฝ่ายอะรินราชปักษามิตร คิดอุบายกลซ่อนกลเข้ามาเอา แยกกายความลับประการอันใดฤๅให้แจ้งก่อน ถ้าเห็นว่าไม่มีแล้วก็พึงให้บริจาคทาน ผู้มาขอ นั้น โดยสมควรด้วยเกียรติยศแห่งอาตมา อย่าให้คิดว่าผู้คนที่บุคคลผู้นี้คั่นเคย บุคคลผู้นี้หาคั่นเคยมิได้ อย่าพึงให้สงไสยจงทำทานให้เสมอสมานโดยชอบธรรม ผลทานนั้นอาจเกือกออุประตำรค้ำชูกายไป ในอิทโลกย์ ประโลภย์สืบไป อะ

๑ ประการหนึ่ง เสนาบดีผู้มีปรีชาปัญญาพลใช้ มาทว่าจะมีทิจิตรสมานสมาคมด้วยมิตรเสนห์ก็ดี พึงให้สมาคมด้วยผู้มีตระกูลประยูรวงษ์อันสูงศักดิ์ ซึ่งประพฤดีการเป็นประโยชน์ แก่บรมราชกระษัตริเจ้า แลกอบด้วยความสัจ กระตัญญูทักท้วงที่จึงจะสมควร ถึงกระนั้นก็ดีอย่าได้พึงสำแดงความลับออกให้ปรากฏ แลผู้เป็นมิตรสนิทเสนห์นั้นรู้ ธรรมดาว่ามิคแมนมาทว่า จะมีความเสนห์ แก่กันยี่ดียวไปก็ดี ครั้นมีความพิโรธใจแล้วก็ย่อมยกโทษานุโทษ แลสำแดงความลับออกให้แก่บุคคลผู้อื่นฟังก็จะมีความอัประยศ ไพร่พลผู้น้อยก็จะมี ความกระหาติเตียนได้ เหตุมิได้กำบังความลับไว้ พึงพิจารณาเห็นเหตุผล ปานดังนี้จึง จะสมควร อะ

๑ ประการหนึ่ง เสนาบดีผู้สนองพระราชที่ฤๅไทย พระโนยเนตรแห่ง สมเด็จพระบรมราชกระษัตริเจ้าใช้ ย่อมกอบด้วยเกียรติยศศักดิ์ดาเดชอัน ประเสริฐ พึงทรงไว้ซึ่งสุรสิงหนาท แห่งพระยาราชสีห์แลพระยาราชสีห์นั้น มี สุรสิงหนาทเป็นอธิบดีแก่สรรพสัตว์จตุบาททวิบาท ในเขตรแคว้นหิมพานต์

^{๓๐} นำมาซึ่งความสุขอย่างพอดี

^{๓๑} ผู้รับ

ประเทศแลพระราชสีหกอบด้วยอิริยาบถ มีองค์ ๔ ประการฯ เมื่อจะเข้าสู่
 ไสยาศน์นั้นยอมพินิจพิจารณาสีลาอาศน์ ไสยาศน์รอบคอบเป็นอันดีแล้ว จึงขึ้น
 สู่ไสยาศน์บายคิสะแลหางเป็นปรกติ แล้วเอาเท้าทั้งสี่ประกบกันไว้ให้เสมอแล้ว
 จึงหลับ ครั้นเวลาตื่นขึ้นก็พิจารณาดูท่าเท้าทั้ง ๔ นั้นเคลื่อนคลาดจากกัน มา
 ทว่าน้อยหนึ่งก็จะมีคือน้อยใจ จึงเอาเท้าประกบกันเข้าใหม่ แล้วก็ไสยาศน์ไป
 อีกเล่าครั้นตื่นเห็นเท้าทั้ง ๔ ปรกติอยู่แล้วไซ้จึงลุกขึ้นประโยชน์จะออกจาก
 สุวรรณคูหา ประการหนึ่ง ครั้นพระราชสีหออกมาถึงหน้าสุวรรณคูหา สยัด
 กายสบัดเกษแล้วกะเปล่งออกซึ่งสิงหนาท ผาดแผดสับทสำเนียงเป็นอันดัง ยัง
 สรรพสัตว์ให้สยดสยองวินาศไป แล้วจึงผาดโผนออกจากสุวรรณคูหา ประการ
 หนึ่งเมื่อพระราชสีหจะโคจร ไปแสวงหาอาหารในประเทศหิมพานต์นั้น จะ
 ข้ามเนินแลห้วยละหานท่าน้ำไหล ก็พินิจพิจารณาระวัดระวังกรัชกาย เกลือกว่า
 สัตว์จตุบาททวีปาทใหญ่่น้อย จะเป็นเสี้ยนศัตรูแก่อาตมามีได้ประมาณว่าเป
 นอธิบดีหามีได้ ประการหนึ่งแม้ว่าพระราชสีหจะจับสรรพสัตว์ใหญ่่น้อยเป็น
 อาหารก็ดีย่อมกระทำสิงหนาท ดุจพจนด้วยพระราชสีหก็เสมอกัน ให้สัตว์นั้น
 ถึงแก่พินาศพ่ายแพ้แล้วจึงจะเอาเป็นอาหาร จะได้ดูหมิ่นว่าสัตว์น้อยถอยกำลัง
 นั้นหามีได้ถืออิริยาบถดังนี้ เปนนิจมิได้ประหมาท จึงมิไชยชำนาญแก่สรรพสัตว์ทั้ง
 ปวง และผู้เปนเสนาบดีพึงทรงไว้ อิริยาบถแห่งพระราชสีหอย่าได้ประหมาท
 จึงจะมีไชยชำนาญแก่อรินราชประจามิตร แล้วประพฤดิ์ราชกิจก็สิทธิ์ขาด อาจมี
 สุรสิงหนาทดุจพระราชสีหนั้น ะ

๑ ประการหนึ่ง ผู้เปนเสนาธิบดีให้มีสัญญาภรพพัฒน์^{๓/๒} อาจให้กำจัด
 อุบาทว์ไทยให้มีไชยชำนาญในณรงค์ยุทธนั้น อย่าพึงเอาชายพกชายผ้าเช็ดภักตรา
 แล้วอย่าให้คลุมคิสะเดิน อนึ่งอย่าพึงสมาคมสังวาสด้วยกระษัตริภพผู้ถึงแก่
 รัชชะลาการ^{๓/๓} และยังมีถึงกำหนดรัชชะลาการก่อน แลสัตว์ผู้ถึงกำหนดรัชชะ
 การนั้น แต่จะประมาณภักตรแลคิสะก็เป้นอุบาทว์อุปมงคลพึงให้เว้นสิ่งสาม
 ประการนี้ จึงจะถาวรพพัฒน์แก่อาตมาสืบไป ะ

^{๓/๒} ความจำอันเป็นอาภรณ์ เครื่องประดับแห่งความเจริญ

^{๓/๓} ประจำเดียน

๑ ประการหนึ่ง จะยาดราพหุหัจจุรงค์สู่สมรภูมิไชย ให้เอาสาตรพระ
พิไชยสงครามเปนฉบับ อย่าได้ดูหมิ่นแก่ราชศัตรูให้มัทยัตการชกาย^{๗๔} และระวัง
ระไวทแก้วทหารไพร่พลทั้งสี่หมู่ให้รอบคอบ อย่าให้มีจุลาจลวิจลได้ แล้วอย่า
ย่อท้ององอนแก่ราชศัตรู จึงกระทำสุรสิงหนาทองค์อาจ เพื่อจะประหัดประหาร
อรินราชฆ่าศึก ให้ถึงซึ่งพินาศหวาดไหวคักดาเดชอันยิ่ง แม้ว่ารบพรชิตจะเข้า
มาสู่สมาคมในสมรภูมิก็ดี ก็อย่ามางองอนนะมัทยการ แก่บรรพชิตกลางสมรภูมิ
ไว้วิจารณ์โดยโน้ตทั้งปวงให้รู้เลกเทศเลกฟ้อ แห่งราชศัตรูจงแจ้ง จึงจะทรงไว้ซึ่ง
เกียรติยศ เอาไชยชำนะแก่อรินราชศัตรูสืบไป ฯ

๑ ประการหนึ่ง อันว่าสมเด็จพระบรมราชกระษัตริเจ้า ผู้มีเสาวภาค
ประกอบด้วยญาณ สรรพคุณมีบุญราศรีอันมหาประเสริฐใช้ ย่อมอาไศรยวาง
พระไทยแก่เสนาบดีผู้มีปัญญาพล แลเสนาธิบดีพิริโยธามาตยราชประโรหิต
ทแก้วทหารอะนาประชาราษฎรทั้งปวงอีกเล่า ก็อาไศรยไบบุญบารมี แห่งสม
เด็จพระบรมราชกระษัตริเจ้าเป็นที่พึ่ง จึงจะจำเริญสุขาณสุขโดยอิริยาบถได้ ควรให้
ผู้เปนเสนาบดีพิริโยธามาตย ราชประโรหิตทแก้วทหาร อะนาประชาราษฎร นั้น
จะมีกะตัญญูกตเวทีตอบทแทน พระเดชพระคุณ กระทำราชกิจบำรุงพระยศพระ
เกียรติแห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้า กว่าจะสิ้นชีวิต จึงควรโดยธรรมประเพณี
และเสนาบดีผู้มีปัญญาพล วิจารณ์เหตุการปานดังนี้ เสนาบดีผู้นั้น ก็จะมี
ความสรรเสริญสถาพรณ^{๗๕}จำเริญ ก็จะมีในอิทธิโลกยประโลกยสืบไป แลมี
พระพุทธรูปภาตรัสพระสัทธรรมเทศนาว่า แลเสนาธิบดีมีสติปัญญาปรีชาพล
มนต์ดีการะทรงฟังยังเห็นเหตุโดยแท้ ตามกระแสพระธรรมเทศนาประพจน์ดี
การปานดังลำแดงมาฉะนี้ เสนาบดีผู้นั้นก็จะสนอง พระราชที่ฤไทยพระไวย
เนตร แห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้าจะบำรุงรักษาไพร่ฟ้าประชากร ในพระนคร
แลจันทประเทศเขตรคันธเสมาผดชอล แห่งพระบรมราชกระษัตริเจ้า ให้วัฒนา
การจำเริญสืบไปได้ เสนาบดีผู้จะเป็นที่พึ่งพำนักนี้ แก่จตุพิบรรพลัตว์ แล
ประชานราษฎร จตุอำมาตยทวยเทพเจ้า ก็จะส่งสาธุสรรเสริญความเจริญ

^{๗๔} กายอันเกิดแต่ธุลีในน้ำ (อสุจิ)

^{๗๕} สถาพร

เกียรตียศศักดิ์ดาเดช ก็จะมีเฟื้องฟุ้งขจรไป โดยทิศานุทิศยากผู้เสมอสมานทิน
หมอกเมฆ ในวาระบรรณลิขูปักษ์ ก็โอภาสด้วยรัศมีรุ่งเรืองสว่าง ในนภาง
วิถีทางอากาศ มิใช่แต่เท่านั้น ด้วยอำนาจอุสาหาสาพิภักดีต่อบรมราชกระษัตริ
เจ้า ผ้ทรงอนันตคุณอันยิ่ง แลกอบด้วยสัทธรรมสุจริตประพจน์ราชกิจซื้อตรง
ต่ออะนาประชาราษฎรไพร่ฟ้าข้า ขอบคั่นระเสมา ผลานิสงฆ์ศีลทานซึ่งกระทำ
ก็จะเปนปัจจัยอุประถำภค้ำชูกายอาตมาไปในอิธโลกย์แลประโลภย์ อาจให้
สำเร็จแก่สมบัติสองประการ คือ สวรรณสมบัติเปนอะนุโลมปติโลม แลจะบาย
ปากเข้าสู่พระอะมัต^{๓๖} มหานครนิฤพาน ระวังชาติกันดาน^{๓๗} ก็มีด้วยประการดังนี้
พะ

๑ จบเรื่องพิไชยเสนาบตีแต่เท่านี้ พะ

๑ ข้าพะเจ้าผู้ออกทุนสร้างตำหรับพิไชยเสนา เปนหนังสือพิมพ์ขึ้นไว้ทั้งนี้
ด้วยความประสงค์ที่จะแผ่เผื่อ แก่ท่านผู้ที่มีความปราณารักษาสัจธรรม โดย
กระแสนักปราชซีแจ่งสั่งสอนไว้ท่านผู้ใดรักษาจิตรมัทยัตได้ดังนี้ ก็ชื่อว่าบุรุษ
รัตนะ จะได้ช่วยกันรับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ในพระบาทสมเด็จพระ
เจ้าอยู่หัวซึ่งมีพระคุณอันประเสริฐ ความกระตัญญู กัตเวธิตาคณ ก็จะได้มีเพน
นิไสยปัจจัยแก่ข้าพะเจ้า ผู้ต้นคิดสร้างไว้ไปกว่าจะถึงซึ่งอมัตพระมะหานคร
นิฤพานปัจจะโย โหตุเม พะ

๑ ข้าพะเจ้าได้ลงพิมพ์เป็นส่วนของข้าพะเจ้า ๑๐๐ ฉบับ ใบปกแขงราคา
เล่มละ ตามความประสงค์ ถ้าท่านผู้ใดเห็นดีเห็นชอบมีความปราณาคำที่เพน
สุภาสิตดุจตั้งรัตนอันหาค่ามิได้ ควรจะให้มิไว้สำหรับตัวคณะฉบับ สำหรับ
บ้านเรือน เหมือนได้ครูอาจารย์ไว้สำหรับบ้านเรือนเตือนสติ ควรหักใจไม่
เสียตายเงินตั้งข้าพะเจ้า ถ้าท่านผู้ใดมีความปรารณา ข้าพะเจ้าคิดว่า ที่ท่าน

^{๓๖} มาจากคำว่า อมตะ ซึ่งหมายถึง ไม่ตาย

^{๓๗} ระวังความลำบาก

ครุสมิทคงจะยังมี แม่เผื่อแก่ท่านทั้งหลายได้บ้างอีกต่อไป ได้ลงพิมพ์ไว้แต่ ๓ วันเสาร์เดือนสิบเอ็ด แรมสิบเอ็ดค่ำ ปีมะแมเบญจะศก ศักราช ๑๒๔๕ ฯ

สรุป

ตำราพิไชยเสนาเป็นเอกสารเก่าที่ไม่ปรากฏช่วงเวลาแต่งที่ชัดเจน เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ผู้พิมพ์เผยแพร่กล่าวว่าได้ต้นฉบับจากขุนพรหมปัญา ปลัดนั่งศาลกรมพระสัสดีซ้ายเมื่อครั้งออกไปสักเลขที่เมืองนครศรีธรรมราช ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. ๒๓๙๑ และเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงค์ได้พิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๖ เอกสารนี้ไม่ปรากฏว่าผู้แต่งเป็นใครเช่นกัน แต่สันนิษฐานได้ว่าเป็นผู้รู้ทั้งทางโลก เช่น คัมภีร์ราชনীติ ธรรมเนียม กฎหมาย และเป็นผู้รู้ทางธรรมด้วย จุดประสงค์ในการแต่งคงเพื่อเป็นตำราหรือแนวทางให้ข้าราชการชั้นสูงชั้นเสนาบดีปฏิบัติ ถ้าปฏิบัติตามแนวทางดังกล่าวย่อมได้ชื่อว่าจงรักภักดีต่อกษัตริย์ และเป็นผู้เผยแพร่พระเกียรติคุณของกษัตริย์ให้ขจรขยายออกไป และย่อมทำให้สมณพราหมณาจารย์ ไพร่ฟ้าประชาชนอยู่ดีมีสุข รวมทั้งทำให้ราชการแผ่นดินเป็นไปด้วยดี เนื่องจากเสนาบดีมีคุณธรรม

สาระสำคัญของตำราพิไชยเสนาคือเรื่องที่ว่าด้วยคุณสมบัติและหน้าที่ข้อควรประพฤติของข้าราชการระดับสูง คุณสมบัติของบรรดาเสนาบดี ข้าราชการชั้นสูงได้แก่ การมีคุณธรรม และการมีความรู้ทางโลก คุณธรรมที่สำคัญลำดับแรกสุดคือ การจงรักภักดีกตัญญูต่อพระมหากษัตริย์ ลำดับถัดมาแต่ถูกย่อป้อยที่สุดคือการมีศีลมีธรรม มีความเมตตากรุณา จากนั้นเป็นเรื่องการมีวิจรรณญาณเห็นผิดเห็นชอบมีความเที่ยงธรรม ส่วนการมีความรู้ทางโลก ได้แก่ การรู้ตำราพิไชยสงคราม รู้จักกำลังคนของตน รู้จักองค์ประกอบพระนคร และรู้จักกฎหมาย สำหรับหน้าที่ของข้าราชการระดับสูงคือ หน้าที่ลงโทษผู้คิดร้ายต่อแผ่นดิน หน้าที่ดูแลองคาพยพหรือองค์ประกอบของพระนครให้อยู่ดีมีสุข และหน้าที่ดูแลรักษาธรรมเนียมประเพณีของพระนครและดูแลประชาชนให้ประพฤติดี

ตำราพิชัยเสนามีเพียงเป็นตำราที่กล่าวถึงคุณสมบัติและหน้าที่ข้อควรประพฤติของข้าราชการระดับสูงเท่านั้น แต่ตำราพิชัยเสนายังเป็นเอกสารที่สะท้อนให้เห็นจารีตการปกครองไทยยุคก่อนการปฏิรูประบบราชการตามแบบตะวันตกที่เน้นเรื่องคนและจริยธรรมอันเป็นหลักกำกับความประพฤติของคนที่
เป็นข้าราชการระดับสูง(อันที่จริงแล้วคงทุกระดับ) ว่ามีความสำคัญเหนือสิ่งอื่นใด ในขณะที่ระบบราชการแบบใหม่จะให้ความสำคัญกับความรู้เฉพาะด้านที่มีความสอดคล้องกับตำแหน่งที่ทำ

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร. **ปุมราชธรรม**. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๓๔.

ชัยอนันต์ สมุทวณิชและชัตติยา กรรณสูตร. ผู้รวบรวม. **เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ.๒๔๑๓-๒๔๗๗**. กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๑๘.

ตำราราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. ม.ป.ป., ม.ป.ท.

เดอ ลา ลูแบร์. **จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์**. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร : ก้าวหน้า, ๒๕๑๐.

ตำราพิไชยเสนาของเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง. พระนคร : บางคอแหลม, ๑๒๔๕.

นิราศหนองคาย วรรณคดีที่ถูกลืม สิริสยาม (จิตร ภูมิศักดิ์) **ผนวกนิราศหนองคายหลวงพัฒนพงศ์ภักดี (ทิม สุขยางค์)**. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพฯ : ส่องสยาม, ๒๕๓๓.

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.๒๕๔๒. กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่น, ๒๕๔๖.

“พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนมาศ (เจิม).” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๓**. กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๒.

“พระไอยการกระบดศึก.” ใน **ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ ๑ จุลศักราช ๑๑๖๖ พิมพ์ตามฉบับหลวงตรา ๓ ดวง เล่ม ๒**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๒๙.

ฟาน ฟลีต. **รวมบันทึกประวัติศาสตร์อยุธยาของฟาน ฟลีต (วัน วลีต)**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๔๖.

มานพ ถาวรวัฒนส์กุล. **ขุนนางอยุธยา.** กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, ๒๕๓๖.

ราชบัณฑิตยสถาน, ผู้จัดพิมพ์. **ราชনীติ-ธรรมเนียม.** กรุงเทพฯ : สหธรรมิก,
๒๕๓๕.

วินัย พงศ์ศรีเพียร. บรรณาธิการ. **กฎหมายไทยฉบับเฉลิมพระ
เกียรติ.** กรุงเทพฯ : โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. กฎหมาย
ตราสามดวง : ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก, ๒๕๔๘.

ศตีกานต์ คงศักดิ์, “หลักอินทภาษ,” ใน **นิติปรัชญาไทย ประกาศพระ
ราชปรารภ หลักอินทภาษ พระธรรมศาสตร์ และ On the Laws
of Mu'ung Thai or Siam,** วินัย พงศ์ศรีเพียรและวิรัช งามสันติ
กุล, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : สามลดา, ๒๕๔๙.

สมบัติ จันทรวงศ์และชัยอนันต์ สมุทวณิช. **ความคิดทางการเมืองไทย.**
กรุงเทพฯ : บรรณกิจ, ๒๕๒๓.

หลักไชย ตำรากฎหมายครั้งกรุงศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๖.
อนันตญาณและคณามิสกะ. **ราชনীติพากย์บาลีและพากย์ไทย.** แปลโดย
กิม (ทอง) หงส์ลดาธมณ. พระนคร : โรงพิมพ์ประยูรวงศ์, ๒๕๐๙.
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพลโทพระยาตรีสรราชภักดี (ม.ร.ว.
ฉาย กำภู) มีนาคม, ๒๕๐๙.

อเนก นาวิกมูล, “ภาพเก่า เล่าตำนาน,” **ศิลปวัฒนธรรม** ๑๖, ๔
(กุมภาพันธ์ ๒๕๓๘) : ๙๙-๑๐๒.

Dhiravat na Pombejra. “A Political History of Siam under the
Prasatthong Dynasty ๑๖๒๙-๑๖๘๘.” (Ph.D. Thesis, School of
Oriental and African Studies, University of London, ๑๙๘๔.

เอกสารหมายเลขที่ ๑๘

“โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย”

พระนิพนธ์ในสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ^๑

ศกการ สิริไพศาล

สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ
(ที่มา http://www.dhammajak.net/board/files/paragraph_461.jpghttp://www.dhammajak.net/board/files/paragraph_461.jpg)

๑. ความสำคัญของเอกสาร

ปัญหาสำคัญประการหนึ่งที่สังคมไทยได้เผชิญมาอย่างต่อเนื่องและบั่นทอนความเจริญก้าวหน้าของประเทศ คือ การที่ผู้มีหน้าที่รับผิดชอบต่อการงานส่วนรวม ไม่ปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มกำลังความสามารถด้วยความซื่อสัตย์สุจริตหรือที่บุคคลผู้ไม่มีความรู้ความสามารถได้เป็นผู้รับผิดชอบในการบริหารกิจการบ้านเมือง อันนำมาสู่ความผิดพลาดเสียหายขึ้น กลุ่มบุคคลผู้มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อความรับผิดชอบดังกล่าวตั้งแต่ในอดีตถึงปัจจุบัน คือ บรรดาข้าราชการซึ่งปฏิบัติหน้าที่เพื่อการงานของแผ่นดิน

^๑ ผู้เขียนขอขอบคุณนักวิจัยในโครงการ “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร ที่ปรึกษาโครงการและอาจารย์ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียรที่ช่วยให้คำแนะนำในการเขียนงานวิจัยฉบับนี้

ข้าราชการในช่วงแรกของการสร้างระบบราชการแบบใหม่ในสมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นหมายรวมถึงกลุ่มชนชั้นปกครองทั้งหมดตั้งแต่ พระมหากษัตริย์ เจ้านายซึ่งทรงปฏิบัติหน้าที่ทางราชการและบรรดาข้าราชการทุกระดับ ดังสะท้อนได้จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมี ถึงกรมหลวงประจักษ์ศิลปาคมเกี่ยวกับการแต่งตั้งข้าราชการว่า “ฉันได้ตั้งกรม ดำรงเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นตำแหน่งที่รับผิดชอบ...ฉันขอให้เธอ เข้าใจว่าฉันต้องการให้เสนาบดีในวันนี้เป็นเชครตตารีออฟสเตท และสามารถ ย้ายจากกระทรวงหนึ่งไปอีกกระทรวงหนึ่งตามความสามารถ แลดังนั้น ฉัน ต้องการให้เธอถือว่ากรมดำรงเป็นดังเชครตตารีของพระเจ้าอยู่หัวไม่ใช่ของ หรือเจ้าที่มีอาวุโสหน่อย...”^๒

ต่อมาในภายหลังสมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงนิยาม ความหมายของข้าราชการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ไว้อย่างชัดเจนว่า “ราชการแปลว่าการของพระราชา คือการเปนหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดินที่ จะต้องเปนพระราชธุระ ปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินและพระราชอาณาจักร ผู้เป็น ข้าราชการก็คือ ผู้ที่พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงเลือกสรรยกย่องให้เป็นผู้ช่วยทำ ราชการ...”^๓ กระทั่งในปัจจุบันความหมายของข้าราชการได้เปลี่ยนไปและถูก เข้าใจผิดว่าเป็นเพียงผู้ทำงานให้ทางการ โดยรับเงินเดือนประจำหรือการเป็น “ข้าราชการประจำ” ซึ่งแท้จริงแล้วต้องรวมถึงทุกบุคคลผู้ปฏิบัติหน้าที่ เพื่อ กิจการของบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งบุคคลผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง ซึ่ง มีอำนาจหน้าที่ปกครองและบริหารบ้านเมืองแทนพระมหากษัตริย์ ดังนั้น ข้าราชการในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์กระทั่งถึงในยุคปัจจุบัน จึงเป็นกลุ่ม บุคคลผู้มีบทบาทสำคัญต่อการขับเคลื่อนและกำหนดทิศทางของบ้านเมืองอย่าง ที่มีอาจปฏิเสธได้

^๒ กระทรวงมหาดไทย, **ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่๕**ที่เกี่ยวกับการกิจของ กระทรวงมหาดไทย (กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย, ๒๕๑๓), ๑๘.

^๓ สมเด็จพระ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย** (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔), ๑.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นบุคคลผู้มีส่วนสำคัญในการจัดระบบราชการสมัยใหม่ตามพระบรมราชโองบายของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นเวลานานถึง ๒๓ ปี ทำให้ทรงทราบถึงปัญหา และอุปสรรคของการพัฒนาระบบราชการไทยอย่างถ่องแท้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปัญหาที่เกิดขึ้นจากบรรดาข้าราชการที่ปฏิบัติหน้าที่โดยปราศจากอุดมการณ์ และเป้าหมาย ทรงเล็งเห็นว่า ข้าราชการควรมีหลักยึดหรือแนวปฏิบัติ ทั้งในเชิงการทำงานและเชิงอุดมการณ์ โดยเฉพาะอุดมการณ์แห่งความจงรักภักดี ซึ่งจะส่งผลดีต่อกระบวนการพัฒนารัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังปรากฏได้จากพระราชโองาตและบทพระนิพนธ์คำสอนจำนวนมาก ที่มุ่งเน้นสร้างวัฒนธรรมทางความคิดดังกล่าวให้แก่บรรดาข้าราชการ

แนวคิดดังกล่าวนี้จึงเป็นที่มาของการให้โอวาทแก่ข้าราชการหัวเมืองเมื่อ พ.ศ.๒๔๔๕ โดยเป็นพระโอวาทที่มีความมุ่งหมายให้ข้าราชการสำนึก และตระหนักหน้าที่ของผู้ทำงานเพื่อพระราชฯ ทั้งหน้าที่โดยตำแหน่ง หน้าที่ต่อระบบราชการและหน้าที่ในฐานะข้าแผ่นดินซึ่งถือเป็นอุดมการณ์สูงสุดของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในขณะนั้น เอกสารพระโอวาทชิ้นนี้จึงเป็นหลักฐานสำคัญทางประวัติศาสตร์ของไทย ที่แสดงแนวนโยบายและวิธีคิดในการบริหารราชการแผ่นดินในช่วงเวลาที่ประเทศชาติกำลังเข้าสู่ยุคเปลี่ยนแปลง ซึ่งมีส่วนต่อการกำหนดอนาคตและความอยู่รอดของชาติในเวลาต่อมา

๒. สารัตถวิพากษ์

พระนิพนธ์โอวาทของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงให้ไว้แก่ข้าราชการหัวเมืองนี้ ถือเป็นขั้นตอนหนึ่งของกระบวนการปฏิรูประบบราชการที่มุ่งเน้นการสร้างข้าราชการแบบแผนใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย ภายใต้นโยบายการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย โอวาทที่ทรงให้ไว้แก่ข้าราชการดังกล่าว มีจุดมุ่งหมายและหวังผลให้เกิดขึ้นหลายประการ อาทิ การปรับเปลี่ยนทัศนคติและลักษณะนิสัยของข้าราชการ การสร้างวัฒนธรรมทางความคิด เพื่อเป็นแบบแผนสำหรับการปฏิบัติราชการ

การสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ในหมู่ข้าราชการ และการมุ่งเน้นให้ข้าราชการตระหนักต่อหน้าที่ในฐานะข้าแผ่นดิน

จุดมุ่งหมายดังกล่าวนี้ต้องการให้ข้าราชการโดยเฉพาะผู้ปฏิบัติหน้าที่ตามหัวเมือง ซึ่งอยู่ห่างไกลพระเนตรพระกรรณ และมีโอกาสที่จะประพฤติปฏิบัติตนผิดพลาดได้สำนึกและระวัง ทั้งนี้เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวบรรดาหัวเมืองต่างๆ ทัวพระราชอาณาจักรกำลังเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบอบการปกครองใหม่ ภายใต้นโยบายการรวมชาติ โดยมีบรรดามหาอำนาจตะวันตกเข้าจับตามองและคอยโอกาสในการแสวงหาผลประโยชน์ที่ไม่เป็นธรรมต่อสยาม ดังนั้น ความผิดพลาดบางประการในการบริหารราชการแผ่นดินของข้าราชการหัวเมือง จึงอาจนำมาซึ่งความเสียหายอย่างร้ายแรงได้ ซึ่งเป็นข้อระวังที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในฐานะเสนาบดีมหาดไทยทรงตระหนัก และให้ความสำคัญเป็นอย่างมาก

๒.๑ โอวาทเพื่อระบอบราชการแบบแผนใหม่

ระบอบการปกครองแบบเก่าของสยามได้รับการพิสูจน์ว่าก่อให้เกิดความไร้เสถียรภาพทางการเมือง ดังปรากฏได้จากการกบฏของหัวเมือง เช่น กบฏเจ้าอนุวงศ์แห่งเมืองเวียงจันทน์ พ.ศ. ๒๓๖๘^๔ การเสียดินแดนหัวเมืองและเมืองประเทศราชต่างๆ ตั้งแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ รวมถึงการที่ขุนนางสามารถแสวงหาอำนาจ และผลประโยชน์จากการใช้ตำแหน่งหน้าที่ของตนตามระบบศักดินาแบบเก่า

ดังนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตัดสินพระทัยที่จะดำเนินการปฏิรูปประเทศอย่างจริงจังในทุกๆ ด้าน การปฏิรูประบอบราชการในสมัยบูรณานฤปราชย์จึงถือเป็นแนวทางใหม่ ซึ่งสังคมไทยยังไม่คุ้นเคย ขาดความเข้าใจในเชิงระบบอย่างชำนาญถ่องแท้ และได้กลายเป็นปัญหาในการบริหารราชการแผ่นดินในช่วงแรกของการปฏิรูป โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาเรื่องคุณสมบัติของคนที่จะมาเป็นข้าราชการ และปฏิบัติหน้าที่ราชการ ซึ่งยังคงไม่มีแบบแผนชัดเจนในเรื่องของขอบเขตอำนาจหน้าที่ ตำแหน่งของข้าราชการ ปัญหาด้านกฎหมายที่ยังไม่มี

^๔ หม่อมอมรวงษ์วิจิตร, “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน,” ใน ประชุมพงศาวดาร (กรุงเทพฯ: ศรีสภา, ๒๕๐๖), ๕๐.

ประสิทธิภาพ กระทั่งต้องอาศัยความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลแทนการใช้อำนาจ บังคับ และปัญหาที่สำคัญก็คือ ข้าราชการใช้อำนาจอย่างไม่เป็นธรรม ทั้งละเลยหน้าที่ รัฐเองก็ยังไม่ได้พัฒนาระบบการควบคุมตรวจสอบได้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งปัญหาในระบบราชการแบบใหม่นี้เองย่อมทำให้บรรดา ข้าราชการ ที่ยังมีโลกทัศน์แบบเก่าปฏิบัติงานราชการตามแบบอย่างระบบ ขุนนางเดิมกลายเป็นอุปสรรคสำคัญที่ทำให้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์แบบใหม่ ไม่สามารถพัฒนาไปได้^๕

ตัวอย่างที่ปรากฏถึงการต่อต้านการปกครองและระบบราชการแบบใหม่ อาทิ บรรดาเจ้าเชียงใหม่และเจ้านายฝ่ายเหนือได้รวมตัวกันกราบบังคมทูล ประท้วงการจับเก็บภาษีอากรและการบริหารการคลังแบบใหม่ ซึ่งมองว่าตนเอง มีฐานะเป็นแค่ "นายอำเภอหรือผู้ใหญ่บ้านเท่านั้น ไม่ได้เป็นเจ้าประเทศราชตาม ตำแหน่งและบรรดาศักดิ์"^๖ ปัญหาที่เกิดขึ้นดังกล่าวได้แสดงให้เห็นว่า ขุนนาง และเจ้าประเทศราชในระบบเก่าไม่เข้าใจหน้าที่ และสถานะของตนเองในระบบ ราชการแบบใหม่

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพในฐานะเสนาบดี กระทรวงมหาดไทย ทรงตระหนักถึงปัญหาต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นและพยายาม แก้ไขด้วยแนวทางหลากหลาย โดยเฉพาะอุปสรรคสำคัญก็คือ ปัญหา คุณสมบัติของคนที่จะมาเป็นข้าราชการ โดยพระองค์ทรงพยายามสร้าง ความหมายให้กับความเป็นข้าราชการที่ดีหลายประการ เป็นต้นว่า ความคิด เกี่ยวกับคุณสมบัติ อำนาจ หน้าที่และเกียรติยศ เพื่อเป็นบรรทัดฐานให้บรรดา ข้าราชการพึงตระหนักว่า ตนคือใคร มีหน้าที่อย่างไร^๗ มีฐานะและแบบ แผนการทำหน้าที่ของตนอย่างไร ทั้งนี้ด้วยจุดหมายสำคัญคือ สนองตอบต่อ

^๕ สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ: การสร้างอัตลักษณ์ เมืองไทยและชนของชาวสยาม (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๖), ๒๐๓.

^๖ เตช บุญนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๕๘ (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘), ๑๗๗.

^๗ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย, ๑

สภาพของระบบราชการขณะนั้น ที่พระองค์จะสามารถใช้ข้าราชการในการจรรโลงรัฐ สมบูรณาญาสิทธิราชย์แบบใหม่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ^{๘๘}

กระบวนการสร้างข้าราชการแบบใหม่ดังกล่าวได้มุ่งเน้นไปที่การได้คนดี มาเป็นข้าราชการ ซึ่งความพยายามมุ่งเน้นไปยังเรื่องดังกล่าว ดังปรากฏใน เอกสารต่างๆ ที่พระองค์ทรงนิพนธ์ไว้จำนวนมาก เช่น พระโอวาทในจดหมาย เหตุระยะทางเสด็จตรวจราชการมณฑลกรุงเก่า มณฑลนครไชยศรี และมณฑล ราชบุรีที่มีสาระหลายตอนกล่าวถึงการจัดส่งข้าราชการที่ดีจากส่วนกลางไป จัดการบ้านเมืองให้เรียบร้อย ทั้งเน้นย้ำถึงความจำเป็นที่ทุกคนต้องยอมรับ ระบบราชการแบบใหม่เพื่อปฏิรูปบ้านเมืองให้ทันสมัย^{๘๙} ซึ่งจะสำเร็จหรือล้มเหลว ได้นั้นย่อมมาจากปัจจัยสำคัญ คือ คนที่จะมาเป็นข้าราชการนั่นเอง

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพบปัญหาอันเกิดมาจากตัว บุคคลผู้เป็นข้าราชการในหลายคราว อาทิ การตรวจราชการหัวเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ เจ้าเมืองอ่างทอง^{๙๐} ได้ปิดบังข้อมูล ซึ่งถูกราษฎรร้องเรียนพฤติกรรมที่มี ชอบ และพยายามบ่ายเบี่ยงที่จะรับเสด็จ โดยกล่าวอ้างคำโบราณว่า“มิให้ เจ้านายเชื้อพระวงศ์เข้าเมืองสุพรรณบุรี” ซึ่งพระองค์มิได้ใส่พระทัยในข้ออ้าง ดังกล่าว และทำให้ทรงได้พบฎีการ้องเรียนจำนวนมากเกี่ยวกับการปกครองที่ ผิดพลาดของเจ้าเมือง^{๙๑} นอกจากนี้ ยังทรงได้พบปัญหาของข้าราชการอีกหลาย ประการ เช่น ความชราภาพของเจ้าเมืองพิจิตรและสวรรคโลก ความทุกข์ ขโมยหนี้ของเจ้าเมืองอินบุรีและนครสวรรค์ และความเบาปัญญาของเจ้าเมือง

^{๘๘} สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ: การสร้างอัตลักษณ์ เมืองไทยและชนของชาวสยาม ๒๐๑.

^{๘๙} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, จดหมายเหตุระยะทางพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมือง มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครชัยศรี มณฑลราชบุรีในรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ (มณฑล เทศาภิบาลที่๑๑๖ /๒๓๔๐๘ ๒๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๑๗).

^{๙๐} ก่อนการปฏิรูปการปกครองมณฑลเทศาภิบาล พ.ศ. ๒๔๓๕ เจ้าเมืองอ่างทองมีฐานะ เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองสุพรรณด้วย

^{๙๑} เดช บุญนาค, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.๒๔๓๕ - ๒๔๕๘ ๑๒๔-๑๒๕

พรหมบุรีผู้ซึ่งยังมักมากในกามคุณอีกด้วย^{๑๒} จากปัญหาในตัวบุคคลที่ทรงได้พบ และเป็นอุปสรรคสำคัญของการปฏิรูปประเทศ จึงเป็นที่มาของการมุ่งเน้นอบรมสั่งสอน และให้คำแนะนำของการเป็นข้าราชการที่ดี ดังปรากฏได้จากพระโอวาทคำสอนในวาระต่างๆ รวมทั้ง ถูกกำหนดไว้เป็นข้อบังคับเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยที่ทรงตราขึ้น

ความเป็นข้าราชการที่ดี ยังถูกต่อยอดผ่านแนวคิดหลักที่ว่าข้าราชการคือ ผู้ที่พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงคัดเลือก และยกย่องให้เป็นผู้ช่วยข้าราชการ ดังนั้น ข้าราชการจำต้องดำรงอยู่ในความสุจริตยุติธรรมเป็นที่ตั้ง ทั้งซื่อสัตย์กตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท นอกจากนี้ งานที่ข้าราชการทำก็เป็นงานซึ่งเป็นคุณแก่ชนทั้งปวง ทั้งเป็นการเชิดชูพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มิได้เป็นการได้อย่างหนึ่งเสียอย่างหนึ่ง ขณะเดียวกันสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเองก็ยังเสนอแนวคิดเกี่ยวกับคดีอันสมควรให้ปรากฏอยู่ เพื่อให้ข้าราชการยึดถือผ่านพระนิพนธ์เกี่ยวกับประวัติของข้าราชการที่เป็นต้นแบบข้าราชการที่ดีเช่น พระประวัติสมเด็จพระยาเทวมนต์ไชยการ ประวัติพระยาพสุธาธิปัติศรีสัตยานุการ^{๑๓} ที่มีสาระหลักคือความซื่อสัตย์สุจริต ความกตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ความกตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท ความเมตตากรุณาต่อผู้ใต้บังคับบัญชา โดยเป้าหมายหลักของพระองค์ก็คือ การเน้นย้ำว่าข้าราชการที่ดีจำเป็นต้องมีคุณสมบัติหลักดังกล่าว

ส่วนในเรื่องเกียรติยศของข้าราชการนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ให้ความสำคัญมาก เนื่องจากพระองค์ทรงมีความสัมพันธ์กับข้าราชการโดยตรง และทรงใช้สอยข้าราชการทุกระดับทุกภาพส่วนอย่างกว้างขวาง โดยเกียรติยศดังกล่าวนั้น พระองค์ทรงเน้นไปยังเกียรติยศที่มาจากการทำหน้าที่ต่อบ้านเมืองให้ประสบความสำเร็จได้นั้นย่อมมาจากคุณสมบัติที่ดีและความสัมพันธ์ที่ดีแก่คนทุกระดับ อันหมายถึงการบังคับให้ข้าราชการในบังคับบัญชา และการบังคับให้ราษฎรทำตามกฎหมาย ต้องอาศัยความสัมพันธ์ที่ดี ซึ่งด้านหนึ่งเกิดจาก

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, ๑๒๕.

^{๑๓} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **ประวัติบุคคลสำคัญ** (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ ๒๕๓๑), ๑๕๘-๑๖๒.

คุณสมบัติทางจิตใจ และด้านหนึ่งเกิดจากการวางตนให้สมควรแก่ผู้ใหญ่ผู้น้อย อันหมายถึงการรู้จักที่ต่ำที่สูง และผู้ใหญ่หรือที่สูงยอมขึ้นอยู่กับคุณวุฒิคือ การศึกษาแผนใหม่ และชาติวุฒิคือ ความเป็นเจ้าหรือความสัมพันธ์กับเจ้า ดังทรงชี้แจงไว้ในเรื่อง “การอำนวยการ” ที่มีสาระโดยรวมว่า ผู้น้อยต้องเคารพผู้ใหญ่ การมีความสัมพันธ์ที่ดีกับผู้น้อยมีความสำคัญกว่าการใช้อำนาจให้คนเกรงกลัว^{๑๔} ทั้งนี้ ด้วยเป้าหมายที่สำคัญอีกอย่างตามมาคือ ระบบความสัมพันธ์ในเชิงอาวุโส ดังกล่าวจะช่วยให้การปฏิบัติราชการได้ผลแม้ว่าข้าราชการผู้นั้นจะไม่รอบรู้วิธีการแบบแผนที่ทันสมัยก็ตาม

การสร้างความเป็นข้าราชการที่ดี ยังถูกปลูกฝังผ่านแนวคิดเรื่อง “ข้าแผ่นดิน” ที่พระองค์มุ่งเน้นว่าผู้เป็นข้าราชการคือผู้ที่พระเจ้าแผ่นดินทรงชุบเลี้ยง โดยเลือกจากผู้มีคุณวุฒิและมีคุณความดียิ่งกว่าคนทั้งหลาย ทั้งประกอบด้วย ความซื่อสัตย์ อยู่ในความสุจริต ไม่นอราฐภักดิ์บังหลวงและประพฤติกริยาวาจาให้เหมาะสมแก่การเป็นข้าราชการ ทั้งมีความอุตสาหะแสวงหาความรู้ โดยเฉพาะความรู้เกี่ยวกับท้องที่ความคุ้นเคยกับผู้คนพลเมือง หมั่นตรึงตรองคิดอ่านการงานเสมอ^{๑๕} ทั้งนี้เพื่อให้แนวคิดดังกล่าวจะเป็นแนวทางให้ข้าราชการนำไปปฏิบัติได้จริง ทั้งเป็นการสร้างความจริงที่เป็นรูปธรรม ด้วยการนำเสนอว่า มีข้าราชการที่มีคุณสมบัติเหล่านี้จำนวนมากและมีอยู่จริง ข้าราชการที่ดีซึ่งปฏิบัติตนตามหลักราชการของพระองค์ดังกล่าวจะเป็นผู้ทำให้ระบบราชการดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นการตอบแทนบุญคุณของพระเจ้าแผ่นดินที่ทรงให้โอกาสและชุบเลี้ยงข้าราชการเหล่านี้

^{๑๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ, “การอำนวยการ,” ใน **ชุมนุมพระนิพนธ์และนิทานโบราณคดี (บางเรื่อง) ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการและประเพณีทำบุญกรมศิลปากร** (พระนคร: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น กระทรวงมหาดไทย, ๒๕๐๔)

^{๑๕} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ, **โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย** ๑.

๒.๒ ที่มาแนวคิด“ระบบราชการสมัยใหม่”

ในยุคสมัยที่สยามอยู่ในช่วงเวลาของการปฏิรูปแนวคิดและระบบการบริหารราชการแผ่นดินจากระบบของระบบ“จารีตนิยม”ไปสู่“ความเป็นสมัยใหม่”ตามแบบแผนของโลกตะวันตกนั้น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณราชานุภาพทรงเป็นหนึ่งในชนชั้นปกครองที่มีบทบาทสำคัญในการวางเค้าโครง“พิมพ์เขียว”ของระบบบริหารราชการสมัยใหม่ของสยาม และที่สำคัญพระองค์ยังเป็นผู้“ควบคุม”และ“ดำเนินการ”ให้ระบบราชการสมัยใหม่เป็นไปตาม“พิมพ์เขียว”ที่วางไว้ โดยเฉพาะบทบาทสำคัญของพระองค์ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งเป็นภาระงานที่ต้องอาศัยความรู้ ความเข้าใจต่อนโยบาย ทั้งที่เป็นภาพรวมและรายละเอียด รวมไปถึงความสามารถในการบริหารจัดการ ระบบราชการสมัยใหม่ให้สอดคล้องไปกับนโยบายที่วางไว้ จากภารกิจและเป้าหมายในการปฏิรูปแนวคิด และระบบการบริหารราชการแผ่นดินดังกล่าว ทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณราชานุภาพต้องทรงสร้าง“แนวคิด” “ระบบ” รวมทั้ง “คน” ไปควบคู่กัน เพื่อให้สามารถ “ขับเคลื่อน” ระบบราชการสมัยใหม่ให้ไปสู่เป้าหมายที่วางไว้ได้ ซึ่งเครื่องมือสำคัญที่พระองค์ทรงใช้ในภารกิจสำคัญดังกล่าวก็คือ“หลักราชการ” นั่นเอง

ในฐานะที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณราชานุภาพเป็นชนชั้นปกครองที่มีบทบาทสำคัญในการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินมาอย่างต่อเนื่อง แนวคิดและหลักปฏิบัติเกี่ยวกับ “หลักราชการ” ของพระองค์จึงมีอิทธิพลอย่างสูงต่อการบริหารจัดการระบบราชการของสยามสืบต่อมา อย่างไรก็ตาม“หลักราชการ” ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณราชานุภาพพยายามรังสรรค์ให้เกิดขึ้นตลอดช่วงเวลาที่พระองค์ดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย และแม้กระทั่งตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์นั้น ก็มีใช้“สูตรสำเร็จ”ที่พระองค์ทรงอ้างอิงมาจากหลักตำราฉบับหนึ่งฉบับใดเป็นพิเศษ หากแต่เป็นการผสมผสานความรู้ ความเข้าใจ โลกทัศน์และประสบการณ์ของพระองค์ที่“รับราชการ” มาอย่างยาวนาน จนอาจกล่าวได้ว่า “หลักราชการ” ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบำรงภูวณราชานุภาพ คือ ส่วนผสมของแนวคิดอันหลากหลาย ซึ่งอย่างน้อยที่สุดก็พบอิทธิพลของแนวคิดสำคัญ ๓ ประการที่ปรากฏอยู่ใน “หลักราชการ” ของ

พระองค์ คือ แนวคิดตามหลักพระพุทธศาสนา แนวคิดเรื่องอำนาจและการปกครองตามแบบจารีตนิยมของสยาม แนวคิดสมัยใหม่ที่ได้รับอิทธิพลจากโลกตะวันตก

ในส่วนของแนวคิดตามหลักพระพุทธศาสนาที่สะท้อนอยู่ในบางส่วน “หลักราชการ” ของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพนั้น อาจเป็นอิทธิพลที่สืบเนื่องมาจากการบ่มเพาะภายในราชสำนักและสังคมไทยในอดีต ทำให้ชนชั้นปกครองสยามแทบทุกยุคทุกสมัยนำเอาหลักการของพระพุทธศาสนามาประยุกต์ใช้ในการเมืองการปกครอง สำหรับสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรง ราชานุภาพนั้น ก็เป็นผู้หนึ่งที่ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนา ทั้งในเรื่องของการดำเนินชีวิตและการบริหารราชการ โดยในพระโอวาทของพระองค์ที่มีต่อข้าราชการหัวเมืองนั้นมีเนื้อความหรือสาระที่สะท้อนแนวคิดเรื่องลักษณะของข้าราชการที่ดี ซึ่งได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาหลายประการ เช่น การรักษาตนให้อยู่ในความสัตย์ซึ่งต้อง “...พูดหรือทำอะไรให้เป็นที่เชื่อถือได้แน่นอน ไม่ปดโปโลเล...”^{๑๖} ซึ่งแนวคิดดังได้รับอิทธิพลมาจากหลักธรรมในศาสนาพุทธ คือ หลักเบญจธรรมและเบญจศีล อันเป็นคำสอนที่ว่าด้วยสิ่งที่ดีควรยึดถือและต้องห้ามในการดำเนินชีวิตประจำวันของชาวพุทธ ซึ่งหัวข้อที่ว่าด้วยความสัตย์นั้น คือ คำสอนจากหลักเบญจศีลข้อ ๔ ที่ว่าด้วยการไม่พูดจาไปปดมดเท็จและหลักเบญจธรรมข้อ ๔ ซึ่งว่าด้วยการรักษาความสัตย์นั่นเอง

นอกจากนี้ยังมีเรื่องของ “ความอดุสหาะ” ซึ่งพระองค์เสนอว่าเป็นสิ่งที่ข้าราชการ “...ต้องหมั่นตรองคิดอ่านในหน้าที่ของตน ถ้าคิดเห็นว่าทำอย่างใด การงานจะดีขึ้น แม้การนั้นอยู่ในอำนาจตนจะทำได้ก็ต้องทำ ถ้าเป็นการเหนืออำนาจตน ก็รีบบอกและหารือต่อผู้ใหญ่เหนือตัว เพื่อให้ราชการในหน้าที่ของตนดีขึ้น...”^{๑๗} ซึ่งลักษณะเช่นนี้ตรงกับลักษณะที่พึงประสงค์ในทางพุทธศาสนาที่ว่า “วิริยะ” หรือ “วายามะ” ซึ่งกล่าวถึงไว้ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาหลายฉบับ เช่น อรรถกถารูปาทิวรรค และปธานสูตร เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีแนวคิด

^{๑๖} สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ชุมนุมพระนิพนธ์บางเรื่องของสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพหนังสืองานพระราชทานเพลิงศพนายนาถ มนต์เสวี (พระนคร: มปท.๒๕๑๙). ๕.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, ๗.

สำคัญ เรื่อง “ความอารี” ซึ่งข้าราชการต้อง “...ประพฤติตนโดยไมตรีจิตให้เป็นที่
ชอบพอของผู้อื่น...”^{๑๔} ซึ่งเป็นหลักธรรมที่มาจากหลักพุทธศาสนาเรื่อง “เมตตา”
เช่นกัน

ส่วนอิทธิพลที่มาจากแนวคิดเรื่องอำนาจและการปกครองตามแบบจารีตนิยมของ
สยามนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นมรดกโดยตรงที่สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพได้รับ
ในฐานะที่พระองค์เป็นสมาชิกชั้นสูงของราชวงศ์จักรี ซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจ
ทางการเมืองการปกครองของสยามมาอย่างยาวนาน ตามธรรมเนียมของ
โบราณราชประเพณีนั้นพระราชวงศ์ชั้นสูง โดยเฉพาะที่เป็นบุรุษก็มักจะได้รับ
การฝึกฝน ถ่ายทอดความรู้ และความคิดเรื่องการเมืองการปกครองมาตั้งแต่
ทรงพระเยาว์ เพื่อเป็นการฝึกฝนขัดติยะราช ที่ต้องทำหน้าที่ปกบ้านผ่านเมือง
สืบไป ซึ่งถึงแม้ว่าบรรดาองค์ความรู้เรื่องการเมืองการปกครองที่ชนชั้น
ปกครองสยามในยุคจารีตนิยมยึดถือสืบต่อมานั้น มีอยู่มากมายหลายกระบวนการ
แต่หากจะกล่าวให้ถึงที่สุดแล้วองค์ความรู้เหล่านั้นก็เป็นองค์ความรู้ที่เอื้อหนุน
ต่อการ “รักษาแผ่นดิน” ซึ่งหมายถึง “ราชอาณาจักร” และ “ราชบัลลังก์” ของ
ชนชั้นปกครองเสียแทบทั้งสิ้น

ดังนั้น แม้ว่าสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพจะทรงพยายามปฏิรูประบบ
บริหารราชการให้มีความทันสมัยเพียงไร แต่พระองค์ก็ไม่อาจละทิ้งค่านิยมเรื่องอำนาจ
และการเมืองการปกครองแบบจารีตนิยมตามที่ได้รับการปลูกฝังมาแต่ทรงพระเยาว์ไปได้
ซึ่งตัวอย่างสำคัญที่สะท้อนถึงค่านิยมของสมเด็จพระยาบรมราชานุภาพในด้าน
การเมืองการปกครองแบบจารีตนิยม คือ พระนิพนธ์ของพระองค์ที่อธิบายถึงคำ
ว่า “ราชการ” ว่าหมายถึง “...การของพระราชา คือ การอันเป็นหน้าที่ของ
พระเจ้าแผ่นดินที่จะต้องทรงเป็นพระราชธุระปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินและ
ราชอาณาจักร ผู้เป็นข้าราชการก็คือผู้ที่เป็นเจ้าแผ่นดินได้ทรงเลือกสรรยกย่อง

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, ๘.

ให้เป็นผู้ช่วยทำราชการ...”^{๑๙} และข้าราชการต้อง “...ดำรงอยู่ในความสุจริต ยุติธรรมเป็นที่ตั้ง ทั้งความซื่อสัตย์กตัญญูต่อใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท...”^{๒๐}

แนวคิดเหล่านี้สะท้อนทัศนะของชนชั้นปกครองของสยามในสมัย สมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยเฉพาะความคิดในเรื่อง “พระเจ้าแผ่นดิน” “พระราชอาณาจักร” อันแสดงเอกสิทธิ์ของชนชั้นปกครองเหนือดินแดนสยาม และความคิดเรื่อง “ข้าแผ่นดิน” อันแสดงพันธะของชนชั้นใต้ปกครองที่มีต่อชนชั้นปกครอง แนวคิดเหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นมรดกทางความคิดทางการเมืองของ ชนชั้นปกครองสยาม ด้วยเหตุนี้ เมื่อสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นทั้ง “ผลผลิต” “ผู้สืบทอด” และ “ผู้ถ่ายทอด” แนวคิดเหล่านี้มาอย่างต่อเนื่อง ได้มีโอกาสสร้างแนวคิดเรื่อง “หลักราชการ” พระองค์ก็มีอาจ หลีกเลี้ยงที่จะบรรจุแนวคิดจารีตนิยมเหล่านี้เข้าไปในหลักราชการสมัยใหม่ของ พระองค์ไปได้ ซึ่งในที่สุดแล้ว ภาพของการวางหลักราชการและการปฏิบัติ ราชการของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ได้รับอิทธิพลมาจากแนวคิด จารีตนิยมเหล่านี้ ก็อาจสอดคล้องกับที่สายชล สัตยานุรักษ์วิเคราะห์ไว้ว่า สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพปฏิบัติราชการอย่างเข้มแข็งในฐานะของ “เจ้า” ซึ่งทรงมุ่งมั่นจะสืบทอดหน้าที่ในการทำนุบำรุงบ้านเมืองและรักษา พระเกียรติของเจ้า^{๒๑}

นอกจากนี้ “หลักราชการ” ของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพนั้น ยังได้รับอิทธิพลที่สำคัญมาจากแนวคิดสมัยใหม่ตามแบบตะวันตก เพราะ ถึงแม้ว่าเกือบตลอดพระชนม์ชีพของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเป็น ช่วงเวลาที่สยามเผชิญหน้ากับภัยคุกคามของระบอบอาณานิคม แต่ก็ปฏิเสธ

^{๑๙} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, **ชุมนุมพระนิพนธ์บางเรื่องของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ หนังสืองานพระราชทานเพลิงศพ นายนาถ มนต์เสวี** ๒.

^{๒๐} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, “ข้าราชการ” “สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ”, ใน **ประวัติบุคคลสำคัญ** (กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, ๒๕๓๑), ๑๕๘.

^{๒๑} สายชล สัตยานุรักษ์, **สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ: การสร้างอัตลักษณ์ เมืองไทยและชนของชาวสยาม** ๒๔.

ไม่ได้ว่าความคิดเรื่อง “ระบบ” และความเป็น “สถาบัน” ของ “ข้าราชการ” แห่งราชอาณาจักรสยามที่พระองค์ และชนชั้นปกครองสยามเพียรพยายามสร้างขึ้นในเวลาดังกล่าว ก็เป็นอิทธิพลที่ได้รับมาจากแนวคิดของโลกตะวันตกอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ตัวอย่างสำคัญในข้อนี้ คือ การปรับเปลี่ยนรูปแบบการบริหารราชการแผ่นดินผ่านกลไกของ “ขุนนาง” มาสู่กลไกใหม่คือ “ข้าราชการ” ซึ่งมีการดำเนินการที่สอดคล้องกับระบบการบริหารราชการแบบใหม่มากขึ้น ทั้งนี้การปรับเปลี่ยนรูปแบบผู้ขับเคลื่อนกลไกของรัฐจาก “ขุนนาง” มาสู่ “ข้าราชการ” นั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพมิได้ทรงให้ความสำคัญเฉพาะการปรับเปลี่ยนระบบ และรูปแบบเชิงโครงสร้างที่เป็นรูปธรรมเท่านั้น หากแต่พระองค์ยังให้ความสำคัญไปถึงการปรับเปลี่ยนขั้นพื้นฐาน นั่นคือการปรับเปลี่ยนลักษณะท่าทีของ “ขุนนาง” ซึ่งเคยชินกับการเป็น “เจ้าขุนมูลนาย” ที่วางตัวเหนือราษฎรให้กลายมาเป็น “ข้าราชการ” ผู้ทำหน้าที่รับใช้ประเทศชาติ และทำนุบำรุงราษฎรให้อยู่อย่างร่มเย็นเป็นสุข

๒.๓ การปรับเปลี่ยนโลกทัศน์จาก “ขุนนาง” สู่การเป็น “ข้าราชการ”

สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้ความสำคัญกับการปรับเปลี่ยนโลกทัศน์ และนิสัยในการทำงานของข้าราชการยุคใหม่เป็นอย่างมาก ดังปรากฏในโอวาทพระนิพนธ์ที่ทรงเน้นเรื่องนิสัยใจคอและพฤติกรรมที่ข้าราชการพึงกระทำ ดังโอวาท ว่า “...ประพฤติกิริยาและวาจาให้เป็นผู้ดีอันสมกับตำแหน่งนั้น ความขื่อน้อย่าหลงเข้าใจว่าการที่พูดจา หรือทำท่าทางวางโตให้คนเห็นว่าเป็นขุนนางนั้นเป็นการสมควรแก่กิจวาทาของผู้ดีที่เป็นข้าราชการ ผู้ประพฤตินั้นไม่มีใครชมว่าเป็นผู้ดี อันกิริยาและวาจาของผู้ดีนั้น คือกิริยาและวาจาซึ่งไม่มีผู้ใดติเตียนคือ พูดกับใครก็ให้ถูกหูเขา กิริยาอาการของตนที่ประพฤติดูใครก็อย่าให้เป็นที่รังเกียจ นั้นแหละคือ วาจาและกิริยาของผู้ดี...”^{๒๒}

ลักษณะของ “ข้าราชการ” ในรูปลักษณ์ของ “ผู้ดี” นั้น เป็นรูปลักษณ์ใหม่ที่ต่างไปจาก “ขุนนาง” ในรูปแบบ “มูลนาย” ซึ่งเคยยึดถือมาในอดีต เพราะ

^{๒๒} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ชุมนุมพระนิพนธ์บางเรื่อง* ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพหนังสืองานพระราชทานเพลิงศพ นายนารถ มนต์เสวี ๕.

ในขณะที่ “ขุนนาง” คือ “มูลนาย” ที่มีสิทธิเหนือประชาชนอย่างชัดเจนนั้น “ข้าราชการ” กลับต้องมีไมตรีจิตและการปฏิบัติตนต่อประชาชนอย่างละมุนละม่อมมากขึ้น ซึ่งหากพิจารณาแล้วก็พบว่า ข้าราชการรุ่นใหม่ซึ่งมีกิริยาเป็น “ผู้ดี” นั้น ก็คือความพยายามในการสร้าง “คนของรัฐ” ให้มีลักษณะสอดคล้องกับค่านิยมเรื่อง “สุภาพบุรุษ” (Gentleman) อันเป็นเครื่องแสดงความเป็นอารยชน ซึ่งเป็นที่นิยมกันในโลกตะวันตกในเวลานั้นเอง

อาจกล่าวได้ว่า “หลักราชการ” ของ สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ นั้นมีการผสมผสานและคัดสรรแนวคิดที่นำมาใช้ในการบริหารราชการสมัยใหม่อย่างน่าสนใจ กล่าวคือ ในขณะที่พระองค์เลือกใช้แนวคิดของโลกตะวันตกในเรื่องของการสร้าง “รูปแบบ” และ “ระบบ” ในการบริหารราชการ และอาจมีอิทธิพลของแนวคิดของโลกตะวันตกบางประการ และอาจรวมถึงแนวคิดปลีกย่อยบางประการในการสถาปนา “ข้าราชการ” ซึ่งเป็นคนกลุ่มสำคัญในการขับเคลื่อนกลไกของรัฐขึ้นแต่ในด้านการ “ควบคุม” ระบบและข้าราชการเหล่านั้น พระองค์ก็ยังเลือกใช้ภูมิความรู้ในโลกตะวันออก ได้แก่ แนวคิดตามหลักพระพุทธศาสนา แนวคิดเรื่องอำนาจและการปกครองตามแบบจารีตนิยมของสยาม ซึ่งเป็นแนวคิดที่มีอิทธิพลต่อความคิดและจิตใจของชาวสยามมาอย่างยาวนาน ซึ่งการผสมผสานแนวคิดเหล่านี้เข้าด้วยกัน ทำให้สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์สามารถขับเคลื่อนกระบวนการปฏิรูประบบราชการแผ่นดินไปสู่เป้าหมายที่วางไว้ได้เป็นอย่างดี และอาจกล่าวได้ว่า นี่เป็นส่วนหนึ่งที่มีส่วนช่วยให้สยามเผชิญหน้ากับปัญหาที่รุมเร้า คุณความในชวงเวลานั้นไปได้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม นอกจาก “หลักราชการ” ของสมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ จะมีประโยชน์ดังที่กล่าวไปข้างต้นแล้ว ก็อาจเป็นไปได้ว่าหลักราชการดังกล่าวยังมีประโยชน์ในการรักษาอำนาจการเมืองการปกครองของชนชั้นปกครองของสยามในเวลาดังกล่าวไว้ได้ เพราะเป็นที่น่าสังเกตว่า แม้สมเด็จพระเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์จะเป็นปราชญ์ผู้มีความรู้เรื่องโลกตะวันตกและตะวันออกเป็นอย่างดี รวมถึงการที่พระองค์ต้องศึกษาและเปรียบเทียบรูปแบบการบริหารราชการแผ่นดินจากดินแดนต่างๆ มาเป็นแนวทางในการปฏิรูประบบราชการแผ่นดินของสยาม แต่พระองค์ก็มิได้นำเอาแนวคิดทางการเมืองสมัยใหม่บางประการ ซึ่งกำลังเป็นที่แพร่หลายใน

โลกตะวันตกในเวลาดังกล่าวมาใช้กับสังคมสยาม เช่น แนวคิดเรื่องอำนาจอธิปไตยเป็นของปวงชน แนวคิดเรื่องการตรวจสอบและสร้างสมดุลในการบริหารบ้านเมือง(Check & Balance) เป็นต้น ทั้งนี้เนื่องจากแนวคิดเหล่านี้ท้าทายต่ออำนาจปกครองของ ชนชั้นปกครองของสยามในเวลาดังกล่าว ดังนั้นพระองค์จึงเลือกสรรเฉพาะแนวคิดของโลกตะวันตกที่เป็นประโยชน์หรือสอดคล้อง หรือกับแนวคิดเรื่องการเมืองการปกครองแบบจารีตนิยมมาใช้ ซึ่งวิธีการเช่นนั้นทำให้ชนชั้นปกครองของสยามในขณะนั้นสามารถรักษาอำนาจทางการเมืองการปกครองเอาไว้ได้อย่างมั่นคง

๓. การวิเคราะห์เอกสาร

พระโอวาทของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ทรงให้ไว้แก่ข้าราชการหัวเมืองเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ ฉบับนี้ มีลักษณะการเขียนแบบร้อยแก้วที่เรียบง่ายแยกประเภทคำสอน คำอธิบาย และข้อห้ามออกเป็นหมวดหมู่ โดยมีการยกตัวอย่างประกอบอย่างเข้าใจ ซึ่งเนื้อหาที่มีทั้งส่วนที่เป็น การเชิญชวนให้ประพฤติปฏิบัติและเป็นข้อห้ามปราม โดยมีประเด็นหลักที่สำคัญ คือ การมุ่งให้ข้าราชการได้ปฏิบัติตน เพื่อเป็นข้าราชการที่ดีและมีความก้าวหน้าในอาชีพการงานของตน มีลักษณะเป็นคำสอนที่มุ่งเน้นให้ข้าราชการใช้เป็นหลักยึดเหนี่ยวในการประพฤติปฏิบัติตน และปฏิบัติงานโดยมีความมุ่งหมายในการเสริมสร้าง และปรับเปลี่ยนนิสัยของบรรดาข้าราชการ ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงถือว่าเป็น “ผู้ปฏิบัติที่แทนพระราชา” โดยเฉพาะอย่างยิ่งบรรดาข้าราชการหัวเมือง ซึ่งต้องทำหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณอย่างดีที่สุดโดยพระโอวาทที่ทรงให้นี้มีเนื้อหาสาระประกอบด้วย

๑. การอธิบายความหมายและสร้างความตระหนักให้แก่ผู้เป็นข้าราชการ

โดยทรงย้ำเป็นอย่างยิ่งว่า “ผู้ที่เป็นข้าราชการก็คือผู้ที่พระเจ้าแผ่นดินได้ทรงเลือกสรรยกย่องให้เป็นผู้ช่วยว่าราชการ”^{๒๓}

๒. ความมุ่งหมายของการทำหน้าที่ข้าราชการ

ทรงจำแนกออกเป็น ๓ ประการคือ

๑. ที่จะให้คนทั้งหลายในพระราชอาณาจักรอยู่เย็นเป็นสุขและเป็นปกติมิให้เบียดเบียนซึ่งกันและกันประการ ๑

๒. ที่จะให้พระราชอาณาจักรเจริญสมบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ และสิ่งซึ่งเป็นเครื่องเกื้อกูลแก่ความสุขสำราญของคนทั้งหลายประการ ๑

๓. ที่จะป้องกันและรักษาความเป็นอิสภาพของพระราชอาณาจักร กล่าวคือ ที่จะให้พระราชอาณาจักรนี้คงอยู่ในความปกครองของพระเจ้าอยู่หัวมิให้ชาติอื่นมาแย่งได้ประการ ๑

ทรงอธิบายสรุปความมุ่งหมายทั้ง ๓ ประการไว้ว่า

“ที่จะเรียกว่าราชการ รวมอยู่ในใจความมุ่งหมาย ๓ ประการที่อธิบายมานี้ ผู้ที่ทำราชการ ไม่ว่าจะทำในตำแหน่งหรือหน้าที่มีบรรดาศักดิ์ใหญ่่น้อยเพียงใด ย่อมทำราชการเพื่อประโยชน์ ๓ ประการนั้น ราชการที่แบ่งเป็นหลายกระทรวง เช่นเป็นฝ่ายทหารบ้าง ฝ่ายพลเรือนบ้าง ก็ดีหรือที่แบ่งต่างกันเป็นฝ่ายธุรการและตุลาการก็ดี หรือที่แบ่งเป็นพนักงานมีหน้าที่ต่างกันก็ดี ลักแต่ว่าเป็นสาขาแบ่งหน้าที่กันทำ เพื่อความสะดวกของราชการ แต่เมื่อรวมลงก็คงเพื่อประโยชน์ของราชการที่มีใจความ ๓ ประการดังจำแนกมานั้น”^{๒๔}

^{๒๓} สมเด็จพระบรมราชาธิบดีจักรพรรดิ, โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

^{๒๒}

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, ๒.

๓. การเสริมสร้างลักษณะนิสัยที่ข้าราชการควรยึดถือ

โดยทรงให้ความเชื่อตรงกับหลักยึดหรืออรรถาัย ๓ ประการ คือ

๑. ความเชื่อตรง ประกอบด้วย

ความเชื่อตรงต่อราชการ ซึ่งทรงอธิบายไว้ว่า

“ความเชื่อตรงต่อราชการ คือความปลงใจและประพฤติโดยมุ่งหมาย มั่นคงให้การทั้งปวงอันอยู่ในหน้าที่ของตนหรือที่ตนพึงจะกระทำได้ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์ของราชนั้นแหละชื่อว่าความเชื่อตรงต่อราชการ

“เมื่อว่าด้วยความประพฤติในความเชื่อตรงต่อราชการนั้นก็คือที่จะคิดหรือทำการอันใดต้องเพ่งต่อประโยชน์ของราชการกล่าวคือ ความสุขสำราญของมหาชนทั่วไป ความเจริญของบ้านเมืองและความป้องกันรักษาอิสรภาพของพระราชนาจักรเป็นใหญ่ยิ่งกว่าประโยชน์ตนหรือประโยชน์เอกชนอื่นๆ และพึงระวังอย่าให้ความคิดและการที่กระทำเป็นเครื่องเสื่อมเสียประโยชน์ของราชการที่ว่านี้ได้เป็นอันขาด”^{๒๕}

ความเชื่อตรงต่อหน้าที่ ทรงอธิบายไว้ว่า

“ความเชื่อตรงต่อหน้าที่นั้น คือ เมื่อตนได้รับราชการในหน้าที่ใดต้องตั้งใจทำให้ราชการในหน้าที่ของตนเป็นอย่างดีที่สุดที่จะเป็นได้ถึงว่าจะเป็นความลำบากยากเหนื่อยแก่ตนเพียงไรหรือแม้ที่สุดจะต้องเข้าไปใกล้ต่ออันตรายเท่าใดก็ไม่ละทิ้งหน้าที่และไม่ปล่อยให้ราชการในหน้าที่ของตนเสื่อมเสีย นี่แหละชื่อว่าความเชื่อตรงต่อหน้าที่”^{๒๖}

สมเด็จพระยาตำรงราชานุภาพยังได้ทรงจำแนกเรื่องความเชื่อตรงต่อหน้าที่ออกเป็น ๓ ประการ โดยทรงอธิบายดังนี้

หน้าที่ในตำแหน่งนั้น คือ หน้าที่เฉพาะตำแหน่งของตนในราชการ เช่น ตนเป็นพนักงานคลัง ย่อมมีหน้าที่ในการทำบัญชีและรับเก็บจ่ายเงินหลวง

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, ๓.

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, ๓.

การเหล่านี้เป็นหน้าที่ของตน โดยเฉพาะผู้มีตำแหน่งอยู่ในพนักงานใดต้องถือว่าหน้าที่ของตนในพนักงานนั้นเป็นสำคัญ

ยังหน้าที่ที่เป็นข้าราชการนั้น คือ หน้าที่อันร่วมกันในข้าราชการทั้งปวง เช่น เวลาที่มีราชการสำคัญเกิดขึ้นก็ดี หรือมีราชการหนักหนาเกิดขึ้น แต่หากราชการนั้นอยู่ในตำแหน่งของผู้อื่นก็ดี การเหล่านี้ย่อมเป็นราชการ แม้มิใช่ราชการในแผนกของตนก็ต้องเอาใจใส่ช่วยทำโดยกำลังตามหน้าที่ของข้าราชการ จะต้องช่วยราชการอย่าเพิกเฉยเสีย โดยถือว่ามิใช่ราชการในตำแหน่งของตนนั้นไม่ได้

ส่วนหน้าที่ของข้าแผ่นดินนั้น คือ รักษาความประพฤติของตนให้เป็นไปโดยชอบด้วยพระราชกำหนดกฎหมาย ซึ่งบังคับให้คนทั้งหลายประพฤติทั่วกัน คือ ที่มีให้เบียดเบียนกัน เป็นต้น ต้องเข้าใจว่าบรรดาคนทั้งหลายถึงต่างกัน โดยยศฐานันดรศักดิ์สูงเพียงใด นอกจากพระเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวแล้วก็ยอมนับว่าเป็นข้าแผ่นดินด้วยกันทุกคน มีหน้าที่ในส่วนที่เป็นข้าแผ่นดินเป็นอย่างเดียวกันทุกคน

ความซื่อตรงต่อตำแหน่ง ทรงอธิบายไว้ว่า

ความซื่อตรงต่อตำแหน่งนั้น คือ “...ต้องเข้าใจว่าผู้ที่เป็นข้าราชการมีตำแหน่งย่อมเป็นผู้ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงชุบเลี้ยง โดยได้เลือกสรรเห็นว่าเป็นผู้มีคุณวุฒิและความดียิ่งกว่าคนทั้งหลายเป็นอันมาก ทั้งประกอบด้วยความสัตย์และสุจริตควรเป็นที่เชื่อถือแล้ว จึงได้โปรดตั้งแต่งให้มีอำนาจและหน้าที่ในราชการเพราะฉะนั้นผู้เป็นข้าราชการ เมื่อรู้สึกอยู่เช่นนี้ต้องประพฤติตนให้อยู่ใน:-

ความซื่อสัตย์ คือ พุดหรือทำอะไรให้เป็นที่ยุติเชื่อถือได้แน่นอนไม่ปิดโป้
โลเลประการ ๑

อยู่ในความสุจริต คือ ไม่ฉ้อราษฎร์บังหลวงคดโกงผู้หนึ่งผู้ใดประการหนึ่ง ๑ และต้องประพฤติกิริยา และวาจาให้เป็นผู้ดีอันสมกับตำแหน่งนั้น ความซื่ออย่าหลงเข้าใจว่าการที่พุดจา หรือทำท่าทางวางโตให้คนเห็นว่าเป็นขุนนางนั้นเป็นการสมควรแก่กิริยาวาจาของผู้ที่เป็นข้าราชการ ผู้ประพฤติเช่นนั้นไม่มีใคร

ชมว่าเป็นผู้ดี อันกิริยาและวาจาของผู้ดีนั้น คือกิริยาและวาจาซึ่งไม่มีผู้ใดติเตียน คือ พุดกับใครก็ให้ถูกหูเขา กิริยาอาการของตนที่ประพฤติต่อใครก็อย่าให้เข้เป็น ที่รังเกียจ นั้นแหละคือวาจาและกิริยาของผู้ดี”^{๒๓/}

๒. ความอดุสสาหะ

ทรงให้ความหมายของความอดุสสาหะไว้ว่า คือ “ความประพฤติที่กระทำ การงานอันเป็นหน้าที่ของตนให้เสื่อม คือ อย่าทำการแต่พอจูงใจชั่วครั้งหนึ่งคราว หนึ่งแล้วหน่ายเหนื่อยไปเสีย อย่าทำการโดยมั่งง่าย และที่สุดอย่าเกียจคร้านนี้แหละชื่อว่าความอดุสสาหะ”^{๒๔} โดยจำแนกประเภทของความอดุสสาหะได้ ๓ ประการคือ

ความอดุสสาหะแสวงหาความรู้

หมายถึง ความรู้ที่บุคคลซึ่งรับราชการอยู่ตามหัวเมือง ต้องยึดถือเป็นหลักสำคัญ ๓ อย่าง คือ

๑. ความรู้ท้องที่ที่ตนไปอยู่รับราชการ คือ ต้องมันเี่ยวเตรให้รู้จัก ภูมิลำเนาท้องที่ทั่วไป และให้รู้จักคุ้นเคยกับผู้คนพลเมือง ซึ่งอาศัยอยู่ในท้องที่ เหล่านั้นให้กว้างขวาง

๒. รู้ทุกข์สุขของผู้คนพลเมืองในท้องที่เหล่านั้นคือ ต้องหมั่นสดับ ตรีบฟังให้รู้ว่าผู้คนพลเมืองรู้สึกว่ามีคามทุกข์สุขอยู่ประการใด

๓. รู้กิจธุระอันเป็นหน้าที่ของตน กล่าวคือ แบบแผนหรือกฎหมาย อย่างธรรมเนียมที่ตนต้องใช้ต้องทำในหน้าที่สิ่งที้อยู่แล้ว หมั่นตรวจตราอย่าให้ หลงลืม สิ่งที่ยังไม่รู้คือ แบบแผนอย่างธรรมเนียมและกฎหมายที่ตั้ง และมีขึ้น ใหม่บรรดาเกี่ยวข้องกับหน้าที่ของตนจะต้องเอาใจใส่ศึกษาให้รู้ไว้^{๒๕}

ทรงสรุปว่าความรู้ทั้ง ๓ ประการที่กล่าวถึงนี้เป็นเรื่องสำคัญที่ข้าราชการ จะต้องอดุสสำหรับชวนขยายให้เกิดขึ้นแก่ตนอย่างมากที่สุดเท่าที่จะกระทำได้

^{๒๓/} เรื่องเดียวกัน, ๔-๕.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, ๕.

^{๒๕} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย. (พระนคร:โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๓๔), ๖.

ความอุตสาหะทำงาน

ทรงอธิบายว่า หมายถึง “ความตั้งใจทำงานอันเป็นหน้าที่ของตนให้สำเร็จตลอดโดยอย่างดีและเร็วที่สุดที่จะทำได้ ความประพฤตินี้คือการงานอย่างใดเป็นกิจธุระในหน้าที่ของตน ต้องตั้งใจทำให้เป็นอย่างดีที่สุดที่จะทำได้ ทำแล้วต้องพิจารณาว่า ถ้าเห็นว่ายังขาดตกบกพร่องอยู่ในที่ใดอย่างใด ต้องแก้ไขทำให้บริบูรณ์ อย่างมักง่าย ความมักง่ายนั้นคือ ทำสักแค่พอให้รู้สึกว่าได้ทำแล้วไม่พิจารณาว่าทำเช่นนั้นจะเป็นประโยชน์แก่การที่ทำหรือไม่ ยกตัวอย่างดังเช่นนายอำเภอ เมื่อรู้ข่าวว่าเกิดโจรผู้ร้ายเป็นแต่สั่งไปแต่ให้กำนันจับ ไม่พิจารณาถึงการทำจับจะกุมจะควรวางการอย่างไร หรือจะให้ผู้ใดไปทำการอย่างใดที่จะให้ได้ตัวผู้ร้าย และพยานหลักฐานไป มัวพอใจเสียว่าได้สั่งไปแล้วเป็นได้ทำการตามหน้าที่แล้วเช่นนี้ เรียกว่ามักง่ายสาธกให้เห็นเป็นตัวอย่าง จะทำการให้ดีต้องพิจารณาหาความสำเร็จของการนั้นเป็นใหญ่จะกล้าพอให้พ้นไปแล้วและซัดกายหลังแต่ว่าได้สั่งแล้วหรือบอกแล้วนั้นไม่ได้

อีกประการ ๑ อย่าผัดเพี้ยนตนเอง การอย่างใดควรจะทำให้สำเร็จได้ในเวลาเช้า อย่ารอไปทำให้สำเร็จต่อเวลาเย็น การสิ่งใดควรสำเร็จได้ในเวลาเย็น อย่าผัดไปทำต่อรุ่งเช้าเมื่อว่าโดยย่อให้ตั้งใจอุตสาหะอย่าให้มีธุระอย่างหนึ่งอย่างใด ซึ่งอาจจะทำให้สำเร็จได้ค้างคั่งอยู่ นี่คือการความอุตสาหะกระทำการ”^{๓๐}

ความอุตสาหะระวังการงาน

ทรงให้ความหมายว่า หมายถึง “ความหมั่นตรึงตรองคิดอ่านการในหน้าที่ของตน ถ้าคิดเห็นว่าทำอย่างใดการงานจะดีขึ้น แม้การนั้นอยู่ในอำนาจตนจะทำได้ก็ต้องทำ ถ้าเป็นการเหนืออำนาจตนก็รีบบอกและหารือต่อผู้ใหญ่เหนือตัว เพื่อที่จะให้ราชการในหน้าที่ของตนดียิ่งขึ้นอย่าง ๑ หมั่นไปตรวจตราการอันอยู่ในปกครองหรือหน้าที่ของตนเสมอเมื่อเห็นความเสื่อมเสียอย่างใดจะเกิดขึ้น ถ้าพอจะแก้ไขได้ต้องรีบแก้ไข ถ้าเหลือกำลังและอำนาจที่จะทำได้ ก็เหลือกำลังและอำนาจที่จะทำได้ ก็ควรรีบรายงานต่อผู้ใหญ่ และคอยตักเตือนท่านอย่างนอบน้อมใจ

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, ๖-๗.

อย่าง ๑ และเมื่อรู้เห็นว่าการงานอันใดจะมีมาถึงหน้าที่ตนในเบื้องหน้าต้องเตรียมไว้ให้พร้อม เมื่อการนั้นมีมาถึงให้ได้ทำการนั้นได้ทันท่วงทีอย่าง ๑

ความข้อยกตัวอย่าง ดังผู้ที่เป็นนายอำเภอคนใดในปีฝนน้อยคิดปรารภถึงไรนาเห็นว่า น้ำจะไม่นองทุ่งนานพอเลี้ยงต้นข้าวในนาของราษฎร ก็ออกตรวจตรานับหมายห้วยคลองเสียแต่เวลาแรกน้ำไหลเข้าทุ่งและสั่งกำนันผู้ใหญ่บ้านให้แนะนำราษฎรให้เตรียมการไว้ ครั้นเมื่อเห็นน้ำไหลกลับออกจากทุ่งเสียก่อนฤดูกาล ก็ประกาศป่าวร้องให้ราษฎรลงทํานบปิดน้ำไว้ได้ทันท่วงที ไม่ให้นาเสียอย่างนี้เรียกว่านายอำเภอคนนั้นอุทิศสาธารณะการโดยถูกต้องอย่าง ๑

การงานต่างๆ ที่ต้องตรวจต้องเตรียมระวังไว้ก่อนมีอยู่เป็นอันมาก ความอุทิศสาธารณะที่ควรตรวจตราและตรึตรองระวังการในหน้าที่ที่จะมีเช่นนี้เป็นการสำคัญอย่าง ๑”^{๓๑}

๓. ความอารี

ทรงให้ความหมายของความอารีไว้ว่า คือ “ความประพฤติตนโดยไมตรีจิตให้เป็นที่ยอมรับของผู้อื่น ความอารีนี้เป็นอรรถาัยสำคัญ ซึ่งผู้ไปรับราชการอยู่ตามหัวเมือง จะต้องพากเพียรประพฤติ เพราะเป็นทางที่จะให้บังเกิดความดีได้ยิ่งกว่าอย่างอื่น”^{๓๒} โดยจำแนกประเภทของความอารีเป็น ๓ ประการ คือ

ความอารีต่อผู้ใหญ่

หมายถึง ความอารีต่อผู้ใหญ่ นั้น ผู้ใหญ่คือผู้ที่เป็นหัวหน้าของตนในตำแหน่งและแผนการงานนั้นๆ ตนเป็นผู้ช่วยควรมีความเคารพด้วยกิริยาและวาจา แม้ลับหลังก็อย่าได้แสดงความหมิ่นประมาทลบหลู่ด้วยประการใด อีกประการ ๑ ต้องตั้งใจช่วยเหลือกิจธุระในหน้าที่ของผู้ใหญ่โดยสุจริต และเต็มกำลังตน และต้องกระทำตามบังคับคำสั่งของผู้ใหญ่ อย่าดื้อดองโดยทูลิฎฐิมานะ นี้แหละชื่อว่าความอารีต่อผู้ใหญ่ การที่ประพฤติอารีต่อผู้ใหญ่ย่อมมีคุณแก่ตัวหลายประการ เพราะผู้ใหญ่ย่อมมีความรู้ และความคุ้นเคยในแบบแผนการรายงานมามากกว่าผู้น้อย ถ้าเขามีไมตรีจิต เขาย่อมบอกเล่าสั่งสอนแบบแผน

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, ๓-๔

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, ๔.

และจะให้ผู้หนึ่งมีความรู้เป็นคุณสมบัติยิ่งขึ้น อีกประการ ๑ ถ้าผู้ใหญ่ยกย่องสรรเสริญ ก็ย่อมเป็นประโยชน์ในทางความดีของผู้หนึ่งด้วย ความที่ว่ามาในข้อนี้ควรเข้าใจว่าบรรดาผู้ที่มีอำนาจและหน้าที่เหนือตัวเรา แม้มิใช่ผู้ที่อยู่ยอดในที่นั้น ก็ถือว่าเป็นผู้ใหญ่อันควรเคารพด้วยประการทั้งปวง^{๓๓}

ความอารีต่อผู้เสมอกัน

หมายถึง ความอารีต่อผู้เสมอกันนั้น หมายถึงความว่าข้าราชการในแผนกเดียวกันก็ดี หรือต่างหมู่ต่างกองต่างแผนกกันก็ดี บรรดาที่เราไม่ได้อยู่ในบังคับเขา และเขาไม่ได้อยู่ในบังคับเรา หมายถึงความกล่าวในที่นี้ว่า เป็นผู้ที่เสมอกัน ความคบค้าสมาคมมีเพื่อนฝูงชอบพอกันมากย่อมเข้าใจอยู่ด้วยกันแล้วว่า ดีกว่าที่ประพฤติตัวคับแคบ แต่ยังไม่สำคัญเท่าระวังอย่าให้เป็นที่ยเกลียดชังของเพื่อนข้าราชการ เพราะถ้าไม่มีใครเกลียดชังแล้ว ก็จะมีแต่ผู้ที่ชอบพอ แม้มีมากก็น้อย ก็ย่อมเป็นคุณแก่ตัว หนึ่งความชอบกันก็ดี ความชังกันก็ดีอาจจะมีได้ทั้งในส่วนตัว คุณโทษพอประมาณ ไม่เหมือนชอบและชังกันในราชการ ถ้าข้าราชการในที่ใดปรองดอง โดยชอบพอช่วยอุดหนุนกันในราชการทุกหน้าที่ ความเจริญย่อมมีแก่ราชการในที่นั้นและบรรดาข้าราชการในที่นั้นก็ย่อมได้รับความชอบและความดีด้วยกันโดยง่าย ถ้าหากว่าข้าราชการในที่ใดถือตัวเป็นต่างพวกต่างเหล่า เป็นเราเป็นเขา ไม่ประนีประนอมอุดหนุนต่อกัน ความวิวาทเกี่ยงแย่งคงเกิดขึ้นในที่นั้น พาให้เสื่อมเสียราชการ และเสียประโยชน์ทางความชอบความดีของข้าราชการในที่นั้นด้วยกันทั้งสิ้น เป็นความจริงดังนี้ เพราะฉะนั้น ผู้ใดกระทำการเพื่อความดี จำต้องตั้งใจรักษาความสามัคคีจึงมาก และความประพฤติที่จะรักษาความสามัคคีนั้นเป็นสำคัญก็คือ รู้จักอดกลั้นโทษะ อย่าโกรธง่ายนัก

ประการ ๑ รู้จักผ่อนผันเอาใจผู้อื่นประการ ๑ ความประพฤติตนให้เป็นไปในความสามัคคีกับเพื่อนราชการนี้แหละจัดว่าเป็นความอารีต่อผู้ที่เสมอกัน^{๓๔}

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, ๙.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, ๙-๑๐.

ความอารีต่อผู้น้อย

ทรงให้คำอธิบายไว้ว่า หมายถึง “ความประพฤติโอบอ้อมอารีต่อข้าราชการและราษฎรที่อยู่ในบังคับปกครองของตนให้มีความนิยมนับถือ

ความอารีต่อผู้น้อยนั้น นับเบื้องต้นแต่ข้าราชการหรือเสมียนพนักงานและกำนันผู้ใหญ่บ้านที่อยู่ในบังคับของตน ต้องบังคับบัญชาว่ากล่าวด้วยกิริยาวาจาอันสุภาพ อย่าดุร้ายหยาบคาย ประการ ๑ ต้องเอาใจใส่ในทุกข์สุขของเขา ให้เขาแลเห็นว่า เราย่อมแลเห็นอกผู้น้อย ประการ ๑ และต้องเป็นธุระแนะนำสั่งสอนผู้น้อยให้เข้าใจรู้จักการงานในตำแหน่งและหน้าที่ของเขา ประการ ๑ นี้ชื่อ ว่าความอารี แต่จะหลงอารีเลยไปจนปล่อยให้ผู้้น้อยเกียจคร้านหาแต่ความสบายไม่ทำการงานนั้นไม่ได้ ความหลงอารีเช่นนั้นแม้บางทีจะเป็นที่ชอบใจของผู้น้อยไม่ช้าก็จะพากันมีความผิด เพราะการงานในหน้าที่จะเสื่อมเสียไปทั้งสิ้น เพราะฉะนั้น ในส่วนการงานต้องบังคับบัญชาให้ทำตามหน้าที่ เอาการงานเป็นใหญ่ ถ้าจะหาอุบายอย่างใดที่จะให้ผู้้น้อยทำการให้แข็งแรง ไม่มีอุบายอย่างอื่นจะดีกว่าที่เอาตัวของเราออกหน้าทำการให้เขาเห็นเป็นตัวอย่างว่าเราต้องการให้เขามีความอุสาหะเท่าใด ตัวเราเองก็ย่อมมีความอุสาหะเท่านั้นเหมือนกัน นี่เป็นอุบายอย่างดีไม่มีอย่างอื่นสู้ ถ้าผู้ใหญ่เกียจคร้านเสียเองแล้ว ถึงจะขู่เชิญประการใด ก็ยากที่จะให้ผู้้น้อยหมั่นทำการงานได้

ที่ว่ามานี้เป็นส่วนความอารีต่อข้าราชการผู้น้อย ซึ่งอยู่ในบังคับแต่ความอารีที่เป็นยอดของความอารีทั้งปวงนั้น คือ ความอารีต่อราษฎรกล่าวคือ ประพฤติให้ราษฎรที่อยู่ในความปกครองของตน มีความนิยมนับถือใคร่นับถือ นี่เป็นความอารีที่อาจจะมีผลในทางความดีได้ยิ่งกว่าอย่างอื่น

ในข้อความนี้มีเรื่องเป็นสุภาษิต ซึ่งเคยได้ยินมาแต่ก่อนเรื่องหนึ่งว่า ผู้สำเร็จราชการเมืองคนหนึ่ง ซึ่งเป็นข้าราชการผู้ใหญ่ได้รับราชการมาช้านานจนแก่ชรา ป่วยจวนจะถึงแก่กรรม จึงเรียกบุตรชายเข้าไปสั่งสอนว่า “เจ้าจะรับราชการต่อไปในเมืองนี้ จะต้องประพฤติตัวให้เป็นที่พอพระราชหฤทัยของพระเจ้าอยู่หัว ประการ ๑ ให้เป็นที่พอใจของท่านเสนาบดีที่บัญชาการหัวเมืองประการ ๑ และประพฤติตัวให้เป็นที่พอใจของราษฎรพลเมืองด้วยประการ ๑ แต่ที่พระเจ้าอยู่หัวจะโปรดปรานก็ดี หรือท่านเสนาบดีจะรักใคร่ก็ดี ไม่สำคัญเท่าราษฎรรัก เหตุว่าถ้า

ราษฎรพลเมืองรักแล้ว พระเจ้าอยู่หัวก็ทรงชุบเลี้ยง ถ้าพระเจ้าอยู่หัวทรงชุบเลี้ยงแล้ว ท่านเสนาบดีก็คงกรุณา แต่ถ้าหากว่าทำให้ราษฎรพากันเกลียดชัง ทราบถึงพระเนตรพระกรรณเมื่อใด พระเจ้าอยู่หัวก็คงจะไม่ทรงชุบเลี้ยงให้เจ้าบังคับราชการบ้านเมืองต่อไป ”

คำสั่งสอนนี้เป็นสุภาษิตอย่างดีและเป็นความจริงอันพึงถือเป็นคติได้ เพราะบรรดาข้าราชการที่มีหน้าที่ปกครองราษฎร ถ้าประพฤติตนให้เป็นที่ยอมรับนับถือของราษฎรได้แล้วจะบังคับบัญชาว่ากล่าวราษฎร ราษฎรย่อมเชื่อถ้อยฟัง คำนิยมยอมกระทำตามบังคับบัญชาและช่วยเป็นหู เป็นตา เป็นกำลังของผู้นั้นในหน้าที่ทั้งปวง ราชการในหน้าที่ของผู้นั้นก็ย่อมจะสำเร็จและเรียบร้อยสะดวกดี ผู้นั้นก็ย่อมจะได้รับความชอบ ความดี และเป็นທີ່พระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณา เพราะเหตุที่ทำให้ราชการเรียบร้อยสะดวกดีได้ดังพระราชประสงค์

ความที่ว่่ามานี้ ถ้าผู้ใดจะหาตัวอย่างดูในเวลานี้ก็พอจะดูได้ ไม่ว่าตำบลใด หรืออำเภอใด แม้แลที่ สุดหัวเมืองใดถ้าการในท้องที่เรียบร้อยเจริญดี สืบไปคงได้ ความว่า เพราะผู้ปกครองที่นั้นๆ ได้ประพฤติตนได้เป็นที่ยอมรับนับถือของราษฎร ในท้องที่ ราษฎรมีความรักใคร่เชื่อถือ การในท้องที่จึงเป็นที่เรียบร้อย หรือ พิจารณาในส่วนตัวคน ถ้าได้ยึดถือคติศัพท์ที่เลื่องลือเกียรติคุณของผู้ใด จะเป็น ข้าราชการเทศาภิบาลก็ดี ผู้ว่าราชการเมืองก็ดี กรมการเมือง หรือกรมการอำเภอ ก็ดี สืบไปคงได้ความว่า เพราะผู้นั้นมี ความโอบอ้อมอารีต่อราษฎรเป็นคุณสมบัติ เบื้องต้นคนทั้งหลายจึงได้ชอบชมเชยเลื่อง ถ้าจะว่าด้วยความชอบความดีที่ได้จาก ผู้ใหญ่ เช่นเสนาบดีที่บัญชาการกระทรวง ที่มีอำนาจอาจจะยกย่องข้าราชการ หัวเมืองได้โดยหน้าที่นั้น เมื่อท่านเสนาบดีจะยกย่องผู้ใด แม้ต้องพิจารณาด้วย เหตุอย่างอื่น คือพิจารณาห้สติปัญญาสามารถของผู้นั้นเป็นต้นด้วยก็ดี แต่ท่าน ย่อมถือเอาเกียรติคุณของผู้นั้นในข้อที่ราษฎรรักใคร่นับถือเป็นสิ่งสำคัญในการที่ จะยกย่อง เพราะเหตุทั้งปวงดังอธิบายมานี้ จึงว่าความอารีต่อราษฎรเป็นยอด ของความอารีทั้งปวง

ความอารีต่อราษฎร ไม่ใช่ความประพฤติที่จะทำได้โดยยาก เพราะ ธรรมดาราชกรย่อมอยากได้ผู้ปกครองที่ดีอันเป็นที่พอใจของตนอยู่เสมอ ดูจว่า คอยรักใคร่นับถืออยู่แล้ว ถ้าผู้ปกครองกระทำให้ราษฎรเห็นว่าเป็นผู้ควรนับถือ

แล้ว ก็จะทำให้รักใคร่นับถือโดยพลัน ความประพฤติซึ่งจะเป็นเครื่องจูงใจราษฎรให้นับถือนั้น เป็นลัทธิอยู่ในข้อความเหล่านี้ คือ

ข้อ ๑ ต้องมีความพอใจรู้จักกับราษฎรไม่เลือกหน้า มีเวลาไปเที่ยวเยี่ยมตามบ้านเรือนราษฎรเนื่อง ๆ และเปิดโอกาสให้ราษฎรมาพบปะตนได้โดยง่าย

ข้อ ๒ ราษฎรโดยมากโดยเฉพาะที่เป็นชาวบ้านป่าเมืองไกลมักมีความคิดความนิยมจากเพศวิสัยของเขาที่มีสืบมาในภูมิลำเนาที่นั้นๆ เราต้องเอาใจใส่ในประเพณีและความนิยมของเขา ไม่ควรพูดหรือทำให้ราษฎรขัดใจโดยไม่จำเป็น

ข้อ ๓ จะบังคับบัญชาให้ราษฎรประพฤติอย่างไรก็ดี หรือให้กระทำการอย่างไรก็ดี ต้องเอาเป็นธุระชี้แจงให้ราษฎรเข้าใจประโยชน์แห่งการนั้น ๆ

ข้อ ๔ ในการงานทั้งปวงที่บังคับบัญชา ต้องเอาเป็นธุระระวังอย่าทำให้ราษฎรต้องได้รับความลำบากเดือดร้อนโดยไม่จำเป็น

ข้อ ๕ ต้องประพฤติตัวของตัวให้เที่ยงตรงเป็นกลางในระหว่างราษฎร ผู้ผิดต้องทำตามผิด ผู้ชอบต้องอุดหนุนตามความชอบ อย่าให้เขาเห็นว่าลำเอียงหรืออ่อนแอ

ข้อ ๖ ในคำพูดก็ดี หรือความประพฤติตนก็ดี ต้องรักษาความสัตย์ความจริง อย่าให้ราษฎรเห็นความเท็จ หรือความเหลวไหลที่ในตัวเองได้เป็นอันขาด

ข้อความทั้ง ๖ ข้อนี้ ถ้ารวบรวมใจความลง ก็คงในความประพฤติให้ราษฎรเชื่อถือถือว่าเราเป็นผู้มีสัตย์มีธรรมปกครองโดยมีน้ำใจรักใคร่ราษฎร ราษฎรก็เป็นธรรมดาที่ต้องมีความนิยมนับถือเราอยู่เอง”^{๓๕}

ความอารีต่อผู้น้อยโดยเฉพาะกับราษฎรนั้น สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงเน้นย้ำเป็นพิเศษโดยทรงอธิบายความไว้อย่างละเอียด ทั้งนี้เพราะเป็นเรื่องที่ราษฎรได้รับความเดือดร้อนและมีฎีการ้องเรียนมากที่สุดโดยเฉพาะอย่างยิ่งบรรดาข้าราชการหัวเมือง เช่น กรณี เจ้าเมืองนครราชสีมาที่สั่งประหารชีวิตคนและลงโทษด้วยวิธีการรุนแรงโดยการสั่งตัดมือหรือกรณีพระยาวิเชียรคีรี(เถี่ย

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, ๑๐-๑๔.

น(เส่ง)เจ้าเมืองสงขลาได้สั่งลงโทษต่อผู้ขัดคำสั่งโดยการโบยและสั่งจำคุก^{๓๖} กรณีการปกครองโดยขาดหลักเมตตาและความอารีนี้สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเห็นว่าเป็นเรื่องไม่ควรปฏิบัติอย่างยิ่งสำหรับข้าราชการโดยทรงถือว่า“ยิ่งเป็นผู้ใหญ่มากขึ้นเท่าใดยิ่งต้องมีความอารีอยู่ในจิตใจและพึงใช้ความอารีเป็นให้เป็นที่รักใคร่ของคนทั่วไป^{๓๗}”

โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งทรงแนะนำและสั่งสอนเชิงอธิบายให้ข้าราชการยึดถือปฏิบัตินั้นนอกจากเป็นการเชิญชวนหรือแนะนำให้ปฏิบัติตามโดยความสมัครใจแล้วยังมีการระบุถึงข้อห้ามที่ข้าราชการไม่ควรประพฤติปฏิบัติอย่างยิ่งไว้อย่างชัดเจนดังปรากฏเนื้อความ ดังนี้

ข้อห้ามสำหรับข้าราชการ

ทรงอธิบายไว้เป็นข้อๆ ได้แก่

ข้อ ๑ เสียสัตย์ คือ จงใจแสดงความเท็จ ถ้าปดผู้ใหญ่หรือพูดไม่จริงในราชการเขาจับได้ต้องมีโทษถึงต้องออกจากราชการ ถ้าปดผู้น้อย ไม่มีใครนับถือเชื่อฟังตัวต่อไปเป็นอันหมดอำนาจ

ข้อ ๒ เสียสุจริต คือ คดโกงฉ้อราษฎร์บังหลวงและรับสินบนเป็นต้น ความประพฤติเช่นนี้ เขาจับได้เมื่อใดเป็นต้องโทษ

ทรงอธิบายว่า “ความ ๒ข้อที่ว่มานี้ เป็นความประพฤติที่มีความผิดมาก ถ้าผู้ใดประพฤติมักจะหมดช่องทางที่จะได้ดีในราชการต่อไป เพราะฉะนั้นควรระวังจงมาก”

ข้อ ๓ ความเกียจคร้าน คือ ละเลยราชการในหน้าที่ของตนหรือตั้งดังไปชั่วเล่นหนึ่งแล้วก็เนือยไปเสีย หรือทำการแะช้าไม่รู้แล้วและมักง่าย ความประพฤติเช่นนี้พาให้การเสีย มักต้องออกจากตำแหน่งแม้ไม่มีความผิดอย่างอื่น

ข้อ ๔ ทำการรุนแรงเกินไป คือ ตั้งใจจะทำให้ราชการดี แต่ไม่พิจารณาถึงประโยชน์ของราชการ ที่จะใดเสียโดยจริงมีตัวอย่างดังเช่นเก็บภาษีอากรในเวลา

^{๓๖} เตช บุญนาคน, การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๕๘ ๒๘.

^{๓๗} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์ ๑๕๒.

ราชรถคนไม่มีทรัพย์จะเสีย หรือกะเกณฑ์ราษฎรโดยไม่เอาใจใส่ต่อความรู้สึก
สุขทุกข์ของเขาเป็นต้น ความประพฤติแบบนี้ย่อมกระทำให้เกิดความเดือดร้อน
ทั่วหน้า อาจจะพาให้เกิดเหตุร้ายอย่างต่ำก็ให้ราษฎรมีความเกลียดชังตนจะทำการ
อันใดต่อไปจะสำเร็จได้โดยยาก

ข้อ ๕ ถือเรื่อเรื่อ คือ ชอบถือตัวเป็นก๊กเป็นเหล่าชอบทำการแต่กับคน
ซึ่งเป็นพวกของตัวเอง รังเกียจคนอื่น ๆ ความประพฤติเช่นนี้ทำการกับใครไม่ได้ยึด

ข้อ ๖ ใจเบา คือ เชื่อง่ายๆ ไม่หนักแน่น ความประพฤติเช่นนี้ตัวมักทำตัว
เองให้ได้ความเดือดร้อน เพราะคนที่ทำราชการโดยเฉพาะที่มีตำแหน่งเป็นผู้ใหญ่
นั้น คนพาลมักชอบประจบประแจงยอส่งเสริมให้ทำการโดยโง่เขลาบ้าง โดยชอบ
บ้าง ตามปรารถนาของเขาบางทีเพื่อที่เขาจะแสวงหาผลประโยชน์ในทางลับลี้
หรือบางทีเพื่อให้ผู้นั้นถึงความเสียหายลงไปเอง ถ้าผู้ใดหลงเชื่ออย่างๆ ก็ไม่มีใครพ้น
กลอุบายของคนพาล เพราะฉะนั้นต้องระวังตริตรองอย่าให้พลาดไปในทางใจ
เบา

ข้อ ๗ ใช้ทรัพย์เกินกำลัง คือ ไม่ระวังในการใช้จ่ายทรัพย์ของตนใช้ทรัพย์
เปลืองไปจนเกินกำลัง ความประพฤติเช่นนี้เป็นทางที่ให้เกิดความทุกข์ และเป็น
ช่องที่จะพาไปสู่ความเสื่อมเสีย เพราะถ้าต้องเป็นหนี้สินเขาลงในหนี้สิน ถึงคนมี
ตำแหน่งและอำนาจในราชการ ก็จะต้องตกอยู่ในอำนาจของเจ้าหนี้ เจ้าหนี้
อาจจะรบกวนกระทำการให้เสื่อมเสียเกียรติยศ หรือแม้ไม่มีผู้ใดเป็นเจ้าหนี้
ความทุกข์ที่เกิดจากความขัดสนก็อาจจะพาตนไปสู่ทางทุจริต หรือมิฉะนั้นก็ต้อง
จำเป็นจำต้องออกจากตำแหน่งและหน้าที่ในราชการได้ เพราะฉะนั้น การใช้จ่าย
ทรัพย์ของตนเป็นการที่ระวังอย่าง ๑^{๓๔}

สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงดำรัสราชานุกาภาพทรงเน้นย้ำและให้ความสำคัญโดย
สรุปในเรื่องข้อห้ามสำหรับข้าราชการหัวเมืองไว้ว่า “ความทั้ง ๓ ข้อนี้เป็นของ
ควรระวังของคนซึ่งไปรับราชการตามหัวเมืองอย่าให้มีแก่ตนเป็นอันตราย”^{๓๕}

^{๓๔} สมเด็จพระพุทธเจ้าทรงดำรัสราชานุกาภาพ, โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

๑๔-๑๖

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, ๑๖.

๔. สรุป

พระนิพนธ์“โอวาทของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย”นับได้ว่าเป็นเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ไทยที่สะท้อนพระอัจฉริยภาพของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพผู้เป็นแบบอย่างของการเปิดรับวัฒนธรรมทางความคิดสมัยใหม่และเป็นผู้นำของการรณรงค์ให้ข้าราชการปรับเปลี่ยนทัศนคติจากการเป็น“ขุนนาง”สู่ความเป็น“ข้าราชการ”เพื่อสอดคล้องกับการจัดระบบราชการสมัยใหม่ภายใต้นโยบายการปฏิรูปปรับปรุงประเทศ

ข้าราชการยุคใหม่ได้ถูกนิยามว่าเป็นบุคคลสำคัญผู้ทำหน้าที่แทนพระเจ้าแผ่นดินซึ่งต้องอุทิศตนในการทำงานตามหน้าที่และจะต้องประพฤติปฏิบัติตนเป็น“คนดี”ตามความหมายที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาต่อราชานุภาพทรงให้ไว้ การให้ความสำคัญกับบุคคลผู้จะมาเป็นข้าราชการหรือปฏิบัติหน้าที่ราชการดังกล่าวถือเป็นพระราโชบายสำคัญในการตอบสนองต่อการปฏิรูปซึ่งต้องอาศัยกำลังคนเป็นหลัก ทั้งนี้ทรงมีความมุ่งหมายในการปรับเปลี่ยนทัศนคติและจิตใจของข้าราชการดังปรากฏได้จากพระโอวาทคำสอนและการปฏิบัติหน้าที่ที่ทรงนำ“ระบบคุณธรรม”มาใช้ในการทำงานแทน“ระบบอุปถัมภ์” ทรงเชื่อมั่นว่าหากปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมทางความคิดของบรรดาข้าราชการได้ ข้าราชการก็จะเป็นบุคคลสำคัญของการขับเคลื่อนนโยบายการปฏิรูปและดำรงไว้ซึ่งรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในฐานะข้าแผ่นดิน

การสร้างความตระหนักและสำนึกต่อหน้าที่ของข้าราชการที่ปรากฏในพระนิพนธ์โอวาทดังกล่าวนอกจากเป็นการสร้างข้าราชการยุคใหม่เพื่อตอบสนองต่อนโยบายการปฏิรูปแล้ว พระนิพนธ์โอวาทยังได้ก่อให้เกิดวัฒนธรรมการทำงานในรูปแบบใหม่ที่มุ่งเน้นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างกันในกลุ่มคนระดับต่างๆทั้ง“ผู้ใหญ่ ผู้น้อยและผู้มีสถานะเท่ากัน”ซึ่งทรงเล็งเห็นถึงประโยชน์ของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นว่าจะเป็นการช่วยพัฒนาระบบราชการทั้งในเชิงความก้าวหน้าต่อตนเองต่อส่วนรวมรวมถึงเป็นการตรวจสอบถ่วงดุลกันเองในหมู่บรรดาข้าราชการอีกด้วย

กล่าวได้ว่าพระราโชบายข้างต้นของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ที่ทรงมุ่งเน้นในเรื่องจิตใจและระบบคุณธรรมของข้าราชการ ซึ่งปรากฏอยู่ในพระนิพนธ์โอวาทนั้น นับได้ว่าเป็นหลักการพื้นฐานที่สำคัญในการพัฒนาระบบราชการไทยตั้งแต่ยุคสมัยแรกเริ่มกระทั่งถึงปัจจุบันซึ่งได้รับการพิสูจน์และมีตัวอย่างเห็นชัดแล้วว่า เครื่องมือและกระบวนการประเมินตรวจสอบที่เข้มงวดเพียงใดก็ไม่สามารถที่จะช่วยพัฒนาข้าราชการและระบบราชการให้มีประสิทธิภาพและโปร่งใสได้หากปราศจากซึ่งระบบคุณธรรมในจิตใจซึ่งเป็นสิ่งที่เคยถูกริเริ่มไว้แต่ได้ถูกละเลยและหลงลืมไปในระบบราชการไทยในปัจจุบัน

บรรณานุกรม

กระทรวงมหาดไทย.ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ ๕ ที่เกี่ยวกับ

ภารกิจของกระทรวงมหาดไทย. กรุงเทพฯ: กระทรวงมหาดไทย,
๒๕๑๓.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระบรมราชา.โอวาทของเสนาบดีกระทรวง
มหาดไทย. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๔.

_____. จดหมายเหตุระยะทางพระเจ้านั่งยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุ
ภาพเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเสด็จตรวจราชการหัวเมืองมณฑล
กรุงเก่ามณฑลนครชัยศรีมณฑลราชบุรีในรัตนโกสินทรศก๑๑๗.
มณฑลเทศาภิบาลที่ ๑๑๖/ ๒๗๔๐๘๒๖ กุมภาพันธ์ ร.ศ.๑๑๗.

_____. ประวัติบุคคลสำคัญ. กรุงเทพฯ: บรรณกิจ, ๒๕๓๑.

_____. ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด. กรุงเทพฯ: ศุภสภา, ๒๕๐๔.

_____. ชุมนุมพระนิพนธ์และนิทานโบราณคดี (บางเรื่อง) ของสมเด็จฯ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพและประเพณีทำบุญกรมศิลปากร. พระ
นคร: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่นกระทรวงมหาดไทย, ๒๕๐๔.

_____. ชุมนุมพระนิพนธ์บางเรื่องของสมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุ
ภาพในหนังสืองานพระราชทานเพลิงศพ นายนารถ มนต์เสวี.พระ
นคร: มปท, ๒๕๑๙.

เตช บุญนาค. การปกครองระบบเทศบาลของประเทศไทย พ.ศ.
๒๔๓๕-๒๔๕๘. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๘.

ราชบัณฑิตยสถาน.สารานุกรมประวัติศาสตร์ไทย เล่ม ๒ อักษร ข-จ.
กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน. ๒๕๔๕.

สายชล สัตยานุรักษ์.สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ: การสร้างอัต
ลักษณ์เมืองไทยและชนของชาวสยาม.กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖.

อมรวงษ์วิจิตร,หม่อม. ประชุมพงศาวดาร.กรุงเทพฯ: ศุภสภา, ๒๕๐๖.

เอกสารลำดับที่ ๑๙ “หนังสือหลักราชการ”

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว^๑

ศุภการ สิริไพศาล

๑. ความสำคัญของเอกสาร

เป็นที่ทราบกันทั่วไปในปัจจุบันว่า ระบบราชการเป็นกลไกสำคัญของ การขับเคลื่อนและพัฒนาประเทศในทุกๆ ด้าน ทั้งในด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม โดยระบบราชการ และข้าราชการที่มีประสิทธิภาพ สามารถ ที่จะผลักดันให้เกิดการพัฒนาและแก้ไขปัญหาของประเทศไทยได้อย่างรวดเร็ว ดังเช่นระบบราชการของกลุ่มประเทศ พัฒนาแล้วในโลกตะวันตก ในขณะที่ ระบบราชการของประเทศไทยกำลังพัฒนา มักจะขาดประสิทธิภาพ และมีการทุจริต

สำหรับระบบราชการไทย นับตั้งแต่มีการปฏิรูปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงปัจจุบัน ได้

ดำเนินไปโดยอาศัยบรรดาข้าราชการและผู้ปฏิบัติหน้าที่ราชการ ซึ่งถือเป็น บุคคลกลุ่มสำคัญที่เป็นทั้งปัจจัยแห่งความสำเร็จและเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนา ประเทศ โดยเฉพาะผู้ปฏิบัติหน้าที่ราชการที่ไม่มีประสิทธิภาพ และไม่มี ความซื่อสัตย์ เที่ยงตรง นำความเสียหายอย่างร้ายแรงมาสู่ประเทศหลายครั้งหลายครา ใน ปัจจุบันนี้มีความพยายามที่จะคัดสรร และกำหนดหลักเกณฑ์สำหรับผู้ที่

ที่มา

http://learners.in.th/file/kikka_kenji/kkkkk666666.gif

^๑ ผู้เขียนขอขอบคุณนักวิจัยในโครงการ “๑๐๐ เอกสารสำคัญเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ไทย” โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศาสตราจารย์ ดร. ประเสริฐ ณ นคร ที่ปรึกษาโครงการและ อาจารย์ ดร. วินัย พงศ์ศรีเพียรที่ช่วยให้คำแนะนำในการเขียนงานวิจัยฉบับนี้

มาปฏิบัติหน้าที่ราชการ เพื่อป้องกันความผิดพลาดเสียหาย เช่น การกำหนดจรรยาบรรณและวินัยสำหรับข้าราชการในทุกสังกัด การจัดตั้งหน่วยงานขึ้นตรวจสอบและป้องกันการประพฤติปฏิบัติมิชอบในวงราชการ การจัดตั้งหน่วยงานฝึกอบรมและพัฒนาข้าราชการให้มีประสิทธิภาพ เป็นต้น

ปัญหาอันเกิดจากตัวบุคคลของระบบราชการไทยนั้น นับเนื่องได้ตั้งแต่ในสมัยแรกเริ่มของการจัดระบบราชการสมัยใหม่ โดยบรรดาข้าราชการไทยในขณะนั้นต่างยังคงยึดมั่นในระบบเจ้าขุนมูลนาย และมีโลกทัศน์แบบขุนนางสมัยเก่า อันนำมาสู่ความหย่อนยาน ขาดประสิทธิภาพและก่อให้เกิดความเสียหายขึ้นหลายครั้งหลายครา ดังเช่น กรณีการทุจริตประพฤติมิชอบของขุนนางชั้นผู้ใหญ่และการถูกราษฎรร้องเรียนในคดีพระยาอาหารบริรักษ์(นุช บุญ-หลง) และคดีพระปรีชาภักการ (ลำปาง อมาตยกุล)^๒ ฯลฯ รวมถึงการเสียดินแดน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถือว่าความไร้ประสิทธิภาพของระบบราชการและข้าราชการไทยเป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่ง^๓ กระทั่งถึงในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงเล็งเห็นปัญหาของบรรดาข้าราชการที่ปราศจากหลักยึดในการปฏิบัติงานและปฏิบัติตน ทรงมองว่าต่างคนต่างทำงานตามแบบของตนไปโดยอาศัยประสบการณ์และการลองดูทดลองผิดไปเรื่อยๆ รวมทั้งทรงเน้นย้ำถึงการที่ข้าราชการต้องเป็นผู้มีคุณธรรมโดยทรงปรารภไว้ว่า “ถ้าจะเป็นการดีแก่ฉันและประเทศชาติ คือการได้ขุนนางที่ใคร่เอาใจใส่ต่อพระธรรมวินัย”^๔

การที่ข้าราชการจะประพฤติปฏิบัติตนโดยยึดมั่นในหลักศีลธรรมนั้น ต่างเป็นเรื่องเฉพาะบุคคลที่ไม่ได้มีระเบียบกฎเกณฑ์ใดๆ บังคับไว้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้บังคับบัญชาสูงสุดของระบบ

^๒ รายละเอียดเพิ่มเติมใน ไกรฤกษ์ นานา, “ฟื้นปรินาคดีประวัติศาสตร์ นางแพนนี้ น็อกซ์ แก่ต่างความผิดให้พระปรีชาภักการ,” *คันธารัตนโกสินทร์สิ่งที่เรารู้ อาจไม่ใช่ทั้งหมด* (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๕๒), ๒๒๕.

^๓ “พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ” ใน *อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ วันที่ ๑๗ มีนาคม ๒๕๐๗* (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๗), ๒๑๘.

^๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทศนาเสือป่า* (กรุงเทพฯ: บรรณาคาร, ๒๕๒๐), ๑๓๖.

ราชการไทยได้ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือ“หลักราชการ” ขึ้นและพิมพ์พระราชทานแจกแก่ข้าราชการในการพระราชพิธีตรุษสงกรานต์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ หนังสือนี้มีเนื้อหาแนะนำและอธิบายหลักการปฏิบัติราชการและหลักการประพฤติดนของข้าราชการ ๑๐ ประการ เพื่อใช้เป็นแนวทางหรือคู่มือของข้าราชการไทย ซึ่งในช่วงเวลานั้น ระบบราชการยังคงมีปัญหาและอุปสรรคหลายประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาอันเกิดจากการประพฤติปฏิบัติตนของข้าราชการซึ่งส่งผลเสียหายต่อการปฏิบัติหน้าที่การงานเพื่อส่วนรวม

จากปัญหาและประสบการณ์ที่ทรงได้พบทำให้ทรงพระราชนิพนธ์ “คู่มือ” หรือ “ธรรมเนียม” สำหรับข้าราชการ คือ “หนังสือหลักราชการ” ขึ้น ทั้งนี้ จุดมุ่งหมายของการพระราชนิพนธ์เป็นไปเพื่อตอบสนองต่อกระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตามพระราชประสงค์ โดยมีเนื้อหาในการอบรมสั่งสอนและแนะนำเชิงอธิบายของหลักการในการ “ครองตน ครองคน ครองงาน” รวมถึงหลักปฏิบัติสากลทั่วไป ซึ่งไม่จำกัดเพียงเฉพาะข้าราชการเท่านั้น หากแต่บุคคลทั่วไปก็สามารถนำไปใช้ประพฤติปฏิบัติได้เป็นอย่างดี ถือเป็นหนึ่งในเอกสารสำคัญทางประวัติศาสตร์ของไทย

๒. สารัตถวิพากษ์

หนังสือหลักราชการที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์และพิมพ์พระราชทานแจกแก่ข้าราชการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ มีเนื้อหาเป็นการแนะนำและอธิบายหลักการปฏิบัติราชการ และหลักการประพฤติดนของข้าราชการ ๑๐ ประการ เพื่อเป็นแนวทางหรือคู่มือปฏิบัติตนของข้าราชการ โดยก่อนหน้าที่จะทรงพระราชนิพนธ์หนังสือหลักราชการนั้น หลักการบริหารดั้งเดิมสำหรับชนชั้นปกครองไทย อาทิ พิไชยเสนา ปุมราชธรรม ฯลฯ ต่างถูกมองว่า ล้าหลังไม่ทันกับยุคสมัยและบริบทการเปลี่ยนแปลงของบ้านเมือง แม้ว่าจะมีความพยายามในการให้หลักยึดแก่บรรดาข้าราชการรุ่นใหม่มาโดยตลอด เช่น การออกข้อบังคับเสนาบดี พระบรมราชโองการของรัชกาลที่ ๕ ที่มีต่อบรรดาข้าราชการในเรื่องการปฏิบัติราชการในวาระต่างๆ หรือพระโอวาทของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่มีต่อข้าราชการหัวเมืองใน พ.ศ. ๒๔๔๕ ที่ทรงต้องการสร้างข้าราชการยุคใหม่ ที่มีเครือข่ายความสัมพันธ์

ระหว่างกันในหมู่บรรดาข้าราชการ ดังคำสอนที่ให้ข้าราชการ“มีความอารีต่อผู้ใหญ่ต่อผู้มีฐานะเสมอกันและต่อผู้น้อย”ซึ่งในเวลาต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมองว่าพระโอวาทของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการเป็นการสร้างให้ข้าราชการสั่งสมอิทธิพลและบารมี ทำให้ขาดความจงรักภักดี^๕ และอาจนำความเสียหายมาสู่ประเทศชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กระแสการทำทลายพระราชอำนาจในสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองได้ส่งผลอย่างมาก อันเป็นที่มาของการพระราชทานหลักยึดและแนวปฏิบัติตามพระราชประสงค์ที่ทรงมุ่งเน้นให้ข้าราชการมีความ“จงรักภักดี”ซึ่งทรงถือเป็นเรื่องสำคัญในช่วงเวลาหัวเลี้ยวหัวต่อของบ้านเมืองในขณะนั้น

๒.๑ หลักราชการเพื่อความจงรักภักดี

หลักราชการถือเป็นเอกสารสำคัญที่สะท้อนวิสัยทัศน์และพระบรมราโชบายในการบริหารราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะผู้นำประเทศ และผู้บังคับบัญชาสูงสุดของระบบราชการไทย พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์เอกสารชิ้นนี้ขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๗หลังจากที่เสด็จครองราชย์สมบัติได้ ๔ ปี ด้วยทรงเล็งเห็นถึงปัญหาของข้าราชการและการบริหารราชการแผ่นดินของไทยที่เพิ่งดำเนินการในรัชกาลก่อน โดยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในขณะที่ยังดำรงพระอิสริยยศเป็นสยามบรมมหาราชกุมาร ได้มีโอกาสบังคับบัญชาหน่วยงานราชการและปฏิบัติหน้าที่แทนพระองค์ในราชการสำคัญต่างๆ มาโดยตลอด นับตั้งแต่เสด็จพระราชดำเนินกลับมาจากประเทศอังกฤษ กระทั่งเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์สมบัติ จึงทำให้ทรงทราบในปัญหาต่างๆ ของระบบราชการไทยเป็นอย่างดี โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัญหาในตัวบุคคล คือ บรรดาข้าราชการที่เกิดขึ้นจากการเร่งรัดผลิตคนผ่านระบบการศึกษาเข้าสู่ระบบราชการเป็นจำนวนมาก กระบวนการดังกล่าวได้ส่งผลให้ข้าราชการกลายเป็นกลุ่มบุคคลที่ไม่ผ่านกระบวนการคัดสรรกลั่นกรองทางจริยธรรม หากพิจารณาเฉพาะเพียงการเป็นผู้ได้ศึกษาเล่าเรียนและมีวิชาความรู้ ซึ่งในยุคสมัยนั้นเป็นที่ต้องการอย่างมาก

^๕ สายชล สัตยานุรักษ์, สมเด็จพระยาเทววงศ์วโรปการ การสร้างอัตลักษณ์เมืองไทยและชนของชาวสยาม (กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖), ๒๒๕.

ของสังคม นอกจากนี้ โลกทัศน์ของผู้คนยังคงเข้าใจว่าข้าราชการคือ ชนชั้นอภิสิทธิ์ชนเหมือนกับขุนนางในระบบศักดินาแบบเก่าอันนำมาสู่การสำคัญตัวผิดของข้าราชการที่มีได้มุ่งหวังปฏิบัติหน้าที่การงานเพื่อบ้านเมือง แต่กลายเป็นข้าราชการเพื่ออำนาจยศบรรดาศักดิ์เพื่อตนเองและวงศ์ตระกูล

หนังสือหลักราชการที่ทรงพระราชนิพนธ์นี้ ได้สะท้อนแนวคิดและพระอัจฉริยภาพของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงประยุกต์ใช้ประสบการณ์และความรู้ ตั้งแต่เมื่อครั้งทรงศึกษาเล่าเรียนจากโลกตะวันตก ประกอบกับประสบการณ์การทำงานในฐานะดำรงพระอิสริยยศสยามมกุฎราชกุมาร ซึ่งทรงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยให้บริหารราชการและกำกับดูแลหน่วยงานสำคัญๆ ประสบการณ์และความรู้ดังกล่าว รวมทั้งการอบรมเทศนาสั่งสอนข้าราชการในวาระต่างๆ เช่น เทศนาเสือป่า พระบรมราชาไมตรีที่มีต่อข้าราชการและนักเรียนไทยในพระองค์ และพระราชหัตถเลขาสั่งราชการ ได้นำมาสู่การวางแนวทางปฏิบัติราชการที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น โดยมุ่งเน้นการสร้างความเป็น “จงรักภักดี” เป็นข้อสำคัญ หนังสือนี้ได้สะท้อนถึงปัญหาการบริหารราชการแผ่นดินของไทยในขณะนั้น ซึ่งกำลังเกิดกระแสเรียกร้องให้เกิดการเปลี่ยนแปลงจากบุคคลกลุ่มต่างๆ ดังนั้น พระมหากษัตริย์ในฐานะองค์รัฐอธิปัตย์จึงได้ทรงพยายามหยุดยั้งปฏิกิริยาเรียกร้องดังกล่าว โดยทรงใช้อุดมการณ์แห่งความจงรักภักดี ซึ่งเป็นสาระหลักประการสำคัญข้อหนึ่งที่ปรากฏอยู่ในหนังสือพระราชนิพนธ์หลักราชการ

๒.๒ การประยุกต์แนวคิดตะวันตกสู่ระบบราชการไทย

แนวคิดในคำสอนและคำอธิบายทั้ง ๑๐ ประการในหนังสือหลักราชการนั้น สามารถสะท้อนได้จากพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงรับอิทธิพลทางความคิดและแบบอย่างทั้งจากโลกตะวันตกและตะวันออก เช่น ทรงประยุกต์ใช้หลักการปกครองแบบตะวันตกในเรื่องอุดมการณ์ ชาตินิยม ศาสนา พระมหากษัตริย์ของอังกฤษหรือความมีระเบียบวินัยแบบเยอรมัน ซึ่งปรากฏเนื้อหาอยู่ในหนังสือหลักราชการที่สามารถอธิบายได้ว่าตลอดระยะเวลา กว่า ๙ ปี (๒๔๓๖-๒๔๔๕) ที่ประทับอยู่ในประเทศอังกฤษ พระองค์ทรงได้เรียนรู้ศิลปวิทยาการสมัยใหม่ในด้านต่างๆ เช่น ทรงศึกษาวิชาการทหารบกที่โรงเรียนนายร้อยแซนด์เฮิสต์ (Royal Military Academy, Sandhurst) โรงเรียนปืน

เล็กยาวที่เมืองไฮท์ (School of Musketry of Hythe) ทรงศึกษาวิชาประวัติศาสตร์และกฎหมายที่ไครสต์ เชิร์ช (Christ Church) มหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด และในระหว่างปิดภาคการศึกษาได้เสด็จพระราชดำเนินไปศึกษาภาษาฝรั่งเศส และทอดพระเนตรกิจการบ้านเมืองของประเทศในภาคพื้นยุโรปเป็นเนืองนิจ รวมถึงการได้ทรงสั่งสมประสบการณ์การทำงานและเรียนรู้ระบบราชการของอังกฤษจากการที่ทรงรับราชการในกรมทหารราบเบาเดอรัม (Derham Light Infantry) ทรงเป็นผู้แทนพระองค์สมเด็จพระบรมชนกนาถในพระราชพิธีสำคัญของราชสำนักทั่วยุโรป

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงมีความสนิสนิยมใกล้ชิดกับราชสำนักอังกฤษเป็นพิเศษ ทำให้ทรงได้เรียนรู้สรรพวิชาและความรู้มากมาย^๖ ความเป็นผู้ใฝ่รู้ของพระองค์นั้นได้ปรากฏให้เห็นประจักษ์อย่างชัดเจนจากผลงานวรรณกรรมประเภทต่างๆ มากมาย โดยนายโคลเซสเตอร์ เวมิส พระสหายชาวอังกฤษได้บันทึกถึงพระอุปนิสัยใฝ่รู้ใฝ่เรียนของพระองค์ไว้ว่า “...พระองค์ทรงมีรสนิยมสูงในด้านวรรณกรรม ทรงอ่านหนังสือมาก และสามารถใช้วิจารณ์ญาณของพระองค์เองเกี่ยวกับการเมืองของโลกปัจจุบัน...”^๗

ครั้นเมื่อเสด็จนิวัติประเทศไทยแล้วพระองค์ยังได้ศึกษาเล่าเรียนวิชาความรู้ของโลกตะวันตก ทั้งเพื่อเป็นไปตามโบราณราชประเพณีและเป็นไปตามพระราชอัธยาศัย โดยทรงผนวชและประทับจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหารเป็นเวลา ๑ พรรษา ซึ่งตลอดระยะเวลาที่ทรงผนวชกระทั่งทรงลาสิกขาบทแล้ว ทรงมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นปราชญ์แห่งแผ่นดิน รวมถึงพระเถรจารย์ชั้นสูงอีกหลายรูปเป็นพระอาจารย์ถวายเป็นความรู้ทางธรรม ซึ่งปรากฏต่อมาในภายหลังว่า ได้ทรงนำหลักธรรมทางพุทธศาสนาหลายประการมาใช้ในการบริหารราชการแผ่นดินรวมถึงทรงประยุกต์หลักธรรมสำหรับผู้ปกครอง อาทิ อิทธิบาท ๔ เรื่องความเพียร ความซื่อตรงต่อหน้าที่ พรหมวิหาร ๔ เรื่องความรู้จักผองพັນ ความซื่อตรงต่อคนทั่วไป ทศพิธราชธรรม ฯลฯ นอกจากนี้ ตลอดช่วงเวลาที่ดำรงพระอิสริยยศเป็นสยามบรมราชกุมาร ได้มีโอกาสบังคับบัญชาหน่วยงานราชการและปฏิบัติหน้าที่แทนพระองค์ในราชการ

^๖ สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑ (ก-ม) (กรุงเทพฯ: เอดิชั่นเพรส โปรดักส์, ๒๕๔๐), ๖-๙.

^๗ Siam: The National Exhibition, 1926 (n.p., n.d.) p.9.

สำคัญต่างๆ ภายใต้การแนะนำดูแลจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนางชั้นผู้ใหญ่มาโดยตลอด

สรุปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประมวลความรู้ และประสบการณ์จากของตะวันตกและของไทยประยุกต์เข้าเป็นหลักการบริหาร ราชการที่สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย แต่ทั้งนี้ ก็ปรากฏเป็นที่ชัดแจ้งว่า แม้จะทรงเป็นคนไทยที่ได้เรียนรู้วัฒนธรรมตะวันตกอย่างถ่องแท้ แต่ก็มิได้ทรง เหนือเหิมวัฒนธรรมหรือแนวคิดแบบใดแบบหนึ่งอย่างสุดซึ้ง ทรงคัดเลือกและ ผสมผสานแนวคิดของทั้งสองโลก เพื่อประโยชน์ของชาติตามพระราชประสงค์ใน ในฐานะผู้ปกครองประเทศอย่างลงตัว ดังความปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมี ถึงสมเด็จฯ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ ว่า “...ฉันจะไม่มีวันลืมความ เป็นไทยในตัวตนที่บรรพบุรุษให้ไว้แต่กำเนิด และฉันก็จะทำหน้าที่ราชการเต็ม กำลังถวายทูลกระหม่อม เพื่อไม่ทำให้เสียทรัพย์หลวงไปอย่างไร้ค่าที่ได้ส่งเสีย ดูแลฉันให้ได้เรียนวิชาความรู้เป็นอันมากจากฝรั่ง...”^๔

๓. การวิเคราะห์เอกสาร

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือหลัก ราชการขึ้น โดยมีสาระหลักและคำอธิบาย ประกอบด้วย

๑. การอบรมสั่งสอน เป็นการเกริ่นนำให้ข้าราชการทุกหมู่เหล่าได้ ตระหนักในตนเองว่า ไม่ควรหยิ่งทะนงและถือตนว่าเป็นผู้มีความรู้มากกว่าผู้อื่น โดยทรงยกเอาสุภาษิตโบราณมากล่าวไว้ในตอนเกริ่นนำว่า **“วิชาท่วมหัวเอาตัว ไม่รอด”** ซึ่งทรงย้ำว่า ผู้ที่จะเป็นข้าราชการจะมีแต่วิชาความรู้เพียงอย่างเดียว มิได้ ดังที่ทรงเปรียบเทียบให้เห็นว่า

“...ถ้าคนเราต้องการแต่วิชาอย่างเดียวเป็นเครื่องนำไปสู่ความเปนใหญ่ ปานนี้พวกครูบาอาจารย์ทุกคนคงต้องเปนคนใหญ่คนโตไปด้วยกันหมดแล้ว แต่แท้จริงศิษย์ที่ดีกว่าครูมิถมิไป ซึ่งถ้าจะว่าไปแล้วไม่ควรเปนไปได้ เพราะครูเปนผู้สอนวิชาให้แก่ศิษย์ เหตุใดศิษย์จึงจะวิ่งไปดีกว่าครู

^๔ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ.ร.๖ ค. ๑๓/๑ พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์. ๒๒ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒)

เล่า ถ้างลองไตร่ตรองดูข้อนี้ให้ดีหน่อยจะเห็นได้ว่า ไม่ใช่เพราะวิชาอย่างเดียวเสียแล้ว ต้องมีคุณวิเศษอื่นประกอบด้วย...”^๙

๒. จุดมุ่งหมายหลักของการให้คำแนะนำอบรมสั่งสอน เพื่อให้ข้าราชการมีหลักยึดในการปฏิบัติงานและการปฏิบัติตนซึ่งสะท้อนได้จากพระบรมราโชวาท ที่ทรงเน้นย้ำว่าข้าราชการไม่ใช่ นายของประชาชน ดังที่ทรงแสดงไว้ในเวลาต่อมา เมื่อ พ.ศ. ๒๕๖๐ ว่า

“...ข้าพเจ้าเชื่อว่าการที่ข้าราชการมีการไว้ยศไว้อย่างกันจนเกินไป อันมากนั้นน่าจะเกิดจากความเข้าใจผิด ๒ สถานคือ

๑. คิดว่าการที่ได้รับตำแหน่งเป็นผู้ปกครองท้องที่หรือแม่เป็นเจ้านาที่ใดทั้งนั้น แปลว่าท่านตั้งแต่งให้ไปเป็นนายประชาชน

๒. เมื่อมีตำแหน่งเป็นนายคนเช่นนั้น ก็จำเป็นต้องทำภูมิไว้ยศเพื่อสามัญชนจะได้ยำเกรง

ความเข้าใจทั้ง ๒ สถานนี้คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง ดังข้าพเจ้าจะขออนุญาตชี้แจงโดยย่อต่อไปนี้

๑. ข้าราชการผู้ที่ทรงพระกรุณาแต่งตั้งไว้ในตำแหน่งใดๆ ก็ดี ไม่มีเลยจนตำแหน่งเดียวที่ท่านมุ่งให้เป็นนายประชาชน...แท้จริงศัพท์ที่เรียกอยู่ก็บอกตรงอยู่แล้วว่าเป็นอย่างไร คือ เป็นข้าราชการ หาใช่เป็นนายประชาชนไม่... และที่พระราชทานส่วน ๑ แห่งพระราชอำนาจให้ผู้ใดถือไว้แล้ว ก็ต้องแปลว่าทรงไว้วางพระราชหฤทัยแล้วว่าผู้นั้นมีความสามารถพอที่จะใช้พระราชอำนาจส่วนนั้นโดยอากาศอันตรงตามพระบรมราชประสงค์ คือใช้สำหรับทำนุบำรุงอาณาประชาราษฎร์ให้เป็นสุขปราศจากทุกข์ภัยให้ได้ร่มเย็น เพราะพระบรมโพธิสมภารเพราะฉะนั้นเจ้านาที่ผู้ใดใช้อำนาจไม่ถูกต้องพระราชประสงค์ก็ต้องจัดว่าบกพร่องในความสามารถ และถ้ายังซ้ำร้ายนำอำนาจซึ่งพระราชทานแบ่งไปให้ใช้เพื่อผดุงความสุข และกระทำหิตานุกูลประโยชน์ให้แก่

^๙ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **หลักราชการ** (พระนคร: หนังสือพิมพ์ไทย ๒๔๕๓), ๒.

ประชาชนนั้นไปใช้เพื่อกดขี่หรือเบียดเบียนผู้อื่นแล้วก็ต้องติโทษว่าผู้นั้น
เป็นผู้ที่ทำการไม่ถูกต้องที่ ๆ ทรงพระมหากรุณาชุบเกล้าฯ นั้นเลย...

๒. การทำฎมิ้วยศมักเข้าใจกันว่าทำให้สามัญชนมีความนิยมนับ
ถือยำเกรงข้อนี้เป็นข้อเข้าใจผิดโดยแท้ เพราะชนของไทยเราย่อมมีนิสัย
เป็นไทยแท้ติดอยู่ในสันดานคือมักรู้สึกว่าคุณเราแท้จริงก็เป้น คน
เหมือนกัน ผิดกันแต่คุณสมบัติของบุคคลอันแสดงให้ปรากฏเท่านั้น.....

การทำฎมิ้วยศถ้าใครคิดว่าจะตบตาราชฎราชวบ้านนอกได้
แล้วเป้นความเข้าใจผิดแท้ที่เดียว ข้าพเจ้าได้เคยฟังแก่หูรู้แก่ตามา
หลายรายแล้วว่าเจ้านายเสด็จประพาสถึงเป้นการไม่เปิดเผยราชฎราชพอ
ได้เห็นก็รู้ว่าเป็นเจ้านาย ถามว่าทำไมจึงรู้ เขาตอบว่า “เพราะท่านไม่ทำ
ฎมิเลย” ดังนั้นก็เป้นพยานแล้วว่าประการ ๑ ชาวบ้านนอกไม่ใช้ตบตาได้
ง่ายๆ และอีกประการ ๑ การทำฎมิไม่ใช่ทำให้เขานิยมนับถือหาได้...^{๑๐}

ในหนังสือหลักราชการนี้ได้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
กำหนดคุณลักษณะที่พึงประสงค์ที่ข้าราชการควรมีและยึดถือปฏิบัติไว้ โดยมี
สาระสำคัญ ดังนี้

๑. ความสามารถ

ทรงอธิบาย คำว่า “สามารถ” ว่ามีความแตกต่างจากคำว่า ชำนาญ
หรือมีฝีมือโดยทรงเปรียบเทียบให้เห็นเป็นรูปธรรม ว่า

“...เปรียบเหมือนช่างไม้ ช่างเหล็กหรือช่างอะไรๆ ที่ทำงานดีๆ ก็หา
กล่าวไม่ว่าเขาสามารถ มักกล่าวแต่ว่าฝีมือดี และผู้ที่ขี่ม้า ขับรถเก่งๆ ก็
หากกล่าวไม่ว่าเขาสามารถ กล่าวแต่ว่าเขาชำนาญ แต่ที่ผู้ที่ได้รอบรู้
วิทยาการอย่างใดอย่าง ๑ แล้ว และใช้ความรู้นั้นโดยอาการอันชำชอง
มักกล่าวกันว่าเขาสามารถ ซึ่งเป้นการส่งเสริมเกินกว่าที่ควรไปโดยแท้
...”^{๑๑}

^{๑๐} พิมาน แจ่มจรัส (ผู้รวบรวม), “พระบรมราชโองการเนื่องในการพระราชทานเลี้ยงนาย
ทหารที่จะไปราชการสงคราม วันที่ ๘ มกราคม ๒๔๖๐,” ใน **ราชวลี** (พระนคร
สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๐๕), ๗๐๐.

^{๑๑} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **หลักราชการ** ๓-๔.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแยกให้เห็นว่า ผู้ที่มีความเชี่ยวชาญในสาขาวิชาที่ตนเองได้ร่ำเรียนมาหรือฝึกฝนมา ถือเป็นเรื่องปกติที่จะต้องมีความชำนาญการ แต่คำว่าสามารถที่ข้าราชการพึงมีนั้น มิใช่ให้ข้าราชการใช้ความรู้ตามที่ตนเองได้ฝึกฝนมาจนชำนาญเพียงอย่างเดียวแต่ควรจะทำหน้าที่หรือปฏิบัติหน้าที่การงานได้ดีกว่าผู้อื่นที่มีโอกาสได้ฝึกฝนหรือทำหน้าที่ในโอกาสที่เท่าเทียมกันดังพระราชนิพนธ์กล่าวสรุปไว้ว่า “อาจจะทำการงานให้เป้นผลสำเร็จได้ดียิ่งกว่าผู้ที่มีโอกาสเท่าๆ กัน”^{๑๒} โดยทรงยกตัวอย่าง เช่น

“...คน ๒ คน ได้เรียนหนังสือโรงเรียนเดียวกันสอบไล่ได้ปานๆ กัน ได้ไปยุโรปด้วยกันเรียนเท่าๆ กันอีกและกลับพร้อมกัน เข้ารับราชการพร้อมกันในหน้าที่คล้ายๆ กันแต่ครั้นเมื่อทำหน้าที่แล้วคน ๑ รู้จักใช้วิชาของตนให้เหมาะแก่กาลเทศะและสมเหตุสมผล อีก ๑ คนต้องคอยให้นายชี้หนทางให้ทำก่อนจึงทำ เช่นนี้ นับว่าคนที่ ๑ เป็นผู้มีความสามารถมากกว่าคนที่ ๒...”^{๑๓}

ในท้ายที่สุดทรงสรุปไว้ว่า ความสามารถถือเป็นคุณลักษณะอย่างหนึ่งของผู้ที่จะเป็นผู้บังคับบัญชาคน ซึ่งหมายถึงผู้ที่จะเป็นข้าราชการหรือปฏิบัติหน้าที่ราชการ

๒. ความเพียร

ทรงยกเรื่องความเพียรขึ้นด้วยเหตุที่ทรงเชื่อมั่นว่าข้าราชการจะมีวิชาความรู้เพียงอย่างเดียว โดยขาดซึ่งความเพียรไม่ได้ ดังพระราชนิพนธ์ที่ว่า

“...ผู้มีวิชาสมัยใหม่นี้ก็มิรู้สึกคุณวิเศษแห่งความเพียรอีกเหมือนกัน เพราะเหตุที่มีความเชื่อมั่นเสียแล้วว่า วิชาอาจจะพาตนไปถึงไหนๆ ก็ได้ จึงไม่รู้สึกความจำเป็นที่จะต้องใช้ความเพียร โดยมากก็มักจะกล่าวว่าความเพียรเราได้ใช้แล้ว เราจึงได้มีวิชาความรู้ได้ถึงปานนี้ถ้าเราไม่ได้มีความเพียรมาแล้วเรามิยังคงเป็นคนโง่อยู่อย่างเดิมๆ?...”^{๑๔}

^{๑๒} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, หลักราชการ ๔.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, ๕.

ทรงยกเอาพุทธภาษิตมาอธิบายกล่าวนำ ความคิดเรื่องความเพียรนี้ว่า “ความเพียรเป็นเครื่องพาคนข้ามพ้นความทุกข์”^{๑๕} นอกจากนี้ ยังทรงยกตัวอย่างให้เห็นถึงลักษณะของผู้มีความเพียรไว้ว่า

“...การที่เรียนรูวิชานั้น เพราะอุตสาหพยายาม โดยเฉพาะชั่วแล่น ๑ ต่างหาก คือ สู้กัดฟันทนลำบากเอาพัก ๑ พอให้สอบไล่ได้คะแนนสูงๆ เพื่อหวังจะได้หาความสุขในทางเกียจคร้านเท่านั้น ซึ่งจะเรียกว่าเพียรจริงไม่ได้ การวิ่งทางไกลเพียง ๑๐๐ เมตร กับการวิ่งทางไกลตั้ง กิโลเมตรขึ้นไป นักเลงกีฬาเขาถือว่าผิดกัน อย่างไร ความอุตสาหเรียนจนเพียงพอได้สอบไล่ได้กับการเพียรต่อไป-แม้เมื่อออกจากโรงเรียนแล้วก็ผิดกันฉนั้น...”^{๑๖}

กล่าวโดยสรุปได้ว่า ทรงให้นิยามความหมายของคำว่าความเพียรสำหรับข้าราชการคือ ความอุตสาหจะไม่ย่อท้อต่อปัญหาอุปสรรค โดยใช้ความพยายามอย่างถึงที่สุด และทรงแนะนำให้เลือกคนที่จะมาเป็นข้าราชการในการบังคับบัญชาคนให้หาคนเพียรมากกว่าคนที่มีแต่วิชาความรู้แต่ไม่มีความเพียรดังบทพระราชนิพนธ์ ว่า

“...คำว่าเพียร แปลว่า “กล้าหาญไม่ย่อท้อต่อความยากและบากบั่นเพื่อจะข้ามความขัดข้องให้จงได้โดยใช้ความอุตสาหวิริยภาพมิได้ลดหย่อน”

“...ดังนี้ เมื่อผู้ใหญ่เลือกจะหาใช้คนในตำแหน่งผู้บังคับบัญชาคน จึงพึงเล็งหาคนเพียรมากกว่าคนที่มีแต่วิชา แต่เกียจคร้านหาความบากบั่นอดทนมิได้...”^{๑๗}

๓. ความไหวพริบ

ในเรื่องความไหวพริบนี้ ทรงกล่าวไว้ว่า เป็นลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นเองกับตัวบุคคลโดยไม่สามารถหาเรียนจากที่ไหนได้และยากที่จะสอนแก่กันได้ จะมีก็แต่แนะนำฝึกฝนให้ได้บ้าง แต่ต้องเป็นผู้ที่มีพื้นเดิม คือ มีปฏิภาณอยู่บ้างโดยทรงแปลคำว่าไหวพริบ ซึ่งเป็นคุณลักษณะข้อหนึ่งของบุคคลที่จะต้องมีหน้าที่บังคับบัญชาคนไว้ว่า

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, ๕.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, ๕-๖.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, ๖, ๗.

“...รู้จักสังเกตเห็นโดยไม่ต้องมีใครเตือนว่าเมื่อมีเหตุเช่นนั้น ๆ จะต้องปฏิบัติกรอย่างนั้นๆ เพื่อให้บังเกิดผลดีที่สุดแก่กิจการทั่วไปและรีบทำการอันเห็นควรนั้นโดยฉับพลันทันท่วงที...”^{๑๘}

นอกจากนี้ ยังทรงอธิบายเพิ่มเติมถึงลักษณะของบุคคลผู้มีความไหวพริบว่า ไม่เกี่ยวข้องกับการเป็นผู้มีวิชาความรู้ เพราะบางคนร่ำเรียนมาสูง มีวิชาความรู้มาก ก็อาจมีปฏิภาณไหวพริบน้อยกว่าคนที่มีความรู้้น้อยกว่า ดังเช่นที่ทรงกล่าวไว้ว่า

“...ความไหวพริบนั้น จะเปนเพราะมีวิชาเล็กน้อยก็หาได้ เหตุฉะนั้นผู้ที่มีวิชามากแต่บกพร่องในความไหวพริบแล้ว บางทีก็สู้คนที่วิชาน้อยกว่า แต่มีความไหวพริบมากกว่าหาได้ไม่คือ ถ้ามีเหตุซึ่งจำเป็นจะต้องทำการโดยทันทีทันด่วนจะมีเวลามัวคั่นตำรับตำราอะไรที่ไหนต้องรีบปฏิบัติกรไปให้ทันท่วงทีจึงจะไม่เสียการ...”^{๑๙}

๔. ความรู้เท่าถึงการ

ทรงอธิบายความไว้ว่า ผู้ที่จะมีความรู้เท่าถึงการได้จะต้องเป็นผู้มีไหวพริบ เพราะความรู้เท่าถึงการไม่สามารถจะหาเรียน หรือเรียนจากตำรับตำราที่ไหนได้ อย่างดีที่สุดคือ การสังเกตและจดจำแบบอย่างในการปฏิบัติของผู้อื่น ซึ่งปฏิบัติไว้แล้ว ซึ่งเป็นการเรียนรู้จากประสบการณ์ของบุคคลอื่น โดยทรงสรุปความหมายของความรู้เท่าถึงการไว้ว่า “...รู้จักปฏิบัติกิจการให้เหมาะสมด้วยประการทั้งปวง...”^{๒๐} ทรงยกตัวอย่างอธิบายถึงการรู้จักปฏิบัติกิจการให้เหมาะสมด้วยประการทั้งปวงไว้ เช่น

“...ต้องเป็นผู้ที่รู้จักเลือกกว่าจะปฏิบัติกรอย่างไรจึงจะเหมาะแก่เวลา และที่ให้สมเหตุสมผลจึงจะเปนประโยชน์ที่สุด อันความคิดในทางกรใดๆ ถึงแม้ว่าจะดีปานใดก็ตาม แต่ถ้าใช้ไม่เหมาะแก่เวลา คือทำก่อนที่ถึงเวลาอันควรหรือภายหลังเวลาอันควร ก็อาจที่จะไม่ได้รับผลดีเท่าที่ควรได้รับ หรือกลับกลายเป็นผลร้ายไปก็ได้ เช่น ต่างว่าเราคิดจะนำพลเดินไปทางหาดทรายอัน ๑ ซึ่งเป็นทางลัดตัดไปถึงที่ซึ่งจะเอาชัย

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, ๘.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, ๙.

แก้เข้าศึกได้ ดังนั้น นับว่าเป็นความคิดอันดีโดยแท้แต่ถ้าต่างว่าทางหาดนั้นพะเนินมีเวลาที่เดินได้สะดวกแต่ในขณะที่น้ำลงแห้งทีเดียวเท่านั้น ฉะนั้น แม้เราเดินไปในขณะเมื่อน้ำยังมีท้นลงมากพอ หรือวิ่งรอกไปจนน้ำกลับขึ้นเสียใหม่อีกแล้วก็คงจะไปไม่ได้ หรือได้ก็แต่โดยต้องเสียสัมภาระบ้างดังนี้ นับว่าเลือกเวลาไม่เหมาะเลยทำการซึ่งแท้จริงเป็นความคิดดีนั้นไม่ตลอดไปได้ ส่วนการเลือกที่ให้เหมาะก็คล้ายๆกัน เช่นจะคิดสร้างป้อมอย่างแน่นหนาและเต็มไปด้วยปืนหนัก ๆ ลงในที่ชายเลนป้อมซึ่งแท้จริงเป็นของดีก็จะกลับกลายเป็นของที่ใช้ไม่ได้ไป ดังนั้น เป็นต้น...”^{๒๑}

๕. ความซื่อตรงต่อหน้าที่

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอธิบายว่า ความซื่อตรงต่อหน้าที่นี้ว่า มีผู้เข้าใจผิดอย่างมากและเป็นข้อควรปฏิบัติสำหรับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ชั้นผู้น้อยรวมถึงคนทั่วไป ซึ่งมีความเข้าใจผิดว่า คือ การไปทำงานตามหน้าที่ทุกวันหรือการไม่โกงเงินหลวง ซึ่งทรงอธิบายไว้ว่ามีใช้เป็นความซื่อตรงต่อหน้าที่ แต่ความซื่อตรงต่อหน้าที่ที่มีความหมายว่า

“...ความซื่อตรงต่อหน้าที่ คือ ตั้งใจกระทำการซึ่งได้รับมอบให้เป็นที่หน้าที่ของตนนั้นโดยซื่อสัตย์สุจริตใช้ความอุตสาหวิริยภาพเต็มสติกำลังของตนด้วยความมุ่งหมายให้กิจการนั้นๆ บรรลุถึงซึ่งความสำเร็จโดยอาการอันงดงามที่สุดที่จะพึงมีหนทางจัดไปได้...”^{๒๒}

โดยทรงยกตัวอย่างของความเข้าใจผิดในการปฏิบัติตนและปฏิบัติงานของความซื่อตรงต่อหน้าที่เช่น การไปทำงานประจำในสำนักงานไว้ว่า

“...ถ้าจะถามว่าความซื่อตรงต่อหน้าที่แปลว่ากระไรบางที่จะได้รับคำตอบต่างๆ กันอย่างน่าอัศจรรย์ทีเดียวบางคนก็น่าจะตอบว่า “ไปออฟฟิศทุกวันตรงตามเวลาไม่ขาดและไม่ช้า” ซึ่งก็ต้องยอมว่าเป็นอันใช้ได้ส่วน ๑ แต่จะต้องขอร้องต่อไปว่าเมื่อไปถึงออฟฟิศแล้วนั้นไปทำอะไร? ถ้าเพียงแต่ไปนั่งสูบบุหรี่คุยกับเกลอถึงเรื่องเบ็ดเตล็ดต่างๆ มีนันทนาการของตัวเองหรือนินทาคนอื่น เป็นต้นหรืออ่านหนังสือพิมพ์ หรือเขียน

^{๒๑} เรื่องเดียวกัน.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, ๑๒.

“คอร์เรสปอนเดนซ์” ส่งไปลงหนังสือพิมพ์ค้าคนเล่น ดังนั้นนับว่าไม่ใช่ชื่อตรงต่อหน้าที่เพราะที่ ออฟฟิศไม่ใช่ที่สำหรับไปนั่งคุยกับเพื่อนหรือสำหรับค้าคนเล่นที่ออฟฟิศเป็นที่สำหรับทำงานการและถ้าไปออฟฟิศไม่ได้ทำงานแล้วก็เท่ากับไม่ได้ไปเพราะฉะนั้นถ้าจะยกเอาการไปออฟฟิศทุกวันเป็นพยานแห่งความชื่อตรงต่อหน้าที่เพียงพอแล้วหาได้ไม่ต้องประกอบกับไปทำการงานเป็นประโยชน์โดยตรงตามหน้าที่ด้วยจึงจะใช้ได้

บางคนก็อาจจะตอบว่า “ชื่อตรงต่อหน้าที่แปลว่าไม่โกงเงินหลวง” ซึ่งนับว่าเป็นคำตอบที่ใช้ได้เหมือนกันแต่จะรับรองว่าถูกต้องบริบูรณ์ก็ยังไม่ได้อีก เพราะเป็นแต่เว้นจากการฉ้อโกงเท่านั้นจะถือได้ว่าได้ทำการอะไรให้เป็นขึ้นเป็นอันไม่ได้ และถ้าจะถือเอาการเว้นจากโกงเป็นความชอบแล้วก็มีต้องถือต่อไปด้วยว่าการโกงนั้นเป็นของปรกติ? จำจะต้องถือเช่นนั้นจึงจะยกความไม่โกงขึ้นเป็นความชอบได้เพราะการทำ ความชอบต้องแปลว่าทำดีผิดปรกติ ก็อันที่จริงการที่ไม่โกงนั้นเพราะความละอายแก่บาปหรือกลัวบาปหรืออย่างต่ำลงไปอีกหน่อยก็เพราะกลัวติดคุกต่างหาก เพราะฉะนั้นการที่รักษาตัวของตัวจะเรียกว่าทำความชอบอย่างไร ต้องเรียกแต่ว่าประพฤติเสมอดำอยู่เท่านั้น...”^{๒๓}

ท้ายที่สรุปทรงสรุปแนะนำไว้ว่า ผู้ที่มีความชื่อตรงต่อหน้าที่นับว่าเป็นผู้ที่ควรไว้วางใจมอบหมายให้กระทำการสำคัญ หรือมอบหมายภาระหน้าที่ที่สำคัญให้ทำได้ เพราะจะเป็นผู้ที่มีความรับผิดชอบและกระทำการอย่างสำเร็จโดยไม่ละทิ้งหน้าที่

๖. ความชื่อตรงต่อคนทั่วไป

คุณสมบัติสำหรับข้าราชการข้อนี้ ทรงแนะนำว่าจะนำมาซึ่งความนิยมชมชอบ และเป็นที่น่าับหน้าถือตาแก่บุคคลทั่วไปยกเว้นผู้ที่ไม่เห็นความสำคัญหรือคนไม่ดีที่จะเห็นโอกาสในการทำไม่ดี ดังที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, ๑๐-๑๑.

“...ข้อนี้เป็นคุณวิเศษสำคัญอัน ๑ ซึ่งทำให้เป็นที่นิยมแห่งชนทั่วไป
เว้นเสียแต่คนโง่จึงจะเห็นเป็นความโง่ และคนโง่เห็นเป็นโอกาสสำหรับ
โง่...”^{๒๔}

ความซื่อตรงต่อหน้าที่ยังเข้าลักษณะของการนำไปสู่ความร่วมมือร่วมแรง
จากบุคคลอื่น ดังที่ทรงยกสุภาษิตโบราณไว้ว่า **“ป่าพึ่งเสือ เรือพึ่งพาย นาย
พึ่งบ่าว เจ้าพึ่งข้า”** ซึ่งหมายถึงว่า การประกอบกิจการงานใดก็ตาม จำเป็นที่
จะต้องอาศัยความร่วมมือร่วมแรงจากบุคคลอื่น ไม่เว้นแม้กระทั่งจะเป็นคน
ใหญ่โต หรือมีหน้าที่การงานสำคัญประการใดก็ตาม ซึ่งความร่วมมือที่จะเกิดขึ้น
นี้ ที่จะต้องเกิดจากคุณลักษณะที่มีความซื่อตรงต่อคนทั่วไป ทั้งการรักษาวาจา
สัตย์ ไม่คิดเอาเปรียบคนโง่ผู้อื่น ไม่ยกตนข่มท่าน ทำตัวข่มเหงผู้อื่นไม่ใส่ร้าย
ป้ายสีคนอื่น โดยยกความดีใส่ตัว ไม่ประจบสอพลอ ไม่ใช้ความไว้นื้อเชื่อใจจาก
บุคคลอื่นเป็นเครื่องมือในการทำร้ายผู้อื่น และเมื่อผู้ใดมีไมตรีมอบความจริงใจ
ต่อเรา ก็ควรที่จะมอบไมตรีและความจริงใจนั้นกลับไปยังอย่างสม่ำเสมอ ดังบท
พระราชนิพนธ์ที่ทรงอธิบายไว้ว่า

“...ที่จริงหนทางดีที่สุดที่จะดำเนินไปเพื่อให้เป็นที่นิยมแห่งคนทั้งหลายมี
อยู่คือความประพฤติซื่อตรงต่อคนทั่วไปรักษาดนให้เปน คน ควรเขา
ทั้งหลายจะเชื่อถือได้โดยรักษาวาจาสัตย์ พูดอะไรเป็นนั้นไม่เหินหัน
เปลี่ยนแปลงคำพูดไปเพื่อความสะดวกเฉพาะครั้ง ๑ คราว ๑ ไม่คิดเอา
เปรียบใครโดยอาการอันเขาจะชนะไม่ได้ไม่ยกตนข่มท่านไม่หาดีใส่ตัว
หาชั่วใส่เขาเมื่อผู้ใดมีไมตรีต่อก็ตอบแทนด้วยไมตรีโดยสม่ำเสมอไม่ใช่
ความรักใคร่ไมตรีซึ่งผู้อื่นมีแก่เรานั้นเพื่อเป็นเครื่องประหารเขาเองหรือ
ใครๆทั้งสิ้น...”^{๒๕}

ความซื่อตรงต่อคนทั่วไปนี้ ทรงสรุปข้อดีสำหรับผู้ปฏิบัติไว้ว่า หากเห็น
ผู้ใหญ่ปฏิบัติ ก็จะต้องเป็นผู้ใหญ่อย่างแท้จริง จะมีผู้คนให้ความรักเคารพและ
นับถือ แต่หากเป็นผู้น้อยปฏิบัติ ก็จะเป็นที่รักใคร่เมตตาจากผู้ใหญ่ และมีโอกาส
ที่จะได้รับความกรุณาเป็นอย่างมาก

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, ๑๓.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, ๑๖.

๓/. ความรู้จักนิสัยคน

ทรงเน้นย้ำว่า เป็นข้อสำคัญสำหรับผู้ที่มีหน้าที่ที่จะต้องติดต่อพบปะกับบุคคลอื่น ไม่ว่าจะเป็นผู้ใหญ่หรือผู้น้อย ถ้าเป็นผู้น้อยจะต้องคอยศึกษาและสังเกตให้รู้ถึงนิสัยของผู้บังคับบัญชาของตน ดังที่ทรงอธิบายไว้ว่า

“..ถ้าเป็นผู้น้อย เปนหน้าที่จะต้องศึกษาและสังเกตให้รู้นิสัยของผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาของตนต้องรู้ว่าความคิดเห็นเป็นอย่างไรชอบทำการงานอย่างไรชอบหรือชังอะไรเมื่อทราบแล้วก็อาจที่จะวางความประพฤติและทางการงานของตนเองให้ต้องตามอัธยาไศรยของผู้ใหญ่นั้นได้ทีแนะนำเช่นนี้ไม่ใช่แปลว่าให้สอพลอ เปนแต่ให้ผ่อนผันให้เป็นการสะดวกที่สุดแก่การเท่านั้นการที่สอพลอนั้นไม่จำเป็นเลยแต่การที่จะอวดดีกระด้างกระเดื่องเพื่อแสดงความฉลาดหรือสามารถของตนเองก็ไม่จำเป็นเหมือนกัน และหาใช่หนทางที่ปราชญ์สรรเสริญไม่ตรงกันข้ามปราชญ์ย่อมสรรเสริญผู้รู้จักเจียมตัว จึงได้จักเอา “มัทรี” เข้าไว้เป็นธรรมอัน๑ในธรรมทั้ง ๑๐ ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินจะต้องทรงปฏิบัติเป็นนิตยผู้รู้จักอ่อนน้อมยอมเป็นทีรักใคร่และเมตตาแห่งผู้ใหญ่และถ้าประพฤติตนเป็นคนอ่อนน้อมอยู่โดยปรกติแล้วถึงว่าจะพูดจาตัดทอนหักท้วงผู้ใหญ่บ้างในทางที่ถูกผู้ใหญ่ก็โกรธไม่ได้เลย”^{๒๖}

สำหรับผู้ใหญ่หรือผู้บังคับบัญชาตนก็ทรงได้เน้นย้ำว่าจำเป็นต้องรู้จักนิสัยของคนเป็นอย่างมาก โดยทรงเปรียบเทียบไว้ว่า

“...การรู้จักนิสัยคนก็ยิ่งเป็นการจำเป็นยิ่งขึ้นเพราะคนเราไม่ใช่ผึ้งแพะฝูงแกะ ซึ่งจะต้อนไปได้โดยใช้รื่อง “สุยๆ” หรือเอาไม้ไล่ตี บางคนก็ชอบขู่ บางคนก็ชอบปลอบเพราะฉะนั้นจะใช้แต่ขู่อย่างเดียวหรือยออย่างเดียวหาได้ไม่...”^{๒๗}

การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำให้ข้าราชการได้รู้จักการเรีนรู้นิสัยของบุคคลอื่น ทั้งบุคคลผู้เป็นผู้บังคับบัญชาและบุคคลผู้อยู่ใต้การบังคับบัญชา และเรีนรู้นิสัยของบุคคลทั่วไปด้วยนั้น ได้ทรงอธิบาย

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, ๑๓/.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน.

เพิ่มเติมถึงความแตกต่างของลักษณะนิสัยของผู้คนซึ่งมีความแตกต่างกัน โดยทรงยกตัวอย่างครุฑทหารบกชาวเยอรมันที่รับราชการอยู่ในเมืองไทยว่า ชอบการบังคับ ทหารไทยจึงเป็นบุคคลที่อยู่ภายใต้ระบบของการบังคับและใช้ระบบการบังคับนี้กับบุคคลอื่น ซึ่งเข้ากันไม่ได้กับนิสัยของคนไทยที่ชอบให้**“พูดเอาใจ”** หรือ**“ขอเรื่องกันดีๆ”** ทรงสรุปไว้ในข้อนี้ว่า เป็นเหตุที่ทำให้**“คนไทยไม่ยอมเป็นบ่าวของนายจ้างฝรั่ง”** นอกจากนี้ ยังทรงยกพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเรื่องความแตกต่างทางนิสัยของผู้คนไว้ว่า

“...ฝูง คน กำเนิด คล้าย	คลึง กัน
ใหญ่ ย่อม เพศ ผิดพรรณ	แพก บ้าง
ความรู้ อาจเรียนทัน	กัน หมด
ยก แต่ ชั่ว ดี กระด้าง อ่อน แก่	ฤาไหว...” ^{๒๔}

ในการอธิบายลักษณะความแตกต่างทางนิสัยของผู้คนนั้น นอกจากทรงยกตัวอย่างของทหารดังที่กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว ยังทรงยกตัวอย่างของข้าราชการพลเรือนที่ได้รับการปลูกฝังแบบอย่างมาจากอังกฤษ ซึ่งมีความอะลุ้มอล่วยมากกว่าทหารที่มุ่งเน้นระเบียบวินัยและการบังคับ โดยทรงอธิบายไว้ว่า

“...การอลุ่มมืออยู่ในหมู่พลเรือนมากกว่าทหารเพราะในทางการพลเรือนได้อังกฤษเป็นครูเป็นพื้นและวิธีบังคับบัญชาการพลเรือนของอังกฤษเขาใช้วิธีตามใจผู้น้อยมากอยู่ แต่ที่จริงของเราออกจะตามใจเกินครูไปเสียอีกจนการงานอะไรๆ แทบจะสำเร็จเด็ดขาดอยู่ที่ผู้น้อยทั้งสิ้นผู้ใหญ่อยู่ว่าจะเกรงใจผู้น้อยมาก คอยแต่เงี่ยหูฟังผู้น้อยอยู่เสมอ ข้อนี้เองทำให้ผู้น้อยได้ใจ เมื่อผู้ใหญ่สั่งหรือวางการอะไรที่ไม่พอใจแล้วก็ชอบนินทาว่าให้หรือร้ายกว่านั้นเขียนหนังสือ “คอร์เรสปอนเดนซ์” ส่งไปลงพิมพ์ว่าให้ในหนังสือพิมพ์หรืออย่างเลวที่สุด ทิ้งบัตรสนเท่ห์ว่าให้ดีๆ เหล่านี้ล้วนเป็นของที่เสียวินัยและแบบแผนในราชการทั้งสิ้นและเสื่อมเสียอำนาจและเกียรติยศของข้าราชการเปิดช่องให้ผู้อื่นเย้ยหยันหรือดูถูกได้

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, ๑๙.

ทั้งทำให้เขาติเตียนได้ว่าไทยเราช่างไม่มีความปรองดองในหมู่กันเองเสีย

เลย ...”^{๒๙}

อย่างไรก็ตาม การอธิบายถึงลักษณะนิสัยแบบอะลุ่มอล่วยนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงชี้ให้เห็นข้อบกพร่องที่เกิดขึ้นตามมาด้วย เช่น การเป็นคนไม่ตั้งใจไม่จริงจังต่อหน้าที่การงาน การเป็นคนชอบนิินทว่าร้ายหรือใส่ร้ายผู้บังคับบัญชา เพราะผู้บังคับบัญชามีความอะลุ่มอล่วยใจดีเกินเหตุจนผู้ใต้บังคับบัญชาไม่เกรงกลัว หรือซ้ำร้ายที่สุดคือ ทำให้หน้าที่ราชการบกพร่องเกิดความเสียหายเพราะความที่ **“ผู้น้อยละเล็งใจ เข้าใจหน้าที่ของตนผิดเพราะผู้ใหญ่ได้ใช้วิธีอะลุ่มเกินไป ...”**^{๓๐}

สุดท้าย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกตัวอย่างของความบกพร่องจากการไม่รู้ลักษณะนิสัยของตน อันนำมาสู่ความอะลุ่มอล่วย การละเลยต่อการปฏิบัติหน้าที่ราชการ โดยไม่ยำเกรงผู้บังคับบัญชา และนำความเสียหายมาสู่ชาติบ้านเมืองโดยไม่ยอมแยกแยะระหว่างลักษณะนิสัยและความคิดเห็นส่วนตัว กับชาติบ้านเมืองส่วนรวม โดยทรงยกตัวอย่างประเทศอังกฤษ ซึ่งผู้คนต่างก็มีลักษณะนิสัยที่แตกต่างกัน แต่เมื่อถึงคราวภาวะคับขันของบ้านเมืองหรือเรื่องส่วนรวมกลับหลอมรวมเข้ากันได้ โดยทรงอธิบายไว้ว่า

“...การยอมให้คนต่างมีความเห็นส่วนตัวได้นั้นเหมาะสำหรับนิสัยอังกฤษ เพราะเราเป็นผู้ที่รู้จักกาลเทศะ ดังจะแสดงให้เห็นปรากฏได้ คือในขณะเมื่อบ้านเมืองเขาสงบศึกเขาแบ่งเป็น ๔ คณะต่างฝ่ายต่างกล่าวโทษและว่ากันต่างๆแต่พอเมื่อเกิดสงครามขึ้นแล้วสิ เขาถึงความแก่งแย่งกันได้หมดราวกับปลิดทิ้งในเวลาไม่มีกึกไม่มีคณะ มีแต่ชาติอังกฤษซึ่งคิดตรงกันหมดส่วนไทยเรามีนิสัยผิดกับอังกฤษคิดเห็นไม่ได้อย่างเดียวกันและเข้าใจไม่ได้ว่าการที่ถั่งเถียงกันนั้นเขากระทำแต่เมื่อเป็นเวลาว่างเข้าใจว่าเมื่อยอมให้แบ่งกันเป็นก็กเป็น พวกแล้วก็แปลว่าเป็นอันแบ่งกันอยู่เช่นนั้นตลอดเวลาและถึงแม้ชาติไทยเราตะถึงที่คับแค้นปานใดก็คงจะยังอนุญาตให้ไทยต่อไทยเชือดคอกันได้ตามอำเภอใจ

^{๒๙} เรื่องเดียวกัน, ๑๙ - ๒๐.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, ๒๐.

บุคคลทั้งสิ้นเมื่อความเข้าใจผิดมิได้เช่นนี้แล้วก็เปนเครื่องแสดงให้แลเห็นชัดอยู่ว่า การคะเนนิสัยคนผิดอาจที่จะให้ผลร้ายได้เป็นอันมาก...”^{๓๑}

๘. ความรู้จักผ่อนผัน

ในเรื่องความรู้จักผ่อนผันนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกล่าวไว้ว่า เป็นเรื่องที่ปฏิบัติได้ยากกว่าที่คาดหมาย เพราะฉะนั้นจึงเกือบจะไม่มีผู้ปฏิบัติได้จริง หลักปฏิบัติสำหรับข้าราชการข้อนี้ ทรงเน้นย้ำไปที่ผู้ที่เป็นผู้บังคับบัญชาคน ทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน ซึ่งเกิดความเข้าใจผิดในหมู่ข้าราชการว่า ความรู้จักผ่อนผันคือ “ความเหลวไหล” โดยทรงอธิบายแก้ความเข้าใจผิดไว้ว่า

“...คนโดยมากที่มีหน้าที่บังคับบัญชาคนทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนมักเข้าใจคำว่าผ่อนผันนี้ผิดกันอยู่เปน ๒ จำพวก คือ จำพวก ๑ เห็นว่าการผ่อนผันเปนสิ่งซึ่งจะให้เสียระเบียบทางการไปจึงไม่ยอมผ่อนผันเลยและแปลคำผ่อนผันว่า “เหลวไหล” เสียทีเดียวอีกจำพวกหนึ่งเห็นว่าการใดๆ ทั้งปวงควรจะคิดถึงความสะดวกแก่ตัวเองและบุคคลในบังคับบัญชาของตนเป็นที่ตั้งจึงยอมผ่อนผันไปเสียทุกอย่างจนเสียทั้งนิสัยทั้งแบบแผนและหลักของการที่เดียวก็มีทั้ง ๒ จำพวกนี้เข้าใจผิดทั้ง ๒ จำพวก จำพวกที่ ๑ ซึ่งอ้างตนว่าเปนคนเคร่งในทางรักษาระเบียบแบบแผนนั้น แท้จริงถ้าไตร่ตรองดูสักหน่อยคงจะต้องแลเห็นได้ว่า การที่จะไม่ผ่อนผันเสียเลยนั้นบางครั้งอาจจะทำให้ตนได้ผลหย่อนไปหรือถึงแก่เสียการทีเดียวก็ได้...”^{๓๒}

ทรงยกตัวอย่างในเรื่องความไม่รู้จักผ่อนผันอัน อาจนำมาสู่ความเสียหายหรือเกิดเรื่องร้ายแรงที่ไม่ควรจะเกิดขึ้นในนิทานเรื่องเถรตรงไว้ว่า

“...ดูแต่เถรตรงสิ การที่แกตั้งสัตย์ปฏิญาณไว้ว่าจะเดินให้ตรงเสมอไม่เลี้ยวเลยนั้นที่จริงความตั้งใจของแกก็ดี แต่เพราะแกไม่ยอมผ่อนผันเลย พอแกเดินไปเจอต้นตาลขวางอยู่กลางทางและต้นตาลมันก็ไม่หลีกทางให้แกแกก็ป็นขึ้นไปจนต้องไปไหนโตงเตงเปนลึงอยู่และในที่สุดกว่าจะลง

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, ๒๐-๒๑.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, ๒๒-๒๓.

ได้ก็เป้นเหตุให้ความยุ่งซำงต้องเสียซำงไปตัวหนึ่งและคนหัวล้านต้องตายถึง ๔ คน เพราะตาเถรตรงแกคือไม่ยอมหลีกต้นตาลต้นเดียวไม่ใช่ฤา ? การที่แกจะเดินหลีกต้นตาลไปต้นเดียวเท่านั้นไม่เห็นจะเป็นการเสียหายมากมายอะไรเลยเพราะถ้ายังคงปรารธนาจะเดินตรงไปอีกก็ยังไปได้ การที่แกไม่ยอมหลีกจึงต้องตัดสินใจว่าแกคือไม่เป้นเรื่องเลยเรื่องนิทานเถรตรงนี้เป็นตัวอย่างอันดีแก่ผู้ที่ไม่ยอมผ่อนผันและควรคนที่อวดตนอยู่ว่าเป้นคนถือระเบียบเคร่งนั้นจะกำหนดจดจำใส่ใจไว้บ้างจะดีกระมัง

... ”๓๓

อย่างไรก็ตาม ข้อปฏิบัติเรื่องการผ่อนผันนี้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงหยิบยกถึงการผ่อนผันเกินเหตุหรือเกินความจำเป็น อันอาจนำมาสู่ความเสียหายได้เช่นเดียวกับการไม่ยอมผ่อนผันเลย ดังทรงอธิบายผ่านนิทานเรื่องเอสปกรณัม ไว้ว่า

“...ซำงฝ่ายจำพวกที่ ๒ เห็นความผ่อนผันเป้นของสำคัญยิ่งกว่าสิ่งอื่นนั้นก็เหมือนคนซื้อลาในเรื่งนิทานเอสปกรณัม ซึ่งเล่าเรื่งไว้ว่าชายผู้ ๑ ไปซื้อลามาได้แล้ว ให้ลูกชายขึ้นขี่ลาเดินไปบ้านพบคนเดินสวนทางไปเข้าพูดคุยกันว่า “ดูแม่เด็กออกโตแล้วขึ้นไปขี่ลา ปลอ่ยให้พ่อต้องเดินเหน้อยอยู่ได้” พ่อก็ไล่ให้ลูกลงแล้วตัวขึ้นขี่ลาเองพบคนสวนไปอีกว่า “ดูแม่ตานั่นใจดำจริง ๆ ปลอ่ยให้เด็กเดินไปได้แกขี่ลาเสียคนเดียว” พ่อก็เรียกให้ลูกขึ้นไปขี่ลาด้วยจนไปพบคนเดินสวนไปอีกเขาพูดว่า “ดูแม่ คนอะไรมิรู้ซำงไม่รู้จักกรธนาแกสัตว์เลยลาตัวนิดเดียวดันขึ้นไปขี่อยู่ได้เป้น ๒ คน” ทั้งพ่อทั้งลูกเลยลงจากหลังลาช่วยกันหามลาไปบ้านพอถึงบ้านคนเขาก็หัวเราะกันครืนร้องว่า “แน่, ดูไ้บ้าคุณี่ลีเอาลาเป้นนาย” เรื่งนี้พอจะเป้นเครื่องแสดงให้เห็นได้ว่าการผ่อนผันตะบันไปนั้นไม่มีผลดีอันใดและในที่สุดก็มีแต่จะถูกเขาหัวเราะเยาะให้เท่านั้น...”๓๔

หลักราชการในเรื่งความรู้จักผ่อนผันนี้ แสดงให้เห็นถึงพระราชอัธยาศัยส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงมีความเมตตา

๓๓ เรื่งเดียวกัน, ๒๒-๒๓.

๓๔ เรื่งเดียวกัน, ๒๓-๒๔.

กรุณา รู้จักโอนอ่อนผ่อนตาม โดยใช้หลักเหตุและผล ดังเห็นได้จากการที่พระองค์ทรงพระราชทานไว้ชีวิตแก่ผู้ก่อการในเหตุการณ์กบฏ ร.ศ.๑๓๐ ทุกคน ทั้งที่บรรดาผู้ก่อการมีความคิดถึงขั้นลอบปลงพระชนม์ ซึ่งเป็นความผิดใหญ่หลวง แต่ในขณะเดียวกันก็ทรงมีความเด็ดขาด หากเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับประเทศชาติและส่วนรวม ความเมตตาและการรู้จักผ่อนผันนี้ พระองค์ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละคร“เวนิสวานิช” ตอนหนึ่งมาแสดงไว้เป็นคติสอนใจว่า

“อันว่าความกรุณาปราณี	จะมีใครบังคับก็หาไม่
หลั่งมาเองเหมือนฝนอันชื่นใจ	จากฝักฟ้าสุราลัยสู่แดนดิน
เป็นสิ่งดีสองชั้นอันปลื้มใจ	แห่งผู้ให้และผู้รับสมถวิล
เป็นกำลังเลิศพลังอื่นทั้งสิ้น	เจ้าแผ่นดินผู้ทรงกรุณา ฯ” ^{๓๕}

๙. ความมีหลักฐาน

ความมีหลักฐานซึ่งเป็นคุณลักษณะข้อหนึ่ง ซึ่งทรงมอบไว้ให้แก่บรรดาข้าราชการนี้ ทรงอธิบายไว้เริ่มต้นว่า“เหมือนจะเข้าใจไม่ยาก แต่มีคนเข้าใจน้อย”^{๓๖} ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะไม่มีใครสนใจไตร่ตรอง หรือเห็นความสำคัญมากนัก แต่ทรงอธิบายไว้ว่า แท้จริงแล้วเป็นคุณวิเศษประการสำคัญ“ที่จะช่วยให้บุคคลได้รับตำแหน่งหน้าที่อันมีความรับผิดชอบและเมื่อได้รับแล้วจะเป็นเครื่องช่วยให้ได้มั่นคงอยู่ในตำแหน่งนั้นต่อไปอีกด้วย”^{๓๗}

ทรงอธิบายความหมายของความมีหลักฐานไว้เป็นข้อๆ ดังต่อไปนี้

(๑) มีบ้านเป็นสำนักมั่นคง

หมายถึงการมีที่อยู่ที่อาศัยอย่างเป็นหลักแหล่งไม่เที่ยวเกรงหลักลอยไม่อยู่เป็นที่ เป็นทาง เป็นคนจรจัด ขาดความน่าเชื่อถือ

(๒) มีครอบครัวอันมั่นคง

หมายถึงการมีครอบครัวที่ดี มีภรรยาที่จะคอยส่งเสริมสนับสนุนการประกอบหน้าที่การงานได้ เป็นภรรยาที่คอยเป็นธุระในการดูแลบุตร เป็นหูเป็นตาในการเฝ้าบ้านเฝ้าเรือนเป็นศรีแก่ตนเอง

^{๓๕} จมื่นอมรรตวรักษ์, พระบรมราชาบายทางการเมือง (กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๙), ๑๖๙.

^{๓๖} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, หลักราชการ ๒๔.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, ๒๔.

(๓) ตั้งตนไว้ในที่ชอบ

หมายถึง การไม่ประพฤติตนเป็นคนล้ามะเลเทเมา สู้ฟันฟัน เหล้า หรือเป็นนักเลงเล่นการพนัน เทียวปะเวณี ซึ่งทรงอธิบายไว้ว่า

“...ซึ่งล้วนเพนอบายมุขบ่เกิดแห่งความพินาศภัยอันตรายทั้งสิ้น ผู้ที่ประพฤติเพนนักเลงต่างๆ มักพอใจอ้างว่า เอาอย่างฝรั่งแต่จะต้องถามว่าฝรั่งอะไร? เพราะฝรั่งมิใช่จะดีทั้งหมดก็หาไม่ได้ ถ้าฝรั่งเพน คนดีทั้งหมดแล้วที่บ้านเมืองฝรั่งคงไม่ต้องมีคุกมีตราง แต่นี่คุกตรางก็มีอยู่บริบูรณ์ทุกแห่งและไม่ใช่อยู่ว่างเปล่าด้วย มีนักโทษเต็มๆไปทุกแห่งถ้าใครเข้าใจว่าการอ้างว่าเอาอย่างฝรั่งเพนเครื่องแก้ตัวพอแล้วสำหรับจะประพฤติล้ามะเลเทเมาก็นับว่าเข้าใจผิดไม่เชื่อถามฝรั่งดี ๆ เขาตอบเถิด ...”^{๓๓๘}

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามให้ข้าราชการและประชาชนยึดถือหลักความมีหลักฐานเป็นอย่างมาก โดยทรงถือว่าเป็นปัจจัยหนึ่งของความสำเร็จและความผาสุกในชีวิต ทรงแสดงพระองค์อย่างเปิดเผยในการรังเกียจและต่อต้านอบายมุขอย่างชัดเจน ดังปรากฏพระบรมราโชบายที่จะให้มีการเลิกหอยและอากรบ่อนเบี้ยทุกประเภทในปีแรกของการครองราชย์ แต่ก็ทรงเผชิญกับกระแสต่อต้านอย่างหนัก ทั้งนี้เพราะรายได้จากหอยและอากรบ่อนเบี้ยถือเป็นรายได้หลักอย่างหนึ่งของรัฐในขณะนั้น ซึ่งแม้ว่าจะทรงถูกต่อต้านและคัดค้านเพียงใด พระราชปณิธานในเรื่องนี้ก็มิเคยลดน้อยถอยลง ดังเห็นได้จาก “การตั้งพระราชหฤทัยที่จะยอมสละพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ออกทดแทนเงินอากรหอยเสียเอง”^{๓๓๙} ทรงยอมผ่อนผันผ่อนปรนค่อยๆ แก้ไขสถานการณ์การคัดค้านของบรรดาเจ้านายและข้าราชการ แต่ก็ยังทรงมุ่งหวังที่จะดำเนินการเรื่องยกเลิกหอยและบ่อนให้สำเร็จจงได้ ซึ่งก็สำเร็จตามพระราชปณิธาน โดยทรงประกาศยกเลิกบ่อนเบี้ยการพนันและการออกหอย ก ข ตามพระบรมราชโองการ เมื่อวันที่ ๑๕ มีนาคม พ.ศ.๒๔๕๘ มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ ๑

^{๓๓๘} เรื่องเดียวกัน, ๒๖-๒๓/.

^{๓๓๙} “พระราชบัญญัติการพนัน” ใน พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเหตุที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปลี่ยนธงชาติไทยฯ (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๒), ๑๒๑.

เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙ โดยถือว่าการพนันเป็นของต้องห้าม เป็นการกระทำที่ผิดกฎหมาย ผู้ใดฝ่าฝืนคำสั่งต้องถูกปรับและถูกจำ ในการออกประกาศดังกล่าว ทรงยอมสละพระราชทรัพย์คงพระคลังพระราชทานแทนเงินรายได้จากการเก็บอากรการพนันเพื่อรัฐบาลจะได้มีรายได้เพียงพอ^{๔๐} นอกจากเรื่องการพนันที่ทรงรังเกียจแล้ว การให้ความสำคัญกับครอบครัวตามคำสอน “การมีครอบครัวอันมั่นคง” ถือเป็นสิ่งสำคัญที่ทรงกระทำเป็นแบบอย่างโดยทรงแน่วแน่ว่า “มีเมียทีละคน”^{๔๑} เพื่อเป็นการให้เกิดจริยธรรมซึ่งเป็นคุณชีวิตที่สำคัญ แม้ต่อมาภายหลังจะมีทรงปฏิบัติตามพระราชปณิธานที่ตั้งใจไว้ได้ แต่ก็ยังเป็นเพราะเหตุผลความจำเป็นของการสืบราชสันตติวงศ์

๑๐. ความจงรักภักดี

หลังการเรืองความจงรักภักดีนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแจ้งไว้ว่า “ได้มีผู้อธิบายมามากแล้ว” แต่ถือเป็นหลักปฏิบัติที่ยังคงต้องเน้นย้ำให้บุคคล ข้าราชการไม่ว่าผู้น้อยหรือผู้ใหญ่ได้พึงยึดถือ โดยทรงแปลความหมายของความจงรักภักดีไว้ว่า “...ความยอมสละตนเพื่อประโยชน์แห่งท่าน”^{๔๒} หมายถึงแม้จะได้ความลำบากทุกยากเพียงใด กระทั่งจะถึงแก่ชีวิตก็ยอมได้เพื่อประโยชน์อันแท้จริงแก่ชาติ ศาสนาพระมหากษัตริย์โดยทรงอธิบายไว้ว่า

“...ผู้ที่ยอมเสียสละเช่นนี้ได้โดยมิได้รู้สึกเสียตายเลยต้องเป็นผู้ที่ถึงแล้วซึ่งความรุ่งเรืองชั้นสูงจึงจะเข้าใจซึ้งทราบว่าตนของตนนั้น แท้จริงเปรียบเหมือนพระมานูพงศ์ก่อนเล็กน้อยซึ่งเป็นส่วน ๑ แห่งภูเขายักษ์ใหญ่ อันเราสมมุตินามเรียกว่าชาติ และถ้าชาติของเราแตกสลายไปเสียแล้วตัวเราผู้เป็นพวกก่อนเดิวนั้นก็ต้องล่องลอยตามลมไปสุดแต่ลมจะหอบไปทางไหน เมื่อใจเช่นนี้โดยแน่ชัดแล้วจึงจะเข้าใจได้ว่าแท้จริงราคาของนันทน์ที่มีอยู่แม้แต่เล็กน้อยปานใดก็เพราะอาไศรยเหตุที่ยังคงเป็นส่วนหนึ่งแห่งชาติ ซึ่งยังเป็นเอกราชไม่ต้องเป็นข้าใครอยู่เท่านั้นและเหตุ

^{๔๐} “การเลิกบ่อนเบี้ยการพนันในรัชกาลที่ ๖,” ใน “สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๒. (กรุงเทพฯ: เอดิชั่นเพรส โปรดักส์, ๒๕๔๕), ๑๑๗-๑๑๘.

^{๔๑} ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕), ๘.

^{๔๒} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, หลักราชการ ๒๘.

คนที่เข้าใจจริงแล้วจึงไม่รู้สึกละเลยว่าการเสียสละส่วนตัวใดๆจะเป็นข้อควรเป็นห่วงเป็นเหน็บ ความจงรักภักดีแท้จริงและความจงรักภักดีแท้จริงนี่เองคือความรักชาติซึ่งคนไทยสมัยใหม่พอใจพูดอยู่จนติดปาก แต่ซึ่งหาผู้เข้าใจซึ้งทราบจริงได้น้อยนัก...”^{๔๓}

การกำหนดให้เรื่องความจงรักภักดีเป็นหลักยึดประการหนึ่งที่ข้าราชการควรยึดถือปฏิบัตินี้ ถือเป็นการพยายามที่จะป้องปรามบุคคลผู้ซึ่งคิดอาจจะทำการเป็นภัยแก่ความมั่นคงของราชบัลลังก์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเผชิญนับตั้งแต่ปีแรกของการครองราชย์สมบัติจากเหตุการณ์กบฏ ร.ศ.๑๓๐ นอกจากนี้แล้ว ในรัชสมัยของพระองค์ได้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นหลายประการในบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งสำนึก ความตื่นตัวทางการเมืองของผู้คน ที่เริ่มมีการตั้งคำถามถึงความเหมาะสมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และการปกครองระบบใหม่ที่ประชาชนมีส่วนร่วม ความเปลี่ยนแปลงและการตื่นตัวทางการเมืองดังกล่าวได้นำมาสู่การวิพากษ์วิจารณ์พระมหากษัตริย์และราชสำนักอย่างเปิดเผย ทั้งในทางตรงและทางอ้อม ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อนในสังคมไทย แต่ก็ถือได้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความใจกว้างเป็นอย่างมากในการรับฟังคำนิทา ดิชมซึ่งเกิดขึ้นตลอดรัชสมัย โดยทรงพยายามอธิบายแก้ต่างคำกล่าวหาในนิทาผ่านบทพระราชนิพนธ์ พระบรมราโชวาทและสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ ในยุคสมัยนั้น อย่างไรก็ตาม เมื่อสถานการณ์ของสังคมไทยได้เปลี่ยนแปลงไปตามความเปลี่ยนแปลงของสังคมโลก การมุ่งรักษาเกียรติยศและคงไว้ซึ่งพระราชอำนาจในการปกครองของสถาบันพระมหากษัตริย์ ได้กลายเป็นเรื่องยากลำบากเป็นอย่างยิ่ง ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่พระราชทานถึง ดร.พรานซีส ปิแซร์ในวันแรกของการครองราชย์ที่ทรงระบุไว้ตอนหนึ่งว่า **“...ราชสำนักในรัชสมัยที่ผ่านมาเป็นที่เกลียดชังอย่างรุนแรง...”** และ **“...เวลาของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เหลือน้อยลงเต็มที...”**^{๔๔}

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, ๒๘-๒๙.

^{๔๔} เบนจามิน เอ บัตสัน, **อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม** กาญจน์ ละอองศรี และคณะแปล (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๓), ๔๒ - ๔๘.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงรับรู้ถึงกระแสดังกล่าวเป็นอย่างดีและได้ทรงใช้ความพยายามอย่างยิ่งในการสร้างอุดมการณ์ของชาติที่ยังคงความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์เอาไว้ ดังปรากฏหลักการ **“ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์”** ซึ่งทรงรับแบบอย่างมาจากอุดมการณ์ **“พระเจ้าเป็นเจ้า ประเทศชาติและพระมหากษัตริย์ (God King Country)”** ของอังกฤษ^{๔๕} ทรงเน้นย้ำความสำคัญของความจงรักภักดีตั้งแต่ระดับต้นไปจนถึงความภักดีต่อชาติและสถาบันหลักทั้ง ๓ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลาง ดังปรากฏพระราชกรณียกิจ พระบรมราโชวาทและพระราชนิพนธ์ที่กล่าวถึงความจงรักภักดีไว้ เช่นเทศนาเสือป่า เรื่อง **“ความภักดีต่อศาสนา”**^{๔๖} การกำหนด **“พระราชพิธีวันที่ระลึกมหาจักรีบรมราชวงศ์”**^{๔๗} บทโคลงสี่สุภาพปลุกใจรักชาติ **“สยามานุสสติ”**^{๔๘} การจัดตั้ง **“กองเสือป่าและลูกเสือ”**^{๔๙} ฯลฯ

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานหนังสือหลักราชการ โดยทรงมุ่งเน้นถึงคุณลักษณะพิเศษทั้ง ๑๐ ประการที่จะเป็นสิ่งที่เตือนใจสำหรับผู้ที่มีความตั้งใจจริงจะทำคุณประโยชน์ให้แก่ชาติบ้านเมืองโดยทรงย้ำว่า **“ไม่ใช่รักชาติแต่ปาก”** และทรงเน้นให้ข้าราชการ **“จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์”** เป็นประการสำคัญเพื่อตอบสนองต่อกระบวนการสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ตามพระราชประสงค์ โดยทรงใช้กุศโลบายในการสั่งสอนไว้อย่างแยบคายว่า หากข้าราชการผู้ใดกระทำได้ หรือเพียรพยายามที่จะกระทำให้ได้ตามที่ทรงแนะนำ โดยไม่ลำพองหรือทะนงตนในวิชาความรู้ของตนเองเพียงอย่างเดียว ก็จะเป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง แต่ทั้งนี้ มิได้ทรงบังคับให้เชื่อถือหรือยึดมั่นโดยปราศจากการไตร่ตรอง แต่ได้ทรงให้ข้าราชการและผู้ที่อ่าน

^{๔๕} Vella, W.F. **Chaiyo!: King Vajnavudh and the Development of Thai Nationalism** (Honolulu: The University Press of Hawaii, 1978), 102-105.

^{๔๖} แสดงไว้เมื่อวันที่ ๑๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๓ รายละเอียดเพิ่มเติมใน **“เทศนาเสือป่า”** (กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๒๒), ๔๘-๕๓.

^{๔๗} กำหนดขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๒.

^{๔๘} พระราชทานแก่กองทหารอาสาที่จะเดินทางไปในพระราชการสงครามยุโรป (สงครามโลกครั้งที่ ๑) วันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๑.

^{๔๙} ทรงจัดตั้งกองเสือป่าขึ้นเมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ถือเป็นพระราชภารกิจลำดับแรกๆ ในรัชสมัย

หนังสือฉบับนี้ได้ใช้วิจารณ์งานของตนเองตามที่ได้ทรงแสดงและอธิบายเหตุผลประกอบไว้

๔. สรุป

หนังสือหลักราชการสะท้อนพระบรมราโชบายของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเข้าใจปัญหา และอุปสรรคของระบบราชการไทยอย่างถ่องแท้ ทรงถือว่าบรรดาข้าราชการที่ยังคงยึดมั่นในระบบเจ้าขุนมูลนาย แบบเก่าเป็นบุคคลที่รัฐต้องพึงระวังเป็นพิเศษ โดยพระองค์ต้องคอยสอดส่องดูแลพฤติกรรมผ่านการอบรมสั่งสอน ทั้งกำหนดคุณลักษณะที่พึงประสงค์ ให้ข้าราชการยึดถือปฏิบัติในเรื่องความสามารถ ความเพียร ความมีไหวพริบ ความรู้เท่าถึงการ ตลอดจนความซื่อตรงต่อหน้าที่ เนื่องจากทรงเล็งเห็นข้อบกพร่องของระบบราชการแบบเดิมพร้อมๆ กับประโยชน์ที่จะได้รับจากข้าราชการที่ทำงานท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงเข้าสู่ระบบใหม่

หนังสือหลักราชการนอกจากใช้เป็นคู่มือและเป็นข้อปฏิบัติสำหรับข้าราชการแล้ว ยังเขียนขึ้นเพื่อการมุ่งสร้างอุดมการณ์แห่งความจงรักภักดีซึ่งทรงอธิบายไว้ว่า พระมหากษัตริย์คือประเทศชาติ ข้าราชการคือบุคคลกลุ่มสำคัญที่ทรงชุบเลี้ยงดู และทรงอนุญาตให้ทำหน้าที่แทนพระองค์ นับได้ว่าเป็นพระมหากษัตริย์คุณอย่างใหญ่หลวง ข้าราชการจึงต้องมีพันธะในการปฏิบัติหน้าที่ด้วยความจงรักภักดีอย่างเคร่งครัดเพื่อผลประโยชน์ของประเทศชาติอันเป็นอุดมการณ์แห่งการเป็นข้าราชการในระบบใหม่ ดังปรากฏในคำสอนที่ให้ “วางตนมิให้เป็นนาย ความอ่อนน้อมและความรู้เท่าถึงการ ความจงรักภักดี ฯลฯ” ที่สำคัญสาระในหนังสือหลักราชการได้สะท้อนให้เห็นถึงพระบรมราโชบายในการคลี่คลายสถานการณ์การเรียกร้องให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคม โดยทรงตระหนักและเข้าใจถึงความจริงที่ว่าข้าราชการคือกลไกหลักและเป็นกลุ่มบุคคลสำคัญที่สามารถก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงได้ในทุกเมื่อ ทั้งยังเป็นฐานอำนาจของการปกครองในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังนั้นหากสามารถเหนี่ยวรั้งจิตใจของข้าราชการให้ยังคงยึดมั่นอุดมการณ์แห่งความจงรักภักดีไว้ได้ หลักการปกครองรัฐภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ดำรงต่อเนื่องกันมาหลายร้อยปีก็จะยังคงสามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางบริบทความเปลี่ยนแปลงของสังคมในช่วงเวลาดังกล่าว

บรรณานุกรม

ไกรฤกษ์ นานา. คันทารัตนโกสินทร์ สิ่งที่เราอาจไม่ใช่ทั้งหมด. กรุงเทพฯ:

มติชน, ๒๕๕๒.

พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ ๕ และ ๖ กับเรื่องประกอบ.

อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ วันที่ ๑๗
มีนาคม ๒๕๐๗/ พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๗.

พิมาน แจ่มจรัส. ราชวลี. พระนคร: ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๐๕.

พวงร้อย กล่อมเอียง. พระบรมราชาบายเกี่ยวกับปัญหาชาวจีนในพระราช

อาณาเขตรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว.

ปริญญานิพนธ์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, ๒๕๑๖.

เบนจามิน เอ บัตสัน. อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. กาญจน์

ละอองศรีและคณะ แปล. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,

๒๕๔๓.

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. หลักราชการ. พระนคร:

หนังสือพิมพ์ไทย, ๒๔๕๓.

_____. เทศนาเสือป่า. กรุงเทพฯ: บรรณาการ, ๒๕๒๒.

_____. ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๔๕.

มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระบรม

ราชูปถัมภ์. สารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเล่ม

๑ (ก-ม) และเล่ม ๒ (ย-อ). กรุงเทพฯ: เอดิชั่นเพรส โปรดักส์,

๒๕๔๕.

สายชล สัตยานุรักษ์. สมเด็จพระปิยมหาราชานุภาพ การสร้าง

อัตลักษณ์เมืองไทยและชนของชาวสยาม. กรุงเทพฯ: มติชน, ๒๕๔๖.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. ร.๖ ค. ๑๓/๑ พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์.

๒๒ กันยายน ร.ศ. ๑๒๘.

อมรรตฤณารักษ์, จมีน. พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ

เกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเหตุที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงเปลี่ยนธงชาติไทยฯ. พระนคร: ศุภกา, ๒๕๑๒.

อมรตฤณารักษ์, จมีน. พระราชกรณียกิจสำคัญในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎ
เกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการศึกษาของชาติ. พระนคร: ศุภสภา, ๒๕๑๓.

_____. เลือป่าและลูกเสือในประวัติศาสตร์รัชสมัยของ
พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตอนที่ ๑-๔. พระนคร:
องค์การค้ำของศุภสภา, ๒๕๑๔.

_____. คนไม่ถูกนิเทศไม่มีในโลก - อดีตวีรกรรมที่ทรงเป็นโศก.
พระนคร: องค์การค้ำของศุภสภา, ๒๕๑๗.

_____. พระบรมราโชบายทางการเมือง. กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของศุภ
สภา, ๒๕๑๙.

Siam : The National Exhibition.(1926).n.p.,n.d.

**Vella, W.F. Chaiyo!: King Vajinavudh and the Development of Thai
Nationalism.** Honolulu: The University Press of Hawaii, 1978.